BIJDRAGEN

VOOR

VADERLANDSCHE GESCHIEDENIS

EN

OUDHEIDKUNDE,

VERZAMELD EN UITGEGEVEN

VROEGER DOOR

Mr. IS. AN. NIJHOFF en P. NIJHOFF,

THANS DOOR

Dr. R. FRUIN,

HOOGLEERAAR TE LEIDEN.

NIEUWE REEKS.

NEGENDE DEEL.

'S GRAVENHAGE,
MARTINUS NIJHOFF.
1877.

INHOUD

VAN HET

NEGENDE DEEL.

Bladz.

OVER DE MUNTVERZWAKKING IN DE 14e EEUW.

DOOR

DR. R. FRUIN.

Het is een bekende zaak dat vooral in de latere Middeneeuwen de gehalte en innerlijke waarde der muntstukken, die van staatswege geslagen en in omloop gebracht werden, door de onverstandige baatzucht der vorsten gestadig verminderd werd, en dat daaruit voor de onderzaten en de maatschappij in het algemeen de grootste nadeelen en verliezen ontstaan zijn. Vooral van den tijd van Graaf Willem V van Holland dagteekent die zoogenaamde muntverlichting: gedurende het Ruwaardschap van zijn broeder Albrecht maakt zij aanhoudende vorderingen. Algemeen zijn over dit kwaad de klachten der tijdgenooten. Meestal echter zijn die te onbepaald om ons een duidelijk denkbeeld van den omvang van het misbruik te geven en de mate te doen kennen, waarin de gehalte der munt van jaar tot jaar verzwakt werd. Een gelukkige uitzondering maken de aanteekeningen van het Memoriale Fautorum Capi-

tuli Sancti Pancratii (door Dr. Hamaker in dit Tijdschrift, N. R. VI 126 vlg. uitgegeven); zij geven de maat dier gestadige muntverlaging met gewenschte nauwkeurigheid op. Zie hier wat zij dien aangaande berichten:

> Item hoc anno (1369) attenuari notabiliter coepit moneta.
>
> Anno 1370 moneta iterum erat deteriorata, quare antiquum scutum aureum, quod ab initio valuit 18 grossos, et sub anno 1367 valuit 34 grossos, tunc inciperet valere fere 50 grossos; ita quod, communitate nimium de hoc conquerente, placka sedecim denariorum pro duodecim denariis jussa est recipi.
>
> Anno 1371 moneta adhuc deteriorata est in tantum quod antiquum scutum de Francia solveretur 27 plackis cum dimidia.
>
> Anno 1372 adhuc deteriorata exstitit moneta, ita quod antiquum scutum de Francia solveret 29 plackas.
>
> Anno 1373 antiquum scutum solvit inter mercatores 30 plackas.
>
> Anno 1374 attenuata adhuc exstitit moneta, ut scutum de Francia solveret 31 plackas.
>
> Anno 1376 qualiter actum sit de moneta nihil amplius scribere praesumo, cum non possit aliud generare nisi taedium et moerorem.

Jammer genoeg dat de annalist uit moedeloosheid en verveling zijn aanteekeningen hier werkelijk gestaakt heeft. Wij blijven hem niettemin verplicht voor hetgeen hij ons mededeelt. Wij kunnen daaruit veel leeren. Wij zien er al dadelijk uit, dat in zijn tijd de zilveren plak de gewone kleine munt was, en het gouden schild de gewone groote munt. Het laatste, het schild, was eerst sedert korte jaren in ons Graafschap in omloop. Het was van Franschen oorsprong, later ook in Vlaanderen inheemsch geworden, vervolgens omstreeks 1330 ook bij ons ingevoerd, en in 1355 (zoo niet reeds vroeger) op onze eigene munt nage-

maakt [1]. Het oude Fransche schild stond het hoogst aangeschreven, maar de Vlaamsche en Hollandsche namaaksels verschilden daarvan voor als nog weinig of niets in innerlijke waarde. Van het oogenblik af, waarop de betaling van groote sommen in die gouden specie begon te geschieden bestond er dus de dubbele standaard, en kon bij gevolg de gehalte der zilverstukken niet verminderd worden, zonder dat dit de verhouding, waarin zij tot het schild plachten te staan, verstoorde. Vroeger, eer de gouden munt gangbaar was, moest het verlichten der zilvermunten alleen een schijnbaar duurder worden van alle koopwaren te weeg brengen, hetgeen ook aan andere oorzaken kon worden toegeschreven; maar sedert men het goud met het zilver en het zilver met het goud vergelijken kon, werd het dalen van de waarde der zilverspeciën onmiskenbaar. Om een schild in te wisselen moest men gedurig meer zilverstukken geven; het bleek dus dat de waren niet duurder, maar het zilverstuk goedkooper was geworden, zooveel goedkooper als het minder zilver dan voorheen bevatte. Het oude fransche schild was voortaan de vaste maatstaf van alle andere waarden. Daaraan meet dan ook onze annalist het verlies van de gewone zilvermunten af; hij noemt twee zulke muntstukken de plak en de gros of groot, zonder echter op te geven in welke verhouding zij onderling staan, hetgeen wij toch moeten weten om zijn berichten te kunnen gebruiken. Gelukkig kunnen wij die wetenschap elders opdoen. In een aantal bescheiden uit de eerste helft der veertiende eeuw wordt de groot gerekend voor acht penningen hollands. Zoo gebood Willem III in 1330 »den goeden grooten Conings tornoys te gaen voor acht penningen Hollands"

[1] Zie den muntbrief van 19 October 1355 bij van de Wall, Handv. v. Dordr. bl. 251. — In 1336 was het nog een zilvermunt, die de hertog van Brabant en de graaf van Henegouwen en Holland als gewone munt voor hun beider landen voornamen te slaan. Zie van Mieris II, 575.

(van Mieris II 496) en zijn zoon Willem IV in 1342 eveneens »den ouden grooten Coninks tornoys van Vrankrike voor acht deniers Hollands" (dezelfde II 671). Nemen wij aan, dat hij in 1369 nog die waarde bezat, dan was de plak, die toen volgens onzen annalist voor zestien denarien of penningen werd aangenomen, een dubbele groot. Na 1369, zegt de annalist, was de plak slechts tegen 12 penningen gangbaar, en werkelijk vinden wij in een grafelijken brief van 1374 (bij van Mieris III 294) »die plac voor 12 deniers Holl." Doch terzelfder tijd en zelfs reeds vroeger, in 1363, vinden wij door geldschieters den groot niet meer voor 8, maar voor 6 deniers aangenomen (zie b. v. III, 158, 146). In 1370 schijnt dus eerst van staatswege verordend, wat reeds te voren in het verkeer gebruikelijk geworden was, en plak en groot beide een vierde in ruilwaarde verlaagd. Zijn deze gevolgtrekkingen juist en mogen wij dus de plak voor een dubbelen groot houden, dan hebben wij de berichten van den annalist op te vatten als in de volgende tabel staat uitgedrukt.

In 1355	gold het gouden schild	(18	grooten	of)	9	plakken.
» 1367	»	(34	»	»)	17	»
» 1370	»	(50	»	»)	25	»
» 1371	»				27 ½	»
» 1372	»				29	»
» 1373	»				30	»
» 1374	»				31	»

Dus was de zilveren pasmunt in vergelijking met den gouden standaard in een tijdsverloop van twintig jaren tot op minder dan een derde van haar vroegere waarde gedaald. Gedeeltelijk is dat snelle verval aan de slechtere gehalte der nieuw geslagen stukken te wijten, gedeeltelijk ook daaraan, dat voor de invoering van gouden speciën, de zilveren een fictieve waarde, ver boven haar wezenlijke

waarde aan zilver, hadden bezeten en trapsgewijs maar snel naar het peil van haar werkelijke waarde terug zonken, toen zij eens tegen het goud verwisselbaar geworden waren.

Wij vernamen dat bij de waarde-vermindering van plak en groot, op aandrang van de burgerij (communitas), beide muntstukken in verhouding tot den denarius of penning een vierde waren afgeslagen en voortaan slechts voor 12 en voor 6 penningen gangbaar waren verklaard. Wij zouden allicht meenen dat die verordening uitsluitend in het belang van het dagelijksch verkeer, waarbij slechts geringe geldsommen betrokken waren, genomen was. Dat is echter zoo niet. De penning was de eenheid waarnaar zich in Holland alle betalingen, tot hoe hoog bedrag ook, regelden. Men rekende namelijk met penningen, met schellingen (of onzen) [1] penningen en met ponden penningen, en die schellingen en ponden, die oorspronkelijk zeker het gewicht hadden uitgedrukt, dat de te betalen som in penningen hield, waren later een vast getal van penningen gaan beteekenen. Natuurlijk, immers gave penningen gingen er altijd evenveel op een ons en op een pond, en dus behoefde men niet altijd schalen en gewicht te gebruiken, men kon volstaan met te zien dat de penningen gaaf waren en ze dan te tellen. Mettertijd verstond men door een schelling penningen altijd twaalf, en door een pond twintig maal twaalf of 240 penningen. Men sloeg geen muntstukken van dat bedrag, geen

[1] Het pond Hollands is van ouds een pond penningen, en heet ook zoo, b. v. in een brief van 1202 (Oorkondenboek I, n⁰. 193), quinqe libras denariorum" en in een anderen van 1282 (II, n⁰. 448) „libra hollandensium denariorum," waarvoor reeds in 1223 (I, n⁰. 281) „librae hollandenses". De middenterm tusschen penning en pond is oudtijds ons; in een brief van omstreeks 1100: „duodecim libras et sex uncias, quinque denarios minus", en „sex libras, unam unciam minus" (I, n°. 105). Of schelling, welke benaming het woord ons uit de geldrekening verdrongen heeft, oorspronkelijk ook een gewicht, aan het ons gelijk, heeft aangeduid, durf ik niet beslissen.

schellingen, geen ponden, maar men rekende er in den geldhandel en in den wissel mede. De grafelijkheidsrekeningen zijn alle op dien voet ingericht. 's Graven rentmeesters ontvingen en betaalden met grove zilver- of met goud-speciën, maar herleidden de waarde er van in ponden, schellingen en penningen. De bepaling derhalve, dat voortaan de plak slechts voor 12 penningen zou gelden, betrof alle transactiën. Iemand die aan een ander een pond schuldig was had voor de afzetting van de plak, 15 zulke plakken te betalen ($15 \times 16 = 240$), en moest na de afzetting er 20 geven ($20 \times 12 = 240$). Hetzelfde gold van alle veelheden van ponden, en dus van elke betaling, die in plakken geschiedde.

In het voorbijgaan zij opgemerkt, dat er behalve de gewone Hollandsche penning nog velerlei andere in Holland gangbaar waren, van verschillend gehalte en van verschillende waarde, zooals de gewone penning tournois, ook wel zwarte tournois geheeten, die maar een halven penning Hollands gold, en de groote of Coninx tournois, in de wandeling kortaf groot genoemd, die zestien maal meer deed, en dus acht penningen Hollands waard was. Het spreekt van zelf, dat de schellingen en ponden van zulke penningen in dezelfde verhouding tot schellingen en ponden Hollands stonden, waarin de enkele penning tot den penning Hollands en dat dus een pond Hollands gelijk is aan een half pond zwarte tournoisen en aan acht ponden grooten.

Het bovenstaande is noodig te weten om de beteekenis te vatten van een overeenkomst, waaruit de mate der muntverzwakking gedurende het tijdvak volgende op dat, waaromtrent ons de annalist van Sint Pancras kapittel heeft ingelicht, allernauwkeurigst kan worden gekend, en die ik thans ga bespreken.

Graaf Willem III, onder wiens gelukkige regeering Holland in welvaart en bedrijvigheid buitengewoon snel toenam, wenschte het land van Zwijndrecht, dat nog grootendeels

onbedijkt en aan gedurige overstroomingen onderhevig was, behoorlijk in te dijken. Voor een gedeelte behoorde het de grafelijkheid toe en werd van haar in leen gehouden, onder andere door de heeren van Zwijndrecht (wier geslacht juist omstreeks dien tijd met Jan, 's Heeren Aper's zoon, uitstierf) en door de Heeren van Brederode (die Heer-Heyenland hielden). Een ander gedeelte daarentegen kwam in eigendom toe aan de rijke abdij van Sint Pouwels te Utrecht, door schenking van Bisschop Adelbold, aan wien het de beruchte gravin Adele inder tijd gegeven had. Het was wenschelijk dat al die bezittingen onder éen beheer werden gebracht, ten einde de bedijking van de gansche waard gelijkelijk en hecht en sterk kon geschieden. Om die reden bewoog de Graaf den heer van Brederode zijn leen tegen een som gelds aan hem af te staan (in het jaar 1331), en den abt en het convent van Sint Pouwels om hem hun eigendom in erfpacht op te dragen, dat wil zeggen, zoo goed als aan hem te verkoopen voor een onaflosbare jaarlijksche rente (in 1323). Nadat dit geschied was, kon de Graaf er eerst toe overgaan om geheel Zwijndrecht bij gelijke zestiende gedeelten ter bedijking volgens zeeuwsch recht op eenparigen voet uit te geven (in 1331).

Die jaarlijksche rente, in 1323 door den abt van Sint Pouwels bedongen, is het nu wat ons omtrent de muntverzwakking, na 1370, beter dan iets anders, onderricht. Zij bedroeg oorspronkelijk »honderd pond zwarte tournoys, een goede grote Coninx tournoys voor zestien penningen gerekend." (van Mieris II 324). In penningen Hollands had derhalve de grafelijkheid jaarlijks den abt 50 ponden te betalen. Werkelijk vinden wij ook op 's graven rekening van 1331, de eerste die na het jaar der overeenkomst bewaard is gebleven, door den rentmeester van Zuid-Holland opgeteekend:

»Item den abt van Sint Pouwels tot Utrecht, bi sinen brieve van den pachte van Swindrecht, dair die

dach of was t' Sinte Martijns misse in den winter in 't jaar '30 .... 25 ℔."

en een gelijke som later nog eens te Sint Jans misse in den zomer, want de betaling geschiedde in half jaarlijksche termijnen. Van de eerstvolgende jaren zijn de rekeningen verloren gegaan, maar geen twijfel of de bedongen som is tamelijk geregeld uitbetaald: jaar aan jaar ontving de abt zijn vijftig pond hollands.

Doch die vijftig pond werd, naar den steeds sneller dalenden koers van de zilvermunt, gedurig minder in ruilwaarde. Vertegenwoordigde de bedongen erfpacht op het tijdstip der overeenkomst vrij nauwkeurig de rente, die het grondstuk toen opbracht, na de tierceering van de waarde der zilvermunt bleef zij natuurlijk twee derden daar beneden. Dat was niet meer dan het gewone verlies, dat elk rentenier, elk schuldeischer leed en zich getroosten moest. Maar een geestelijk sticht en een eerwaardige prelaat stonden niet met den gemeenen man gelijk en verdienden met onderscheiding en met meer dan stipte rechtvaardigheid behandeld te worden. Zelfs een graaf van Holland moest op hun klachten en vertoogen letten. Na veel gehaspel kwam het in 1371 tusschen de grafelijkheid en het convent tot een schikking, waarvan de oorkonde gelukkig nog bestaat (van Mieris III, 257).

In dat belangrijke stuk wordt eerst de oorsprong der renteschuld kortelijk herinnerd; dan gewaagd van de »alrehande geschil ende twist overmids de vernieuwinghe ende verloop van den payemente", die in den laatsten tijd tusschen de partijen gerezen waren; eindelijk bepaald, dat voortaan, om alle onzekerheid te voorkomen, in plaats der bedongen honderd ponden tournois, »dertien merk fijn zilvers troys gewichte of payement daarvoir", in twee termijnen 's jaars zou worden betaald. Voor het convent was dit de meest wenschelijke wijziging der oude overeenkomst, die dan ook voor het goede inzicht van den toen-

maligen abt getuigt. Immers op deze wijs werd de pacht voor altijd tegen het nadeel der muntverzwakking beveiligd; hoe diep ook de waarde van den penning en van het pond mocht dalen, de waarde van het zilver en van het mark fijn zilvers scheen onveranderlijk, en is ook inderdaad tot na de ontdekking van Amerika en van de Potosi-mijnen onveranderd gebleven. Strikt genomen had men zeker bij het bepalen van de hoeveelheid zilvers, die voortaan als pacht betaald zou worden, behooren uit te gaan van de waarde die de 100 ponden tournois tijdens het sluiten van het verdrag in 1323 bezeten hadden. Het schijnt echter dat partijen zich geregeld hebben naar den koers van het jaar 1371, waarin het verdrag herzien werd, en dat honderd ponden tournois op dat tijdstip ongeveer overeenkwamen met 13 marken fijn zilvers. Hoe dit zij, het kwam er vooral op aan zich tegen nieuwe renteverminderring voor het vervolg te vrijwaren, en dat doel werd volkomen bereikt.

Werd zoo bij de schikking het convent gebaat, ook ons komt zij uitnemend te stade om over een lang tijdsverloop de gestadige muntverzwakking te leeren kennen. Wij hebben namelijk slechts de rekeningen der grafelijkheid in te zien om te weten te komen, hoeveel ponden men in de opeenvolgende jaren besteden moest om de vereischte hoeveelheid zilver te koopen. Mijn vriend, Dr. P. L. Muller, beambte aan het Rijksarchief, heeft de goedheid gehad dit voor mij na te zien, en naar zijn opgaaf kan ik thans het volgende mededeelen.

De reeks der rekeningen is ongelukkig verre van volledig. Van 1371 tot '81 is geen enkele tot ons gekomen; na het laatste jaar tot op het einde der eeuw zijn maar weinige bewaard gebleven, doch deze zijn toch voor ons doel toereikend, want van jaar tot jaar behoeven wij het verlagen der zilvermunt juist niet te volgen, het is genoeg als wij het met niet al te groote sprongen kunnen nagaan. Zie

hier hoeveel in de volgende jaren bij elken halfjaarlijkschen termijn voor het zilver in rekening is gebracht.

In 1381	38 ℔		20 d.
» 1382	39 »		15 »
» 1389	48 »	17 sc.	
» 1394	53 »	(het bodenloon	

daaronder begrepen).

Dus in dertien jaren tijds een vermeerdering van meer dan 13 pond, meer dan gemiddeld een pond 's jaars. Tusschen 1398 en 1431 ontbreken de opgaven. Maar in 1432 vinden wij de som intusschen tot 63 ℔ 21 d. aangegroeid, dat is in 36 jaren met 10 ℔ vermeerderd: een niet zoo snelle aanwas als in het voorgaande tijdvak, maar toch nog altijd een aanzienlijke. En nemen wij het geheele tijdsverloop in eens, dan bekomen wij in nog geen zestig jaren een verhooging van 25 ℔ tot 63 ℔, met andere woorden een verhooging met 142 %. En dat, let wel, nadat in de dertig vorige jaren al een vermeerdering van ruim 300 % had plaats gehad. Binnen een eeuw was dus de waarde van het zilver in verhouding tot de zoogenaamde zilvermunt omtrent 450 % verhoogd: of juister gezegd, de muntstukken waren even zoo veel in waarde gedaald.

En daarbij is het nog niet gebleven. Aan het eind der middeneeuwen ontving de abt in plaats der oorspronkelijke 25 ℔,

in 1499	140 ℔	7 st.
» 1506	148 »	4 »

dus weer aanzienlijk meer dan het dubbele van voor zeventig jaren. Het convent had reden om de nagedachtenis van den abt te zegenen, die in 1372 zoo goed voor de toekomst gezorgd had. Maar minder verziende of minder invloedrijke renteniers leden de schade ten volle, die de abdij ontgaan was. De rente die hun in ponden Hollands in het

jaar 1372 was verzekerd, had sedert vijf zesde van haar waarde verloren: om het zilver, en bij gevolg allerlei waren, te koopen. die in dat jaar 25 ℔ kostten, hadden zij thans ongeveer 150 ℔ te betalen. En hoeveel ongunstiger was nog de toestand dergenen,die voor de eerste muntverzwakking, voor het jaar 1355, hun erfrente hadden gekocht. Zij ontvingen nog geen achttiende van de waarde, die oorspronkelijk bepaald was. Aan het onverstand en de kortzichtige baatzucht der regeeringen was dit grove onrecht, die benadeeling der geldschieters en bevoordeeling der schuldenaars, alleen te wijten. De schaarschheid der edele metalen had daarop volstrekt geen invloed geoefend, want deze werkte uit den aard der zaak in dezelfde mate op gemunt en ongemunt metaal en op beider verhouding tot alle andere waren.

DES HERTOG'S HUIS TE HATTEM

IN HET BEGIN DER XVDE EEUW

DOOR

MR. L. A. J. W. BARON SLOET.

Gewichtige omstandigheden moeten er toe geleid hebben, dat een bisschop van Utrecht de Veluwe in leen afstond aan een hertog van Lotharingen. Was het om een machtig vasal tot bondgenoot te hebben tegen de heeren van Zutfen, die rechten op de Veluwe hadden en wier macht en aanzien grooter waren, dan men gewoonlijk aanneemt? Moet deze gissende vraag toestemmend beantwoord worden, dan was de uitkomst anders, dan verwacht was. De Veluwe toch kwam als een achterleen in handen van hen, die gevreesd werden.

Van Bergen [1] deelt mede, dat toen Godfried van Boeljon zich ten kruistocht uitrustte, hij de Veluwe, leen van de Utrechtsche kerk, verkocht en opdroeg aan den graaf

[1] De Principatu Gelrie, p. 30

van Gelre, dien hij Otto noemt en met den Zutfenschen van dien naam schijnt te verwarren. Onwaarschijnlijk is het niet. Godfried en zoovele anderen ontdeden zich van hunne aardsche goederen, om hemelsch loon te verwerven. Er bestond vriendschappelijke betrekking tusschen beide geslachten. Gerard en Hendrik, zonen van graaf Gerard van Gelre, waren in het jaar 1096 getuigen, toen Ida, de moeder van Godfried, en deze zelf eene gift deden aan het klooster te Afligem in het Limburgsche [1]. Deze Gerard had tot vrouw Irmgarde, erfdochter van Zutfen. Het graafschap van dezen naam werd en bleef vereenigd met dat van Gelre.

De leenbanden werden steeds losser en het recht van den bisschop van Utrecht op de Veluwe loste zich in eene schaduw op. Eene poging om de Veluwe als een rijksleen te doen beschouwen, mislukte; de hertog van Brabant werd verklaard de eerste leenhouder te zijn, en toen deze de verheffing binnen den bestemden tijd verzuimde, ontvingen de vorsten van Gelre en Zutfen de beleening rechtstreeks van den Utrechtschen Stoel.

De Veluwe scheidde het Sticht in twee deelen en was het tooneel van vele oorlogen tusschen leenheer en vasal, en van ontelbare strooptochten tusschen beider onderzaten.

Zutfen was ten zuiden eene versterkte plaats tegen Deventer. Ten noorden, niet ver van den grooten weg van Utrecht over den IJsel naar Zwolle, lag Hattem. Daar was dus voor de Gelderschen een goed strategisch punt van aanval en verdediging tegen Zwolle en Kampen. Men mag dus veronderstellen, dat in die oude plaats reeds vroeg eene versterking gebouwd zal zijn. Zij nam in omvang toe en werd een burg, waar de Geldersche vorsten reeds in het begin der XIVe eeuw, toen graaf Reinald sprak van zijn Huis te Hattem, verblijf konden houden en standgenoten ontvangen.

---

[1] Oorkondenboek van Gelre en Zutfen, No. 196.

Katharina van Beieren, de vrouw van Hertog Willem, was er in 1396 en overleed er den 10den November 1400 [1]. Hertog Reinald IV en zijne schrandere vrouw vertoefden er meermalen. Den 1en Juli 1408 reed hij van daar naar Engelanderholt en keerde 8 dagen later terug. Na den vrede, in 1412 tusschen hem en den graaf van Holland gesloten, ontving hij dezen aan den Aanstoot, op de Utrechtsche grenzen, en geleidde hem naar Hattem, waar tusschen hen het merkwaardig gesprek plaats vond, dat de ondergang van Jan van Arkel, des hertogs zwager, ten gevolge had [2].

Toen hij den 25en Juni 1423 te Ter Let plotseling overleed, was hij op weg van Hattem naar Rozendaal [3].

Uit dat tijdperk zijn in het provinciaal archief van Gelderland eenige rekeningen van 's Hertogs Huis te Hattem, zoo werd de burg genoemd, bewaard gebleven. Uit duizende posten, die zij bevatten, heb ik de merkwaardigste geëxcerpeerd en tot een geheel geordend [4].

Gemakkelijk was dit niet. Hoe verschillend ook van aard, grijpen de rekeningen toch in elkaar. Zij houden zich niet aan het onderwerp, waarvoor zij bestemd waren. Zoo werden,

---

1 Den 3den November te voren had zij daar haar testament gemaakt, medegedeeld door Pontanus, Historia Gelrica, p. 341, merkwaardig door de legaten aan alle leden harer hofhouding vermaakt.

2 Chronicon auctius Iohannis de Beka, bij Matthaeus, Analecta, III, bl. 345.

3 Dit zegt van Hasselt, Kronijk van Arnhem, bl. 7, die gevolgd wordt door Nijhoff, Gedenkwaardigheden, III, bl. CLVIII, Noot 3. De Hattemsche rekeningen bevestigen dit niet, er is integendeel uit op te maken, dat de hertog ter dier tijde niet te Hattem is geweest. Was hij er, het had, zooals wij later zullen zien, invloed op de verantwoording der levensmiddelen en daarvan is in die rekening, welke eindigt juist met de week waarin Reinald IV overleed, niets te vinden. In die week en in de voorafgaande waren 30 personen in de voeding, in verhouding tot andere weken een klein getal.

4 Aan het slot van dit opstel geef ik een overzicht van de Rekeningen, waarbij ik het een en ander voeg, dat in dit opstel geene plaats kon vinden.

om slechts een paar voorbeelden aan te halen, uit de opbrengsten van den landbouw oorlogsmaterieel, uit die van de windmolens misbrood en wierook aangekocht; uit die van het Richterambt het halen van 4 zalmen of het vervoeren van 's hertogs zilverwerk van Hattem naar Arnhem betaald.

De ongelijksoortigste voorwerpen zijn vaak in eene post bij elkaar gebracht. Aan een kremer werd 1 Arnh. gul. betaald voor vlegeltapken, 5 mengelen teer, cassionen, 2 monden, wit leder, lijnden en knoflook.

De rekeningen zijn in de spreektaal geschreven. Vele toen gebruikelijke woorden zijn verdwenen, althans voor mij onverstaanbaar. Mijne taalkennis is trouwens niet groot. De aangehaalde post levert het bewijs. Ik weet, dat de vlegeltap is het omgebogen stukje essenhout, waaraan de kluppel met riemen van wit leer of alevellen bevestigd wordt en dat om den steel van den vlegel draait; ik gis dat de cassison is de vrucht of een daaruit bereid mixtum compositum van Cassia fistula L, oudtijds purgeer-cassie genoemd, doch achter monden en lijnden, moet ik, zooals meermalen zal geschieden, een ? zetten.

Nu ter zake.

Pontanus [1] vermeldt, dat de eerste hertog van Gelre, Reinald II, te Hattem een sterken burg — arx munitissima — deed bouwen, door den laatsten hertog, Karel van Egmond, door groote werken en wallen uitgebreid. In het jaar 1530 waren daarvoor steen, kalk en hout aangekocht en in 1532 droeg de hertog het versterken van het Huis en de stad Hattem aan zijn drost aldaar op [2]. Toen Pontanus schreef — zijn werk verscheen in het jaar 1639 — lag de burg in ruïne.

---

[1] a. w. p. 40.

[2] Het onder het drukken verschenen 3de Stuk, VIde Dl. van Nijhoff's Gedenkwaardigheden, Oorkonden N⁰. 1594 en 1657.

Van Slichtenhorst [1], Pontanus volgende, doch met opgave van een onmogelijk jaar voor den bouw, voegt er bij, dat de muren eene dikte hadden van meer dan 25 voeten.

Van meer belang is de plattegrond-teekening van Hattem, die hij bij zijn werk heeft gevoegd. Er blijkt uit, dat de stad omgeven was met eene gracht, die haar water ontving uit de Grift, eene groote beek, in Apeldoorn ontspringende en in den IJssel uitloopende. Binnen langs de gracht was eene muur met twee halfronde bastions, waarvan een aan de Grift, en 8 vierkante en ronde torens. Van de drie toegangen tot de stad hadden de noordelijke en westelijke twee poorten achter elkaar, zijnde voor de eerste een bastion; de derde was in een der bastions. In het zuiden lag, in eene bocht van de gracht tegen den muur, de burg, die met de vestingwerken der stad verbonden, er de citadel van uitmaakte. Twee rechte muren, haakstaande op die der stad, sloten den burghof in, die daardoor eene vierkante gedaante had. Waar de twee muren zich raakten was de brugpoort.

Al het muurwerk om stad en burg zal van borstweringen voorzien geweest zijn.

Volgens eene der rekeningen van het Richterambt van Hattem, werd gebouwd dat Vondenhues, ook Vündenhuis genoemd. Wat het voor een huis was weet ik niet, doch onder de kosten zijn geboek: Johanne ghegeven, omdat he 3000 steens uut den vorborechte an dit vors: hues voerde, van ellic dusent 6 gr., en aan een ander, omdat he twe mantelholten in den vorborechte uut der mueren brack 12 gr. In het jaar 1450 werd toemaakt een gat in den muur bij de poort van den voorburg.

Van dezen voorburg vertoont de teekening niets.

In ons land waren water- en geene bergburgen, die van Nijmegen uitgezonderd.

---

[1] Toneel des lands van Gelder, bl 105.

Daaruit is reeds te besluiten, dat die te Hattem niet alleen aan de buiten, maar ook aan de stadzijde met eene gracht voorzien geweest zal zijn, al geeft de teekening haar niet aan. Het blijkt dan ook werkelijk uit de rekeningen. Er werden 200 jonge karpen gekocht, die gezet werden in de burggrave. Daarin zullen gezwommen hebben de ganzen, die de hertog aan de hertogin zond en door twee personen in twee reizen van Niersen, onder Vaassen, werden gehaald, en de zwanen, die haver tot voer kregen. In de gracht was een aak, die hersteld werd.

Er werd getimmerd aan de winden en de valbruggen, die gelegen zullen hebben tusschen de voor- en achterpoorten, want, hoezeer de teekening er slechts eene heeft, moesten er twee zijn volgens den bouwtrant van den tijd, en die waren er ook. Volgens de rekening van 1414 [1] werd verdijngt up te maken 21500 steens inn te vlyen tusschen den twen porten, en de weg gemaakt tusschen den tzwen porten voer der bruggen. De eene was nieuw. In die rekening vind ik dat slich uit dem platze bi der nyerporte weg gevoerd werd en de nyepoort gemaakt, dat zijn zal, hersteld werd. De post toch luidt: Item Werner Hegeman ...... gearbeit mit tzwen knechten V dage lanck, doe hic die sparen rychte up den nyen stal, enn den putte enn die nye porte machde, voirt die bedstede up des rentmeysters kameren, ter cost ad VIII gr.

Bij Van Slichtenhorst is de poort geteekend met het gebruikelijke spits oploopend dak en met de gewone ronde torens er naast. Daarom moeten de tinnen geloopen hebben, voorzien van openingen, waaruit met bogen geschoten en met steenen geworpen kon' worden.

Er waren twee portiers.

Tegenover den ingang van den burg, aan het uitspringend punt van de stadsgracht, was de van ouds zoogenaamde

[1] Ik haal de Rekeningen aan bij het jaar waarin zij beginnen.

bergfriede, het propugnaculum, dat men thans het reduit zou noemen, en waarin de bezetting zich terug trok, als het overige van den burg ingenomen was.

Bij een kort opstel van Is. An. Nijhoff in den Gelderschen Volksalmanak voor 1875 over het kasteel te Hattem is de afbeelding der ruine gevoegd, die 4 of 5 torens vertoont. Er wordt niet opgegeven uit welken tijd de teekening is. Daar de platte grond-teekeningen bij Van Slichtenhorst in den regel naauwkeurig zijn, volg ik deze, die twee naast elkander staande ronde torens aanwijst. En die waren er ook.

Dat er een nieuwe toren was blijkt uit de rekeningen. Voor 34000 groete steens, die verleghed worden an den nyen toern, werden uitgegeven 31 Arnh. gul. In uitgaaf zijn gebracht 41 malders haver, die verstrekt waren aan het molenpaard, toen men den nieuwen toren maakte. Dit valt in het jaar $142^{0}/_{1}$, doch de bouw werd vroeger begonnen. Pontanus zegt: [1] Excitatam tum — toen Koning Rupert een landvrede afkondigde, 8 Julij 1402 — quoque eque fundamentis eductam Hattemensem, quae ibi celebratur, turrim reperio, idque curante Reinaldo duce. Het moet een der eerste daden van dien vorst geweest zijn. Zijn voorganger en broeder Willem overleed den 16en Februari 1402.

Welke van de twee torens den naam droeg van vrijen torn, waaraan een slot vermaakt en waarvoor twee nieuwe sleutels gemaakt werden, kan ik niet bepalen.

De eene toren was grooter dan de andere. Des Maenendaeg nae Omnium sanctorum Arnt. Dolboer gemaicht die hiemelcheit up groiten torne, twee dage eynen dach mit tzwen knechten ind eynen dach mit eynen knechte.

De torens stonden op zich zelven, afgezonderd van de overige gebouwen, veilig voor brand, wanneer deze er den prooi van waren geworden. Zij zijn geteekend zonder ingangen gelijkvloers. Aan de andere zijden waren er ook geene. Het zoude gestreden hebben met de toenmaligen

[1] A. w. p. 381.

vestingbouw. Door houten trappen, die ingeval van nood ingehaald konden worden, kwam men op de eerste verdieping. Het onderste gedeelte, waar in wel eens eene waterput was, diende tot gevangenis, het bovenste was, naar gelang der grootte, in kamers verdeeld. Het draagbaar wapentuig werd daar gewoonlijk bewaard.

Voor oorlogsmaterieel vind ik weinig uitgegeven. In het jaar 1414 werd het hout van den blijden boyven up den sall verleich.

In het jaar 1420, toen er oorlog met Utrecht was [1], werden gekocht 12 eysschen pycken mit yseren, groen was voor de senen, — de pezen —, van de armborsten, met wier onderhoud de portiers belast waren. Lutken, een hunner, behoefde er 1 lib. lijm voor. Twee kamerbussen werden gesteld op gekocht essenhout, bussenladen en taertsen werden vervaardigd. De smid maakte een haak aan eene bus en bond een toeyte en eene kamerbus. Aangeschaft werden 4 lederen sacken, daer men donrecruyt in dede, betaald werden een sloet enn nagel, dair men den pijlstoel an hinck enn die pylcamer besloet. In het volgend jaar was Mr. Jan de buysmeester, in den kost en ontving het paard van Tijs den busmeester gedurende 6 weken haver.

Op de teekening zijn de torens zonder daken, die er echter op geweest moeten zijn. Daarin was de plaats der wachters of koerten, te Hattem twee in getal. Hensen, de wachter, op den nieuwen toren wordt genoemd. Om eynen horn, dat die wechter te brake hadden, weder omme te maken, werd 1 guld. uitgegeven.

Vijf blanken werden betaald voor twee absconsen, daar die waachters des nachts mede omgingen. Drie werden er ten behoeve van de stallen aangeschaft. Het zullen geweest zijn digt gesloten lantaarns, waar de vonken niet uit konden vliegen, van abscondere, bedekken. [2] Op eene andere plaats

[1] Nijhoff, Gedenkwaardigheden, III, bl. CLV.

[2] Brinkmeyer, Glossarium, zegt dat zij waren kleine lanterne, deren die Mönche sich in Kloster bedienten.

vind ik twee lantaarns met $10^1/_2$ bl. betaald, die dus duurder waren dan de absconsen.

De burghof is bij Van Slichtenhorst geheel geteekend als een tuin met rechte paden en bloemperken. Vroeger, toen er veel leven en beweging in den burg heerschten, moet dit anders geweest zijn en slechts een klein gedeelte tot bloem- en kruidhof gediend hebben, volgens de voorschriften van Karel den Groote. In het jaar 1408 werd de hof gespaad en er in gezaaid. In het volgende jaar werd een nieuwe gaarde geëffend, gegraven, bereid en met planten bezet. Lookzaad en ander allerhande zaad werden gekocht voor den moeshof, dien twee spaadsters regierden. In het jaar 1421 deden dat 8 spaadsters gedurende $2^1/_2$ dag den koolhof, de toenmaals gebruikelijke benaming van moeshof. Eens ontving de meid knoflook om te pooten. Ik vind gekocht warmoesmanden en een moesmes, dat de meid had, en eens warmoes, appels, peeren en noten.

De blaen estrikken van de put, die op den burghof bij de nieuwe poort was, en in 1450 als bij de zaal gelegen genoemd wordt, werden in het jaar 1414 verlegd. Estrikken zijn vierkante gebakken vloersteenen. Doch wat zegt de bijvoeging blaen? Heeft estrik hier de beteekenis van vloer, pavimentum, zoo als thans nog in het Hoogduitsch [1] en bestond die uit bladen, platen, van steen? Thans ziet men nog wel eens stukken van zerken en molensteenen bij de putten liggen. Te Hattem schijnt bij de put een steenen trog geweest te zijn, om het geputte water in over te storten. Er werd toch eene uitgaaf geboekt voor 2 lib. steenpex en 1 lib. heefen? dair men den watertrog mede maecte, die te broken was.

Putten waren ook in de keuken en in het brouwhuis.

In den burghof zal ook gestaan hebben het duivenslag,

---

[1] Der Estrik is gezimmert aus Krystallen: Hamerling, Ahasver in Rome, 10e Aufl. S. 176.

waarvoor een ladder gemaakt werd. De duiven werden met drips? en haver gevoerd.

In dien hof plaats ik ook het huis van den beer, waarvoor een ketting en een halsband gekocht werd. Mogelijk was hij die beer, welke in het jaar 1389 nog jong aan den hertog werd gebracht [1].

Daar plaats ik verder de hinden.

In het jaar 1409 werden verantwoord 53 malders rogge ten behoeve van den beer, de hinden en de honden. Voor de eersten en de laatsten werd het, met haver, tot brood gebakken. Er waren ook hindekalveren, die melk kregen.

De burghof werd gereinigd. Bij het reeds aangehaalde bewijs voeg ik dezen uit het jaar 1408: Sporken gegeven van allen dyncgyn van den huys to Hattem te voyren, slijch etc. van sent Petersdage ad vincula — 1 Augustus — bis Mydwinter — 25 December — 3 guld. 47 gr. In 1414 denzelfden enn eynen anderen voirmanne, die den slich gevoirt hebben voer den torfhuysse, bachuysse, bruhwysse enn vort van porte up der straten, die wyt gedragen wart, als mijns lieven hern genade tot Hattem waren van Mydwinter tot her toe, 2 guld. Soms had eene extra reiniging plaats. Volgens dezelfde rekening werd iemand betaald, die 4 dagen lanck den slich uit dem platze bij der nyerporte bi den putte gevoerd had. Dit kan evenwel in verband gestaan hebben met nieuwe gebouwen, die op den burg gezet werden.

Op den burghof stonden rechts en links van de poort vele gebouwen.

Het voornaamste er van was het verblijf van den burgheer. Gewoonlijk kwam men er in langs eene trap met eene stoep. Het huis te Hattem had eene verdieping boven den

---

[1] Van Hasselt, Geld. Maandwerk, I, bl. 389.

beganen grond, want zoo als wij later zullen zien, at het mindere personeel beneden op de kameren van het huis.

Van de stoep kwam men in de zaal, welken naam oudtijds het geheele gebouw droeg.

Tegelijk met die bij de put werden ook verlacht den blaen estrich up diem huyse yn diem sale.

Bij feestelijke gelegenheden werden de vloeren van de burgzalen bestrooid met bloemen of belegd met groene biezen. Was dit mode te Hattem, dan zal men wel biezenmatten gebruikt hebben. Niet ver er van daan werden zij vroegtijdig vervaardigd.

De zaal was met olieverf geschilderd. Up dieselve tijt — in 1408 — gegeven eynem manne, de diem maelre halp steigeren up den sal 8 gr.; — meister Johan, diem maelre, om olye gegeven 1 gulden. In het volgende jaar ontving hij olie en verf, en nog eens witte verf.

Negen en twintig stukken wijn van Arnhem gekomen, werden in 1414 in de zaal en daaruit in den kelder gebracht, waarschijnlijk langs den wijndelsteen, waaraan lanen gemaakt werden. Dit woord is mij in de zelfde rekening nog eens voorgekomen bij de betaling aan twee holtsnijders, houtzagers, die de lanen sneden tot den berge, waarvoor de roeden gekocht waren, en later nog eene betaling aan den smid voor het leggen van 6 banden aan de berglanen.

Ter wederzijde van de zaal, het vereenigingspunt van het gezelschap, waren verschillende vertrekken, bestemd voor den burgheer en zijne gasten.

Een er van diende te Hattem tot eetkamer. De kamer van den rentmeester is ons reeds voorgekomen. In een ander zal de kanselarij gevestigd zijn geweest. Ik vind haar slechts eenmaal vermeld, toen er een sleutel voor gemaakt werd. Er werd gekocht papier bij boeken en vellen, inkt in kruiken, huiden francyn en coperculen, waarschijnlijk een soort perkament.

Op oud Germaansche wijze woonde de burgvrouw met haar dienstpersoneel afzonderlijk. Haar slaapkamer was bestemd tot het gezellig huiselijk verkeer der familie.

In of bij het huis was het verblijf van het vaste gezinde. Dit werd van 's hertog's wege gekleed. De landrentmeester Gijsbert van Mekeren zond daarvoor [1] Gochsch heel grauw en Roermondsch grauw, en voor voering Gochsch wit laken. Hij noemt de personen op voor wie het bestemd was, en waaruit wij dus het gezinde leeren kennen. Het bestond uit den burggraaf, heer Johan, Ludolf, Johannes, Gijsken, den bottelier, den pensier, den kok en zijn knecht, twee portiers, twee wachters, den brouwer, den slachter, den bakker, de meid, den jager, en den visscher.

Johan was priester. Ludolf vind ik eens koster genoemd. Hij had vele bemoeiingen met den landbouw, even als een meermalen voorkomende Winandus met de huishouding. Deze komt als schrijver van Hattem voor in het gevolg van Willem, abt van Gladbach, basterd van den hertog, toen hij den 11den December 1418 van boven te Arnhem kwam met zijne schoolmeesters Johan, pastoor van Lent, en Martinus, om te Zwolle ter school te gaan. [2]

Gijsken was kamerling.

De Hattemsche rekeningen geven over de kleeding van het gezinde ook eenige bijzonderheden.

In het jaar 1421 werd het molenpaard verkocht voor 9 Arnh. guld., waarvoor gemaakt werden 11 kovelen van Amsterdamsch laken voor den burggraaf, een priester, Van Woudrichem en zijne vrouw, Dirk, schrijver, een bottelier, een portier en 4 zonder bediening genoemden, terwijl ook kovelen gemaakt zijn voor den kok en zijn knecht, den visscher, twee wachters, den smid, den jager, de meid van des burggraven zoon, den bakker, den brouwer, een houtzager, den bewaarder der veulens te Zwolle en eenige anderen.

Voirt gegeven voor $^3/_4$ lakens, als gruyn, roet enn wit, dair men die covelen voirscr. mede teykende, costen 15 bl.

---

[1] Rekening $14^{17}/18$ in het Provinciaal archief.

[2] Rekening van Van Mekeren $14^{18}/19$.

Deze uitmonstering was niet volgens de kleuren van het hertogdom, zijnde het wapen van Gelre een klimmende, gekroonde en gesplitstaarte gouden leeuw op een blauw en van Julich een zwarte klimmende leeuw op een goud veld.

Van tijd tot tijd schijnt er ten laste der Hattemsche administratie eene extra verstrekking van kleedingstukken plaats gevonden te hebben. Winandus kreeg 7 ellen zwart en 8 ellen wit doek voor zijne winterkleeding, de burggraaf met 2 portiers en 2 wachters elk een pels. Eens werd er hem een verstrekt op bevel des hertogs. Verder ontving de leiendekker een kovel, de kok een wambuis, Henneken van Weerd een hemd.

Mogelijk was dit eene belooning voor bijzonder werk, zooals meermalen met schoenen plaats vond, bijv. aan een portier en aan de meid, omdat ze neerstekken hielpen hooien; aan een stalknecht en den visscher, wijl zij hadden helpen hooien en gasten. Hooge schoenen komen enkel voor. Aan den visscher werden ook vrij regelmatig laarzen verstrekt. Een paar er van werd vervoorvoet.

Meermalen werd alleen het maakloon van kleederen betaald, bijv. van den tabberd, het wambuis en den broek van een stalknecht, of den kovel van een ander, van twee tabberden, hozen, kovel en twee onderrokken van Henneken. Een enkele maal werd geld gegeven, om laken te scheren.

Slechts drie malen zijn mij betalingen aan het dienstdoend personeel voorgekomen. Het eerst in 1408, toen gegeven werd voor loon van Paschen — 15 April — tot 6 October, waarop de rekening sluit, aan den meester kok 9, den bakker en den brouwer 8, de portiers, de wachters en een jongen kok elk 5, de meid op het huis tot 14 October 3 gul. Verder in de tweede en in de laatste rekening van Van Woudrichem: de meid, de kok, de bakker, de brouwer en de visscher ontvingen elk 3, de burggraaf, 2 portiers, de bottelier, 2 wachters, Dirk, de schrijver, elk

2, Gijsken $1^1/_2$ Arn. guld., nog een wachter en vijf andere personen eenige breede plakken.

Reeds uit het verschil tusschen het bedrag van het geld en den rang der personen is te besluiten, dat hier eene bijzondere belooning plaats vond.

Dit bevestigt de andere betaling aan Dirk, schrijver, van drie jaren dienen, 's jaars voor 16 Arn. guld.

Voeg ik hierbij, dat beide betalingen geschiedden op bevel des hertogs, dan mag aangenomen worden dat de Hattemsche rentmeesters niet belast waren met de betaling van het loon van het vaste huisgezin. Voor zich zelven brengen zij ook niets in rekening. Wie betaalde hen en de overigen? Het antwoord ligt in de duisternis der comptabiliteit van die dagen.

De verwarming der vertrekken geschiedde in open schoorsteenen. De vuurhaarden waren niet allen gevloerd met één steen, zooals er in het jaar 1446 een in de onderste raadkamer te Arnhem werd gelegd [1], maar met verscheidene steenen, waarvoor ik 400 groote aangekocht vind.

In de keuken schijnt het anders geweest te zijn, daar betaling geschiedde aan den metselaar, die gemaakt had den hert in der coken enn wante (keerde) den vursteijn umme.

Van Hasselt deelt ter aangehaalde plaatse mede, dat te Arnhem in het midden der XVe eeuw steenkolen op den haard gebrand werden. Te Hattem heb ik daar geen spoor van gevonden. De brandstof was turf en hout. De eerste werd gekocht bij dagwerken en voeren of in eigen veen gestoken. Er staat geboekt eene uitgaafpost aan den heetmeyer van 5 dagen heets te meyen, dair men den wech mede maecte van den torfveen. Slechte wegen met heiplaggen te beleggen is op de Veluwe nog niet geheel in onbruik.

De meier groef 14 dagwerk torf op mijns heren veen.

[1] Van Hasselt, Arnhemsche Oudheden, II, bl. 66.

Er schijnen wakers bij den turf geweest te zijn. Ik vind althans in uitgaaf gebracht voor een greep, die die wechters hadden totten torff.

Die van Epe en Heerde waren verplicht den turf te vervoeren. Wegens nalatigheid daarin werden de kerspelbuer van Heerde gepeind. [1]

In September 1450 werd met 140 dienstwagens de turf naar Hattem vervoerd. De kost werd verstrekt aan 263 personen, die er bij waren.

Eens werd een huis gehuurd yn diem dorpe, dair die torf yn gevoirt is. Dat dorp zal Hattem geweest zijn, welke plaats, hoezeer reeds lang in het bezit van rechten en privilegien [2], in de rekeningen nog den naam van dorp draagt, Het turfhuis in den burg zal vol geweest zijn.

Het hout werd gekocht bij voeren, doch ik vind ook: gecocht een hegge byrnholtes, die dat holt heywen verterden in Wolter Voss huijs te Heerde 8 blanken. Dit zullen heggen geweest zijn van eiken-, berken- of elzenhout langs de bouwakkers, die regelmatig gehouwen worden.

Eens vind ik in uitgaaf gebracht het houwen van 17 waren hout in den holt. Lag dit bosch digt bij Hattem, dan is het lang verdwenen.

Onder de vensters waren gewoonlijk in de dikke muren banken aangebracht, de lievelings- en ook eerezitplaats der vrouwen.

---

[1] Volgens zijne instructie had Peter van Egmond, basterd, die in het jaar 1451 burggraaf van Hattem was, den dienst van 's hertogs lieden te Epe en Heerde, soeveel des tot kost enn brant des huys noot is. Vgl. ook van Hasselt, Geldersche Bijzonderheden, bl. 77.

[2] Zij werden bevestigd den 23sten Januari 1356 door hertog Reinald en den 17den November 1361 door hertog Eduard, terwijl hertog Willem den 7den Maart 1395 aan de personen buiten Hattem wonende dezelfde rechten en vrijheden gaf, als de burgers binnen de muren hebben. Privilegieboek van Hattem, bl. 25, 26 en 27. De oorkonden zijn niet uitgegeven.

De glazemaker stopte te Hattem de glazen opten huys enn beneden dairs te doen was mit siins selfs fonduyr enn loot. Te Zwolle werd in 1408 houtskool voor hem gekocht en hij ontving 12 ℔ tin. In het volgende jaar werd aldaar nog gekocht 1 ℔ tin voor diem maelre tot den glaisvijnsteren inn diem sale, en later nog 1 ℔, doe meester Johan, der mailre, die glaisvijnstern weder omme mede maken soulde, die der wijnt te broken hadde.

De smid maakte 6 wijndijzeren an die glaisvenstern in der salen.

Onze rekeningen bevatten niet veel omtrent het huisraad. De voornaamste teeken ik aan.

Voor slaaplakens werd meermalen aangekocht linnen, dat gebleekt werd, eens drie stapels, lang 190 Deventer ellen; 2 ellen lijnes doix, dae die maigt die bedden op den huys mede gestupt heeft; verder vind ik 32 el linnendoecks taeflakens, 8 berkenbesemen, die men behoefde op ter cameren en eenige drinkkannen.

De meid waschte met 1 ℔ zeep slaaplakens en linnenkleederen.

Verbodemd en gestempeld? werden 2 aelmiskorven, waarin na het ontbijt en het eten het overschot aan de armen gegeven werd [1].

In September 1409 werd iemand naar Rozendaal gezonden mit mijnre lieve vrouwe kamerwaijn, kamerwaaier?

Wanneer de hertog naar Hattem ging, bracht hij goederen mede.

Des Zondags Exaudi — 4 Mei — 1410 werden door een schipman van Oldeneel naar Hattem gevoerd de kisten van den hertog, die op Pinksteren — 11 Mei — kwam. Later werd, zooals wij reeds zagen, zijn zilverwerk met een wagen naar Arnhem gevoerd.

---

[1] Kiliaan, op het woord, Van Hasselt, Geldersche Maaltijden, bl. 277.

De kaarsen voor de verlichting waren eigen fabrikaat. In mijne jeugd heb ik ze meermalen in verscheidene huishoudingen zien maken. Men kocht, even als te Hattem, het kaarsgaarn en gebruikte het uitgesmolten vet van de slacht.

Te Hattem maakte de kamerling ze tegen loon. Gegeven van 961 ℔ ongelkersen te maken, die dit jair, 1415, up den huse verbrant sijn, die drie ℔ 1 gr.

Bij Geldersche boerenplaatsen ziet men nog wel eens stukjes land beplant met knollen, rapen, Brassia rapa oleifera, L. waarvan het zaad de raap- of reuveolie oplevert. Bij het Huis te Hattem behoorde zulk een kamp, waarin 33 personen 2 dagen bezig waren de rueben te verzetten.

Uit 19 molders reuvezaad werd 1/2 vat, uit 9 1 1/2 aam uit 6½ schepels 56 mengelen olie geslagen. Deze drie posten en die voor een gekochte lamp zijn de eenigste, die mij over verlichting met olie zijn voorgekomen. Olie werd wel gekocht, eens in het jaar 1419 een aam, doch er staat bij: in den vasten, doe mijns hern genade te Hattem was; dus voor het toebereiden van spijzen.

Niet allen die in den burg moesten zijn, werden er in opgenomen, sommigen logeerden in eene herberg.

Des Guedesdach nae sente Servaesdag episcopi — 15 Mei — 1415 vromorgens tot 8 uren quamen ontsegge brieve tot Hattem van den hern van Erkentele enn Arnde van Wachtendonck [1]. Den boeden uit der herbergen gequuyt 7 gr. Er werd terstond een bode te paard aan den rentmeester te Arnhem gezonden.

Drie personen door den hertog gezonden, om zijne hengsten te bezien, logeerden ook in de herberg. De genoemde

[1] Deze had den 5en Maart 1390 erkend, dat hij zijn burg, stad en heerlijkheid van den hertog van Gelre in leen hield. Nijhoff, Gedenkw. III, Oork. No. 151.

bode en die drie personen zullen geene aanspraak gehad hebben op het Huis verblijf te houden. Dit kan echter niet gelden voor de hooge ambtenaren in deze posten vermeld:

Des Donredage dairna (St. Andries, dus 6 December 1420.) gegeven Gese Egberts, bij beveel des mairscalcx —, Derk van Flodorp, — dat Aernt then Boeckop, — die richter van de Veluwe was, — dair verteerd hadde, doe sij dachvaert hielden yertswerf mitten steden van Overijssell, 26 bl.

Des Manedaghe nae onser Vrouwendach conceptie — 9 December — was die mairscalc anderwerf mit Aernt then Boecop enn mit mijns hern vrienden te dage tot Hattem tegen die steden van Overijsel, enn die gequijt inter herberge bij beveel des mairscalcx enn uyten wijnhuis, dair tsamen voir gegeven 4 Arnh. gl. en 9 bl.

Des Saterdage nae Karsdach — 28 December — bij beveel des mairscalcx hem gequijt mit sinen gesin uyter herbergen tot Jan Rents; voirt betaelt den wijn bij beveel des mairscalcx, die hij hadde doin halen tot Willem Boltenhuys, want hij dachvaert hièlt van mijns hern gnaden derde werf mitten steden van Overijsel.

Het was toen wel oorlogstijd, want in December werden te Hattem aangevoerd 14 runderen geroofd te Amersfoort, doch het getal personen op het Huis, althans in de voeding, was om en aan 50, dus gering in verhouding tot andere getallen, die ons later zullen voorkomen. In gebrek aan ruimte zal derhalve het logeeren in de herberg niet toegeschreven kunnen worden.

Bij ieder aanzienlijken burg behoorde eene kapel. Dat er eerst laat eene in dien te Hattem werd gesticht, zal zijne oorzaak daarin gehad hebben, dat graaf Reinald in het jaar jaar 1307 beloofd had in die plaats, waaraan hij den naam van Godswaard gaf, op zijne kosten steeds twee priesters en een leekenbroeder van de orde van St. Jan van Jeru-

salem te zullen onderhouden. Zij woonden op het huis: wanneer wi of onse erven daer comen — zoo bepaalde hij verder — soelen uns die brudere antworden die huse tho onser behoef ende onses ingesinde, also langhe alse wi of onse erven daer wesen wilt [1].

Eene eeuw later kwam daarin verandering.

Hertog Reinald IV stelde den 24sten Augustus 1407 priesters aan op zijn burg en slot te Hattem en kende hun toe 6 mud rogge Hattemsche maat, uit de tienden van Bokhorst [2] Den 3den Juli van het volgende gaf hij jaarlijks aan het altaar op den burg 24 mud rogge en 6 mud rogge aan den pastoor van de kerspelkerk, en den 19den Mei 1411 verklaarde hij de kapel gesticht te hebben en daaraan te geven 1 mud rogge [3]; en op denzelfden dag gaf hij aan de kerk zelve 10 mud, als schadeloosstelling wegens de stichting eener kapel met drie altaren in een Godshuis voor arme oude lieden [4].

In het jaar 1414 was de bouw nog niet geheel voltooid.

De tweede uitgaafpost der rekening vermeldt, dat aan Werner Hegeman en zijne gezellen drie dagen de kost gegeven is, doy sij die boigen machden, dair men den torn an sente Georen kirken mede wulfden.

Lindeborn [5] noemt deze kapel castrensis, quod in castro sive arce, oppido contigua (cuius hodie ruinae ac rudera apparent) aedificata exstiterit, in qua sub patronatu principis

---

[1] Van Hasselt, Geldersche Bijzonderh. bl. 15.

[2] Oorspronkelijke, onuitgegeven oorkonde in het archief van Hattem. In het Privilegieboek zijn onder dagteekening van 1 April 1408 opgenomen eenige Consuetudines ecclesiae in Hattem, waarin voorkomt, dat met den deken van de Veluwe bepaald is, dat de huwelijken voltrokken zullen worden ante missam et nunquam post prandium, propter rumorem, qui saepe fuit post vesperas populo inebriato. Het stuk is onuitgegeven.

[3] Oorspronkelijke, onuitgegeven oorkonde in het archief te Hattem.

[4] Nijhoff a. w. III, Oork. No. 292 en 330.

[5] Historia episcopatus Daventriensis, p. 486.

unica S. Joannis Euangelistae vicaria, quae diebus dominicis ac festis ad functiones sacerdotales obligat suum ministrum.

Zij was gewijd aan St. George of St. Joris.

9 ℔ wass, daer men keersen afmaecten ter kerkenbehoef sunte Joris, enn voer wyroec enn misbroet tsamen 1 Arnh. gl. 39 bl.

Gegeven tegen Paschen — 1422 — hern Adaem en hern Aernt van den Rijn, mijns heren capplanen in S. Joriskercke, elc 4 Stichtse guld, den coster 15 Stichtse guld.

Het schijnt hunne vaste bezoldiging niet geweest te zijn. In de rekening van het bouwhuis, 1420, komt dit voor: Gegeven aan dezelfde priesters van den ontbreeck van haerren proeven van den jairrenten tsamen 10 Stichtse gul. enn 14 bln., Jan den coster $7^1/_2$ Stichtse guld.

Op het Huis zelve was reeds vroeger een altaar. In 1408 werd 1 ℔ was gekocht tot den olterkersen to vermaken up den huys, later om tortysen en kaarsen te maken voor de St. Joriskerk en voor het altaar op het huis. Er geschiedde betaling van 1 Arnh. gl. 7 bl. voor 700 substancien (de oblaten voor de communicanten?) die in sunte Jorienskerke enn opt huis gebesigt sun enn van wieroc enn van waskeersen enn tortysen te maken.

Houten schachten vind ik voor de tertyzen gekocht.

Voor eene Paaschkaars met het maakloon werd in 1410 te Zwolle betaald 2 gl. 29 gr.

Veel werd in het jaar 1421 aan kerkelijke zaken te koste gelegd. Behalve voor waskaarsen, vind ik uitgaven voor 1 kwart miswijn en voor 2 mengelen, daer men mede sacreerde, overmidts datter ghenen wijn op ten huyse was; voor 5 ellen linnendoecx, daer men die ornamenten mede lapten; voor de ornamenten te zyepen en wasschen mitten altairlaken. Dit vindt zijne oplossing in deze post: in derzelver maent voirser: — Juli 1421 — misse gedaen voer die pestilentie enn elc mensch heeft gehoirt mit eenre bernerder wassen-

keerse, bij raid hern Jans van Hulzeberge enn des borchgreven, enn daertoe gehadt 2 ℔ keersen. Dairvoir gegeven 16 bl.

Den 18den Juli van dat jaar bespraken de schepenen van Arnhem, woe men die dinge in der stat allerbeste ordineren mochte, omme der pestilentien wille [1].

Reeds in het vorige jaar zond de landrentmeester, volgens zijne rekening in het provinciaal archief, te Grave aan de hertogin tegen de pestilentie eyn doos mit vergulden gebacken cruden, eyn doese met tragien, die vergult was, 2 bussen mit pillen, der eyn vergult was, eyn kruyck mit gebranden wateren, eyn lederen sack tot clareit mit pulver, noch enen lederen sack mit pulver, eijn busse mit vergulden cruden of driakel, ende noch 2 poma ambre.

Ik durf niet te gissen welk muziek instrument bedoeld is in deze post, in eene rekening van het Richterambt: Up dienselven dach — Maandach na Paschen, 18 April 1418, — enen boden ghegeven, de om Peterus Stralen tot Deventer liep enn brachte hem dat insterment, want de priesters to Hattem neet sincghen en dorsten. Dat capittel van Deventer en screve hem, dat zee songhen up dat insterment. Den boden geheven 34 gr.

In 1388 werd voor de kapel te Rozendaal gekocht een antiphener, daer eene salter mede in was [1].

De daken der gebouwen, die wij beschouwden, de voornaamste van den burg, waren met leien gedekt. In 1409 kwam een schip er mede geladen te Hattem en in 1414 werden er van Rozendaal per wagens aangevoerd. Bij de boerderij wordt het leihuis vermeld, waarin toen vee stond. In 1420 werd een Hamburger ton gekocht, daar men leien, loet enn ander reescap boven opten huys want, ter

---

[1] Van Hasselt, Arnhemsche Oudheden, IV, bl. 114

[1] Van Hasselt, Rosendaal, bl. 53.

leydekers behoeff. Leinagels werden te Deventer gekocht. Van Arnhem kwam de leiendekker, met een ander en een opperknecht, die 6 dagen werkten. Hij bracht 2 ℔ tin mede, terwijl te Zwol toen nog gekocht werden 6 ℔ tyns enn 1 vierdelpontz, daar men die gaten omme dat huys mede soudierde. Dit schijnt dus het werk van den leiendekker geweest te zijn, doch wat soldeerde hij? Waren de vorsten of nokken der leiendaken met strooken tin gedekt, als thans van lood of zink?

Slechts eenmaal vind ik gewag gemaakt van pannen, te gelijk met leien aangevoerd.

De overige gebouwen in den burg zullen naar de gewoonte van dien tijd gedekt zijn geweest met week dak, riet of stroo. Vimmen riet werden op den rijsweerd gesneden. Uitgaven voor vymmen daks en dektwijg komen herhaalde malen voor.

Vestigen wij nu onze aandacht op de andere gebouwen van den burg.

Behalve aan de kapel, werd in het jaar 141⁴/₅ veel gebouwd, en het zal druk geweest zijn in den timmerhof, die bij de Niewe stadspoort lag, waarvoor 8 roeden straat gemaakt werden en die door eene poort afgesloten was. Gekocht werden van den stadsmeester te Zwolle 6 voeren Hoilstersteen, 37 stuk hardes steen; loon werd betaald aan den steenheuwer, die den steen heiwe yn mijns heren cloister van diem hoecksteen. Het klooster zal het vermelde Godshuis zijn. Het einde der post luidt: enn clijncken steen te heuwen tot der doeren bij den olden backhuys. Een persoon was 8 dagen bezig den olden calck van nys weer te beslaan. Twee schepen met kalk waren in het jaar 1410 aangekomen, waarschijnlijk van Venlo. Later toch ontving een kalkman van daar zijn loon. Een metselaar en zijn opperknecht metselden en arbeidden ieder 4 dagen aan de deur bij der nyer pertzen, poort? Sparren werden

gericht op den nieuwen stal; houtwerk gemaak van diem gange voer mijns hern stalle, een weg er voor gelegd en up mijns hern stalle gestupt — het dak gemaakt -- de gaten gestopt. Uitbesteed werd het afbreken van het oude bakhuis en brouwhuis, en het nederleggen en aan den tast brengen van 31000 steenen, die er afkwamen.

Achter de volgende posten moet ik een ? zetten. Die den gang maakten voor den stal maakten ook dat pasternken; Werner Hegeman mit eynen knechte verdreif den solre bij der smijtten; aan Sluyster werd loon gegeven van 5 dagen enn aan Herman Avergoen van twe dage van den gotten te vlien yn die smijtte, die van Rosendaele quamen, ind den harden steyn enn pannen uijt der lodtzen, die gebroken wart ind dat holtwerk daer voir, plancken enn holtwerk van den stalle in die porte te dragen. In 1421 werd betaald een tymmerman, die den houtsnider halp een boen verstriken, (de planken van den zolder samenvoegen?) op ten Huys 3 dage lanc, en gekocht veerlatten an den boen totter eetkamer.

Voor de stallen werden gekocht eene kan om water en bier in te halen, emmers, roskammen, lantierboemen, boomlantier en leidzeelen en repen. Gegeven, zoo staat in de rekening van 1408, van 1 bedde, dair Peter stalknecht up gesloepen heeft 12 wechen langh, ad 2 gr. ter weke.

De oude stal schijnt niet groot geweest te zijn, daar ros en teler van de hertogin in de herberg werden gestald.

Omtrent de bakkerij is mede te deelen, dat een ketelboeter den backketel vernegelde en lapte, dat een bakkersteems werd aangeschaft en de oven gestookt werd met hei, thans nog, zelfs in Arnhem, gebruikelijk.

Te Middenwynter — 25 December — 1420 werd naar Rozendaal brood gezondén, dat tegen des hertogs komst gebakken was van 16 malders rogge.

Van de brouwerij valt meer te zeggen. In het jaar 1414, toen zij vernieuwd werd, werd de kuiper betaald voor vier nyer stave yn eyn brucupe te steten [sic] ende drie nye bande om dieselve cupe te leggen enn om een ander brucupe drie bande ende om vier koelvate 10 bande enn een emmer int bruhuys tot den putte. Later werden gekocht voor het bouwhuis twee sceepvaten, schepvaten? een kuip met eene houten horde er in, Hamburgervaten voor koelvaten en waschdoek. Er was veel vaatwerk, daar de kuiper in 1421 betaling kreeg voor het verleggen van 159 banden.

In 1419 zijn voor elken 12 vaten hoppenbier toegeweest 7 mald. haverenmouts enn 2 mald. weitenmouts, samen 532 mald. haveren en 152 mald. weitenmouts, zoodat in het geheel gebrouwen werden 921 vaten bier. De volgende rekening toont aan, dat er verbrouwen werden 362 mald. 1 sch. haver, $103^1/_2$ mald. weite en 13 mald. garst.

De eest werd gestookt met berken en elzenhout en met dat van gekochte heggen.

Het droogen van het mout daarop geschiedde op horden.

Het eesten op die wijze vooroorzaakte dikwijls brand, waarom voorgeschreven werd, dat het buiten de steden moest geschieden. In de statuten van Flensburg van het jaar 1284 komt voor: dat wal dar mald dröget sonder harenlaeken, boeten verbeurde. Anton [1] dit mededeelende, voegt er bij: Harenlaken ist leinwand; der Uebersezer wuste nicht, dass Har Flachs sey. Toegegeven dat Har in Zuid-Duitschland vlas was, geloof ik toch, dat Anton zich vergist. Behalve dat een harenkleed veel meer onbrandbaar is dan een linnen laken, vind ik in de Hattemsche rekening van het jaar 1452: in den brouhuze gegeven omme 15 ellen haerdoecx opten eest, malt op te drögen, die ellen 3 vlm.

Te Deventer werden gekocht in 1414 4 malders hop

[1] Geschichte der teutschen Landwirthschaft, III, S. 326.

voor 1 Arnh. Rh. gl., 28 bl., te Kampen 18 mald. voor 1$^1/_2$ Arnh. gl. het malder en 4 malders hoppen cruyts voor 20$^1/_2$ bl. In het volgend jaar te Arnhem 3 malders hoppensaet voor 32 bl., in 1420 $^1/_2$ malder hoppencruyts voor 14 bl. en 1 malder hoppenzaat voor 1 Arnh. gl., 3 bl.

Hoezeer de rentmeesters niet uitmunten door juistheid van taal, valt toch het onderscheid, dat zij maken tusschen hop, hopkruid en hopzaad, soms in dezelfde rekening, in het oog. Voeg ik daarbij het onderscheid in prijs, dan ben ik geneigd aan te nemen, dat er te Hattem hopbouw gedreven werd, waarin ik bevestigd word door deze post in 1414: om een mald hoppen gegeven an Ansheym yn der dorpe 1 gul.

De gist schijnt een emolument voor den brouwer geweest te zijn, daar hij er eens 2 gr. voor ontving.

Die geblaard heeft in de Geldersche maaltijden van Van Hasselt, weet welke gewichtige rol reeds voor een viertal eeuwen kelder, provisiekamer en keuken in de huishouding speelden.

Van den kelder vind ik te Hattem niets, dan dat hij dikwijls gevuld werd met veel wijn, die aangevoerd werd of gekocht, soms bij mindere hoeveelheden. Item heeft her Arnt gehad to Swol overmitz kerfstok 62 qrt wijns enn Lewe an vulwijns 34 qrt. Rekening 1408.

Behalve gevuld werd de wijn ook geschraad en verlaten, overgestoken.

De 29 stukken wijn, die uit de zaal in den kelder gebracht waren, ondergingen die bewerking door den kuiper, die daarmede bezig was 12 en zijn knecht 9 dagen. Twee Hamburger tonnen werden daarvoor gekocht. De betaling geschiedde aan den bottelier, waar omtrent dezelfde vraag geldt, als bij de gist is gedaan.

In hetzelfde jaar werden in 6 dagen nog verlaten 10 vaten wijn en 32 banden verlegd en verbonden.

Gekocht werden twe seyl, dair men die wijne mede yn enn uyt treckt uyt den kelre.

De kelder was ook de bergplaats van het bier. Hoeveel er ook gebrouwd werd, er werd nog bovendien aangekocht en aangevoerd, waarschijnlijk betere soorten ten gebruike van den hertog. Gegeven Peter van Wije, dat hie 13 beir tonnen, die mit beir, die tot Hattem koemen waren, doy mijn lieve her tot Hattem was, 10 gr. Wat hij deed is niet vermeld. Rekening 1408. Er werd gedronken 2 ½ aam Geysemersbeers, want ment in den vaet niet houden en mocht.

De provisie, de proviant, zal naar haren aard geborgen zijn in den kelder en in andere vertrekken, waar ook de plaats was voor de opbrengst van visscherij, jacht en vogelarij.

Voor de visscherij, uitgeoefend door twee visschers, werden gekocht en gemaakt fuiken, zegennetten met cudels-kuilen; uit twijg werden vervaardigd vischkorven, schuiten en aalskubben.

In het jaar 1414 werd een hoosvat voor de baartse gekocht, mogelijk het vischschip, waarvoor in 1420 eene uitgave gedaan werd, om het te vercalfaten, te bepeken, te teren, en waarvoor de smid leverde 4 overval, een kram en een ijzer ant roder voir an die baertse. Het kan dienst gedaan hebben op de Zuiderzee of daarin geraakt zijn, en dezelfde baartse zijn, die te Elberg aangedreven was, op het land getrokken en opgeoesd werd. Het schip werd naar Hattem teruggebracht op een wagen, waarneven 4 personen gingen, om te beletten, dat het er niet afviel.

In dat jaar leverden de visschers 1042 brasems, 33 snoekjes. en wat kleiner visch, 36¼ snees — 20 stuks — alen en 7 karpen. In een ander jaar vingen zij kolfoogen, – bleien.

Een der visschers vong 8 wilde zwanen, die ten hove gebracht werden.

De opbrengst van de visscherij voldeed echter nooit aan de behoeften, vooral niet in de vasten.

In de week voor Paschen 1422 werden gekocht vele esselingen, — eene soort voren, — in eene post 1200, 47 brasemen, hoezeer de visschers er 58 geleverd hadden, ongenoemde visch en mosselen.

Ik vind op andere tijden gekocht 400 Bergsche visch, (ansjovis?) voor 44 Arnh. gl., 35 bl., ½ vat meerzwijn, ingemaakte zalm, die naar Arnhem gezonden werd, moten zalm, ingemaakte aal, schelvisch, spiering, voren, bollik, grundels, meunen, waarschijnlijk die, welke in Gelderland winden heeten, rog, elft, hinkert en krekelingen. Deze twee laatsten komen niet voor in de beschrijving der Nederlandsche visschen van prof. Schlegel. Evenmin als Van Hasselt [1] heb ik melding gevonden van garnalen. In Holland schijnen zij eerder gegeten te zijn dan in Gelderland [2]. Spieringen werden bij malders gekocht, schollen bij tallen of korven, bukkings bij stro, zijnde nog 12 doezijn, stokvisch bij graat.

Op bevel van den landrentmeester Gijsbert van Mekeren werd de visscherij in de Kalverweide verpacht tot 3 zegens, waartoe het voornemen bij kerkespraak bekend gemaakt werd te Zwolle, Wilsem, Kampen en Deventer. Ieder zegen bracht op 180 Stichtsche guldens.

Van de jacht, door twee personen uitgeoefend, wordt weinig melding gemaakt. Gekocht werd peper en gember dair men peper mede maakte tot wiltbraet. Wijn werd daartoe ook gegeven. Een hert werd gepeperd.

In het jaar 1410 werden des hern wyntwelpe gedragen naar Voichten, dae sij gehalden werden. Mogelijk waren dat jongen van die winden, waarmede in dat jaar twee jagers te Hattem waren.

Omtrent de vogelarij bevat de rekening van 1410 dit: Honderd vademen lijnen, wegende 15 ℔ en een sym, wegende 2 ℔, werden aangeschaft voor het vogelnet.

---

[1] Geld. maaltijden, bl. 39.

[2] Van Wijn, Historische Avondstonden, II, bl. 84.

De vogelaar leverde 8 plevieren, 38 wilde eendvogels en 22 allerhande wilde vogels.

Ganzen, eendvogels en snippen werden gekocht.

Er was eene kleine en eene groote keuken. In de eerste zal gekookt zijn voor den hertog en andere aanzienlijken, wanneer zij te Hattem waren en voor het vaste hoogere personeel, als daar zijn de burggraaf, de rentmeester, de priesters, terwijl in de groote het eten bereid werd voor dienenden en werkvolk. Dit kreeg bij het loon meestal de kost.

Tot de keukengereedschappen behoorden een croeywagenrat, dat men er behoefde; twee te Deventer gekochte koperen ketels, de een van 7, de andere van 5 emmers, die 48 lib. wogen; voor de slacht werd in het jaar 1414 een ketel gehuurd, daer men dat ongel ynne smalte; 4 groote potlepels, een aarden pot, 2 zijberchsche quart potten; eene nieuwe schop. De koperslager vermaakte en stopte potten, pannen en ketels; de smid maakte pothengsels en een drievoet; de slotenmaker een slot met twee sleutels aan de kanschrien, de nog bekende glazenkeukenkast.

Tot de keuken kan gebracht worden de mosterdmolen, waarvan de kuip hersteld en waarom 2 ijzeren banden gelegd werden. Het mosterdzaad werd gekocht bij malders en spinten; mosterd zelve bij kwarten.

De kok had verval. In 1420 kreeg hij voor die baten, die hem in die keuken vervallen waren, ½ molder rogge. Ik herinner mij, dat dit ook te Rozendaal plaats vond.

Het gebruik van schotels en kannen was verbazend groot. A. van Boecop bracht in het jaar 1296 in uitgaaf: den schoteldreyer van Begbergen van 1400 scotelen gesant tot Hattem, die wile dat m. l. vrouwe dair lach, 6 gl. 7 gr. [1] en Gerard van der Hage in het jaar 1407, 4000 kan-

[1] Van Hasselt, Geld. maaltijden, bl. 274,

nen en 5000 schotelen, die van Keulen kwamen en gezonden werden naar Hattem, Rozendaal en Arnhem tot sijns gnadigen heren behoef enn al dair in providentia gerekend sijn; later in hetzelfde jaar 5000 kannen en 6700 schotelen, ook uit Keulen gekomen, die gezonden werden naar Arnhem, Hattem, Nijmegen ende anderswair, daer mijn gnedige heer met sijn selffs lijve was ende aldair in den cokenbueck in providentia gerekent[1].

De hertogin kwam Donderdag den 8sten Augustus 1409 ten avondeten te Hattem met een deel van haar gezinde, den hertog van Berg en den bisschop van Munster. Dezen reden des Vrijdags middags weg, zij des Zondags na den eten. Uit de provisie werden verstrekt 200 kannen, 5½ aam wijn en 3 vaten bier.

Toen de hertog in het volgende jaar eens 8 en een andermaal 13 dagen te Hattem was, werden er verbruikt 900 schotelen en 700 kannen. Bij het eerste verblijf werden gedronken 17 amen wijn en 30 tonnen bier, bij het andere 5 voeder 4 amen wijn en 36 vaten bier. In de huiskost werden nog verantwoord 200 schotels.

De eigenlijke huishouding, toen huiskost genoemd, het verstrekken van spijs en drank aan het personeel, leeren wij het best kennen door de verschillende daartoe betrekkelijke rekeningen na te gaan.

Zij beginnen met de ontvangsten, doch daaruit neem ik niets meer dan rechtstreeks met dat onderwerp in verband staat en geschiedkundige bijdragen tot des hertogs huishouding in het algemeen kan leveren. In het overzicht der rekeningen heb ik ze kortelijk aangewezen.

Rekening A. De uitgaven van allerlei aard voor betaalde voorwerpen, lonen, daghuren, vrachten, reiskosten, beloopen samen 371 gl. 43 gr. 1 b.

---

[1] Van Hasselt, Roozendaal, bl. 110 en 111.

Week voor week wordt daarna opgegeven, wat voor de huiskost in geld is uitgegeven.

Bijvoorbeeld: In der wechen, die anginck des Sonnedage na Onss Lieven Vrouwendage Nativitatas bis des Sonnendaige Exaltationem sancte Crucis — van 9 tot 15 September — 61 guld. 51 ½ gr. voor 2 ossen, 6 zijden spek, 8 haringen, 5 kwart mosterd, gort om worst te maken, ½ schepel onlook, versche visch, eieren, 1 vat boter opgeslagen van Deventer, ¼ maat zoete boter, 4 vaten hoppenbier te Hattem en 3 vaten Homborger hoppen te Zwolle gekocht.

Telt men alle uitgaven samen dan bedragen zij
2071 gl. 10 gr. 3 br.
en trekt men daaraf de ontvangsten 115 » 50 »
dan blijft, zooals de rekening eindigt, mijn lieven genedigen her Herman van Apeldoorn schuldig 1955 gl. 14 gr. 3 br.

Behalve deze uitgave in geld, moest ook de proviant verantwoord worden. Bij iedere week wordt aangeteekend wat daarvan verbruikt was. In de vermelde: 3 groene — versche — varkens, 21 stokvisch, 6 kanterkasen, 1 schepel weite, 7 malder rogge, 15 vat hoppen, 16 ℔ kaarsen.

De rekening eindigt met eene bewijsynnge van de proviande. De verantwoording geschiedde volgender wijze:

Irst ontfangen des Sonnendaige, — ipso die Johannis Bapt., — van Arnt te Boichup 5 verchen, die up diem hoeve gynge.

Der verchen vurscr. is in der huyscost geten, nae inhalt des boix van der huyscost, 3 verchen.

Item Evert gelevert des Sonnendaige na Remigii 2 verchen. Soe synt die verchen bewijst.

Op dezelfde wijze geschiedde het met spek, vleesch, stokvisch, kanterkaas ongel, hoenders en de granen. Daar echter het getal der personen, die in de huiskost waren onbekend is, levert eene gedetailleerde opgave geene resultaten.

Was de hertog te Hattem, dan was hij, om het zoo uit

te drukken, in eigene voeding, blijkens de eerste week. Des Sonnendags Johannis Bapt. nam Herman van Apeldorn die cost aan tot Hattem ende in der wechen en wart nyet verdain, want mijn genedige her nochtans tot Hattem was.

De uitgaven werden dan in een afzonderlijk keukenboek gebracht, door den rentmeester in éene som geboekt en betaald.

In de evengenoemde week bedroeg dat 510 gl. 2 br. Item nog in eene ander wijss des Maenendaegs up onss lieven Vrouwendagh Visitatio — 2 Juli — bis des Dinsdaegs daernae, oever acht dage, 461 gl. 42 gr. 3 br. Samen werd dus voor 's hertogs verblijf uitgegeven 271 gl. 43 gr. 1 br.

Uit de provisie werden den hertog in de eerste week verstrekt 17 zijden spek, 56 hoender, 25 stokvisschen, 16 ½ malder rogge, 82 malders haven, 3 voeder 4 ½ aam wijn, 10 vat bier, 61 ℔ ongelkaarsen. Toen hij naar Engelanderholt ging werd een os daarheen gezonden.

De andere reis leverde de provisie ½ ton boter, 45 stokvisschen, 12½ malder rogge, 40 malder, 1 sch. haver, 16 aam wijn, 24 vat bier, 50 ℔ ongels.

De genoemde Evert, in de bewijsinge bij vollen naam Van Overbeek geheeten, nam de aanwezige proviand over, en Hake van den Rutenberch, die den 22sten Februari 1409 richter van Hattem geworden was [1], nam, na eenige onderhandelingen met den hertog te Rozendaal en te Grunsfort, als burggraaf den 21sten Juli van dat jaar de huiskost aan en voerde gedurende een jaar de rekening B.

Hij ontving van den oversten rentmeester Gerrit ten Hagen 786 gl., 47 gr., daer waren mede 236 Arnh. Rh. gl. Daarop verloor hij later bij verwisseling te Kampen en

[1] Hij was ook dijkgraaf van Hattem en voerde als zoodanig een merkwaardig proces voor geestelijke gerichten, dat ik bekend gemaakt heb in de Verslagen en mededeelingen der Koninklijke Akademie, 2de reeks, Dl. III, bl. 13.

te Zwolle op elk 1 pl., te samen 10 Geld. gl. 2 br., die hij in uitgaaf brengt. Vroeger was hij naar Kampen geweest om gelt te fenyren. (te negotieeren.)

De rekening is ingericht als de vorige. Om de daarbij opgegeven reden geef ik geene bijzonderheden omtrent de bewijzingen, slechts vermeldende, dat gebruikt werden 3¼ ℔ kaneel, 7½ ℔ peper, 3½ ℔ en 5 lood gember, 2½ ℔ en ¼ galigaan, Kaempferia galanga L., ¾ ℔ nagelen, 2 ℔ 2 loot muskaten, ¾ ℔ muskatenbloem, 3 ℔ ¼ rijst.

Uit de rekening zelve meen ik deze posten te kunnen vermelden:

Des Sondegdaige Jubilate -- 13 April 1410 — Winandus tot Campen gereden, om drie appel van garnaten en vier appel van Arancen, costen tsamen 10 guld.

Noch in der apteken tot Swoll twe appel van gernaten, costen 45½ gr.

Den volgenden dag bracht Hake die appelen naar Grunsfort.

Een korf rozijnen van 37½ ℔ kostte 2½ gl., een dito vijgen van 86 ℔ 3 guld., 1 ℔ mandelen 5 gr., 1 ℔ kastanien 2½ gr., 1 lood saffraan 22½, peterzelia, zonder opgaaf van gewicht, 1½ gr.

Het slot der rekening was weder in het nadeel van den hertog: deze bleef schuldig 1985 guld. 5 gr. Het was de schuld van Hake niet, dat hij zooveel moest voorschieten. Herhaalde malen ging hij of Winandus naar den hertog of den landsrentmeester, om geld voor den mondkost. Met eenigen wrevel, zoo het schijnt, zette hij in zijne rekening: des Sonnedaige na sint Johansdage Decollatio, 1 September 1409 — tot Becbergen gereden tot mijnen lieven hern, want Winandus egeyn gelt en brachte. Het hielp niet, want den 9den van die maand zond hij Winandns weer naar Rozendaal om geld en ging er om diezelfde reden den 15den volgend zelf heen en bleef er tot den 23sten.

Van het Richterambt zijn afzonderlijke rekeningen gehouden.

O. P. Q. en R. Van de ontvangsten, die gedeeltelijk in de huiskost kwamen, teeken ik aan:

Gebort van enen vogel-schutsken, dat Herman die Keyser in drifgoede vant enn dat voert vercoft woert om 4 guld. Des kreghen die gesellen, die dat vonden, 1/2 gl., to borde Hake daeraf 3 1/2 gl.

Twe ymenzworme, die gevonden werden, daer die helft omme des vondes willen mijns genedigen hern af was enn die helfte voert vercofft waert, enn daer af borde Hake 3 quartier.

En van de uitgaven:

Hake heeft Jacob den visscher gegeven oevermidt Suers van Wijenhorst, mijnre genedige vrouwen cokenmeister, omme dat hie ghenc up die Calverweide enn halde 4 zalme, die in mijns lieven heren ende vrouwen cost quemen, 10 groot.

Den scharprechter van Zwolle, den mijn lieven genedige her tot Hattem hadde omme Johan Fijrkens wille, des naesten Donredage voor Palmen gegeven 3 guld.

Gegeven in der weke vor Palmen enen wageman, die mijn lieven genedigen hern zilverwerck te Arnem voerde 3 guld. 13 gr.

Nu is er eene gaping in de rekeningen. De eerste die volgt, C, van Evert van Overbeek, begint den 2den Augustus 1414 en eindigt den 22sten October van het volgende jaar. Er is groot verschil in de wijze waarop in de voeding voorzien werd. Van Overbeek wist, wat hij in den regel ontvangen zou.

Item sal Evert hebben van der huyscost tot Hattem van 18 personen des jairs van yetlichen 12 olde schilde enn van Gijsgijn kamerknechte 10 olde schilde, dat beloipt tsamen bynnen diess tijt voers: — 1 jaar, 11 weken enn 4 dagen — als dair 7 dage afgerekent sijn, die mijn lieve her tot Hattem geweest is, als sich dat geboirt, up 271 schilde, tsamen 894 gul. 18 gr.

Was de hertog te Hattem, dan voorzag hij ook in de voeding der gevangenen.

Werner van Diedem, die gevangen sat tot Hattem van des Donrestdage ad vincula Petri bis up der XI m. Maegdedach, dat yn mijn lieve her tot Rosendale dede voiren, die tijt is 11 weken en 3 daige, daer gaent af 12 dage, die mijn lieve her tot Hattem geweest is, so blijft daer 68 ad 8 gr. ter cost, valet 9 gl. 4 gr. Dat bedrag van 8 grooten per dag wordt steeds in uitgaaf gebracht voor hen, die tijdelijk te Hattem vertoefden of er werkten.

De geheele uitgaaf, waaronder een nadeelig slot der vorige rekening van 237 gul. 54 gr. beloopt 1402 gul. 28 gr.

De ontvangst bedroeg 601 gul. 10 gr., zoodat het debet van den Hertog bij slot van rekening was 801 gul. 18 gr.

De volgende posten verdienen vermelding.

Van der schoilen geboirt te Hattem 7 cleyken enn voir dat cleyken geboirt 4 gr., valet 28 gr.

Sannes, de schoolmeester, ontving in 1420 9 bl., dat Jannes Pastoirszoon een jaer lanc onder hem ter scolen ginc.

Geboird van den scepen van Hattem, die si mijnen lieven hern to kirsmysse schuldich waren, 50 lib., voer yetlich lib. 16½ blencken gerekent, valet 55 guld.

Geboird van den schepen van Hattem van der gruyt 50 ℔ ad 16½ bl.: valet 55 gl. Hertog Reinald verpachtte den 27sten Juni 1421 aan Hattem zijne gruit 10 jaren lang voor 100 pond 's jaars, [1] wat dus eene verlenging van eene vroegere verpachting was.

De Rekening vermeldt niets van proviant, doch er ligt in eene losse strook papier, vermeldende het slachten van ossen en varkens.

Dit is die wynterslacht van den 20 ossen, die der rentmeester tot Hattem sande des anderen daige na sente Gallendage — 17. October — anno 1414, ind der rentmeister Evert van Overbeeck intboet, dat hie die terstond dede

[1] In het Privilegieboek van Hattem. Onuitgegeven.

slain enn salten tenn besten oirbaer. Inde wat die costen van gereetschap, dat solde hie van der huden nemen.

De huiden brachten op 49 gul. 20 gr.

Voor het slachten, het in order brengen der vaten, 6 loop zout met de vracht van Zwolle, het huren van een ketel, het wegen van het vet werd uitgegeven 19 guld. 32 gr. zoodat de rentmeester schuldig bleef 29 gl. 48 gr. Hij teekent ten slotte aan: Van desen 20 ossen sint komen 8 boidem ongels, die woigen tsamen 822 ℔ [1]. Ieder os leverde dus gemiddeld uit $41\frac{1}{2}$ ℔ vet, en moet dus, volgens mededeeling van mijn slachter, gewogen hebben, schoon aan den haak, 500 tot 550 oude ℔.

Des Saterdaige up Dertienavont — 12 Januari — anno 1415, doe mijn lieven her tot Hattem was, quamen tot Hattem 55 verken, die Clais Os brachte ende 58 verken, die Francke van Hambach — in het Julichse — brachte. Der werd tot Hattem geslagen 91 verken. Die ander gaf mijn lieve her sijnen dienre, priesteren enn om God ende 8 bleven om diem hove gain tot Toenoissen — 17 Januari. Voor deze slacht werden gekocht 6 loop zout en gort. In eene andere rekening wordt bij gekochte gort vermeld: voor torte worsten van de varkens. De gortmaker ontving wel eens garst, om tot gort te pellen.

Het slachtvee werd meest gezonden. In December 1421 werden evenwel 140 ossen, die te Hattem gekocht waren, naar den hertog te Hambach gedreven. De geleiders waren 14 dagen uit. Twee personen waren 11 dagen van huis om 95 varkens, die in het Rijkswoud op de mast gegaan hadden, van Kuik naar Hattem te brengen.

---

[1] Het nier- en netvet wordt, voor zooveel het niet tot de worsten gebruikt wordt, bij de slachterij der boeren uitgesmolten en gegoten in vaatjes, die den vorm van eene Leidsche kaas hebben. Gestold worden deze bodems, zooals zij nog heeten, daaruit genomen, en van onderen van een plankje voorzien in de wimme gehangen, om er van tijd tot tijd voor spijsbereiding stukken af te snijden.

Nu is er weder eene gaping van 5 jaren in de rekeningen [1] tot aan die van Sijpken van Wouderichem, van wien er drie aanwezig zijn, van Juni 1420 tot Juni 1423. D. E. F.

Zij zijn de duidelijkste en uitvoerigste, wat de eigenlijke huishouding betreft. Week voor week geeft Van Wouderichem op hoevele personen er in den kost waren, met vermelding, zoo het geval zich voordeed, van hen, die minder dan 7 dagen voeding ontvingen.

Hij begint de eerste week allen bij naam en bediening op te sommen en herhaalt dit alle 4 weken. In de drie weken, die daar tusschen liggen, geeft hij slechts het gelijk gebleven, vermeerderd of verminderd getal op.

Het geheel getal personen, vermeld in Van Wouderichems eerste rekening, loopende over 14 maanden en 2 weken, is 3415. Stelt men het getal, dat slechts af en toe tegenwoordig was, op 415 — ik had den moed niet de vele op en aftellingen te doen — dan blijven er over 3000 personen, die over dat tijdvak spijs en drank ontvingen.

Bij iedere week is aangeteekend, wat in de kleine keuken gebruikt is voor hen, die op het huis aten. De anderen gebruikten het maal in de benedenkamers. Bij de vierde week heeft eene samentelling der geldswaarde plaats en aan het eind der rekeningen over den tijd waar over de rekening loopt.

Wat de provisie leverde wordt iedere week opgegeven en bij de vierde ook saamgetrokken.

In de eerste week, van 2 tot 8 Juni 1420, waren op het huis in de kost de volgende personen, die wel vermeld zullen zijn naar volgorde van hun rang.

De burggraaf en zijn zoon, Jan van Hulsenberg en Adam van Rijn, priesters, Wijnandus, Evert Schuijt, Hendrik van Laar, — zonder vermelding van bedie-

[1] Van Hasselt, Geld. maalt. bl. 39, noot f, haalt aan de uitgaven van Lodolph Leusman van 's Vorsten renten tot Hattem in 1415, die echter niet in het Provinciaal archief zijn.

ning, — Sijpken van Wouderichem, de bottelier, de kamerling, de kok, de koster, 2 portiers, de visscher en zijn gezel, de brouwer, de bakker, de froekel?, de jager, 2 wachters, de huismoeder en Elsken, Jannes Pastoirszoon en 4 leiendekkers.

Let ik op de bedieningen van deze personen, dan kan ik moeielijk aannemen, dat zij aan dezelfde tafel in hetzelfde vertrek gezeten zullen hebben, al hadden zij het voorrecht op het huis te eten en beter dan die, welke beneden op ter kameren aanzaten. Deze waren metselaars, timmerlieden, zagers, opper- en andere knechten, stal-, wagen- en karknechten, koe- en varkensherders, melksters, de meier met zijn knecht, maaiers met afleggers? gravers.

Dit siin tsamen 96 persoenen.

Item noch soe heeft geweest in miins heren cost voirgenant Gerrijt smit 3 dage enn dess borchgreven maget afgelevert 2 dage.

In de volgende week waren dezelfde 96 personen in de kost. In de derde 100 daar er 4 hooiers bij kwamen, doch 2 zagers waren maar drie dagen in de kost. In de vierde week bleef het getal 100.

De uitgaven bedroegen:

1ste week. Zondag 5 bln. tot kruid, dair men peper mede maecte; Vrijdag 13 bln. voir 5 karpen en 5 bln. voor eieren.

2de week. Woensdag, Vrijdag en Saterdag 13½ bln. voor eieren.

3de week. Zondag 9 bln. aan peper en gember, dair men af maecte peper tot wilbraet; Woensdag 1 bln. om onloeck; Vrijdag en Saturdag 11 bln. voor eieren.

4de week. Woensdag 3 bln. voor onlook en voor eieren; Vrijdag en Saterdag voor eieren 10¼ bln. en voor spiering 9 bln.

Uit de provisie werden in deze weken verstrekt: 19 mal. rogge, 5 schepels weite, 92 tonnen bier, 1 aam en 51 kwarten wijn, het aam gerekend op 84 kwarten, 51 zijden

spek, 69 schapen, 5 runderen, 11 kantert, 3/4 vat boter, 2 maten versche boter en 1 vat ontgonnen, 51 brasems, 2 karpen, 1 snoekje van den visscher, 4 stokvisch — waarschijnlijk graten en niet enkele visschen — 1/4 vat plagaal, 6 tinshoenderen, 1/2 ten zout, 100 schotelen en 32 ℔ ongelkeersen.

Onder den wijn zijn 4 kwarten, toen heer Jan Hals begaan werd.

In de 14 maanden en 2 weken werd voor de kleine keuken uitgegeven 179 Arnh. guld., 12 bln. en 3 gr., de Arnhemsche gulden gerekend op 44 blanken.

De provisie leverde 238 malders rogge, 35 malders 2 1/2 sch. weite, 5 voeders en 48 1/2 kwarten wijn, 912 vaten bier, gebrouwd uit 532 malders haver en 152 malders weite, 547 ℔ keersen van den kamerling, uit het bouwhuis en het klooster 62 ℔, 100 potten [1], 388 zijden spek, 18 versche varkens, 67 ossen en runderen, zoo gezouten als versch, 137 schapen, 170 hoenders. 1 hert, 4 dijen van 2 hinden, 7 2/4 vat boter, 15 maten van de meid, 133 canter, 370 stokvisch, 2 3/4 vat plagaal, 5 vaten haring, 174 vat olie, 8 korven vijgen, 1 korf rozijnen, 7 stroo bokking, van de visschers 1042 brasemen, 33 snoekjes en wat kleiner visch, 36 snees aal en 7 karpen, 17 loopen zout, 1500 schotelen.

Sommige eet- en drinkwaren, gekocht of bereid, die ik nog niet heb opgegeven en door de rekeningen verspreid zijn, mogen hier eene plaats vinden. Met de dijen van hinden komen meermalen voor haar karstegel? Vette hamels werden tegen den winter gezout. Speen- en zultvarkens werden versch gegeten. Voor 23 Arnh. guld. 16 bln. zijn gekocht 26 zijden spek, wegende samen 989 ℔ of ieder 34 ℔.

---

[1] Daar deze op de kaarsen volgen gis ik dat het geweest zullen zijn smeer- of vetpotten ter verlichting en geene drinkpotten.

Verder vind ik nog, pletzen? van runderen, mijnsterkoeken, peperkoeken, kapoenen, eens 2, omdat, zoo voegt Van Woudrichem er bij, broeder Tyelman, priester te Rozendaal, er was. In het laatst van November 1420 werd gebraad bereid voor de komst van Joffer van Blanckenre, vermoedelijk van Blankenheim [1].

Den 5den en 6den October waren te Hattem de hofmeester Jan van Wijenhorst, de rentmeester Arnold Pick en de proost, waarschijnlijk Robbert van Wisch, proost van Elst, met Willem van Brummen, een bediende, elders mijns hern boy genoemd. Toen werden o. a. verstrekt de appelen en peren die ik vroeger opgaf, later vind ik de noten vermeld, 2 schapekazen, 6 kwarten Amersfoortsch bier en, behalve 12 kwarten gewone wijn, 10 kwarten nieuwe wijn van Zwolle gehaald.

Willem, abt van Gladbach, basterd van graaf Reinald IV, was in het jaar 1420 meermalen te Hattem, doch bijzondere spijzen werden voor hem niet bereid; hij kreeg slechts wijn voor slaapdronk.

Van den landbouw, die voor 's hertogs rekening te Hattem gedreven werd, bestaan 4 rekeningen van genoemden Van Woudrichem. K. L. M. N.

Waarschijnlijk was in den eersten tijd de Overhof, waar de tinsen betaald werden, de hoofdzetel van den landbouw, later overgebracht in het bouwhuis van den burg, zooals men thans nog dergelijke huizen bij oude zoogenaamde buitenplaatsen aantreft. Daarin woonde het personeel, dat, zooals vroeger bleek, in het Huis zijne voeding ontving.

---

[1] Arnold, graaf van Blankenheim en Gerard van Blankenheim, heer van Gerolstein, beide bezittingen in den Eiffel gelegen, komen den 1sten Juni 1394 voor in de scheiding tusschen Willem, hertog van Gelre en Julich, en zijn broeder Reinald. Nijhoff, Gedenkw. III. No. 190, bl.189.

Het bouwhuis had eene voorpoort, waaraan een slot met 5 sleutels was, en werd op een bepaalden tijd gesloten. Bouwknechten, die te laat uit het broek kwamen en het huis digt vonden, ontvingen geld voor haring en brood.

Het brandde in December 1422 af.

In de Rekening van 1417, K. komen voor specifieke opgaven van verkochte en gekochte granen. Zij waren, tot één malder herleid, in blanken, waarvan er toen 36 in den Arnhemschen gulden gingen, van

weite 32,
rogge 26,
zaaiwikke 22
garst 17
boekweit 17 en
haver 10.

Er komt ook in voor het loon, waarvoor het personeel voor 1 jaar gehuurd werd. Dit geeft gelegenheid, om de verhouding te doen kennen tusschen loon en het voornaamste voedingsmiddel, de rogge.

Het loon was van

1 gehuurde		1	Arn.	gul.		
8 »	ieder	9	»	»	28	bl.
1 »		3	»	»	28	»
1 »		2	»	»	8	»
de koemelkster		1	»	»	28	»
de varkensherder		1	»	»	. . .	

Hun werd gezamenlijk gegeven voor wijnkoop en Godspenning 2 Arn. gul., die wel verdronken zullen zijn.

Ik heb uit die rekening, voor zoover het door het niet samenvoegen van ongelijksoortige voorwerpen doenlijk was, ook getrokken en berekend, wat voor sommige werkzaamheden en zaken in blanken betaald werd, om ook met de graanprijzen vergeleken te kunnen worden.

Zaadmaaien per dag	. . . .	6
zaadbinden door vrouwen per vim	. .	1 ½
grasmaaien per morgen	. . . . . .	14
hooien per dag	. . . .	1, 2 en 4
arbeiden »	. . . .	1, 1 ½ en 3 ½
tuinen maken »	. . . .	2 ½
een timmerman »	. . . .	3
een dekker »	. . . .	3 ½ en 4
een vim dekstroo	. . . .	12
een bos twijg	. . . .	4 ½
een Hollandsch kalf	. . . .	34
een vaselvarken	. . . .	18
een ploegbalk	. . . .	6
een ploegstaart	. . . .	4
een lederen halster met wervelen	. . .	13
een halster met loeingen van den touwslager	. . . .	2
een el linnen voor slaaplakens	. . . .	5 ½
een » » » zakken	. . . . .	3 ½
een paar schoenen	. . . .	5
een paardje te ruinen	. . . .	6
een vat Amersfoordsch bier	. . . . .	1 Arn. gul.

Onverplichte dienst werd extra beloond. Aan de bouwknechten werden gegeven 16 bln. te verdryncken, dat sij twe heylighe dagen sloetten — sloten groeven — in den broeck; een andermaal 10 bln. aan die hunner, welke het saet des heiligen dages gegast enn gewarnt hebben.

In den tijd van hooien, koornmaaien en dorschen kwamen er handen te kort. Wier werk het niet was hielpen wel eens mede, doch tijdelijk personeel werd steeds in daghuur in dienst genomen, soms met, soms zonder den kost. Vreemde maaiers waren dikwijls eenige dagen werkzaam.

Het eerste voorbeeld, dat mij daarvan voorkwam, doet denken aan de zoogenaamde hennekemaaiers, die jaarlijks

nog in den hooitijd uit Duitschland overkomen: aen twee henmeyers, die 4½ dag gemaaid hadden, werd in het jaar 1408 2 gl. 40 gr. betaald.

Als de bouw gedaan was, werden de bouwknechten onthaald. In het jaar 1417 ontvingen zij 1 vat Amersfoortsch bier, 4 ganzen en witte brood, en in het volgende, doe die lenthe gedaen — het zaad in den grond — was, te verdryncken na der ghewaente 16 bln. Een andermael is aangeteekend: doe die bouwe ghedaen was aten die ghesellen tsamen, want een olde ghewoente is, gegeven voor 5 gansen 25 bln., om scoenbroet 6 bln., om een groet vat Amersfoertsch hoppen 40 bln.

De varkensherder kreeg wel weinig loon, doch veel kleederen. Te Zwolle werden voor hem gekocht 4 ellen westrueels groen, hij kreeg geld voor laken, doek voor hemden en een kovel en voor schoenen, waarvan hij er soms 3 paren in een jaar ontving. Deze werden regelmatig verstrekt aan eenige bij namen genoemden personen, doch zonder dat hunne bediening vermeld wordt, maar die tot het landbouwbedrijf behoorden.

Ik hou ze voor den opperknecht, die er was, en eenige vasteknechten, die niet jaarlijks gehuurd werden, en wier kleederen gewasschen werden, waarvoor een schepel rogge aan de waschvrouw gegeven werd.

Eene verstrekking had er plaats, die mij zeer verwondert en ook anderen verwonderen zal, die namelijk van handschoenen, die de arbeider nu alleen aan heeft, wanneer hij dorenheggen uithakt en bindt.

In de bouwhuisrekeningen van Van Woudrichem komen in uitgaaf, ten behoeve van de bouwknechten, voor in paren 22 bouwhandschoenen en 6 met de vermelding dat zij zwart waren, 12 voor de bouwknechten en meiden, 2 voor een wagenknecht, een met de bijvoeging schoenmakers handschoenen, om dat zaad mede te leggen en 12 daar men tsaet mede bant en gaste.

Twee bewakers der veulens te Kuinre kregen er ieder een paar,

Het goede stelsel, om zaaikoren te koopen, was in zwang. Er werden gekocht in 1417

2 mald. 3 sch.	weite	voor	4	Arnh. gl.,	23 bl.,	3 gr.	
4 »	garst	»	3	»	»		
2 »	wikken	»	1	»	» 26	»	
6 »	boekweit	»			39	»	elk
1 »	witte erten	»			36	»	

Bij de erten is vermeld, dat zij gezaaid zouden worden op den rijsweerd; bij de boekweit, dat zij gekocht was te Oldebroek en te Elburg; bij de wikke te Arnhem.

De uitgebreidheid van den akkerbouw kan blijken uit hetgeen gezaaid werd in malders:

Jaar.	Winter en zomer rogge.	Weite.	Garst.	Haver.
1417.	7.	13.	9.	111.
1418.	9.	23.	17¾.	80¾.
1419.	14.	?	3.	86.
1420.	19.	25½.	12.	67.

In 1417 werden gezaaid 4 malders wikke en in 1419 ½ malder boekweit.

De opbrengst van den oogst wordt in rekening gebracht eens in vimmen, met bijvoeging wat daarvan gedorscht, afgeleverd en verkocht is. Verder is zij alleen op te maken uit hetgeen in eene menigte posten uitgegeven en te gelde gemaakt is.

Ik heb getracht te vinden het verband tusschen zaaien en oogsten, doch heb het moeten opgeven.

Wat toch te maken uit eene verantwoording als deze:

Den cryemen? met hoeren coeden 9 mal. gersten, 1 scepel.

Noch den coeden enn criemen 2 mal. bonen, 3 scepel, 10 mal. aeswingen? uit boecweid enn gersten.

Een tijdvak van 3 jaren is trouwens ook te kort, om eene goede uitkomst te geven. Daarbij komt, dat in een van die jaren een gedeelte van den oogst door hoog water mislukte.

Het gemaaide koren, door wezeboomen op de wagens vastgebonden, werd in den berg geborgen. Van een nieuwen is reeds vroeger gewag gemaakt. Voor de weite werd er eens een gehuurd.

De dorschvlegels waren zoo als zij nu nog zijn, wat ook wel het geval was met de wannen.

Gekochte raderen voor een ploeg toonen, aan dat met den radploeg gebouwd werd.

De smid ontving betaling voor het leveren, aanleggen, scherpen en verstalen van ploegijzers, voor kouters, kouteren ristervederen.

Bij de volgende posten komt, al weet ik dat veder of veter een ketting is, en kip eene knip kan zijn, het ? te pas: een ploegbuysch gebonden met leden te maken, een ploegbuysch met 2 kippen, kipvederen voor een ploeg, stalen bouwhaken en vier snaden t' samen te binden.

Meermalen komen voor spaden en schoppen, onder dezen een koolschop.

Het zaad werd door eggen met ijzeren haken onder den grond gebracht.

Niet met sikkels werd het koorn gemaaid, maar met zichten, waarbij haken met ijzer gebruikt werden.

De smid leverde haargetouwen, zijnde ijzeren aambeeldjes, die met een pin, waardoor een dwarshout gaat, in den grond gestoken worden, en waarop de snee der zichten en zeisens door uitslaan met een hamer gescherpt worden, wat de Gelderschen haren noemen. Aambeeld en hamer zijn met een touw vereenigd, om over den schouder gedragen te worden.

De voertuigen waren wagens, karren, waaronder stortekarren, en sleeën.

De raden kwamen van Zwolle en Harderwijk. Bij Reynken Copszoon te Ermelo werden er 6 en 8 gekocht.

Deze zaken en werkzaamheden teeken ik aan, zonder ze allen te begrijpen: achterkieren aan wagens, gebitten,

toomen, afzonderlijk voor karren, hamen, achterhamen met ijzeren veteren, karzadels, ijzeren draagbanden, een ijzeren scheer aan een disselboom, het binden van tangen — armen van het lemoen — aan wagens door den smid, lunsen met veren van ledeken, 8 torsingels, grepen, gavels, schotgavels, ruimzichten, roskammen, zweepstelen en slagen.

Dat er in halfbouw of op de garve gebouwd werd toont deze post: Ontvangen van Harmen Bosch, die angeleit hadde tot mijns heren deel, $42\frac{1}{2}$ vijm rogge, 7 mald. rogge, enn den anderen rogge is noch te dorschen.

Land om te bouwen of te weiden werd gepacht.

In het weiland werden de distels gemaaid en vele sloten en graven gemaakt, eens volgens ééne betalingspost over eene lengte van 987 roeden. Het veelvuldig betalen voor het zetten van tuinen, voor tuinhout, dat eens te Zutfen gekocht werd, voor tuinpalen, eens 400 lange eiken, om den tuijn mede op te richten die t' water nedergedruckt hadde, bewijst, dat de afscheiding niet overal uit heggen bestond.

Het voorweiden vind ik verpacht, het etgroen verkocht, soms ook gekocht.

Er weidde vee op Gelre — een naam van land die meermalen voorkomt — want Spaen ontving 3 bln., dat hij mijns hern runderen mit sinen sceep van Gelre haelde, overmits den groten water.

Hoeveel eigen hooi er ook gewonnen werd, moest er jaarlijks toch gekocht worden, wat geschiedde bij voeren, bergen, stapels en mijten. Een man werd betaald, omdat hij een hooimijt betrad, dat zijn zal ineentrapte.

De kuiper leverde of verlegde banden aan vaten, wetertonnen, drafkuipen, tobben, emmers, melkvaten, karnen en botervaten. Eens verlegde hij 84 kleine banden in het melkhuis.

Behalve wat versche boter, leverde de melkerij volgens de 3 rekeningen van Van Woudrichem op $3\frac{1}{4}$, $2\frac{3}{4}$ en

2 vaten boter. Dit is niet veel, doch de kalveren bleven bij de koeien. Der maget tot 15 melckoey mitten calveren enn eenwinter runderen gegeven 50 mald. haver, staat in de 2de rekening.

Behalve eigen aanfok, zijn er meermalen Hollandsche kalveren gekocht.

Geneesmiddelen voor paarden en koeien waren honig, spaansch groen en azijn.

Uit de aanwijzingen van het gebruik der provisie blijkt, dat de landbouw ten behoeve der huishouding heeft afgeworpen, het zaad in malders, het volgende:

Jaren.	Rogge.	Weit.	Haver.	Garst.	Drips.	Boekweit.	Reuve-zaad.	Witte erten.	Run-deren.	Varkens.
1420.	53½.	200½.	„	„	„	„	„	»	33.	88[2].
1421.	16.	79.	516¾.	63.	6[1].	„	„	„	15.	12[3].
1422.	26¾.	1.	40.	71.	6[1].	43¾.	6½.	1½.	4.	24[4].

Van Woudrichem verantwoordt in uitgaaf in drie posten voor aan den smid betaald wegens geleverde of verleg 132, 85 en 72 hoefijzers an mijns heren merrien, ruynen en wrenen — die ik voor springhengsten hou — voor het beslaan van de merien int bouhuys, ruynen enn wrenen met 146 hoefijzers; hij verstrekte 3 malen haver aan 2 ossen, 2 hinden, 2 wrenen en 2 ruynen.

De paarden werden slechts aan de voorpoten beslagen [5], zoo als nog, wanneer zij alleen dienst moeten doen in het zand. Past men dit toe en trekt het getal ijzers der wrenen en ruinen van het geheel af, dan is het getal merrien zeer groot. Dit blijkt ook uit de andere uitgaven, o. a. voor het verleggen van 94 hoefijzers aan de merrien.

---

[1] Aan jonge kalveren en duiven gegeven.

[2] 12 versch gegeten, de andere tot vlecken gemaakt.

[3] Nog 7 speenvarkens en 75 varkens naar het rijkswald gedreven.

[4] 11 versch gegeten, de anderen tot zijden gemaakt.

[5] Sachsenspiegel, II. 12 § 4.

Dit staat in verband met de stoeterij, die de hertog te Hattem had.

De landrentmeester Gijsbert van Mekeren vermeldt in zijne rekening voor het jaar $14^{17}/_{18}$: doen houwen bij Spankeren op 's Grevenweerd alsoo voel rijss, daer men twe wijnscholden? mede laedt, enn dairtoe 400 wilgenpoten, t' samen tot Hattem gesant omme me the bewircken mijns lieven heren weyde, dair sijn valen aldair yngain, en in de volgende [1], dat hij naar Hattem gezonden had 26 muilhalteren voor de jonge hengsten, toomen met schietende gebitten, spanzeelen, gortsingels en roskammen.

Des winters, van St. Marten tot Mei, waren de veulens op stal in het Leienhuis, eens 42 met 18 merrien, een ander jaar 20 met een gelijk getal merrien.

Des zomers gingen zij elders; 25 en later 30 naar Poederooien.

In het jaar 1420 reed Van Woudrichem naar Arnhem, om de veulens op de Plei te bestaden, dies niet geschiedde.

Na tweemalen te Zwolle geweest te zijn werden daar heen 37 veulen gebracht en gebrand met 's heeren merk. De hertog had zijne veulens behouden, indien het voorstel van Van Woudrichem aangenomen was. Deze reed namelijk des Dinxdagcs post Symonis en Jude — 29 December 1420 [2] — tot Sallik mit 13 gesellen enn verwachte dair mijns heren vollen, enn worden doe genomen van mijns heren vijanden op geen sijt der IJsel.

Reiskosten worden in rekening gebracht voor het bezien der veulens, zonder vermelding van het getal, te Nijkerk en te Kuinre, waarvan daan zij eens om het hooge water gehaald moesten worden.

---

[1] Beide rekeningen in het Provinciaal archief.

[2] Het is geboekt in de rekening over het jaar $14^{21}/_{22}$, doch in 1421 viel het feest van Simon en Judas op oen Dingsdag. Kennelijk heeft hier dus overbrenging van het eene jaar op een volgend plaats.

In October 1415 kwamen te Rozendaal van Hattem 9 jonge hengsten. [1] Zes veulens werden gezonden naar Hambach.

Een gelijk getal kwam eens van Rozendaal, van waar de hengsten gezonden schijnen te zijn, althans voor het brengen van een hengst of hengsten van Hattem daarheen worden uitgaven in rekening gebracht. Zes dekken werden voor de hengsten gekocht.

De 7 rekeningen van Van Woudrichem sloten ten nadeele van den hertog met 906 Arn. gld. 32 bln.

Ik wensch niet met een nadeelig slot te eindigen, maar doe het met eenige posten, die ik vroeger geene plaats wist aan te wijzen en toch verdienen opgenomen te worden.

Gegeven die megden, die boter ingaderden 5 bln.

Vercoft 15 malders weits, die niet kijn en waren.

Ontfaen van eenre meri, die de baern hadde, 10 Arn. guld.

Ontfaen van Wijnken, mijns heren bouman tot Velp, van enen lamen voel mit overhoeven 8 Arnh. guld.

Bij beveel mijns heren gereden tot Zutphen, om dat froeyt opwaert te seynden, dat genomen was enn wes een deel tot Hattem quam.

Ontfangen van 7 melkkoeien, die gerooft waren te Amersfoort, en de verhuirt worden, elcke koey des jaers voor een £, samen 4 Arnh. guld.

Ontfangen van Hendrik van Steenre van eener lamer meri 5 Arnh. guld.

En tot slot eene weddingschap, zoo het schijnt.

Twe voelen ghesat tegen Hermen Vossen vollen van sijn halftoel, enn mijnen hern te loet gevallen twe beste vollen, dairaf Hermen toegegeven 1 Arnh. guld.

[1] Van Hasselt, Rozendaal, bl. 146.

OVERZICHT DER REKENINGEN.

De Huiskost.

A. Van Herman van Apeldoorn van 24 Juni tot 6 October 1408.

De ontvangsten bestaan in de opbrengst van den tol, verkochten draf, dien de varkens niet hadden opgegeten, vet, runder- en schapevellen en ½ virdel tongijn?, dair Winandus sijne schoen mit betailt.

B. Van Hake van den Rutenberch, burggraaf van Hattem, van der tijt, dat zijn lieve, gnedige her hem de huyskost tot Hattem bevall, 21 Juli 1409 tot 20 Juli 1410.

De ontvangsten zijn de opbrengst van verkochte runderen schapevellen, vet, reusel, rogge en weite, smalle tienden, pachten, de tol en geld.

C. Van Evert van Overbeek van alrehande saken, des te doin is geweist up den huyse tot Hattem, van 2 Augustus 1414 tot 22 October 1415.

Ontvangsten: de verkochte of, zoo als men zegt, de verpachte smalle tiend, tinsen, rogge en weite van den korenmeester, geld van pachten en 50 ℔ van de schepenen van Hattem, die si mijnen lieven hern tot Kirmyssen schuldich waren.

D. E. F. Drie van Sijpken van Woudrichem van 2 Juni 1420 tot 20 Juli 1421; van 20 Juli 1421 tot dien dag in 1422, en van dezen dag de ontvangsten tot 18 Juni [1], de uitgaven tot 7 Juni 1423.

Hij ontving de opbrengst van verkochte runder- en schapevellen, tinsen, tienden, pachten en koren uit het bouwhuis.

---

[1] Er staat: Begonnen des Manendages op Sunte Margrethendagh der heiligher Joncfrou in den jair doe men schreef 1422 ende uitgaende des Vridages post Odulphi in denselven jair voirscr. — wat kennelijk eene vergissing is,

G. H. Twee van Peter van Egmont, basterd, van 31 Januari tot 17 October 1451, en van dezen dag tot 16 October 1452. Deze rekeningen bevatten voor mijn onderwerp niet veel en zijn in tijd te veel verwijderd van de vorigen, om doorgaand gebruikt te kunnen worden.

De eerste heeft geschiedkundige waarde. Peter, basterdbroeder van hertog Arnold, vangt haar aan met de vermelding, dat Jan van Egmond, zijn vader, op den 4en Januari 's morgens omtrent 4 uur overleden is, dair en bynnen t beveel — het bestuur — driven bleef totten lesten dach Januarii vurscr. Volgens zijne uitgaven zond hij dadelijk naar Grave een bode met het bericht aan de hertogin, regentesse tijdens de reis van den hertog naar het Heilige Land. Hij ontving daarop van haar dezen brief [1], oorspronkelijk bij de rekening, verzegeld geweest met rood lak en met het opschrift: Aen onsen goeden vrunt Peter, bastert van Egmond:

Hertogynne van Gelre enn van Gulich en greefijne van Zutfen. Goede vrundt.

Wij bevelen u dat gij Gijsbert van der Huell bij desen sijnen dienre, brenger sbriefs, seyndt enn volgen lait alle sijne rekenscappen, cedelen, boken enn voirt anders, dat hij op onsen slate Hattem heeft. Enn off gij die renthen van Hattem niet beschreven en hebt, soe laet se terstont uit Gijsberts boken scrijven. Mede bevelen wij u, dat gij en neeften vrijdage tar ontijde seyt bij onss off onse vrunden tot Arnhem omme saken will, dair wij u bei hebben willen. Dairynne gij niet en sult laten vallen. God sij mit u.

Gegeven tot Nijmegen des neeften Goisdages na den Sonnendage Epiphani Domini — 14 Januari — in den jair etc. 51, onder onsen secreet.

Item off gij ymant wost, die onsen vader van Egmondt sculdig wezen, dat brengt mede in gescrift.

---

[1] In de Gedenkwaardigheden van Nijhoff, Dl IV komt geen stuk van haar voor.

Hieruit blijkt dat Jan van Egmond overleden is in 1451 en niet in 1450, zooals van der Aa in zijn Woordenboek opgeeft, en dat hij den hertog, zijn zoon, waarschijnlijk als burggraaf, te Hattem diende, waarop hem trouwens gelden verschreven waren[1] en waarop het P. S. van de hertogin slaat.

Bij de eerste rekening zijn gevoegd de uitgaven van de kleine keuken begonnen door Wolter van Hanswijk, en doe die verslagen werd, den 15 Juni 1451, vervolg door Pieter van Egmond.

I. Van Derk van der Horst, burggraaf, van 17 October 1452 tot 20 Juli 1453.

Het Bouwhuis.

K. L. M. N. Vier van Sijpken van Woudrichem, beginnende den 24 Juni 1417, 1418, 1419 en 1420, en eindigende de 3 eersten op denzelfden dag, de laatste op den 20 Juni van het volgende jaar.

De ontvangsten bestaan in geld en in de opbrengst van verkocht koren.

Het Richterambt.

O. P. Q. R. Vier van Egbert Hake van Rutenberghe, de eerste, dat hie eerst richter waert, van 22 Februari 1409 tot 20 Juli 1410, de overigen van 21 Juli 1415 tot denzelfden dag in 1418.

Hierachter is gevoegd zijne rekening en verantwoording als dijkgraaf wegens eene dijkgave van 4 zeven gevers in den dijk te Katen.

S. Van Wenemer Bast, van 21 Juli tot 1 November 1419.

---

[1] Nijhoff, a. w. en Dl. IV. No. 173, bl. 159.

De windmolens.

T. Van Jannes Bloedoern van 2 Juni tot 23 September 1420.

U. V. Twee van Gijsken van der Lynden van 23 September 1420 tot 30 Maart 1421, en van een ongenoemden van dien dag tot 19 April 1422.

De eene molen heette de Dorps- de andere de Homoitsche molen. Het maalloon werd tot 30 Maart 1421, toen de molens verpacht werden, voldaan door scheppen of molsteren, d. i. door met eene bepaalde maat een gedeelte te nemen van het te malen koren, dat te Hattem in de molsterkuip werd gedaan.

De landtol.

W. X. Z. Drie rekeningen. De eerste van een ongenoemden van 2 Juni 1420 tot 29 Juni 1421.

De ander werd begonnen door den bovengenoemden Wolter van Hanswijk en na zijn overlijden voortgezet door Peter van Egmond tot 10 November 1451.

De derde is ook van een ongenoemden, loopende van 17 October 1452 tot 20 Juli 1453.

De tol werd geheven van paarden, losse of gespannen voor voertuigen met goederen beladen, en van runderen, Vriesen en Drenten, en bedroeg, op enkele uitzonderingen na, in 1420, in blanken, van paarden en hengsten 2, van merrien, veulens, Vriesen en Drenten I, van runderen ½ per stuk.

Er werden volgens de eerste rekening vertold: paarden, 49, waaronder 18 voor voertuigen, hengsten 78, merries 37, ruinen 5, runderen 3397, koeien 12, ossen 22, Vriesen 681, Drenten 8.

Door burgers, gezeten in den lande van Gelre, was oorlof genomen en werd niet betaald van 1 paard, 112 merrien, 7

hengsten en 86 ruinen, voor 350 runderen en 3 ossen en voor 740 Vriesen. In het geheel passeerden dus den tol 486 paarden, 3784 stuks rundvee en 1429 Vriesen en Drenten. Schapen komen niet voor; varkens 32 in de tweede rekening, die behoorden aan den bisschop, voor zijne keuken te Horst waarvoor niet betaald werd.

In die rekening hebben Vriesen en Drenten verreweg de overhand. Daags voor St. Michiel — 28 September — 280 stuks, o. a. door Heinrich van Oertvelde 17 Drenten en 3 Vriesen.

In die rekening is gestoken een strookje papier, dubbeld gevouwen en met eene bruine zelfstandigheid digt gemaakt geweest. Er is op geschreven: Anno etc. primo sdinxdags op Sinte Michielsavont virtolde Heinrich van Oertvelde seventhien Drenten, drie Vriesen tot Hattem, wat overeenkomt met de post in de rekening.

Op de laatste bladzijde van deze is aangeteekend: In die Gereonis et Victoris — 10 October — bracht mij Heinrich van Ostvelde, borger te Hasselt, een teyken weder van Wageningen anderwerf van 6 runder vertolten van 17 Drenten en Vriesen, die hi vertolt hed alhier sdinxdags Michaelis, dairvan ic om sijn gelt weder gaf tot 3 Vlm. toe.

Hieruit blijkt dat Vriesen en Drenten runderen waren, waarvan het tolgeld eens zoo hoog was, als van anderen; en dat bij uitvoer van vertold vee uit de Veluwe het betaalde teruggegeven werd.

DE COMMISSIE VAN 22 JULI 1810 TE PARIJS

DOOR

Dr. TH. JORISSEN.

Bij het decreet, dat Holland in het groote Keizerrijk inlijfde, was de zamenkomst van eene commissie van 15 leden voorgeschreven, die te Parijs zou vergaderen, om al wat tot de Unie betrekking had te regelen. Den 19en Juli voldeed het Wetgevend Lichaam aan het bevel, en wees de personen, die het het geschiktst achtte, aan[1]. Drie dagen later bekrachtigde een keizerlijk besluit de benoeming en in het laatst der maand vertrokken de gekozenen naar Parijs.

De eerste vergadering had Zaterdag den 4en Augustus ten 12 ure in het ministerie van finantien, rue Neuve des Petits Champs, onder het praesidium van den hertog van Gaeta, plaats. Montalivet, Minister van Binnenlandsche Zaken, en Mollien, van de publieke schatkist, zouden leden zijn [2]. Het bleek, dat ook de afgevaardigden uit die gedeelten des rijks, welke bij het traktaat van Maart aan Napoleon waren afgestaan, en de leden van verschillende

[1] De ondergang van het koninkrijk Holland, bladz. 187.
[2] Mémoires d'un ministre du trésor public, III. p. 194.

commissiën, van de stad Amsterdam, van de officieren der land- en zeemacht, die zich te Parijs bevonden, zouden zitting nemen. De keizer had bepaald, dat de raad in drie afdeelingen zou gesplitst worden, die van finantiën en van de schatkist, waarvan Napoleon het voorzitterschap aan Gogel opdroeg; die van wetgeving en binnenlandsche zaken, waarvan van Maanen tot president was benoemd; die van oorlog en marine, onder leiding van Verhuell. Aan de leden werd gelegenheid gegeven zelve hunne sectiën te kiezen, die in het Hotel der Ambassade zouden vergaderen. In die van finantiën was ook de heer van den Bosch, uit Gelderland, benoemd, die echter aan de commissie geen deel genomen heeft. Iedere sectie ontving eene instructie, die ik niet gevonden heb.

Nadat de werkzaamheden op deze wijze geregeld waren, ving de arbeid in de sectiën aan, waarvan in de algemeene vergaderingen rapporten werden uitgebracht. De proces-verbalen van het vijftal zittingen der commissie geven een duidelijk overzicht van het verrichte. Ik achtte het een wenschelijke zaak, ze in deze Bijdragen te bewaren, omdat zij indertijd alleen voor de leden gedrukt, door deze zoo weinig nauwlettend zijn bewaard, dat het mij zelfs veel moeite heeft gekost van al de zittingen het proces-verbaal te verkrijgen. Van dat der eerste bijeenkomst is mij slechts een kopie onder de oogen gekomen.

Vertegenwoordigers der Nederlandsche natie, die de eer genoot voortaan een deel der Fransche uit te maken, konden de leden der commissie niet ontsnappen aan de verplichting om de hulde hunner vereering den grooten keizer te brengen.

Eene commissie uit den gemeenteraad van Amsterdam en eene uit de officieren der land-en zeemacht waren terzelfder tijde te Parijs. De keizer achtte de receptie dezer verschillende lichamen een zaak zijne aandacht niet onwaardig.

Verhuell ontving den 8en Augustus een schrijven van den Minister van Financiën, dat de aanleiding werd tot de volgende correspondentie.

1.

»Permettez moi, monsieur l'amiral, de vous communiquer la lettre ci jointe de M. le Comte de Ségur, grand-maître des cérémonies qui me demande si les 3 députations envoyées à Paris, 1o. pour l'armée de terre et de mer, 2o. pour le conseil d'état et le corps législatif, 3o. pour la ville d'Amsterdam, n'en formeront qu'une seule; ou bien si elles auront chacune un Président et si chaque Président prononcera un discours.

Il m'invite également á lui faire connaitre le nom ou les noms de chaque Président, avec leur adresse à Paris et copie du discours ou des discours qui devront être prononcés.

Vous pouvés seul, monsieur l'amiral, me mettre à portée de donner ces divers renseignemens. C'est avec ma confiance ordinaire en votre obligeance que je vous en adresse la prière. Je vous prie d'agréer d'avance avec mes sincères remercimens la nouvelle assurance de ma plus parfaite considération.

8 Aout 1810. LE DUC DE GAETE.

P. S. Je viens de recevoir l'ordre de me rendre á Trianon à 3 heures pour le conseil: ce qui me privera du plaisir de diner avec vous."

»»Monsieur le duc, Mr. Duhamel m'a remis la liste des députations hollandaises, je vois qu'il y a des députations de l'armée de terre, de la marine, du conseil d'état, du corps législatif, et de la ville d'Amsterdam. J'ignore si ces députations n'en formeront qu'une seule ou si elles auront chacune un Président et si chaque Président prononcera un discours.

L'empereur m'a ordonné de lui présenter un rapport sur cet objet et de me concerter à cet effet avec Votre Excel-

lence, je la prie de vouloir bien me faire savoir ce qu'elle en pense et m'envoyer á Trianon le nom ou les noms de chaque président avec leurs adresses et copie du discours ou des discours qui devront être prononcés.

Votre Excellence m'obligeroit en m'envoyant promptement ce que je lui demande, l'Empereur ne m'a donné que très peu de temps pour lui parler de cette affaire.

Agréez etc.

Ce 7 Août 1810, le Cte DE SÉGUR.

à Trianon.

S. Ex. Mr. le Duc de Gaete, ministre des finances.

2.

(Minute.)

8 Août 1810.

Au ministre des finances.

Monseigneur,

La commission pour les affaires de la Hollande, s'étant réunie ce matin chez moi dans ses différentes sections, j'ai fait part aux membres qui la composent de la lettre dont Votre Excellence venoit de m' honorer.

Comme cette commission est distincte de la députation de l'armée de terre et de la marine, ainsi que de celle de la ville d'Amsterdam, on a jugé convenable de choisir un président dans son sein pour porter aux pieds du trône de S. M. l'empereur et roi leur hommage, et l'acte de soumission. Tous les membres à l'unanimité m'ont déféré la charge honorable d'exprimer à cette occasion les sentimens dont il sont animés envers notre très gracieux souverain dans le discours que j'ai l'honneur de joindre à la présente, si toutesfois et la nomination et les termes du discours auroient l'approbation de sa majesté.

Le général van Hogendorp présidera la commission de l'armée de terre et de la marine, et M. le bourguemaître

van de Poll la députation d'Amsterdam; j'ai également l'honneur de transmettre leurs discours à V. E.

Je vous prie, Monseigneur, d'agréer

(Ver-Huell)

3.

J'ai l'honneur de faire passer à monsieur l'amiral Verhuell la lettre que je reçois de M. le grand maître des cérémonies. Je le prie de vouloir bien en donner connoissance à M. M. les membres des députations de Hollande et d'avoir la bonté de me faire connoitre le Président, qui aura été choisi pour porter la parole au nom des 3 députations en m'envoyant une copie du discours qu'il se proposera de prononcer.

Je prie monsieur l'amiral Verhuell d'agréer

10 Aug. 1810. LE DUC DE GAETE.

A Trianon ce 10 Août 1810.

Monsieur le duc,

L'empereur m'a ordonné d'avoir l'honneur d'informer Votre Excellence que son intention est qu'il n'y ait qu'un seul président pour la députation hollandaise, et que ce président soit choisi par la députation.

S. M. veut aussi que le président en commençant son discours se serve de la formule suivante:

Vos très fidèles sujets de la Hollande, membres du conseil, du corps législatif, des députations des armées de terre et de mer etc.

J'ai l'honneur de prier Votre Excellence de vouloir bien prévenir le plus promptement possible la députation hollandaise des intentions de Sa Majesté.

Je suppose que ce sera probablement ou Mr. l'amiral Verheul ou Mr. le Lieutenant Genéral van Hogendorp ou Mr. le bourguemaître van de Poll que la députation nom-

mera pour son président puisque leur choix est déjà tombé sur eux.

Je vous prie de vouloir bien me faire connoitre cette nomination dès qu'elle sera fait, et de m'envoyer la copie du discours que le président doit prononcer, afin que je puisse mettre cette copie sous les yeux de Sa Majesté.

Je prie Votre Excellence d'agréer etc.

Le Cte DE SÉGUR.

4.

Monseigneur,

J'ai reçu la lettre que Votre Excellence m'a fait l'honneur de m'écrire hier au soir pour me prévenir des intentions de S. M. l'Empereur et Roi relativement à la nomination d'un seul président pour les trois députations de la Hollande.

J'en ai de suite informé les présidents des différentes députations et demain matin à neuf heures tous les membres se trouveront réunis chez moi pour y procéder, conformément au désir de Sa Majesté, à la nomination du président et s'occuper du discours à prononcer.

Je m'empresserai de faire connaitre à Votre Excellence le résultat de leurs délibérations et lui transmettrai en même tems le projet du discours.

Je prie Votre Excellence d'agréer etc.

L'amiral VER-HUELL.

Paris, ce 11 Août 1810.

5.

Le 12 Août 1810.

A S. E. Monseigneur le Ministre des Finances.

Monseigneur.

Les membres des différentes députations de la Hollande s'étant réunis ce matin pour procéder, conformément au

désir de Sa Majesté l'Empereur et Roi, à l'élection d'un seul Président, chargé de porter la parole au nom de tous le jour de la présentation, ont bien voulu me déférer cette honorable commission.

Je m'empresse d'en faire part à Votre Excellence et de lui envoyer en même tems le discours que je me propose de prononcer avec l'agrément de Sa Majesté.

J'ai l'honneur de renouveller à V. E. les assurances de ma plus haute considération et de mon invariable attachement.

V.

Verhuell had, toen hem het stellen der aanspraak was opgedragen, verzocht, dat Gogel en van Maanen hem zouden toegevoegd worden. Het opstel, door dit drietal ontworpen, genoot de eer der keizerlijke goedkeuring en werd bij het plechtig gehoor op 's keizers naamfeest, den 15en Augustus, uitgesproken.

Sire,

Vos très fidèles sujets de la Hollande, membres du Conseil, du Corps Législatif, des Députations des armées de terre et de mer, et la Députation de la ville d'Amsterdam ont l'honneur de se présenter aux pieds du trône de Votre Majesté, pour exprimer respectueusement les sentimens d'admiration, de confiance et d'obéissance qui les animent.

Le peuple Hollandois, Sire, connu dans les annales de l'histoire par les exploits de ses guerriers, par l'intégrité de ses politiques et par ses efforts à conquérir et conserver son indépendance, possède encore le souvenir des vertus de ses ancêtres.

Les grands événemens, dont l'Europe a été témoin pendant ce siècle, ont changé entièrement les systèmes et rapports politiques des états; et l'indépendance que nos ancêtres avoient conquise au prix de leur bien, au prix de leur sang, au prix de tout ce qu'ils avoient de plus cher au monde,

devoit éprouver nécessairement des modifications par la force des circonstances.

Réunis enfin au premier peuple du monde, appellés par le plus grand Prince de l'univers à partager les bienfaits, que son vaste génie et ses bontés paternelles répandent partout en abondance sur ses sujets heureux, et dont la Hollande a déjà reçu des preuves, les Hollandais osent se flatter qu'ils mériteront la protection d'un gouvernement puissant, magnanime, juste et liberal, par leur dévouement, par leur obéissance et surtout par leur attachement à leur Prince et à leur Père."

Hoe hoffelijk ook in de toespraak van den hertog van Gaeta op het gewicht der commissie gewezen was, in werkelijkheid was haar werkzaamheid een zeer bescheidene. Zij leverde hare adviesen, zonder eenige de minste hoop te mogen koesteren, dat hare voorslagen zouden aangenomen worden. Van het meerendeel dier aangenomen adviesen werd later niets meer vernomen. Allerlei teleurstellingen leverde de gang van zaken op. Gogel zag zijn pogingen om de tierceering te weeren falen. Elout en van Maanen waren evenzoo teleurgesteld, toen het organieke decreet van 10 October 1810 hunne verwachting, dat de invoering der Fransche wetten en van het Fransche justitiewezen niet voor 1812 zou geschieden, voor goed den bodem insloeg.

De regeling der Hollandsche zaken was in den Franschen Staatsraad in het afzijn en in tegenwoordigheid des Keizers herhaaldelijk een punt van overweging. Napoleon had aan een bijzondere commissie de taak opgedragen, om een algemeen reglement te ontwerpen uit al de voorhanden stukken. Die commissie, bestaande uit de staatsraden Defermon, Regnault de St. Jean d'Angely, Berlier, Andréossy, Gogel en van Maanen, welke laatsten reeds in Juli en Augustus tot leden van den Staatsraad waren benoemd, brachten in het begin van October een verslag uit, waarin de denkbeelden

der Hollandsche deputatie werden voorgestaan. En toch werd bij het decreet van 10 October 1810 de Nieuwjaarsdag van het volgende jaar als de termijn aangenomen, waarop de fransche instellingen en rechtspraak zou aanvangen te gelden.

Mollien heeft in zijne Mémoires d'un Ministre du Trésor Public er nadrukkelijk op gewezen, dat »Napoléon ne voulait pas que la Hollande, qui n'avait pas été conquise par la force, parut avoir été surprise par la ruse". De lofspraak, in de mémoires van den minister aan de Hollandsche natie en haar administratie toegezwaaid, schijnt slechts een echo van de welwillende gevoelens, die den Keizer in deze dagen schijnen bezield te hebben, blijkens een aanteekening van den heer Van Lynden van Lunenburg, lid der commissie van 22 Juli. Zij geeft verslag van een rede van Napoleon in den Staatsraad gehouden. Het stuk, zoo het niet een kopie is, is zeker naar mededeelingen van een der leden van den Staatsraad opgesteld:

»Nadat over enige zaken onder het presidie van den Aartskanselier gesproken was, kwam de Keyzer in den Staatsraad, en vroeg welke stukken men had. Na dat men enige hat opgenoemt, zeyde de K. »Non, non, il faut les affaires de Hollande, cela presse, — les Finances." Toen kwam het Finantieel raport voor den dag; de Keizer vroeg aan de finantieele sectie uit den Staatsraad, of zij gereed was met het raport? De President antwoordde, dat men er wel over gesproken had, en dat hij wel in staat was, om enig mondeling raport te kunnen doen, maar dat nog niets in schrift gesteld was. De Keyzer zeyde, dat hij geen schrift nodig had, dat hij het maar mondeling zeggen zou. De President begon daar op met te zeggen, dat het Budget en depenses hun wel wat hoog was voorgekomen, maar dat zij niet genoegzaam van alles onderrigt waren om er met juistheid over te kunnen oordeelen, dat het ook waar was, dat bij de invoering van nieuwe inrigtingen meerdere kosten vereischt

wierden, dat men daarom in die opgave meende te moeten berusten, maar dat men veel bedenking had tegen de opgegeven belastingen, dat men van oordeel was, dat geen andre dan de Fransche belastingen moesten worden ingevoert, want dat dit eene afscheiding maakte of deed voortduren, die niet goed was, en dat alzo niet behoorde te zijn; dat er dan wel een zwarigheid overbleef, dat er geen inkomen genoeg zou zijn om alles, ook een derde der Rente te betalen, dog dat men dan maar zo vele additionele stuivers daar boven moest laten uitschrijven, als nodig mogten zijn, om alle de uitgaven van Holland te kunnen vinden etc. Nadat enige andre leden hunne gedagten gezegt hadden, begon de Keyzer, die tot hier toe zeer stil alles had aangehoort, met veel kragt en digniteit te spreken, »dat men de vereeniging van Holland als ten uiterste belangrijk moest beschouwen voor Frankrijk, dat het niet was de acquisitie van een lap grondt, maar een geheel Volk, een Volk dat vele Vrienden had, daarvan hij zo door den Prins Aartsthesaurier als door alle anderen, die hij derwaarts gezonden had, de beste raporten ontfangen had, zo met opzicht tot de denkwijze, als de moraliteit der Natie; dat het nog zijn belang, nog zijn voornemen was, om dat Volk uit te zuigen; dat men het niet als een Pays conquis moest considereeren, maar als een Land dat door den drang der omstandigheden met het grote Rijk was vereenigt geworden; dat het geheel wat anders was, of slegts een enkeld Departement verenigt wierd, waar voor dan niet veel uitzondering kon gemaakt worden, dan wel of een geheel Volk verenigt wierd, een Volk daar goede instellingen, zelfs sommige vrij beter dan in Frankrijk, gevonden wierden; dat daarom ook eene gehele verandering van alles zo terstond hier minder noodzaaklijk moest gerekent worden; dat men het langzamerhand behoorde te doen, en acht geven op de gewoontens en gebruiken, die daar plaats hebben; dat men nu slegts een Budget voor het jaar 1811 gevraagt had: dat men welligt in 't volgent jaar ook slegts

een voor 't jaar 1812 vragen zou, en zo vervolgens na mate dat de staat van zaken dit zou medebrengen: dat hy niet voornemens was, om een party Fransche amptenaren na Holland te zenden, daar Hy overtuigt was, dat de administratie met meer probiteit en met meer kennis van zaken door de Hollanders zelve zou gedaan worden, en dat hij die Natie door geene Fransche Employés, waar van hij de menées zeer wel kende, wilde gekwelt hebben; dat hy de gewesen Minister van Finantien Gogel hier had, en eene Hollandsche Commissie bestaande uit gewese of actueele amptenaren, en dat hij die Heeren in dit stuk meer moest geloven, dan zijne Fransche Staatsraden, die het land niet kenden: dat een derde van de schuld stellig moest betaalt worden, dat er een tweede deel van het grootboek moest worden geformeert, en te Amsterdam berusten, en dat, zo de inkomsten van Holland niet genoegzaam bevonden wierden, om het derde te betalen, hy dan egter geene meerdere lasten wilde opleggen; dat het dan billijk was, dat Hij dit suppleerde etc.

Over het stuk der cultes zeyde hy, dat de Hollanders het zeer wel en slim begrepen hadden, om in bedenking te geven of niet de schikkingen aan de respective gezindheden deswegens zouden kunnen overgelaten worden en intusschen de gewone betaling nog te doen voortduren, omdat zij wel voorzien hadden dat door de benoeming van enige Bisschoppen en Aartsbisschoppen een groote som zou geextorceert worden, die men zeer wel missen kon".

[1] Na de vijfde vergadering, den 28n Aug., had er geen algemeene zamenkomst der commissie meer plaats. De sectiën antwoordden op bepaalde vragen, haar door den minister voorgelegd. Gelijk de sectie van wetgeving en binnenlandsche zaken werd geraadpleegd over de invoering van het nieuwe

[1] Verschillende bijzonderheden, hier in deze korte inleiding vermeld, zijn ontleend aan een handschrift van den heer Elout, lid van den Raad van State, mij welwillend medegedeeld.

justitiewezen, zag zij ook haar advies gevraagd over de indeeling in departementen. Als op het eerste adviseerde zij ook op het laatste punt tot uitstel, ditmaal op grond, dat de uitbreiding van de Hollandsche grenzen tot aan de Eems nog niet zoo spoedig zou geschieden, omdat zij nog niet scheen vastgesteld. Vermoedelijk hebben zoodanige adviesen de Keizerlijke regeering doen meenen, dat de commissie slechts tijd winnen beoogde, en door het opwerpen van hinderpalen het tot stand komen der vereeniging zocht te beletten. Zonder zich om de gegeven adviesen te bekommeren, decreteerde de Keizer den 13n September de departementale indeeling, en gaf hij den 18n October zijn organiek dekreet.

Met het laatste besluit was feitelijk de werkzaamheid der commissie ten einde. Van een plechtstatige sluiting hunner zittingen was geen sprake: zij hielden op. Napeleon gaf korten tijd na den 18n October te kennen, dat de commissie zich als ontbonden kon beschouwen. De Minister van Financiën gaf aan de Presidenten der drie afdeelingen daarvan kennis. Daarmede was de zaak afgedaan.

Slechts enkele malen waren de leden der commissie met den Keizer persoonlijk in aanraking gekomen. De meest merkwaardige ontmoeting had op den avond van den 16n Augustus plaats, toen zij bij een komedievertooning te St. Cloud waren genoodigd. Napoleon deed door den generaal Janssens hen verwittigen, dat hij hen in zijn kabinet wenschte te ontvangen. Hij ving het gesprek aan, met hun geluk te wenschen, dat Holland met het Fransche rijk vereenigd was. Onder de Fransche wetten zouden zij gelukkig zijn, want zij pasten geheel voor hen: vele instellingen, zoo als de jury, kwamen met het nationaal karakter overeen. Hij weidde voorts uit in den lof van onzen landaard, maar gaf tevens te kennen, dat hij hoogst ontevreden was over de houding van de regeering in de laatste tijden. Naar aanleiding hiervan trad hij in eenige bijzonderheden over het gedrag van zijn broeder Lodewijk, wien hij in heftige termen ondank-

baarheid verweet: »mon frère est un ingrat, Je l'ai tiré de la fange. J'aurois mieux fait peut-être de laisser Schimmelpenninck, c'est un homme de bons sens etc". Hij sprak voortdurend over het recht dat hij had om over Holland naar welgevallen te beschikken: »Je vous tiens par droit de conquête, et c'est bien le droit le plus sacré; ne me parlez pas d'indépendance; depuis que les Prussiens ont envahi votre territoire, votre indépendance étoit perdue." Hij had recht te vorderen, dat wij in alles zijn stelsel, zijne bevelen, zijn wil zouden eerbiedigen, en ons daartegen niet in het minste kanten: dat wij de Fransche krijgsmacht overal, ook in Amsterdam, hadden moeten innemen; »comment s'opposer à moi! J'irai même jusqu'à la Baltique, il faut bien que mon char marche". Hij roemde zeer den Amsterdamschen Burgemeester Wolters van de Poll, die zoo veel had toegebracht, om het plan van verdediging van Amsterdam te verijdelen: »c'est un homme auquel vous devriez ériger un autel".

Dit schokte Van de Poll zoodanig, dat hij een flauwte kreeg. De Keizer vroeg, of het le haut mal was, doch ten antwoord ontvangende, dat de benauwdheid van het vertrek de oorzaak scheen te zijn, liet hij het venster openen.

Over de gehechtheid der regeering aan Engeland sprak hij met warmte, en beschuldigde Mollerus van Anglomanie, en tevens, dat hij een voorstander van de verdediging was geweest. De oud-minister, die zoo geheel onverdiend werd beticht van wat hij het heftigst had bestreden, trachtte den Keizer van zijne dwaling terug te brengen, maar het mocht hem niet gelukken. De woorden, die Napoleon hem toevoegde, »maintenant vous serez aussi bon Français, que vous avez été Anglomane" bewezen het. Mollerus was er zoo weinig over tevreden, dat hij een bijzonder gehoor bij den Keizer verzocht. Hij verkreeg het. Uit zijn volgende loopbaan mag men afleiden, dat hij bij deze gelegenheid beter is geslaagd.

Amsterdam, Juli 1875.

I.

Procès-Verbal de la 1e *Séance du Conseil pour les affaires de Hollande, établi par décret de Sa Majesté Impériale et Royale en date du* 22 *Juillet* 1810.

Paris le 4 Aôut 1810.

Messieurs les membres des députations hollandoises et de celles des departemens des Bouches-du Rhin et des Bouches de l'Escaut, convoqués par S. E. M. le duc de Gaëte, ministre des finances, en exécution des articles 1 et 5 du décret de S. M. se sont reunis à midi, au nombre de vingt cinq dans le local indiqué, ou étaient LL. Exc. MM. les ministres de finances, de l'intérieur et du trésor public.

LL. EE. ayant occupé les fauteuils qui leur étaient préparés, MM. les membres des députations ont pris place, ainsi que le maître des requêtes chargé par S. M. de tenir la plume comme Secrétaire Général.

Alors S. E. M. le duc de Gaëte nommé par S. M. pour présider le Conseil a dit:

Messieurs,

A peine la réunion de la Hollande à l'Empire étoit prononcée, que déja notre auguste Souverain éprouvait le besoin de faire partager promptement à ses nouveaux sujets les bienfaits que son Gouvernement paternel répand chaque jour sur notre heureuse patrie.

C'est dans cette vue que S. M. à prescrit par son decret du 22 Juillet 1810 que la députation du Corps Législatif et du Conseil d'Etat de Hollande se réuniroit en conseil pour délibérer avec ses ministres de l'intérieur, du trésor public et des finances sur tous les intérêts de cette nouvelle partie de son Empire, et qu'elle a daigné tracer elle-même la

division des travaux de ce Conseil et l'ordre de ses délibérations.

S. M. a d'abord jugé convenable que le Conseil se divisât en trois sections: celle des finances et du trésor; celle de la législation, de l'intérieur et de la police, et celle de la guerre et de la marine.

Le soin d'organiser ces commissions vous est abandonné, messieurs, vous vous repartirez entre elles d'après la nature des connaissances qui sont plus particulières à chacun de vous.

S. M. a ensuite déterminé la série des objets dont chaque section auroit à s'occuper. Ils font la matière d'une instruction dont il sera remis un exemplaire à chacune des trois commissions.

Les finances auxquelles tout vient se rattacher directement ou indirectement, doivent être l'un des principaux objets de nos délibérations.

L'intention de S. M. est de procurer aux nouveaux départemens réunis un soulagement notable sur les contributions qu'ils supportent.

Mais vous sentirez, messieurs, que la quotité de ce soulagement devra être déterminée en raison composée de la certitude des recettes à obtenir et de l'étendue des dépenses à faire.

La certitude des recettes dépend surtout du choix des contributions à établir. Les moeurs, les habitudes d'un pays doivent, en cette matière être particulièrement consultées.

La commission des finances aura donc d'abord à comparer les contributions actuelles de la Hollande avec celles de l'Empire Français, afin de se mettre en état d'indiquer celles des contributions hollandoises qui pourraient être avantageusement conservées, et celles qu'il pourroit convenir de remplacer par quelqu'un des impôts perçus en France. La commission pourra entendre, dans ses réunions particulières, les chefs des diverses branches de nos revenus, et leur demander tous les renseignemens, qui lui seront nécessaires.

Un second objet qui doit marcher de front, c'est l'examen de tout ce qui a rapport à la dette publique Hollandaise. L'instruction qui sera remise à la commission des finances lui fera connoître les diverses questions, sur lesquelles elle aura des solutions à donner. Le règlement de cette importante affaire se lie intimément aux mésures, qui seront adoptées pour la fixation des revenus; le résultat de ces mesures devant avoir la principale influence sur le parti définitif à prendre à cet égard. La Hollande dans sa première consistance payoit au delà de 52 millions de florins ou environ 105 millions de notre monnaye. Il est évident qu'une telle charge étoit audessus de ses forces, et cependant il paraît qu'il aurait fallu qu'elle fût augmentée encore pour assurer le paiement régulier de toutes les dépenses publiques qui s'élèvent à 74 millions de florins.

Un semblable état de choses ne pouvoit donc être supporté longtems et il étoit devenu indispensable de prendre un parti, qui fît cesser la nécessité des anticipations sur les revenus, auxquelles il avoit fallu recourir pour ne faire encore qu'un service incomplet.

S. M. veut mettre un terme à ces palliatifs et à ces fictions qui en dissimulant la véritable situation des finances, ne pouvaient que préparer une catastrophe inévitable.

Elle veut que les charges soient reglées de sorte qu'elles puissent être mises en équilibre avec des recettes d'une rentrée bien assurée, sans que les contribuables gémissent sous le poids d'une masse d'impôts qui surpasse tous leurs moyens. S. M. attend donc de vous, messieurs, la proposition d'un budget en recette et en dépense pour l'année 1811 tellement combiné, qu'en procurant aux contribuables un soulagement reconnu nécessaire, il ne laisse subsister aucune incertitude, ni sur la rentrée des produits, ni sur l'entier acquittement des dépenses dont il sera composé.

La section de l'intérieur, de la législation et de la police aura à s'occuper des moyens de mettre l'administration

actuelle de la Hollande en harmonie avec l'administration Française; elle aura à comparer l'ordre hiérarchique de la justice avec celui qui existe en France, et à proposer la fixation des dépenses administratives et judiciaires.

Les dépenses administratives embrassent les frais de l'entretien des digues, des canaux et des polders, sur lequel nous devons appeler particulièrement votre attention.

La nature des travaux auxquels la section de la guerre et de la marine doit se livrer, se trouve indiquée par son titre même, et par le paragraphe de l'instruction générale qui s'y rapporte.

Je finis, messieurs, en vous assurant de l'empressement que mes collègues et moi mettrons à concourir en tout ce qui pourra dépendre de nous au résultats que S. M. I et R. attend de votre zèle et de vos lumières.

Tous les renseignemens que vous jugerez vous être utiles seront mis à votre disposition d'après les indications que vous voudrez bien nous en donner, et nous espérons que vous reconnoîtrez toujours dans nos communications avec vous moins encore l'amour de nos devoirs qu'une sorte de sentiment de famille. S. M. I. a désigné ceux d'entre vous, messieurs, qui devront présider les trois sections instituées par son décret du 22 Juillet 1810. Le choix de S. M. s'est fixé sur M. Gogel, pour la section des finances, sur M. van Maanen, pour celle de l'intérieur, et sur M. l'amiral Verhuell pour celle de la guerre.

Nous invitons MM. les présidens à procéder de suite à la formation des trois sections, afin que rien ne rétarde la mise en activité des opérations qui leur sont respectivement attribuées."

Le discours de S. E. étant terminé, il a été procédé à la désignation des membres, qui doivent former les sections.

En conséquence chacun de MM. les membres présens a porté sur un bulletin l'indication de la section à laquelle il desire d'appartenir.

Ces bulletins ayant été dépouillés, il s'est trouvé trois noms inscrits pour la section des finances, dix-sept pour la section de l'intérieur, un pour la section de la guerre, un enfin pour l'une des deux sections de l'intérieur ou de la guerre, ce qui avec les trois présidens des sections fait le nombre total de vingt cinq, égal à celui des membres présens.

L'inégalité de cette répartition a déterminé quelques membres à revenir sur leur premier désir, et à accepter que leur nom fût porté de la liste de la section de l'intérieur sur celles de la section des finances, ou de la section de la guerre.

M.M. les présidens de section ont proposé de plus, d'attacher à ces deux dernières sections cinq membres qui n'ont pu assister à la séance.

Le résultat de ce travail a été consigné dans les listes suivantes dressées par ordre alphabétique des noms, lesquelles ont été lues à hautes voix et approuvées.

Section des Finances et du Trésor.

President M. GOGEL.

Membres:

M.M. DE BERNUTH.
VAN DEN BOSCH.
BIJLEVELD.
VAN LEYDEN VAN WESTBARENDRECHT.

M.M. VAN IMHOFF.
PHILIPSE.
SIX.
VERHOIJSEN.

Section de Législation, de l'Intérieur et de la Police.

President M. VAN MAANEN.

Membres:

M.M. BAESTEN.
VAN BRIENEN.
ELOUT.
VAN GENNEP.
VAN DER HOUTE.
VAN LIJNDEN.

M.M. MOLLERUS.
PANNEBOTER.
VAN DE POLL.
REPELAAR.
VERHEIJEN.

Section de la Guerre et de la Marine.

President M. le vice amiral Verhuell.

Membres:

M.M. Blanken.	M.M. D. Van Hogendorp.
Van Burmania.	le général Janssens.
Van Doorn.	Van Kerchem.
Van Hemert.	Singendonck van Dieden.

Par ce moyen la section des finances sera composée de neuf membres, celle de l'intérieur de douze et celle de la guerre de neuf, y compris M.M. les présidens.

Cette opération terminée L.L. E.E. MM. les ministres de S. M. I. et R. ont annoncé qu'ils se proposaient de mettre à la disposition de M.M. les présidens de la section, chacun deux employés de leurs ministères respectifs, pour faire le service des bureaux du conseil.

Après quoi S. E. M. le duc de Gaëte a annoncé que la séance était levée, et que le Conseil se rassemblerait le vendredi suivant pour entendre les premiers rapports des sections.

Et a été le présent procès verbal signé par L.L. E.E. M.M. les ministres des finances, de l'intérieur et du trésor public, et contresigné par le maître des requêtes faisant fonction de Secrétaire général.

(Signé) le duc de Gaëte, Mollien, Montalivet et le maitre des requêtes Baron Coquebert-Montbret.

II.

Procès-Verbal de la séance du Conseil pour les affaires de Hollande, tenue à l'hôtel de S. Exc. le Ministre des Finances le mardi 14 *Août* 1810.

La seconde séance du Conseil pour les affaires de Hollande, qui, sur la demande de M. M. les présidens de section, avait été remise a aujourd'hui 14, s'est ouverte à midi dans

le même local que la précédente, sous la présidence de S. Exc. M. le Duc de Gaëte. L. L. E. E. M. M. les ministres de l'intérieur et du trésor public y ont assisté. Les membres présens étaient au nombre de vingt-neuf.

M. Gogel, conseiller d'état, président de la section des finances, a fait, au nom de cette section, un rapport sur les différentes questions renvoyés à son examen.

Il a présenté l'état de la dette perpétuelle de la Hollande, distinguée en dette non exigible et en dette remboursable à époque fixe, et en outre celui des dettes viagères et celui des pensions, le tout accompagné de plusieurs tableaux. Il a paru résulter de ce rapport, autant qu'il est possible de saisir des calculs nombreux et variés pendant une lecture rapide, que les intérêts de la dette perpétuelle se montent à environ 36 millions et demi de florins, en y comprenant les derniers emprunts faits dans les années 1807, 1808 et 1809, dont une partie est remboursable à des époques déterminées; que les rentes viagères se montent à environ 500,000 florins par an, la plupart remontant à des époques reculées, et susceptibles par conséquent d'extinctions rapides; enfin, que les pensions forment un total d'environ 1.800.000 florins, dont une partie, accordée à des officiers encore jeunes, par suite des changemens survenus dans la constitution de l'armée, pourrait admettre des réductions en rendant de l'activité à ceux qui les ont obtenues; tandis qu'une autre portion, répartie entre d'anciens soldats par sommes extrêmement modiques, ne paraît susceptible d'aucune réduction.

D'après ces données, la véritable consistance de la dette, tant perpétuelle que viagère, s'élèverait entre 39 et 40 millions de florins, faisant 82 à 84 millions de francs. Dans ce total sont comprises, a dit M. Gogel, les actions de la compagnie des Indes, bien que l'on pût espérer de trouver quelques ressources particulières pour les acquitter: mais on n'a point porté au tableau cent mille ducats dus à la

duchesse de Courlande, portant intérêt à quatre pour cent: 10,000 florins de rente dus au prince de Hohenzollern-Sigmaringen, et quelques autres articles qu'on ne peut indiquer que pour mémoire.

Sur la question de savoir de quelle manière la dette publique est hypothéquée, M. Gogel a distingué les dettes antérieures à l'année 1807 de celles qui ont été contractées postérieurement. Ces dernières seules ont l'avantage d'une hypothèque spéciale sur des revenus dont le produit a été affecté au service des intérêts.

Il a parlé des finances ou cautionnemens qui, dans quelques parties de la Hollande, mais surtout en Zélande, étaient fournis par divers fonctionnaires, et dont il leur était tenu compte tant en principal qu'en intérêts, soit par l'Etat, soit par ceux qui leur succédaient dans les mêmes emplois. Il propose de consolider ces créances, ainsi que quelques autres, notamment les indemnités qu'il est d'usage d'accorder aux particuliers dont le terrain se trouve sous l'eau par suite de l'extraction de la tourbe.

La section des finances observe que les rentes sur l'Etat forment les trois quarts des revenus des hospices et fondations pieuses par toute la Hollande. Ces établissemens lui paraissent menacés d'une chute totale, si Sa Majesté ne daigne prendre des mesures pour prévenir un tel malheur.

Sur plusieurs des questions qui lui avaient été adressées, la section se réfère aux tableaux qu'elle a remis, notamment sur ce qui concerne les arrérages dus sur les rentes et pensions.

Sur d'autres questions, elle déclare avoir besoin de recevoir de Hollande des renseignemens qui ont été demandés.

Ce rapport étant terminé, M. Van Maanen rend compte des travaux de la section de l'intérieur, de législation et de police, dont il est président: il annonce que la section ne peut offrir encore que des aperçus sommaires et provisoires sur les objets variés qui forment l'ensemble de ses attributions.

Il lit une première note relative à la division du territoire. L'avis de la section serait de laisser subsister celle qui a été adoptée dans ces derniers temps, sauf le département de Drenthe, établi depuis trois ans, qui serait divisé entre ceux de Groningue et de Over-Issel. Dans ce plan, le territoire des départemens représenterait celui des anciennes provinces, sauf l'ancienne province de Hollande, qui demeurerait divisée comme à présent en deux parties désignées sous les noms de Maasland et Amstelland. Ces départemens seront à la vérité moins étendus que ne le sont en général ceux de l'Empire Français; mais en Hollande la superficie est petite en comparaison de la population: et les eaux dont le pays est entre-coupé, rendant souvent les communications difficiles, il y aurait de l'inconvénient à réunir un grand territoire sous une même administration. La section voit au contraire de la convenance a subordonner la division du pays aux rapports naturels et aux anciennes habitudes des peuples. Dans cette hypothèse, tout ce qui composait le royaume de Hollande formerait à l'avenir neuf départemens. Au reste, la fixation du nombre des départemens tient à la question des frais de l'administration, et ce dernier point ne peut être déterminé que l'autre ne l'ait été préalablement. Jusque-là, on ne peut que recueillir quelques données fournies par les sections. Celle des finances dit, par exemple, que la perception des impôts coûte 3.600.000 florins. Celle de l'intérieur annonce que l'entretien des digues, polders etc, coûte 1.500,000 florins, dont 250,000 pour le personnel: que les dépenses de justice à la charge du trésor public s'élévaient à 1,400,000 florins, sans compter ce qui est à la charge des communes: et celles des cultes, pour la portion à la charge de l'Etat, à 1,000,000 on 1.100.000 florins.

M. van Maanen fait ensuite lecture d'un rapport sur l'administration de la justice en Hollande. Il fait voir quelle variété a regné jusqu'à présent à cet égard dans les

différentes parties du pays, quant au nombre des tribunaux, à leur composition, aux traitemens et émolumens de leurs membres. Il rapporte les principales dispositions d'une loi du 19 Juillet 1809, dont l'objet était de faire cesser cette bigarrure, et de substituer à tous les tribunaux existans une haute cour de justice, quatre cours d'appel, trente-neuf tribunaux de district, outre les tribunaux municipaux de première instance en matière civile, et chargés aussi de la première instruction des affaires criminelles. L'époque ou cette loi devait recevoir son exécution n'avait pas encore été déterminée.

Ce rapport sera transmis à S. E. M. le grand-juge ministre de la justice.

Le troisième rapport de la même section concernait les cultes, et sera communiqué à S. E. M. le ministre de ce département. Il était accompagné d'un état relatif au nombre des individus appartenans à chaque communauté religieuse et à celui des ministres du culte. Avant la révolution, la religion protestante réformée était la seule dont les ministres fussent payés par l'Etat. Ils ont continué à jouir de cet avantage: mais il a été étendu en partie aux catholiques du Brabant Hollandais, qui ont obtenu aussi la possession de quelques anciennes églises, et à un petit nombre de membres du clergé luthérien.

M. le vice-amiral Verhuell a pris ensuite la parole au nom de la section de la guerre et de la marine. Le temps a manqué à la section pour traiter, d'une manière approfondie, les points sur lesquels elle a été consultée: et il en est d'ailleurs sur lesquels elle ne pourra répondre positivement, qu'après avoir reçu les renseignemens qu'elle attend de Hollande.

Dix millions de florins étaient destinés, dans les derniers temps, pour l'armée Hollandaise, sans compter les dépenses relatives a six mille hommes de troupes Françaises, évaluées à 2,600,000 florins. Il existe une école dite des pupilles

royaux, et un corps de vélites, composés l'un et l'autre d'individus provenant des hospices. Il y à en outre une école militaire et une d'équitation. Le pays n'a guére de casernes, du moins qui méritent ce nom. Un hôpital militaire permanent est établi à Leyde, une fonderie de canons à la Haye; une manufacture d'armes qui doit fournir, par an, 4,000 fusils.

Les délits militaires des officiers supérieurs, et les appels des jugemens des conseils de guerre, sont portés devant la haute cour militaire qui siége à la Haye.

Le génie et l'artillerie, qui avaient été réunis, viennent d'être séparés de nouveau. Les fortifications, ayant été négligées, exigeront des réparations considérables.

L'état de la marine est de quatorze vaisseaux de ligne, sept frégates, cinq corvettes etc. Il y a quatre vaisseaux et deux frégates sur les chantiers. Deux des vaisseaux de ligne en construction à Amsterdam sont très avancés. On estime que, pour compléter l'armement projeté, il y a un déficit de plus de 9.000 hommes. L'inscription maritime est inconnue en Hollande. Le mode de recrutement actuel a pour résultat de ne fournir que des hommes affaiblis par le vice et par la misère, et rebut des grandes villes. On ne croit pouvoir se procurer de bons matelots qu'en les enrôlant dans le Nord et les villes Anséatiques.

La Hollande passe pour avoir 70,000 hommes de mer ou de riviére; mais quelques personnes prétendent qu'en déduisant ceux qui sont employés aux transports par eau dans l'intérieur, il n'en reste qu'environ 20.000 de disponibles pour la marine.

Les fonds affectés à l'entretien des ports, phares et quarantaines, s'élèvent à 340,000 florins; et cependant ils ont été tellement insuffisans, que les ports sont presque comblés par la vase qui rend les mouvemens très-difficiles, notamment pour la communication entre les ports de construction, les ports d'armement et les rades où les escadres se forment

et se réunissent. Il faudrait consacrer, pendant une année 300,000 florins d'extraordinaire pour mettre ces divers établissemens en bon état. Il y aurait un travail très-utile à entreprendre pour tenir les bâtimens de mer toujours à flot dans le port d'Amsterdam, au moyen d'un bassin ou dock. On a estimé la dépense à 3 millions de florins: mais on économiserait sur ce que coûtent actuellement la conservation des bâtimens, et leur sortie qui ne peut s'exécuter que par l'effort des cabestans. Il faudrait 260,000 florins pour faire achever les bassins de carène commencés à Helvoet, port qui est du plus grand intérêt.

La section parle aussi des établissemens de quarantaine qui existent pour la partie méridionale de la Hollande, à l'île nommée Tien-Gemet ou les Dix-arpens, et pour la partie septentrionale, à l'île de Wieringen.

La section de la guerre avait encore à s'occuper, de concert avec celle des finances, de l'état des colonies, et à proposer des vues pour leur meilleure administration: mais n'ayant pas à Paris tous les renseignemens nécessaires pour bien traiter un objet aussi important, elles ont été forcées d'attendre qu'elles eussent reçu de la Hollande ceux qui ont été demandés, notamment un travail très-étendu qui a été fait sur cette matière, en 1807, par une commission spéciale.

Les trois sections ayant été entendues, S. Exc. M. le duc de Gaete a levé la séance, et a désigné le mardi 21 de ce mois pour époque de la prochaine réunion du Conseil.

Signé Le duc de Gaete, Mollien, Montalivet.

Le maître des requêtes Coquebert-Montbret.

III.

Suite du Procès-verbal des Séances du Conseil pour les affaires de Hollande.

Le 21 Août, à midi, s'ouvre, sous la présidence de S. Exc. M. le duc de GAETE, ministre des finances, la troisième séance du Conseil pour les affaires de Hollande, à laquelle assistent LL. EE. MM. les ministres de l'intérieur et du trésor public.

Quatre rapports sont lus successivement par M. VAN MAANEN, au nom de la section de législation, de l'intérieur et de la police.

Le premier roule sur les droits féodaux et les dîmes.

Les droits féodaux proprement dits n'existent plus en Hollande: les rentes qui portaient ce caractère, ont été supprimées: la loi rendue sur cette matière en 1799 ne laissait à régler que les indemnités promises; des renseignemens avaient été demandés, dans ces dernier temps, pour parvenir à fixer ces indemnités.

Quant aux dîmes, quelle qu'ait été leur première origine, elles sont aujourd'hui, dans les mains des particuliers qui les possèdent, de véritables biens patrimoniaux, transmissibles de la même manière que toute autre propriété foncière, et dont on peut jouir, même sans titre, en vertu d'une possession constante. Ce genre de propriété n'a été attaqué par aucune des lois rendues en Hollande: le Code Napoléon, tel qu'il a été publié dans ce pays, en consacre même la jouissance, et la section désire qu'il soit maintenu à l'avenir; elle croit même voir de l'inconvénient à déclarer les dîmes rachetables par ceux qui les doivent si ce n'est du consentement de ceux à qui elles sont dues. Elle estime qu'il serait difficile de fixer un prix de rachat parfaitement équitable, et que cette opération donnerait lieu à beaucoup de procès.

Quelques objections s'élèvent contre cette dernière partie

du rapport. On ne nie pas que les dîmes, telles qu'elles existent en Hollande, ne puissent être regardées comme des propriétés: mais on pense qu'il est de l'intêret de l'agriculture, et conforme aux principes établis dans l'Empire, que le possesseur d'un terrain ait toujours droit de l'affranchir du paiement de la dîme, en indemnisant le décimateur, soit par une rente foncière, soit par un capital calculé d'après le produit d'un certain nombre d'années.

Le second rapport de la section a pour objet le classement des dépenses judiciaires, en tant qu'elles doivent être partie à la charge du trésor public, et partie à la charge des départemens.

L'administration de la justice a coûté à l'Etat, en 1808, 1,203,740 florins, et en 1809, 1,214,130 florins, mais la dépense totale est beaucoup plus considérable; le surplus est fourni par les caisses communales. Il faudrait se livrer à des recherches assez étendues pour en connaître le montant avec exactitude.

Au surplus, la section pense qu'il n'est point urgent de donner aux tribunaux en Hollande une nouvelle organisation. Elle croit qu'on pourrait laisser subsister provisoirement ce qui est, au moins jusqu'à ce que les changemens qui doivent avoir lieu dans l'intérieur de l'Empire, relativement à l'ordre judiciaire, aient été définitivement opérés. Elle propose, en conséquence, de fixer pour 1810 les dépenses à la charge du Gouvernement à une somme de 1,215,000 florins.

Dans son troisième rapport, la section traite des digues, canaux et desséchemens, objets qui sont désignés en hollandois, par un seul mot, celui de waterstaat.

De temps immémorial, tout ce qui tient au régime des eaux était à la charge des riverains et sous leur direction immédiate: l'Etat n'y prenait part que quand les établissemens publics y étaient intéressés. Il a été établi, dans ces derniers temps, une direction générale; et la loi du 31

Janvier 1810, suivie quelque temps après d'un réglement servant d'instruction, a déterminé les cas où les particuliers seraient seuls chargés des dépenses d'entretien et de réparations, et ceux où le Gouvernement viendrait à leur secours. Le principe général conforme aux anciens usages, paraît être que la dépense à la charge des propriétaires du terrain préservé par les ouvrages hydrauliques, n'excède pas le tiers du revenu net de ce même terrain, et que, si l'on a besoin d'une contribution plus forte, le surplus soit réparti sur les terrains adjacens compris dans le même district ou dans le même arrondissement.

L'emploi des fonds est surveillé par ceux qui les fournissent: ainsi par les particuliers eux-mêmes, s'ils contribuent seuls à la dépense: par le Gouvernement concurremment avec les particuliers, si les déniers publics sont appliqués en partie à l'exécution des travaux: enfin, par le Gouvernement seul, si la dépense est entièrement à sa charge.

Dans le premier cas, l'action du Gouvernement se borne à une simple surveillance, dans les deux autres cas, ses intérêts sont confiés aux inspecteurs du waterstaat. On fait chaque année, au printemps, une évaluation des dépenses que l'on présume devoir être nécessaires pendant l'année courante. Elles varient suivant les circonstances, et surtout à raison des événemens plus ou moins fâcheux qui sont survenus pendant l'hiver. Elles se sont élevées à plus de 1,400,000 florins pour chacune des deux dernières années. On ne pourra les arbitrer pour l'exercice prochain, que lorsque les rapports annuels seront parvenus. Ce ne sera qu'en 1811 que l'on pourra mettre à exécution la loi du 31 Janvier dernier, et bien apprécier ses avantages et ses inconvéniens. On paraît penser qu'elle serait d'une difficile exécution à quelques égards et dans quelques parties du pays, notamment en Zélande. Son Exc. le ministre de l'intérieur invite la section à faire, sur cette loi, les observations qu'elle jugera nécessaires.

Un point qui paraît à la section de la plus haute importance, c'est que les fonds soient toujours déposés à l'avance dans les caisses du *waterstaat*, de manière qu'ils soient disponibles au moment du besoin, et que rien ne retarde les travaux.

La section, dans son quatrième rapport, compare le mode d'administration qui existe en Hollande, avec celui, qui est établi en France.

Les landdrosts et leurs assesseurs sont a-peu-près en Hollande, ce que sont en France les préfets et les conseils de préfecture, si ce n'est qu'ils jugent même au criminel en matière d'imposition. Les quartierdrosts répondent aux sous-préfets.

Il n'y a rien qui ressemble à ce que l'on nomme en France conseils généraux de département et d'arrondissement.

Les grandes villes ont un bourgmeistre ou maire, des wethouders ou adjoints, et un conseil municipal qui porte le nom de vroedschap.

Le maire, dans les villages, se nomme schout.

Il y aura peu de changemens à faire pour assimiler exactement l'administration départementale et communale de la Hollande à celle de l'Empire Francais.

Dans quelques villes, il y a des commissions chargées d'administrer les banques, les monts-de-piété: il y en a particulièrement pour administrer les biens des orphelins: on les nomme weeskamer. Ces dernières sont investies d'une grande confiance: la section pense qu'il serait à desirer qu'elles pussent subsister au moins pour ceux qui voudraient recourir à leur ministère: elle demande, dans tous les cas, que leur éxistence soit prolongée jusqu'à ce que les individus dont elles sont la tutelle aient atteint leur majorité.

Quant aux assemblées électorales, la section estime qu'on ne pourra s'occuper de ce qui les concerne, que lorsque le mode d'imposition aura été déterminé, parce qu'il influera nécessairement sur les conditions d'éligibilité.

Elle termine son rapport en exprimant les voeux suivans:

Le premier concerne l'usage de la langue Hollandaise: la section desire qu'il soit maintenu, au moins pendant quelque temps.

Le second voeu est relatif aux traitemens des fonctionnaires publics. Il parait à la section que lorsqu'il s'agira de les fixer, la cherté de toutes choses en Hollande devra être prise en considération.

Il est dit, à cette occasion, qu'il y a dans ce pays fort peu de fonctions publiques qui soient entièrement gratuites, si ce n'est celles d'administrateur des hospices.

Le bourgmeistre d'Amsterdam reçoit 5,000 florins de traitement et ses adjoints 2,400.

Les maires des petites communes ne sont pas à la vérité rétribués par l'Etat, mais ils se font un revenu des expéditions qu'ils délivrent.

La lecture d'un cinquième rapport avait été commencée: la continuation en est ajournée à la prochaine séance, que S. Exc. M. le Duc de Gaëte indique pour le 23 de ce mois.

Signé le Duc DE GAËTE, MONTALIVET,
MOLLIEN.

Le Maitre des Requêtes, baron d'Empire,
COQUEBERT-MONTBRET.

IV.

Suite du Procès-Verbal des Séances du Conseil pour les affaires de Hollande.

La quatriéme séance du conseil pour les affaires de Hollande s'ouvre, aujourd'hui 24 Août, à midi, ainsi qu'elle avait été indiquée. S. Exc. M. le Ministre des finances la préside.

LL. E.E. M.M. les Ministres de l'intérieur et du trésor public y assistent.

M. Gogel fait lecture d'un rapport sur les impositions actuelles de la Hollande, comparées avec celles de l'Empire Français, et sur celles qui devront être supprimées ou maintenues pour parvenir à l'uniformité.

1°. L'impôt foncier s'élève, pour les bâtimens d'habitation, au sixième du loyer; pour les magasins et ateliers, au douzième; et pour les terres, au quart du fermage, déduction faite des dépenses nécessaires pour évacuer et contenir les eaux. Il sera payé à l'avenir, d'après un cadastre qui est déjà terminé en ce qui concerne les maisons, et que l'on présume pouvoir l'être en grande partie dans le courant de 1811, relativement aux terres. On est persuadé qu'au moyen de ce cadastre, l'impôt foncier, qui a rendu jusqu'ici 9 millions et demi de florins, rendra 11 millions et plus. Il est réglé par la loi que ce répartement doit subsister sans altération pendant les dix premières années qui suivront la promulgation, et qu'il n'y pourra ensuite être apporté de changemens que tous les quinze ans. D'après cette disposition, toute maison bâtie dans l'intervalle d'un répartement à l'autre n'est portée sur les rôles que lors du répartement nouveau: et de même, si dans cet intervalle on démolit une maison, sa cote de contribution subsiste jusqu'à l'expiration du terme fixé. Cependant on peut demander un dégrèvement, si, dans l'intervalle, on a essuyé par le feu ou autrement, des dégradations supérieures à la moitié de la valeur de l'immeuble. On propose de maintenir cet impôt.

2°. La section parle ensuite de l'impôt personnel, qui consiste dans un dixième du loyer ou du fermage payable, par le locataire ou fermier: cet impôt n'était pas regardé comme permanent; il paraît que lorsqu'il était décrété, il rendait environ 3,640,000 florins. On propose de le maintenir en le réduisant aux trois cinquièmes du taux actuel.

3°. La section cite encore l'impôt sur les meubles, qui

s'élève progressivement depuis un pour cent jusqu'à un et un quart et un et demi, et l'impôt de 2 florins par foyer. Le premier de ces impôts a produit 459,525 florins; le deuxième 484,000 florins. Elle propose de supprimer l'impôt sur les meubles, et de conserver celui sur les foyers.

4°. L'impôt sur les domestiques est progressif depuis 5 florins jusqu'à 50; et celui sur les chevaux de luxe l'est également depuis 25 florins jusqu'à 50.

On paie pour les chevaux de labour un florin et demi par tête; et pour ceux que les fabricans emploient 6 florins; enfin pour les bêtes à cornes, suivant leur âge, 10 à 15 sous.

Ces trois derniers impôts ont rendu 2,088,000 florins:

Savoir:

Celui sur les domestiques . . . . . . 735,000 fl.
Celui sur les chevaux . . . . 685,000.—
Enfin celui sur les bêtes à cornes . . . 668,000.—

La section propose de conserver ces différentes sortes de droits.

5°. Les patentes sont perçues avec le timbre. On peut en évaluer le produit à 931,000 florins. On propose de conserver cette imposition.

D'après ce qui vient d'être dit, la Hollande paie, y compris les patentes, 17 à 18 millions de florins en contributions directes. La section propose de conserver en contributions de cette nature jusqu'à concurrence de 16,700,000 florins, en y comprenant également les patentes.

Quant aux contributions indirectes, elles se composent,

1°. Du droit de timbre, qui a rendu, en 1808, 2,777,527 florins, déduction faite de la portion de ce droit qui se rapporte aux patentes et dont on a parlé ci-dessus. On en propose le maintien sur le pied actuel.

2°. Du droit sur les successions, qui, bien qu'il ne porte que sur les successions collatérales, a rendu la même année 2,029,206 florins. On propose également la conservation de ce droit;

3°. Du droit sur le sel, qui est de cinq florins par sac pesant environ 130 livres, ce qui répond à 15 ou 16 centimes per kilogramme. Ce droit a rapporté, en 1808, 1,001,350 florins. Il devra être maintenu, mais en le fixant au même taux qu'en France;

4°. Des droits de consommation sur le vin, qui sont de 30 florins per barrique, et ont rendu, en 1808, 159,770 florins;

5°. Des droits sur l'eau-de-vie de grains et autres liqueurs distillées dans le pays. Ces droits sont de 45, 60 et 66 florins par barrique, suivant la force et la qualité des liqueurs. Le rapport ne fait pas connaître ce qu'ils rendent actuellement, mais on peut évaluer approximativement, d'après ce que dit la section, qu'ils rendraient environ 1,600,000 florins s'ils étaient réduits au taux uniforme de 24 florins la barrique, ainsi qu'elle le propose;

6°. Du droit de mouture, qui a rapporté, en 1808, 4,769, 284 florins. Ce droit cesserait d'exister.

7°. Du droit sur le savon, produisant 685,589 florins, et qui serait pareillement aboli;

8°. D'un droit sur les animaux conduits aux boucheries, qui est de 15 pour cent de la valeur. Il a rendu 1,817,000 florins. Il serait maintenu.

9°. Du droit sur les tourbes, montant à 1,673,000 florins et que l'on propose de conserver.

10°. D'un droit d'entrée sur quelques objets de consommation en comestibles, combustibles et autres, pour compenser les droits imposés sur ceux qui proviennent de l'intérieur, tels que farine, viande, sel raffiné, savon etc.; mais principalement sur le charbon de terre. On ne trouve pas le montant total de cette branche de revenu. Il parait seulement que le droit sur le charbon de terre, qui en fait partie, est évalué 700,000 florins, c'est cette seule partie que l'on propose de conserver.

11°. Du droit sur l'orfévrerie, qui a rendu 120,000 florins

en 1809, et qui continuerait d'être perçu, en le fixant au même taux qu'en France;

12°. D'un droit dit de poids sur les marchandises qui se vendent au poids, payable par égale portion par le vendeur et l'acheteur, 663,000 florins; et d'un pareil droit, dit de mesure ronde, sur les marchandises qui se vendent à la mesure de capacité, 297,000 florins: ces deux droits seraient maintenus;

13°. De droit de tonnage à l'intérieur sur les bateaux de luxe, et de ceux sur les places dans les bateaux de passage et sur les chevaux de louage. On ne dit pas ce que ces différens droits ont rendu, mais seulement qu'en déduisant du droit de navigation intérieure les bâtimens et voyages qui n'y sont pas assujetis en France, il est estimé devoir rapporter 220,000 florins; et c'est, ainsi modifié, qu'on se propose de le laisser subsister;

14°. D'un droit sur les objets manufacturés et de luxe. La section convient que depuis les modifications qu'il a subies, il n'est plus d'aucune importance: et cependant, en proposant de le conserver, elle en estime le produit à 600,000 florins; ce qui donne lieu de penser qu'elle entend que les modifications dont il s'agit seraient révoquées;

15o. Du droit sur les cartes à jouer, dont on ne dit pas le produit, mais qui devra être mis sur le même pied qu'en France;

16o. D'un droit dit de contrôle sur les quittances de la plupart des impositions, l'impôt foncier excepté. Ce droit équivaut à cinq ou six centimes additionnels; on propose de le laisser subsister.

17o. De quatre pour cent, au profit de l'Etat, sur les sous additionnels accordés aux villes. On ne dit ni ce que rend cette perception, ni si elle devra être maintenue;

18o. Du tiers des amendes et confiscations que supportent les contrevenans aux lois en matière d'imposition. Même observation que sur l'article précédent.

19o. Enfin, de la loterie, dont le produit actuel n'est pas indiqué. On propose toutefois de la conserver, mais sans que le nombre des billets pût excéder 60,000, et l'on en évalue le produit, dans cette hypothèse, à 800,000 florins.

D'après cette partie du projet de la section la Hollande serait soulagée, sur les impôts indirects, d'une somme annuelle de 7,200,000 florins environ, pour les impôts sur le mobilier, sur le savon, sur la mouture, sur les vins, sur les eaux-de-vie étrangères.

Elle le serait encore d'une partie non déterminée des droits sur les distilleries et de ceux sur la navigation intérieure; mais la bière, le vinaigre, le tabac, qui ne sont actuellement soumis dans ce pays à aucun droit, devront être imposés de la même manière qu'ils le sont en France: et la section estime que ces nouveaux impôts rendront 1,230,000 florins; savoir, celui sur la bière et le vinaigre 480,000 florins, et celui sur la tabac 750,000 florins.

Par ce moyen, les impôts indirects (parmi lesquels nous ne comprenons pas les patentes) rendront 16,600,000 florins, somme à peu-près égale à celle qui est portée pour les impôts directs; total, 33,300,000 florins; à quoi ajoutant 1,500,000 florins pour les domaines, on arrive à un revenu total de 36,800,000 florins, représentant 81,090,000 francs; tandis que, d'un autre côté, les dépenses sont évaluées à environ 84 millions de francs; savoir:

Dépenses générales, par lesquelles il paraît qu'on entend celles de la guerre et de la marine, évaluées à 36 millions

lions	35,910,000 fl.
——— de l'administration intérieure . .	3,150,000 »
——— des eaux et ouvrages	3,150,000 »
——— de la justice	3,150,000 »
——— de l'administration des finances .	7,560,000 »
——— des pensions	3,780,000 »
——— des rentes perpétuelles et viagères	27,300,000 »
	84,000,000 fl.

Ce rapport terminé, et aucune observation n'étant faite sur son contenu, M. le président de la section de l'intérieur prend la parole.

La distribution du 4e rapport qu'il avait fait, dans la dernière séance, sur les droits féodaux et les dîmes, donne lieu à S. Exc. M. le ministre de l'intérieur, de témoigner le désir d'avoir quelque éclaircissement sur un passage de ce rapport ainsi conçu:

»Telle est la nature des dîmes, des rentes dont il a été »parlé ci-dessus; telle est celle de beaucoup d'autres objets, »tels que le droit de péage, s'il ne provient pas d'un impôt, »mais tient à la propriété du terrain, le droit d'alluvion et »beaucoup d'autres; et on est entièrement convaincu de la »nécessité et de la justice qu'il y a à les laisser intacts".

De ce qui est dit à ce sujet par quelques membres, il paraît résulter que plusieurs chemins ont été faits, même dans ces derniers temps, par des particuliers, au moyen du droit qu'ils ont obtenu d'y établir des péages, que d'autres particuliers ont ouvert des péages sur leurs propriétés, et prennent soin de les entretenir, moyennant que ceux qui en font usage leur paient une rétribution, tant à titre d'indemnité du terrain, que pour les dédommager des frais d'établissement des chemins, des ponts etc., et les mettre en état de continuer à les entretenir.

Un membre dit que l'on pourrait puiser des informations plus précises, à cet égard, dans un rapport fait dans la première section du Corps Législatif de Hollande, sur les différentes sortes de droits seigneuriaux: il est invité a procurer la traduction de ce rapport.

M. Van Maanen reprend la lecture du rapport de la section de l'intérieur, sur le classement des dépenses de l'administration en Hollande, lecture qu'il avait commencée à la fin de la séance précédente.

On ne connaît point en Hollande de dépenses départementales. Tout ce qui n'est pas payé par l'Etat, l'est par les

caisses communales. Les dépenses administratives à la charge de l'Etat, sont portées, par le budget de 1808, à 766,390 florins, non compris celles de l'Oost-Frise. Il serait fort difficile de dire à combien se montent les dépenses acquittées sur les fonds des communes, parce qu'elles se composent d'articles très-multipliés, sur lesquels on n'a pas de renseignemens suffisans; il le serait même d'indiquer les besoins de l'administration dans chaque département.

Quant à l'administration générale, la section offre quelques détails sur les diverses dépenses qui s'y rapportent.

La Hollande renferme cinq universités ou académies, qui sont celles de Leyde, Utrecht, Harderwijk, Franeker et Groningue. Ces cinq universités ne coûtent à l'Etat qu'environ 200,000 florins, parce que quelques-unes d'entre elles, notamment celle de Leyde, ont des revenus qui leur sont propres, mais qui consistent, en grande partie, en rentes sur l'Etat sujettes à réduction, et parce que celle d'Utrecht est à la charge de la ville de ce nom. Les écoles illustres ou athenées parmi lesquelles il y en a de fort distinguées, notamment celle d'Amsterdam, sont aussi à la charge des villes où elles sont établies. Les écoles primaires sont excellentes en leur genre. Les écoles latines paraissent susceptibles d'amélioration. La section remet à S. Exc. M. le duc de Gaëte, président, des notes particulières sur ces objets.

Les fonds affectés à l'encouragement des sciences et des arts ont été beaucoup accrus dans ces derniers temps. Il a été fait des expositions publiques des produits de l'industrie. Des éléves ont été envoyés en France et à Rome.

La section joint également une note sur cette matière.

Des fonds ont été assignés dans les budgets du ministère de l'intérieur, pour venir au secours des établissemens de charité: et ces secours vont devenir plus nécessaires que jamais, par la perte que ces établissemens vont essuyer au moyen de la réduction dans les rentes sur l'Etat, qui forment à peu-près leur unique revenu.

On y trouve aussi des allocations de fonds pour la police médicale, pour l'établissement de l'uniformité des mesures, et éventuellement pour des primes d'encouragement en faveur des grandes pêches. Il serait difficile de déterminer, pour l'avenir, la dépense relative à l'administration intérieure, avant de savoir quels sont ceux de ces articles de secours et d'encouragement dont S. M. I. et R. daignera accorder la continuation.

Un autre point qui doit influer essentiellement sur cette détermination, c'est le parti que S. M. jugera à propos de prendre relativement aux dépenses du culte. Les pasteurs du culte protestant réformé étaient les seuls, avant la révolution, qui fussent payés par l'Etat, et cet article de dépense s'élevait à 11 ou 12 cent mille florins. La section indique deux partis à prendre: l'un, de laisser subsister cette dépense, sauf à répartir les traitemens entre les ministres des différens cultes, á proportion du nombre des personnes qui composent chaque communauté, ce que l'on avait déja commencé à faire en dernier lieu; l'autre, de la supprimer entièrement, et de laisser chaque communauté pourvoir à l'entretien de son culte, en n'opérant, toutefois, ce changement que par degrés, afin que les communautés aient le temps de faire les arrangemens que le nouvel ordre de choses exigeroit.

Un projet de décret relatif à la division de la Hollande en départements est lu par M. le président de la section de l'intérieur, ainsi que les notes et observations auxquelles ce projet a donné lieu.

Il tend à diviser ce pays en sept départemens, y compris ceux des Bouches-de-l'Escaut et des Bouches-du-Rhin, qui resteraient composés comme ils le sont, si ce n'est que ce dernier serait accru de l'arrondissement de Breda.

On estime, dans le projet, la population du département de l'Escaut à quatre-vingt mille habitans, et celle du département des Bouches-du-Rhin à trois cent trente-huit mille.

Les cinq départemens seroient;

1°. Celui du Zuiderzee, composé des départemens Hollandais d'Amstelland et d'Utrecht. Il y aurait cinq cent vingt-deux mille habitans. Son chef-lieu serait Amsterdam. Il y aurait des sous-préfets à Hoorn, Utrecht et Amersfort.

2°. Celui des Bouches-de-la-Meuse, qui comprendrait le département Hollandais dit Maasland, sauf la portion qui en a été précédemment réunie aux Bouches-de-l'Escaut, et qui a environ douze mille habitans de population. Celle de ce département serait de quatre cent huit mille. Il aurait la Haye pour chef-lieu. Les sous-préfectures seraient à Rotterdam et à Dordrecht.

3°. Celui de l'Issel. Il comprendrait outre l'Over-Issel, la portion de la Gueldre qui n'a pas éte jointe au département des Bouches-du-Rhin. Sa population serait de trois cent trente mille habitans, dont cent quatre-vingt six mille pour l'Over-Issel. Le chef-lieu serait à Arnheim, si toutefois Zwoll n'était pas préféré, comme plus central; ce qui serait vrai, sur-tout si l'on détachait, pour être réuni au département des Bouches-du-Rhin le pays situé entre le Rhin et le Wahal, ce qui, sous le rapport du régime des eaux, ne serait pas sans utilité. Dans tous les cas, les arrondissemens seraient ceux d'Arnheim, Zutphen, Zwoll, Deventer et Almeloo.

4°. Le département de l'Ems Occidental, formé des départemens Hollandais de Drenthe, de Groningue et de Frise, qui ont respectivement quarante-deux mille, cent vingt-quatre mille et cent soixante-huit mille habitans: de sorte que le département dont il s'agit en aurait en tout trois cent trente-quatre mille. Les arrondissemens seraient ceux de Groningue, d'Assen, de Vinschoten, de Leuwarden et de Sneck.

La section témoigne le désir que la Frise continue à former un département séparé, auquel on attribuerait une partie de celui de Drenthe.

5°. Le département de l'Ems Oriental ou de l'Oost-Frise actuelle, dont le chef-lieu serait Aurich, et les sous-préfectures Embden et Jever.

Différentes notes sont lues par M. le vice-amiral Verhuell, au nom de la section de la guerre et de la marine.

Dans l'une de ces notes, il est parlé de l'arriéré du service de la guerre pour ce qui concerne le personnel et le matériel. L'arriéré sur la solde seulement est évalué 650,000 florins. Quant à celui sur les masses des corps et autres parties du matériel, la section croit que, pour en connaître précisément le montant, il faudrait recevoir de Hollande des renseignemens ultérieurs. M. le général Janssens demande l'autorisation de les faire venir. Un membre assure que l'arriéré dont il s'agit ne remonte pas plus haut que le mois de novembre 1809; on ajoute que peu de temps auparavant il avait été fait au ministère de la guerre une liquidation de tout ce qui est dû depuis l'année 1795. Il y en a également un fort considérable pour le service de la marine. Il est occasionné, en ce qui concerne le personnel, par l'usage dans lequel on est de ne payer aux marins, jusqu'au désarmement, que le quart de leur solde.

Les arriérés des autres services sont comparativement beaucoup moindres.

Une autre note a pour objet la conscription. M. l'amiral Verhuell fait sentir combien le recrutement volontaire serait un moyen insuffisant: il observe que ce que l'on doit attendre de la Hollande, ce sont sur-tout des hommes de mer. C'est au service de la marine que les habitans de ce pays sont le plus propres, et il serait a désirer que l'on s'attachât sur-tout à obtenir parmi eux le plus grand nombre possible de marins. On a déjà commencé à élever, pour le service de mer, les enfans provenant des hospices, et dont les enfans trouvés ne forment qu'une faible partie. Ces enfans ont paru avoir contracté, par les secours que l'Etat leur a donnés, une obligation plus particulière de le servir.

La section désire que cette mesure soit maintenue et généralisée, mais que les marins qui en proviendraient soient en déduction du contingent que le pays doit fournir à la con-

scription. Elle désirerait encore que, lors des tirages, les conscrits indiqués par le sort eussent la liberté d'opter entre les services de terre et de mer.

D'autres notes ont pour objet l'état de dénuement des magasins: les caisses de veuves pour les officiers et les employés civils, caisses qui sont alimentées au moyen d'une modique retenue sur les appointemens; les archives de la guerre, qui forment un dépôt assez précieux.

La section pense qu'il serait convenable d'attendre quelque temps pour incorporer les troupes Hollandaises avec les troupes Françaises. Une incorporation subite aurait entre autres inconvéniens, celui de priver du secours et des lumières de plusieurs hommes fort au fait des détails militaires et de la comptabilité, mais qui sont étrangers à la langue Française. Elle saisit cette occasion pour recommander aux bontés de Sa Majesté les anciens employés du ministère de la guerre en Hollande, dont les uns ont assez de connaissance du Français pour continuer à être utilement employés, et dont les autres paraissent mériter une retraite [1].

La section passe ensuite en revue différens objets relatifs à la marine. Elle croit qu'il est à propos de conserver aux matelots Hollandais le mode de nourriture auquel ils sont accoutumés, et qui leur est commun avec tous les marins du Nord. Il revient par jour à 10 sous et un quart de Hollande. Elle propose seulement de réduire à un jour par semaine, au lieu de deux, l'usage de la morue, ou même de le supprimer entièrement [2].

---

[1] Men ziet, het pleidooi van de Hollandsche Taal, dat Meerman had opgesteld voor de Commissie, had weinig indruk gemaakt. Wie moesten er het eerst door gebaat worden, zoo niet de ambtenaren? Zie het stuk, door mij uitgegeven in de Navorscher 1870, bl. 368.

[2] Waarin het voedsel onzer zeelieden bestond, heb ik uit de papieren van Verhuell, op 't Rijks archief, waaruit ik ook de correspondentie, hierboven bl. 67—72 ontleende, medegedeeld in De oude Tijd, 1875, bl. 119. De opgave van de rantsoenen van de scheepsequipagiën, die ik daar gaf, is van Verhuell zelven.

Elle estime qu'il serait bon de donner aux marins qui servent sur les vaisseaux de l'Etat, une espèce d'uniforme qui les honorerait à leurs propres yeux, en même temps qu'il rendrait leur désertion plus facile à empêcher.

Il y a deux hôpitaux pour la marine. Les malades y coûtent 9 sous stuyvers par jour. Ils seront insuffisans lorsque la marine aura pris de l'accroissement; il faudrait ajouter à celui d'Enkhuysen un établissement plus voisin du Texel et situé sur un terrain moins bas: ét à celui de Helvoet un hôpital placé plus dans les terres, et sur lequel on évacuerait les convalescens. On retient aux matelots, tant qu'ils sont à l'hôpital, un quart de leur solde, et aux offciers moitié de leur traitement. Les casernes pour la marine sont tellement insalubres, que parmi les matelots qui y sont casernés, il y a plus de malades que parmi ceux qui sont à bord des vaisseaux.

Il n'y a point d'établissement pour les invalides de la marine. On n'a pas donné suite au projet excellent que l'on avait eu de construire un hospice en leur faveur. On se borne le plus souvent à leur donner un secours en argent, qui est bientôt dissipé, s'il se borne à une somme une fois payée, et que les matelots vendent trop souvent à vil prix, s'il est annuel.

Il existe à Amsterdam une école de quatre-vingts élèves destinés pour la marine, très-bien dirigée, et de laquelle il est déjà sorti de fort bons sujets. Un petit brick est attaché à cette école, et destiné à croiser dans le Zuiderzée pour l'instruction pratique des élèves.

Les arsenaux de la marine ont été fort négligés. A peine y trouvera-t-on de quoi mettre en rade les neuf vaisseaux dont l'armement est ordonné. Il n'y aura certainement pas de quoi les mettre en état de faire campagne. On manque de bois sec pour les constructions. On manque sur-tout de mâtures. Il y a trop peu d'ancres. L'artillerie a été suffisante pour l'armement des neuf vaisseaux, mais elle ne le

sera pas pour les quatre qui sont en construction. La nécessité où l'on est d'employer les cables aussitôt après qu'ils ont été goudronnés, en rendra la qualité beaucoup moins bonne que s'ils étaient restés quelque temps en magasin.

Après la lecture de ces différentes notes, les sections de la guerre et des finances réunis font un rapport sur l'état des colonies et sur la meilleure manière de les administrer. Dans ce rapport, les sections se réfèrent principalement au travail d'une commission, qui, en 1802, fut chargée de former un plan d'administration pour les établissemens Hollandais en Asie, et proposa une charte, c'est-a-dire, une espèce de code qui, avec quelques modifications, fut donné pour instructions par le Grand Pensionnaire aux Commissaires Généraux qu'il envoya dans l'Inde quelque temps après.

On croit, mais sans avoir à cet égard de renseignemens positifs, que le général Daendels, gouverneur général à Batavia, a organisé quelques parties de l'administration d'après les principes de cette charte.

Ces principes tendent sur-tout à substituer un système de gouvernement équitable et régulier au système oppressif et arbitraire que la Compagnie avait établi très impolitiquement dans les possessions de l'Inde, ou elle fondait ses calculs, non sur la force et la prospérité du pays, mais uniquement sur les profits de l'accaparement et du monopole. L'île de Java, qui compte environ cinq millions d'habitans aussi civilisés que la moitié des cultivateurs de l'Europe, peut devenir, si elle était bien gouvernée, le siége d'un empire florissant; mais la Compagnie faisait tout ce qu'il fallait pour que cela n'arrivât pas.

La propriété n'y avait aucune base solide; la culture de certains objets était défendue, celle d'autres objets était ordonnée. Parmi ces derniers, plusieurs ne pouvaient être vendus qu'à la Compagnie, et à des prix qu'elle fixait suivant son bon plaisir.

Dans tout autre pays moins fertile, toute culture aurait cessé depuis long-temps.

Le résultat de cette politique a été, ajoute un membre du Conseil, que la Compagnie dépensait annuellement 25 millions de florins pour en obtenir 16, et qu'elle a légué à l'Etat 150 millions de florins de dettes.

Ce rapport n'a pu, faute de renseignemens suffisans, offrir tous les développemens qu'on aurait désiré lui donner. Mais, outre les papiers relatifs aux colonies Hollandaises qui ont déjà été reçus à Paris par le ministère de la marine, quelques membres du Conseil promettent de travailler à en réunir d'autres, notamment le travail de la commission de 1802, la charte, qui en a été le résultat et les modifications qui ont été faites à cette charte, soit par le Grand Pensionnaire, soit dans les derniers temps.

La séance est levée à quatre heures, et ajournée par S. Exc. M. le Duc de Gaëte, à mardi prochain, 28 de ce mois.

Signé le LE DUC DE GAËTE, MOLLIEN, MONTALIVET.

Le Maître des requêtes, baron de l'empire,
COQUEBERT-MONTBRET.

V.

Suite du Proces-Verbal des Séances du Conseil pour les affaires de Hollande.

La cinquième séance du Conseil pour les affaires de Hollande s'ouvre le 28 Août à midi. Son Exc. M. le Duc de Gaëte, ministre des finances, la préside. L. L. E. E. M. M. les ministres de l'intérieur, et du trésor public y assistent.

M. van Maanen, président de la section de l'intérieur fait, au nom de cette section, quelques remarques sur le projet de décret lu dans la dernière séance, qui tend á diviser la Hollande en sept departemens, au lieu de onze qu'elle renferme actuellement. La section fait observer que,

dans ce projet, les sept departemens actuels d'Amstelland, Utrecht, Gueldre, Over-Issel, Drenthe, Frise et Groningue, n'en formeraient plus que trois, savoir, ceux du Zuiderzée, de l'Issel et de l'Ems accidental. Elle craint qu'il n'y ait quelque inconvénient à réunir sous une même administration des contrées commerçantes et des contrées simplement agricoles, et à amalgamer des peuples qui ont des moeurs et des habitudes différentes. Elle insiste sur la difficulté de certaines communications. Elle répète que son voeu eût été pour la division en dix departemens; mais qu'elle désire au moins qu'il y en ait huit, afin que la Frise conserve une administration séparée. Enfin, dans le cas où ses désirs à cet égard ne pourraient être accueillis, elle demande la conservation des arrondissemens d'Appingaden et de Heerenveen, et que la Betuwe ne soit pas détachée du département de la Gueldre pour être réunie à celui des Bouches-du-Rhin.

La même section, par l'organe de son président, fait quelques observations touchant la partie qui est relative aux dépenses de l'administration intérieure dans le projet de budget délibéré par la section des finances. On paraît supposer dans ce projet que ces dépenses ne surpasseront pas 1.500 000 florins. La section de l'intérieur avait demandé une somme plus forte: elle se fondait sur ce qu'outre l'administration proprement dite, il convient d'allouer quelques fonds pour différentes parties de service, telle que la police médicale, l'encouragement des sciences et arts, mais sur-tout pour venir au secours des établissemens de charité, qui, par la réduction des rentes, seront dans la situation la plus déplorable. La section pense que la situation financière des communes ne permet pas de compter sur elles pour le soulagement des hospices. Elle persiste à croire qu'une somme de 1.500.000 florins est insuffisante pour subvenir á l'ensemble de ces dépenses.

Un état présenté ensuite par la même section fait con-

naître avec détail l'emploi d'une somme de 1.127.629 florins, que le Gouvernoment déboursait chaque année, dans ces derniers temps, en faveur des cultes: savoir:

1.041.788 florins pour le culte protestant réformé:
76.274 florins pour les communautés catholiques.
9.226 florins pour les Luthériens et 350 pour les Ménonites.

Un autre état porte le nombre des communautés réformées à 1.221, desservies par 1.515 ministres, et renfermant 1.220.000 individus. Ainsi, la somme accordée pour ce culte fait un peu plus de 1.800 francs par communauté, 1.360 francs par ministre, terme moyen, et environ 1 franc 89 centimes par individu de cette communion. Les catholiques sont au nombre d'environ 668.000, dont 5.000 forment une secte séparée sous le nom de Jansénistes: il y a de plus environ 170.000 Luthériens, 28.000 Ménonites et 52.000 Juifs.

La section, dans une note, s'attache á développer l'opinion qu'elle avait émise dans la séance du 21 Août, touchant les dîmes considérées dans leurs rapports avec l'agriculture, et à répondre aux objections auxquelles cette opinion avait donné lieu: elle repète que si l'intérêt du débiteur est de se libérer de cette charge, celui du décimateur peut souvent être de ne pas en accepter le rachat, et qu'il ne lui paraît pas y avoir de raisons pour favoriser l'un plutôt que l'autre. Le cultivateur, suivant la section, n'est pas gêné dans l'objet de sa culture, parce qu'il y a en Hollande trois sortes de dîmes, savoir sur les grains, sur les légumes, et sur les bestiaux et volailles, et que celui qui a droit de percevoir une de ces sortes de dîmes, n'exerce ce droit que lorsque la terre est employée de manière à donner le produit qui en est l'objet, mais non lorsqu'elle est employée d'une autre façon. Or, comme le propriétaire du sol a le droit par les lois du pays, de cultiver ce qui convient le mieux à ses intérêts, il paraît à la section que les dîmes ne nuisent

pas à l'agriculture. Ceux qui combattent cette opinion répondent que la dîme ne laisse pas, malgré les lois citées, d'influer d'une manière désavantageuse sur la culture des terres, puisqu'elle détermine à cultiver de manière à éviter la dîme plutôt que de la manière la plus conforme à la nature du sol et aux besoins du pays. Quant à la possibilité de concilier tout les intérêts, en autorisant néanmoins le rachat, ils se réfèrent à ce qui a été dit à ce sujet lors de la seconde séance.

La lecture de cette note est suivie de celle d'un rapport contenant des considérations sur la loi du 31 Janvier 1810, relative aux polders. La section fait connaître les principales difficultés que l'exécution de cette loi pourra rencontrer.

Elle pense entre autres que beaucoup de petits propriétaires, qui étaient en état de contribuer à l'entretien des digues et canaux par un travail personnel, auront peine à acquitter la contribution qui, suivant la nouvelle loi, est substituée, dans tous les cas, à ce genre de prestation.

Les particuliers dont les propriétés ne sont pas exposées immédiatement aux ravages des eaux trouvent aussi que cette loi les grève d'une contribution inattendue et insolite, en les obligeant à venir au secours de celles qui se trouvent en première ligne. Il est bien vrai néanmoins que leur tour viendrait d'être attaqués par les eaux, s'ils ne contribuaient pas à la défense des points les plus exposés. C'est donc d'après un sage principe que des sous additionnels à l'impôt foncier peuvent, suivant cette même loi, être imposés sur un arrondissement entier, dans le cas où les sommes levées sur les polders les plus exposés et sur les terrains adjacens, sont insuffisantes pour réparer les dommages: mais on ne voit pas clairement si, dans cette troisième répartition, sont compris de nouveau ceux qui l'avaient été déjà dans les premières. S'ils l'étaient il s'ensuivrait qu'ils pourraient avoir à payer plus du tiers de leur revenu,

Dans tous les cas, il conviendra de déterminer avec plus de précision que l'on ne l'a fait jusqu'à présent, et suivant les localités, quelle est l'étendue de chaque polder et de chaque district. Cette détermination n'offre point de difficulté en Zélande, où chaque polder a des limites naturelles au moyen de la digue qui l'entoure en entier; mais il n'en est pas ainsi dans l'ancienne province de Hollande.

L'administration Hollandaise prépare depuis quelque temps les moyens de mettre la loi du 31 Janvier à exécution. On suit, en attendant, les anciens règlemens et les anciens usages. Son Excellence le ministre de l'intérieur désire que la section les fasse connaître, afin de comparer l'état des choses qui a existé jusqu' ici avec celui que la loi nouvelle a pour objet d'établir.

M. Gogel, dans un rapport dont il donne lecture au nom de la section des finances, entretient le Conseil des divers renseignemens que la section a reçus de la part de M. M. les directeurs généraux des domaines et des droits réunis. Ceux dont elle a l'obligation à M. le comte Duchâtel portent principalement sur l'indication des changemens qu'il conviendra de faire dans la valeur des différens timbres, pour les assimiler à ce qui se pratique à cet égard dans l'Empire Français.

Quant aux observations de M. le comte Français de Nantes, elles sont relatives aux droits à établir en Hollande sur le tabac, où ils n'ont pas existé jusqu'à présent, et que la section avait proposés dans la vue d'assimiler tellement les impôts indirects de ce pays à ceux de la France, que l'on pût se dispenser de laisser subsister une ligne de douanes entre ces deux parties d'un même empire. Mais la section, mieux informée de la nature des droits qui sont imposés en France sur le tabac, et de la manière dont ils sont perçus, a été conduite à penser que leur établissement en Hollande entrainerait la chute de la majeure partie des fabriques qui existent dans le pays, notamment

de toutes celles qui ne sont pas d'une assez grande importance pour qu'elles méritassent d'être soumises à l'exercice ou inspection des préposés de la régie. La ruine de ces établissemens serait une perte considérable pour le pays, puisque, indépendamment du nombre des personnes qu'ils font vivre, ils fournissent la matière d'une exportation que M. Gogel évalue à 10 millions de francs.

Un des ministres de Sa Majesté observe que si les droits sur le tabac n'étaient pas perçus en Hollande, celui de ce pays l'emporterait dans l'étranger sur le tabac fabriqué en France. On répond, à la vérité, que les Hollandais faisant peu d'usage de leur tabac indigène, parce qu'il n'est pas bon à fumer, c'est le tabac de Maryland qu'ils préparent de préférence, et que les droits de douane sur les feuilles étrangères seront les mêmes en Hollande qu'en France: cependant il est certain que le tabac de fabrique Française, bien qu'on restitue à sa sortie le droit de fabrication proprement dit, serait encore grevé, de plus que celui de fabrique Hollandaise, du droit sur la feuille, du droit de détail et de l'avance du droit de fabrication.

Pour remplacer le droit que la section avait proposé d'abord de mettre sur le tabac, s'il est reconnu que ce droit ne puisse en effet être établi en Hollande sans de graves inconvéniens, elle indique une augmentation de 12 florins par barrique sur les liqueurs distillées.

L'examen de cette nouvelle proposition conduit à débattre d'autres parties du plan présenté par la section dans la séance dernière. On met en question si au lieu de laisser peser sur la Hollande des impôts directs aussi forts que ceux qui seraient conservés suivant le premier projet, il ne vaudrait pas mieux maintenir en partie le droit de mouture, auquel les habitans de ce pays sont accoutumés depuis longtemps, et qui est d'un produit certain et journalier.

M. Gogel observe que cette question a été agitée dans

la section: il rappelle que le droit de mouture était, dans ces derniers temps, de 108 florins par last de froment et seulement de 21 florins 12 sous sur le last de seigle, au moyen d'une réduction récemment opérée sur ce dernier article, qui payait antérieurement 45 fl. Si le droit de mouture devait subsister, au moins faudrait-il qu'il subît aussi une réduction quant au froment. Il pourrait être fixé par exemple, sur cette sorte de grains, à 72 florins par last, ce qui répondrait à 6 fr. 74 cent. par quintal métrique, ou à deux tiers de décime par kilogramme de pain. Le maintien de cette imposition mettrait à portée non-seulement de laisser subsister l'exemption de droit sur le tabac, mais encore de réduire l'impôt personnel à cinq dixième de ce qu'il est actuellement, au lieu de la réduction à six dixièmes seulement, proposée d'abord par la section, d'abolir l'impôt sur la viande, et de se dispenser aussi de rétablir celui sur les objets vendus dans les boutiques.

Un membre qui appartient au département des Bouches-du-Rhin, combat la proposition de laisser subsister le droit de mouture, et en général le système tendant à maintenir dans les pays qui ont fait partie de la Hollande, une portion aussi forte des droits auxquels ils étaient précédemment assujettis. Il dit que, dans les deux départemens détachés les premiers de la Hollande, on avait dû se flatter de n'avoir à payer désormais que les impôts établis dans le reste de l'Empire, et qu'on se verrait, avec beaucoup de regret, frustré de cette espérance. Il observe que les impositions sur les consommations sont plus difficiles à supporter dans une contrée purement agricole, dont le sol est ingrat, et qui doit se créer des ressources par un travail pénible, que dans les contrées maritimes et commerçantes, dont le terrain consiste principalement en prairies.

Un membre appartenant au département des Bouches-de-l'Escaut, réclame un adoucissement sur les contributions en faveur de ce département, à raison de ce qu'il en coûte à

ses habitans pour protéger leur pays contre les eaux.

Un autre membre voudrait une diminution plus considérable sur l'impôt personnel, et que l'on maintînt les droits sur le mobilier.

M. le président de la section des finances pense que, dans la situation où la Hollande se trouvera désormais, il convient peu de maintenir un droit particulier sur une production Française telle que le vin, et que ce droit d'ailleurs ne rend qu'un million de francs environ. Quant au droit sur le mobilier, outre qu'il ne rendait aussi qu'un million de francs dans ces derniers temps, son produit allait en diminuant d'année en année, surtout à raison de la difficulté d'évaluer la matière imposable. On peut dire la même chose du droit sur les objets vendus en détail dans les boutiques. Ce droit avait été repoussé par l'opinion, et il ne rapportait en dernier lieu, y compris même les cartes à jouer et les papiers-nouvelles, que 51,591 florins.

Un membre soumet des observations sur l'ensemble du projet de la section des finances. Il regrette que la section ait fait mention de la réduction de la dette au tiers, comme d'une mesure définitive et irrévocable, tandis que le décret lui paraît n'avoir pas prononcé d'une manière aussi formelle. Il pense qu'on aurait pu du moins examiner si tous les genres de créance devaient subir une même réduction. Suivant l'opinant, la Hollande sera désormais hors d'etat de supporter les charges que le projet de budget lui impose. A la vérité, elle payait encore plus dans ces derniers temps; mais il affirme qu'elle succombait sous le poids de ce fardeau. D'ailleurs, les deux tiers de la dette publique n'étant plus acquittés, la classe des rentiers, plus nombreuse en Hollande que par-tout ailleurs, devra chercher ses principales ressources dans la plus sévère économie: d'où il est à craindre qu'il ne résulte une diminution proportionnelle dans le produit des impôts, et conséquemment un mécompte dans les calculs qui ont été faits d'après les rentrées présumées,

Il avoue qu'il était devenu impossible d'acquitter intégralement les rentes dues aux créanciers de l'état, et qu'une réduction ne pouvait manquer d'avoir lieu par la force des choses, quand bien même la Hollande aurait continué de former un Etat séparé: mais il est porté à penser que la diminution aurait été probablement moins forte. Il observe notamment que, lors de la réduction au tiers de la dette publique de France, les rentiers reçurent, pour les deux tiers supprimés, des bons d'une très-faible valeur á la vérité, mais qui cependant n'ont pas été sans utilité pour quelques-uns d'entre eux. Il termine en exprimant le voeu que Sa Majesté soit humblement suppliée de daigner modérer la somme que la section des finances a cru devoir porter pour les dépenses générales dans son projet de budget, et que l'on examine s'il ne serait pas possible, dans la répartition des charges et impositions publiques, de prendre en considération la triste situation des personnes dont les revenus consistaient en rentes sur l'Etat.

Un autre membre, aprés avoir parlé dans le même sens, témoigne que beaucoup de Hollandais consentiraient au maintien de quelques taxes autres que celles dont la conservation est proposée par la section des finances, si le produit de ces taxes devait être affecté à améliorer le sort des rentiers.

A la suite de cette opinion, qui est appuyée par quelques membres et combattue par d'autres, celui qui l'a émise ajoute qu'il est indispensable de comprendre dans le projet de budget, en ce qui concerne les dépenses, une somme de 2,400,000 francs pour les cultes, conformément à ce qui a été constamment pratiqué jusqu'ici, ou tout au moins pour le service de l'année courante.

Divers membres sont d'avis, comme les préopinans, que les impôts proposés excèdent les ressources du pays. Ils appréhendent que l'épuisement qui doit en résulter, ne nuise même aux intérêts de l'Empire, en empêchant la Hol-

lande de lui être aussi utile qu'elle ne le serait sans cela.

Quelques-uns ajoutent qu'il est à craindre que plusieurs familles, obligées par le changement, survenu dans leurs moyens d'existence, de changer aussi leurs habitudes et leur manière de vivre, ne viennent à se disperser.

Le discussion sur le projet de budget étant terminée, la section des finances, pour compléter ses rapports précédens, remet différens états de rentes affectées sur des domaines avec hypothèque spéciale. Elle présente aussi l'état montant à 1,851,000 florins, des pensions à la charge du trésor public: un autre, montant à 15,530 florins, des pensions à la charge des domaines du prince de Nassau, et un troisième, montant à 7,125 florins, pour les pensions provenant de l'Electeur palatin, et payées sur le domaine de Berg-op-Zoom: enfin un dernier état, de 24,012 florins, pour les pensions de l'administration des postes.

Le président de cette section et celui de la section de la guerre annoncent qu'ils attendent incessamment de Hollande les notes et renseignemens qu'ils y ont demandés, ainsi qu'il a été dit dans les procès-verbaux précédens.

La séance est levée à quatre heures.

Le Maître des Requètes, Baron de l'Empire
(*Signé*) Coquebert—Montbret.

OVER DE HISTORIE VAN HET LEVEN EN STERVEN VAN HEER JOHAN VAN OLDENBARNEVELT,

BESCHREVEN DOOR EEN LIEFHEBBER DER WAARHEYT.

DOOR

R. FRUIN.

Van den grooten Landsadvokaat van Holland bestaat slechts ééne levensbeschrijving door een tijdgenoot opgesteld: de Historie van het Leven en Sterven, waarvan de volledige titel aan het hoofd van dit opstel prijkt. Zij is veel gebruikt, en haar berichten zijn in de geschiedenis van ons vaderland door de tweede en derde hand gereedelijk opgenomen, zonder dat men ooit naar haar geloofwaardigheid, haar auteur of haar bronnen een kritisch onderzoek heeft ingesteld. Alleen heeft de hoogleeraar Tydeman, in zijn aanteekeningen op Bilderdijk's Gesch. d. Vaderl. (IX, 306 en X 326) een lijst der verschillende uitgaven opgemaakt, en aangetoond, dat het boek voor het eerst in 1648 in 4°. formaat is uit gekomen, en dat van die eerste uitgaaf de tweede, van 1658 insgelijks in 4°., slechts aan het

slot van het tweede gedeelte verschilt. Dat verder de uitgaaf van 1669, te Amsterdam bij Van der Straten in kl. 8º., hoofdzakelijk een nadruk is der vorige, maar vermeerderd met eenige vroeger afzonderlijk uitgekomen stukken, zoo als de Remonstratie van Oldenbarnevelt, zijn sententie en die van zijn lotgenooten, enz. Eindelijk dat de uitgaaf van 1670, insgelijks in kl. 8º. te Rotterdam bij Naeranus verschenen, zich nauwer nog dan de Amsterdamsche aan de 4º. edities houdt, maar de stukken, in den nadruk ingevoegd, overneemt, en bovendien nog eenig niets beduidend geschrijf van J. Francken, den knecht van Oldenbarnevelt, toegeeft. Dat alles is volkomen juist.

De eerste uitgaaf draagt geen naam van drukker of drukplaats op den titel, maar is ongetwijfeld te Rotterdam bij Johannes Naeranus gedrukt. Zij is aan Burgemeesteren en Regeerders van Rotterdam opgedragen door hem die den druk heeft bezorgd, en die zich R. de C. P. T. teekent. Die initialen heeft reeds voor jaren Mr. Jacobus Scheltema tot Roeland de Carpentier aangevuld, (zie zijn Mengelwerk IIIe deel IIIe stuk bl. 107); hij twijfelde slechts, of de staatsman dan wel diens neef de predikant, die beide denzelfden naam voerden, voor den bezorger der uitgaaf te houden was. Had hij zich herinnerd, dat de staatsman in datzelfde jaar '48 bij denzelfden Naeranus te Rotterdam zijn vertaling van Bentivoglio's Verhaelboecken had uitgegeven, hij zou, dunkt mij, niet geaarzeld hebben [1]. De aanstaande regent was toen ter tijd een jong man van 28 jaren, onlangs van een reis, onder andere door Italië, in het vaderland teruggekeerd; hij huwde nog in den loop van dat jaar, in zijn vaderstad Dordrecht, waar hij in 1650

---

[1] Verhaelboecken van den Cardinael Bentivoglio: vertaelt en uyt-gegeven door Roelant de Carpentier. Tot Rotterdam; gedruckt by Joannes Naeranus Boeck-verkooper op 't steyger, by de Koorenbeurs, Anno 1648, met privilegie voor 15 jaren. — In de voorrede zegt de vertaler, „dat hij zijn werk binnen Rotterdamme onder de persse had gegeven, sulck doende omme de goede kennisse, die hij aldaer van oudts met den drucker hadde."

in de regeering werd gekozen. (Zie Balen, blz. 224 en 1305). Geen twijfel of aan hem hebben wij de uitgaaf te danken.

Maar wie mag de schrijver zijn? De Carpentier zegt uitdrukkelijk, dat hij het niet was, en dat het boek reeds jaren geleden was geschreven, en hij voegt er bij: »Ick houde dat die gestelt is door dien kloeken rechtsgeleerden Mr. Cornelis Bosch." Op welke gronden deze gissing berustte, zegt hij niet; wij zullen later zien dat er zware bedenkingen tegen pleiten. Uit alles blijkt, dat de uitgever toevallig in het bezit van het Hs. gekomen was en van de herkomst niets met zekerheid wist.

Wij zullen daarom best doen, met alle gissingen en ongewaarborgde overleveringen voorloopig te laten rusten, en het boek zelf met de meeste nauwkeurigheid te ontleden en te onderzoeken.

I.

Al aanstonds merken wij dan op, dat het uit twee ongelijksoortige en, wat de uitgebreidheid betreft, zeer ongelijke bestanddeelen is samengesteld. De Historie vult verreweg de grootste helft van het boek; achteraan komen, met een afzonderlijke pagineering, »Eenige opmerkingen.... tegen den inhoudt van de.... sententie, tegens den Heere Johan van Oldenbarnevelt gepronuncieert." Met deze laatste willen wij ons onderzoek aanvangen.

Zij trekken ons bij een eerste vluchtige kennismaking niet aan: zij zijn langdradig en omslachtig en stellen het geduld van een nauwgezetten lezer, die niets wil overslaan, op een zware proef; maar ten slotte beloonen zij toch voor de genomen moeite en het betoonde geduld door enkele berichten, die van elders onbekend en niet zonder belang zijn, en die in allen geval een wel ingelichten auteur, een oud-regent en een medestander en lotgenoot van de gevangen heeren verraden. Onder het lezen rees bij mij het ver-

moeden als van zelf op, dat de afgezette pensionaris van Haarlem, Johan de Haen, de schrijver wel zou kunnen wezen; en hoe scherper ik toezag, des te waarschijnlijker werd die gissing. De schrijver toont den loop der zaken goed te kennen en inzonderheid met de Haarlemsche zaken van nabij bekend te zijn; op meer dan eene plaats haalt hij de ongedrukte remonstrantie van den gewezen pensionaris der stad aan; voor de gebannen heeren, aan wie weinigen dachten, komt hij even goed als voor de gevangene op, en van de uitgebannene was de Haen wel de voornaamste. Eens op den weg gebracht, ging ik voort met onderzoeken, en vond al spoedig bij Brandt, in het Leven van de Groot, bl. 280, dat deze bij het opstellen van zijn Verantwoordingh gebruik had gemaakt van »verscheiden papieren, hem door Johan de Haen toegezonden, behelzende deszelfs inzichten op de voorgaende regeering en de proceduren die men tegen hem en andere heeren gehouden had, teffens ook eenige merkwaerdige en wijdloopige aenteekeningen op het vonnis, tegen den Heer van Oldenbarnevelt geveld." Dit maakte mijn gissing bijna tot zekerheid. Bovendien vond ik in Brandt's Geschiedenis der Rechtspleging, 2e uitg. bl. 242, het uittreksel van een brief van De Haen aan De Groot over de toen pas uitgegeven Verantwoordingh van dezen, waarin hij alleen afkeurde, dat Maurits, wiens heerschzucht de bron was geweest van alle rampen, te veel werd gespaard. Dat kwam volkomen overeen met den geest der Aanteekeningen op de sententie, die ook Maurits van alles de schuld geven. Volkomen zekerheid evenwel bekwam ik eerst, toen ik een Hs. te zien kreeg, dat voor eenige jaren, op de auctie van Mr. Hoog van Ter Aar, voor de Koninklijke Bibliotheek gekocht was, en dat mij door den heer Campbell, met zijn bekende voorkomendheid, tegelijk met andere stukken, die ik had gevraagd, werd toegezonden. Het draagt een soortgelijken titel als het toevoegsel tot de Historie van het Leven en Sterven, en bleek, bij de eerste vergelijking reeds, hetzelfde

opstel te zijn. Bij nader inzien bewees het tevens, dat mijn gissing juist was geweest, want op de plaatsen, waar in het gedrukte verwezen werd naar de »schriftelijke remonstrantie, bij den pensionaris van Haarlem de Haen aan de Gedelegeerde Rechters overgegeven", werd in het Hs. »mijne remonstrantie" aangehaald. Zoo is de zaak dus uitgemaakt: zonder het te vermoeden bezaten wij sedert twee eeuwen, wat een der trouwste aanhangers van den Advokaat over zijn sententie en de daarin vervatte beschuldigingen oordeelde.

De waarde zijner aanteekeningen is te grooter, omdat zij niet, of althans niet in dezen vorm, voor de uitgaaf bestemd waren. Dit leert ons een der weinige brieven van zijn hand, die tot ons gekomen zijn, en die in de bibliotheek der Remonstrantsche Gemeente van Rotterdam bewaard worden. De brief dagteekent van 13 Nov. 1622 en is aan De Groot gericht, onder wien op dat oogenblik de Aanteekeningen berustten, en die, naar het schijnt, over een uitgaaf geraadpleegd was doch niet gunstig geadviseerd had. De plaats van den brief, die hierop betrekking heeft, luidt aldus:

».... Wat voorts het tweede stuck [1] aengaet, alsoo tselffde maer seeckere opmerckingen ende notitien sijn op seeckere sententie, omme namaels te mogen dienen voor een ander tot behulp van een volcomen werck te maecken tot verdediginge van de gecondemneerden, so soude,

[1] Het eerste stuk, over welks uitgaaf de Haen in dezen brief had gehandeld, is zijn verantwoording, die hij, na ingedaagd te zijn, aan de Gedelegeerde Rechters had doen toekomen. Zij is nooit gedrukt en geen afschrift zelfs is mij bekend. Een gelukkig toeval zal haar misschien nog eens aan het licht brengen. Zij zal waarschijnlijk niet zonder historische waarde zijn. — Verschillende staatsstukken, tijdens de twisten van wege Haarlem uitgegeven, zijn door de Haen als pensionaris der stad, gesteld; met name de Justificatie (n°. 1387 van Muller's bibliotheek van pamfletten) de Verklaring (n°. 1404) en de Procuratie (n°. 1424). Vgl. de Verantwoordingh van De Groot (2e druk bl. 283).

ingevalle van tselffde te willen doen drucken, van noode sijn (soo UEd. wel adviseert) dat tselffde wat naerder oversien, geresumeert, geabbrevieert ende voorts in behoorlijcke forme gesteld werde ..., waarinne ick mij gedrage tot goedvinden ende discretie van UEd. ende andere vrienden aldaer, omme daermede te doen soe ende sulck sij best ende geraden sullen vinden".

Gelukkig voor ons heeft De Groot aan de opdracht geen gehoor verleend. Want waren de Aanteekeningen door hem voor de pers klaar gemaakt, zij zouden zeker de onvoorzichtige rondborstigheid verloren hebben, waarin juist haar voornaamste verdienste gelegen is. Om ons te kunnen dienen moesten zij onveranderd, zooals zij uit de pen waren gevloeid, tot ons komen. Dit is geschied. De uitgever van het Leven en Sterven, in wiens hand zij geraakten, na jaren lang ongebruikt gelegen te hebben, zag zoo nauw niet als De Groot, en gaf zich geen moeite om er meer in te veranderen, dan noodig was om den schrijver ongenoemd te laten. Hij deed zelfs dit niet met veel overleg, en bekommerde er zich niet om, of de zin door zijn verandering ook onzin werd. De Haen had ergens zich beroepen op »de Waerachtige historie ende mijn voors. geschrift, aan Advocaet Reygersbergh voor dezen gezonden." Onze uitgever schrapt eenvoudig de hier gespatieerd gedrukte woorden uit, en laat staan »de Warachtige Historie ende voor dezen gezonden." Hij is tevreden nu de lezer maer niet weten zal wie de zender, en bijgevolg de auteur der Aanteekeningen, was; of hij iets van het dus verminkte citaat zal begrijpen, schijnt een onverschillige zaak.

Het ongeluk, dat De Haen bij zijn leven vervolgd had, trof thans, na zijn dood, nog zijn werk. Reeds had Naeranus den druk der Historie voltooid en was met het drukken der Aanteekeningen op de sententie tot bl. 72 gevorderd, toen den 12en Maart 1648 de politie zijn werkplaats overviel, de afgedrukte vellen en de nog niet gezette copie in

beslag nam, en wat van het volgend vel in proef stond dooreen wierp. [1] Naar het schijnt zijn de gedrukte vellen later terug gegeven, tenzij zij vooraf reeds grootendeels in veiligheid waren gebracht. Althans ik zou mij zeer moeten bedriegen, indien de uitgaaf van 1648 niet dezelfde is, wier voortgang dus werd verstoord. Zij breekt plotseling, midden in een zin, aan het eind van bl. 72 af; blz. 73 is gevuld met een klacht van »den uytgever tot den lezer" over het hem aangedaan geweld; op blz. 74 wordt de tekst der Aanteekeningen vervolgd, maar niet waar hij op blz. 72 afgebroken was: er ontbreekt een gedeelte aan, denkelijk dat wat bij het bezoek der politie juist in proef stond; de Aanteekeningen gaan dan weer geregeld eenige bladzijden voort tot op blz. 79, waar zij voor goed eindigen, omdat de rest der copie door de politie meegenomen en niet teruggegeven was. In de plaats van het ontbrekende komen nu een paar gedichten en rijmen, reeds van elders bekend, en zonder historisch belang.

Het is daarentegen voor de geschiedenis der drukpersvrijheid in Holland niet onbelangrijk den uitgever te hooren verhalen, hoe hij door de politie bejegend was. Hij schrijft op bl. 73 daarover het volgende:

Den Uytgever tot den Leser.

Als dese voorgaende bladen gedruckt waren, soo is 't gebeurt, dat op den 12 Martio 1648 des avonts ten half tienen, den Heer Officier, een onder-Schout en twee Dienaers, gewapent met halve spiessen en degens, heb-

---

[1] Van de huiszoeking bij Naeranus, en van hetgeen daartoe aanleiding had gegeven, is in het gemeente-archief van Rotterdam niets te vinden. De heer archivaris Scheffer heeft de goedheid gehad daarnaar een nauwlettend onderzoek in te stellen, maar zonder vrucht. Wel heeft hij in de Resolutien van Burgemeesteren aangeteekend gevonden, dat dezen den 29en Nov. 1647 de verschillende boekverkoopers op het raadhuis hadden ontboden en hun ingescherpt om de publicatie van den vorigen dag, tegen het drukken en verspreiden van fameuse libellen, stipt na te komen; onder hen die verschenen zijn komt daar ook Johan Neranus voor.

bende onder hare mantels Dieve-lanteerns, zijn ingevallen in het huys van den Boeckdrucker, saiseerende of besettende den eenen Dienaer de voor-deur, en den anderen de trap, soodat de Boeckdrucker noch buyten sijn huys mocht gaen noch boven na sijn dingen mocht sien: Terwijlen den Officier met den onder-Schout, boven alles omroerden, smijtende met gewelt de vormen, die geset stonden, open, ende de letters onder een, tot groote schade des voorzeyden Boeckdruckers. Als den Officier na twee uyren lang, soo op den solder als op de Druckerije hadde gedommineert, heeft hy den Boeckdrucker doen boven komen, ende hem doe geseyt dat hy quam uyt last van de Heeren Burgemeesters, om te sien na een werck dat hy Boeckdrucker onder handen hadde, te weten: Het Leven en Sterven van Johan van Olden-Barnevelt, seggende alles te moeten medenemen. Den Boeckdrucker seyde en klaegde, dat het tyrannye was yemant soo onverwacht in sijn huys te vallen, en het goed daeruyt te nemen, sonder dat men wist wat het was, ende eer dat werck was geëxamineert; seggende dat het was yemant veroordeelen, sonder hem eerst te hooren, gelijck meer gebeurt was. Evenwel de Man moest patientie nemen en lijden dat daer twee dienaers in zijn huys, voor die nacht, gesloten wierden, om sorg te dragen dat niemant boven ginck; self mocht de dienstmaecht niet boven gaen, om wat turf of hout af te halen, of een van de diefleyders moesten mede gaen. Dit was omtrent 12 uyren in den nacht. Omtrent een uyr daerna quam den onder-Schout weder, die hadde noch drie dienaers by hem, dat was doe vijf, waervan den eenen met hem boven op de Druckerije ginck, daer hij van daen haelde eenige schriften, ende de rest van de copije die noch daer was, sluytende de Boeck-solder aen slot, en ginck wech, latende doe drie andere dienaers in huys, die daer soo lang bleven, tot dat den Officier des

anderen daegs ten ses uyren weder quam met den onder-Schout en twee dienaers, die doe alles liet op-packen ende op het Stadt-huys brengen. 't Welk de oorsaeck is, dat wy uwE: voor dees tydt de Aenmerckingen op de Sententie niet geheel compleet hebben konnen mededeelen; het principael is noch wel in wesen; maer wat te verre van de handt: soo hebbe ick daerna niet willen wachten; maer hebbe geraden gevonden, dat werck hoe eer hoe liever, soo 't is, uyt te geven. Hopende in den tweeden druck uwe E: graech toe in alles te voldoen.

Op blz. 80 komt hij nog eens op de zaak terug, en leidt zijn gedichten enz. met deze woorden bij den lezer in:

Alsoo gelijck ik voor, pag. 73, gezeydt hebbe, de rest van de copie manqueert, die ick geerne hierby had gedaen, hoewel 't weynich is, soo kan ick voor dees tijdt niet verder komen: Ende alsoo ick mercke dat ik de copije niet haest genoeg soude wederkrijgen, soo hebbe ick evenwel niet konnen noch willen nalaten, dit werck soo 't ligt, uyt te geven: Dan alsoo mijn eersten Drucker hem vrij wat bloot had gegeven, soo dorste ick het hem niet vorder betrouwen, maer hebbe dadelijck (alsoo ick van elck gedruckt blat twee exemplaren hadde) drie a vier perssen te werck gestelt, die willig en graeg daermede voort-gingen, gelijck sy nu met de tweede druck besich zijn, die ick al-mede hope in korten tijdt te leveren. Ick hebbe verstaen, dat de E. A. Heeren van Rotterdam dit werck voor een fameus Libel of Pasquil opgehaelt hebben: ende alsoo ik verseeckert ben, dat het scherpste dat in dit voorgaende Tractaet is menichmael geseyt en getollereert is: daervan een overvloedich bewijs is de Vermoorde onnoselheydt van Palamedes, met naem van Autheur en Drucker, ende noch verscheyden andere Versen, Rijmen en Liede-

kens, tot lof en beklag over de ontschuldige doodt van Johan van Olden-Barnevelt, soo hebbe ick goet gedacht eenige daervan hier by te doen drucken.

Het dus verminkte boek zal denkelijk wel niet openlijk verkocht zijn, althans niet te Rotterdam, waar de politie er nu eens het oog op had. Maar spoedig veranderden de tijden. Drie jaren later was de Prins gestorven en een stadhouderlooze regeering aan het bewind gekomen. Van toen af kon de uitgever der Historie op de welwillende oogluiking der politie bij het uitventen van zijn verboden waar rekenen. Toch heeft het tot 1658 geduurd eer hij tot een nieuwe uitgaaf overging, en toen nog maar, zoo ik mij niet vergis, tot een nieuwe uitgaaf van denzelfden druk. Althans ik kan tusschen de eerste en tweede uitgaaf geen verschil bespeuren, dan alleen in het voorwerk en in het slot, van blz. 72 der Aanteekeningen op de sententie af. Al het overige is volmaakt hetzelfde: tot zelfs de fouten van den eersten druk komen in dezen zoogenaamden herdruk onverbeterd voor. Natuurlijk moest thans de gaping in den tekst der Aanteekeningen, tusschen bl. 72 en 74 van de eerste uitgaaf, worden aangevuld; dit is ook geschied; in de nieuwe uitgaaf loopt de tekst geleidelijk ten einde toe voort. Men zou daaruit opmaken, dat de in '48 verloren copie intusschen terug was bekomen; doch het Hs. van de Koninkl. Bibliotheek toont, dat dit niet zoo is. In plaats van hetgeen de Haen had geschreven en in het Hs. bewaard is gebleven, geeft de uitgaaf van '58 iets geheel anders te lezen, door den bezorger dier uitgaaf zelf bedacht en vervaardigd. Om den lezer te laten oordeelen wil ik hier de blz. uit het Hs. afschrijven, die in den druk ontbreekt: het gedrukte boek is verre van zeldzaam, en kan door wie er belang in stelt gemakkelijk worden vergeleken. Op de laatste woorden dan van bl. 72 »Dit en kan met waerheyt niet van sijn" volgt in het Hs.:

.,.Ed., maer met recht van sijn Exc. selfs met den sijnen geseit worden, als moetwillicken om te comen tot haer quaet voornemen eñ desseyn haerselven in soo grooten gevaer eñ peryckel gestelt hebbende tegens de Unie, contracten eñ beloften tegens de privilegien, vrij- eñ gerechtichheden van de landen van Hollant eñ d'andere provincien hare bontgenooten, eñ oversulcx tselve gevaer eñ peryckel niet sijn Ed. maer hun selven hebben te imputeren, als onbehoorlicken eñ temeraerlicken hun daerin begeven hebbende, cum nemo videatur damnum sentire qui suamet culpa damnum sentit, et qui amat periculum peribit in eo, et vim vi repellere sit licitum.

Daerdoor eñ door alle sijne vordere machinatien eñ conspiratien gevolcht is, datter Staten in Staten, regeringe in regeringe eñ nieuwe verbonden in eñ tegen de Unie opgerecht.] Dit eñ alle tgene hier naer voorts ten uyteynde toe van de sententie tot laste [eñ] beschuldinge van sijn Ed. wort verhaelt, sijn als noch wederom niet anders dan loutre versierde leugenen eñ calumnien, sijn Ed. t'onrecht opgedicht, eñ die recht met waerheyt eñ fundament geseint kunnen worden eñ geretorqueert eñ geappliceert tot laste van sijn partie eñ vianden selfs. Die den lofflicken eñ florisanten staet van ons lieve vaderlant eñ wijtberoemde eñ seer hooch geachte provincie van Hollant eñ Westfrieslant door den goeden wijsen raet eñ clouc eñ voorsichtich beleyt van de oude goede vrome regenten, eñ principalen eñ insonderheyt van sijn Ed., naest Godt gestabilieert eñ behouden tegen soo machtigen viant eñ menichvuldige voorgevallen swaricheden eñ peryclen, met groote admiratie eñ verwonderinge van alle de werelt. Nu tegenwoordich door dese luiden onderlinge machinatien, complotten eñ conspiratien, mitsgaders door haer giericheit, particulier proffijt, consideratien, grote passien, seer bitteren haet eñ doot-

licke viantschap tegen sijn Ed. eñ andere vrome eñ getrouste patriotten, in seer droevigen, jammerlicken eñ beklaechlichen staet eñ in seer dangereuse eñ gevaerlicke constitutie eñ gelegentheit hebben gebracht, eñ genoechsaem gestelt tot een spectakel, spot eñ derisie van alle de werelt, eñ alle haer voorgaende aensien, heerlicheit respect eñ lustre ganschelicken benomen door de extraordinaris eñ voor desen ongehoorde eñ directelicken strijdende met privilegien vrij- eñ gerechticheden der voors. landen eñ steden, onwettelicke alteratie eñ veranderinge van de Magistraten eñ regeerders alomme gedaen eñ te wege gebracht, sonder te seggen enige oorsake ofte reden anders dan alle de tyrannen gemeenlick seggen: dat het hun alsoo beliefde eñ alsoo sijn moste, casserende eñ afzettende

»de beste, notabelste, rijckste ende getrouwste patriotten", zoo vervolgt nu weer de gedrukte tekst, eensluidend met het Hs.

Ik wil de eerste zijn om te erkennen, dat als deze blz. verloren was gegaan, de schade wel te dragen zou wezen. Ook het slot van de Aanteekeningen, dat in den druk ontbreekt maar in het Hs. bewaard is, heeft weinig te beduiden, zoodat ik mij de moeite besparen mag van dat insgelijks af te schrijven. Slechts een enkele plaats komt er in voor, die onze aandacht verdient: op deze kom ik later terug. Maar reeds nu wil ik opmerken, dat het toch niet onverschillig is te weten, gelijk wij thans doen, dat al wat na blz. 79 in de uitgaaf van 1658 volgt, niet het werk van de Haen, maar van een onbekende, en van later dagteekening is.

Er komt namelijk in dat vervolg de welbekende beschuldiging tegen Maurits voor, dat hij in gezelschap van eenige vertrouwelingen met eigen oogen de onthoofding van zijn voormaligen vriend zou hebben aangezien, en daarbij woorden

gesproken, die van een gruwzamen, onmenschelijken inborst getuigden. In het HS., zoo als De Haen het had opgesteld, treffen wij niets daarvan aan, zeker omdat hij er niets van gehoord had; want hij was zoo fel op Maurits gebeten, dat hij iets tot diens nadeel, zoo hij het had vernomen, stellig niet verzwegen zou hebben. Waarschijnlijk dagteekent het gerucht ook van later tijd. Ik zal daarop nog terug moeten komen.

Ik heb reeds gezegd, dat de Aanteekeningen, bij veel wat voor ons alle belang heeft verloren, toch enkele berichten en opmerkingen bevatten, die nog altijd de aandacht verdienen. Te meer, nu wij weten dat zij van een zoo goed ingelicht persoon als den gewezen pensionaris van Haarlem afkomstig zijn. Ik kan natuurlijk hier niet alles aanhalen wat mij, uit dit oogpunt bezien, merkwaardig schijnt; ik moet mij tot enkele proeven bepalen. Als zoodanig wijs ik in de eerste plaats op hetgeen ons, bl. 48, omtrent het beramen der generale procuratie voor de afgevaardigden der acht steden wordt meegedeeld. Over die procuratie (onder andere ook in mijn uitgaaf der Verhooren van De Groot, bl. 283, te vinden) is veel te doen geweest: de gevangen heeren zijn er scherp over ondervraagd; het is daarom van belang met hun omzichtige antwoorden de onbewimpelde verklaring van De Haen te vergelijken. — Een ander voorbeeld. Aan Oldenbarnevelt is in het Intendit der Fiscalen, n⁰. 75, en in de sententie te laste gelegd, dat met zijn toestemming die van Schoonhoven in het voorjaar van 1618 gedreigd hadden, ter betaling hunner waartgelders, de gemeene middelen aan te tasten. De Advocaat heeft dit in zijn examinatie ontkend (II, 228, I, 250) en gezegd, dat zijns inziens de soldij der waartgelders uit de eigen middelen der steden, des noods bij onderlinge repartitie, behoorde gevonden te worden. Het zou ook gevaarlijk zijn geweest, een ander gevoelen voor de rechters te verdedigen. Maar De Haen, die zoo omzichtig niet behoefde te zijn, komt in zijn aanteekening op deze plaats der sententie rond voor de zaak uit en schrijft,

bl. 51 : ».. ende soo is 't niet alleen bij sijn Ed. [Oldenbarnevelt] maar oock by de goede steden billyck ende redelick bevonden, dat overmits de onvermogentheyt der stadt Schoonhoven haar aangenomen waartgelders uyt de gemeene middelen, tot des lants defensie gedestineert, voldaen ende betaelt souden worden". Al is deze getuigenis tegenover de ontkentenis van Oldenbarnevelt zelven niet afdoende: zij heeft toch in den mond van een man als De Haen nog al eenig gewicht. — Ik acht het voor het oogenblik onnoodig nog meer proeven van de belangrijkheid der Aanteekeningen aan te halen. Het is voor mijn doel genoeg, er de aandacht der deskundigen op gevestigd te hebben. Wie den geest van de Hollandsche Statenvergadering voor den coup d'état van 29 Augustus wil kennen, mag niet verzuimen de vrije uitlatingen van De Haen met de ontwijkende antwoorden der gevangen staatslieden te vergelijken.

II.

Wij gaan over tot de eigenlijke Historie van het Leven en Sterven.

Professor Tydeman heeft reeds opgemerkt, dat uit eenige gezegden van den schrijver met zekerheid kan worden opgemaakt, dat hij zijn werk heeft samengesteld voor den dood van Prins Maurits en na de ontvluchting van De Groot, dus tusschen 1621 en het eind van 1624. Dat komt overeen met hetgeen De Carpentier in zijn Voorrede zegt: »dese Historie is reeds over eenige jaren geschreven". Maar Tydeman had de grenzen enger kunnen trekken. De Historie is geschreven nadat de ontvluchte De Groot zijn Verantwoordingh had uitgegeven. Want waar zij van de onwettige afzetting der Hollandsche regenten spreekt, bl. 102, zegt zij, daarover kort te willen zijn, »nademaal 't zelve bij den heer De Groot genoeg gedaen is." Zij kan dus niet van voor September 1622 dagteekenen. En aan den anderen kant zal zij voor den aanslag op het leven van Maurits vol-

tooid zijn geweest. Want van die gebeurtenis zou zij denkelijk wel eenig gewag hebben gemaakt, indien zij kort daarna, en nog onder den indruk er van, geschreven was. Zeker zou althans het slot anders luiden dan het nu doet:

»Hier ware noch veel meer te seggen, dan sullen 't daerby voor dese tijdt laten; mogelijck of de kinderen, ofte andere, namaels geraden vonden, de saecke nader te verhalen, ende de onschult van haerlieder Vader naeckter ende klaerder mochten doen blijcken, als wij hebben kunnen doen". enz.

Zoo zou onze auteur wel niet van de kinderen hebben gesproken, indien de oudste onlangs ter dood gebracht en de jongste naar buiten 's lands gevlucht was. Blijkbaar waren die gebeurtenissen, toen de Historie geschreven werd, nog niet voorgevallen. Nu is de aanslag in Februari 1623 ontdekt. Wij kunnen dus met waarschijnlijkheid vaststellen, dat de Historie in den winter van 1622 op '23 geschreven zal zijn. Zoo ver ik mij herinner, komt ook geen enkele aanduiding van iets, wat met deze meening in strijd zou zijn, in het gansche verhaal voor. Wel worden meermalen de Memorien van Baudartius er in aangehaald, doch blijkbaar niet de uitgaaf van 1624, maar de eerste, thans zeldzame, van 1620. Alleen zou men kunnen vragen, of enkele der Fransche en Italiaansche boeken, waaruit op bl. 338 en vlg. getuigenissen tot lof van Oldenbarnevelt worden aangehaald, niet van later dan 1622 dagteekenen. Van Capriata's Historiën althans wordt in de bibliographien, die mij ten dienste staan, geen vroegere uitgaaf dan van 1626 genoemd. Maar er bestaat alle reden om te vermoeden, dat die getuigenissen niet tot de Historie van het Leven en Sterven behooren, en eerst door De Carpentier er aan zijn toegevoegd. Deze, zooals ik reeds heb opgemerkt, was niet lang voor hij de uitgaaf bezorgde van een Italiaansche reis teruggekeerd: in het grafschrift, dat Balen op hem vervaardigde, (zie Beschr. van Dordrecht bl. 214) wordt gezegd, dat hij »aan 't Vaticaan" was »als d'achtste Urbanus

sterf", dat is in 1644. Waarschijnlijk heeft hij daar en in Frankrijk de hier te lande weinig bekende boeken leeren kennen, waaruit de getuigenissen getrokken zijn. Deze waarschijnlijke gissing wordt bijna tot zekerheid, als wij bemerken dat de getuigenis van Bentivoglio met de eigen woorden der vertaling van De Carpentier, die eerst na de Historie het licht zag, gegeven wordt. Om deze reden kunnen wij dus de toegevoegde getuigenissen buiten rekening laten, als wij den tijd van het samenstellen der Historie zelve trachten te bepalen. Hoogst waarschijnlijk dagteekent zij van omstreeks 1623.

En wie mag nu wel de auteur wezen? Het eerst komt natuurlijk in aanmerking de door De Carpentier genoemde Cornelis Bosch: »ick houde dat die gestelt is door dien kloeken rechtsgeleerde Mr. Cornelis Bosch." Gaarne hadden wij vernomen, op welken grond dit vermoeden berust. Mij is in de Historie niets voorgekomen dat meer aan Bosch dan aan een aantal andere remonstranten kan doen denken. Er is zelfs een aanduiding, die, tenzij ze opzettelijk wordt gegeven om te misleiden, de gissing volkomen weerlegt. De auteur verontschuldigt namelijk de onvolledigheid van zijn werk, op grond dat hij »zoo verre van de hant" is (bl. 292), hetgeen waarschijnlijk beteekent, dat hij zich buiten 's lands ophoudt. Cornelis Bosch nu was hoogleeraar te Leiden bij den val van Oldenbarnevelt, hij verloor toen zijn ambt, zette zich als advokaat in den Haag neder, en practiseerde daar in den tijd, waarop de Historie geschreven is. (Zie Brandt. Hist. der Reformatie, III, 928, IV 941). Indien hij dus de auteur is, heeft hij met opzet een onwaarheid geschreven. Maar is dat waarschijnlijk? Mij komt het niet zoo voor. De aanduiding valt te weinig in het oog voor zulk een bedoeling. Had de schrijver zijn werk voor dat van een der uitgeweken remonstranten willen uitgeven, hij zou het bij die eene, als in het voorbij gaan

gemaakte, toespeling niet gelaten hebben. Ik geloof veeleer dat wij op zijn aanwijzing moeten afgaan, en hem moeten zoeken onder die remonstranten, die na den 29en Augustus uit het land zijn geweken.

Aan wien zouden wij dan eer denken dan aan hem, dien wij reeds als auteur der Aanteekeningen, die met de Historie in één band zijn uitgegeven, hebben ontdekt: aan De Haen? Dat de schrijver geen predikant was, blijkt mijns inziens genoegzaam uit zijn trant van schrijven. Wij hebben veeleer met een rechtsgeleerde of regent te doen. Maar onder de ballingen zijn deze niet talrijk. Een der weinige van beteekenis was De Haen. Hij verliet in het begin van 1619 het land en is in ballingschap gestorven, naar de gewone opgaaf in Holstein den 5en Nov. 1624, maar hij komt in de brieven van Uytenbogaart (II, 2, bl. 370—1) in 1626 als toen nog levend voor. Hij zou dus, en wat zijn lotgevallen en wat den tijd van zijn leven betreft, zeer wel de schrijver der Historie kunnen wezen. Ook zijn er punten van overeenkomst tusschen de Aanteekeningen en de Historie, die het vermoeden, dat beide van denzelfden auteur zijn, schijnen te bevestigen. In een der laatste aanteekeningen, die in den gedrukten tekst niet gevonden wordt, maar wel in het Hs., handelt De Haen over hetgeen de Staten-Generaal in hun bekende missive aan de provinciën, van 19 Mei 1619, insinueeren, dat zekere indicien »bedenken gaven van dat de gewezen Advokaet zijn ooge wel na den vijandt zou hebben gehadt." Hij toont het lasterlijke en onwaarschijnlijke van dit voorgeven aan, en vervolgt dan: ».... Ten anderen soo is oock geenszins te presumeren noch te geloven, dat deze bittere partie ende gezworen vianden van sijn Ed., tegen hem ingenomen wesende met soo dootlicken haet ... ende soo seer geyvert hebbende ... om yet te sijnen laste te mogen becomen: ja, onder andere sinisterlycken ende ter quade trouwe sijn Ed. hebbende willen overtuygen ende doen bekennen van dat hij [*lees hem*] eenige Spaansche hacque-

nien uyt Spaengien gesonden ende vereert souden sijn geweest, ende van hem willen weten de oorsaecke ende tot wat eynde hy deselve geschencken ende corruptien hadde ontfangen ende genoten; daer nochtans diegene die de brieven ofte het bescheit, waeruyt men sijn Ed. van sulck wilde beschuldigen, hadde geëxhibeert, wel wiste dat hij selfs de voors. paerden in Spaengien hadde doen copen, van daer ontboden ende ontfangen, alleen hebbende daerin gebruyckt den naem van sijn Ed. om sijn eygen naem in Spaengien opte tollen ende licenten niet te laten vermelden, ende sijn Ed. in genigeh deele daer in enichsins culpabel ofte schuldich en was: indien sij yet, sulx als de voors. missive vermelt, tot laste ende beswaernisse van sijn Ed. hadden gehadt, sijn persoon enichsins verschoont souden hebben van de torture ende scherper examinatie, in consideratie ende respect van sijn Ed. ouderdom, soo men in de voors. missive wel blau seer slecht ende ridiculeuselicken voorgeeft."

Bij geen ander schrijver, zoover ik weet, vindt men van deze poging om den Advokaat van verstandhouding met den vijand te overtuigen eenig gewag gemaakt, dan alleen bij onzen Historieschrijver, en die spreekt er juist in hetzelfde verband over, en insgelijks ter weerlegging van hetgeen de Staten-Generaal in hun brief insinueerden. Geen schijn van bewijs (zegt hij, bl. 281) is gevonden van heulen met den vijand:

»hoewel se soo vele maanden lang met alle naerstigheyt daerna gezocht ende geinquireert hebben, selfs oock daertoe slincksche manieren gebruickt: gelyck de Magistraet van Amsterdam ende Roodenburg souden konnen getuygen, nopende de Spaensche paerden, die sijn Excellentie ontboden hadde, 't welck men meende hem te laste leggen, soo de brieven van sijn Excellentie daer niet bevonden en waren, waarna men daervan niet eens meer en heeft gerept, maer belast daer van niet te vermanen."

De overeenkomst tusschen beide verhalen is opmerkelijk, en

zij heeft mij een poos doen gelooven, dat geen ander dan De Haen de schrijver der Historie was. Maar later ben ik toch van dat vermoeden terug gekomen. De overeenkomst kan toevallig zijn, en zij is althans op zich zelf geen voldoend bewijs. Daarentegen verschilt de stijl van beide opstellen in het oog vallend; en wat alles afdoet, de auteur van de Historie begaat ergens een fout, die de gewezen pensionaris van Haarlem onmogelijk had kunnen maken. Hij noemt namelijk onder hen, die den 23en Juli door de Hollandsche steden nevens De Groot naar Utrecht werden afgevaardigd, ook »den pensionaris Haen van Haarlem", en vergist zich daarin schromelijk: De Haen is niet in de deputatie benoemd en nog minder meegegaan. Wie zulk een vergissing begaat, is zeker niet De Haen zelf.

Wie mag dan de schrijver zijn? Ik weet het niet; ik waag zelfs geen gissing. Ik geloof niet, dat hij iemand van bijzondere beteekenis, een in het oog loopend persoon zal geweest zijn. Onbekend met den gang van zaken is hij niet; hij heeft meer achter de schermen gezien dan de eerste de beste; van de familie Van Oldenbarnevelt heeft hij, rechtstreeks of middelijk door een vriend of begunstiger, gewichtige stukken ten gebruike gehad. Maar aan den anderen kant vind ik nergens, in hetgeen hij niet aan anderen ontleent, het bewijs dat hij in de gevallen regeering een rol had gespeeld. Waarschijnlijk is hij dus onder de menigte verscholen en zal hij zoo blijven, tot misschien een of ander toeval hem kenbaar maakt. Tot zoo lang acht ik het geraden ons van gewaagde gissingen te onthouden.

Om welke redenen de Historie, die omstreeks 1623 voor de uitgaaf gereed lag, toen niet ter perse is besteld, maar tot 1648 ongedrukt is gebleven, kan evenmin met zekerheid worden gezegd. Doch de gissing is aannemelijk, dat de aanslag op het leven van prins Maurits en de algemeene afkeer van de gevallen partij, die er in betrokken scheen, het onraadzaam hebben gemaakt, een Historie uit te geven van het Leven en Sterven van den vader der hoofdaanleggers

van dien moord. Intusschen, eer gunstiger tijden aanbraken, kan de auteur gestorven zijn, en dien ten gevolge zijn opstel in vergetelheid zijn geraakt. Zeker is het, dat de vrienden van den Advokaat onbekend waren met het bestaan ervan. In 1644 schrijft De Groot aan zijn broeder Willem: »Velim scire an quis collegerit ea, quae ad scribendam vitam D. Oldenbarneveldii pertineant". (Epistol. App. n°. 719. p. 970). Blijkbaar wist hij dus niet, dat er reeds zulk een werk voor den druk gereed lag. Ook Uytenbogaert, toen hij zijn autobiographie schreef, en zelfs toen hij ze herzag, was niet met het Hs. bekend. Hij maakte er echter kort daarop kennis mee, toen hij in 1639 de bouwstof verzamelde voor zijn »Kerckelicke Historie". Uit zijn Brieven van dien tijd, door Dr. Rogge onlangs uitgegeven, zien wij dat, toen hij het schrijven der kerkelijke geschiedenis onder handen had genomen, hem van alle kanten stukken, die hem dienen konden, werden toegezonden. Denkelijk heeft hem toen de bezitter van het Hs. der Historie van het Leven en Sterven ook dat ten gebruike verstrekt. Althans de Kerckelicke Historie, gelijk zij in 1646 uitgegeven is, heeft verschillende documenten en berichten aan dat toen nog onuitgegeven Hs. ontleend; b. v. den brief van Oldenbarnevelt aan Maurits van 24 April 1618, en den brief van Hanneman van 13 Mei 1619, betreffende de terechtstelling van den Advokaat. Uytenbogaert kent den auteur zoo min als wij, of vond niet goed hem te doen kennen. Want, waar hij, bl. 1201, uit de Historie van het Leven en Sterven, bl. 240, een gerucht meedeelt ten nadeele van Aerssens, waarvoor zijn zegsman verklaarde niet te durven instaan, laat hij zich in dezer voege uit: »De geruchte van dese propooste wierd doe also gestroyt, sonder dat hij, uyt welckers Memorien ick dit schrijve, rechte sekerheyt daervan heeft kunnen bekomen." — Op deze eene uitzondering na herinner ik mij geen enkel boek, dat bekendheid met de Historie van het Leven en Sterven verraadt, voor zij in 1648 in druk was verschenen.

III.

Dewijl het boek dus geen gezag van den schrijver voor zich heeft, hangt zijn waarde uitsluitend af van de bronnen, waaruit het geput is. Wij willen daarom trachten deze op te sporen.

Vooral over de afkomst, de jeugd en de jongelingsjaren van den later beroemden man, over hetgeen hij als advokaat voor het Hof van Holland en als pensionaris van de stad Rotterdam heeft verricht, bevat de Historie velerlei wat van elders onbekend is, of alleen bekend uit de Remonstrantie, die Oldenbarnevelt zelf in April van het jaar 1618 tot zijn zelfverdediging heeft uitgegeven. Van waar mag onze ongenoemde auteur die berichten hebben ontleend?

Het antwoord op deze vraag werd reeds in 1862 gegeven. In den catalogus van een verzameling van handschriften, afkomstig van Philips van Limborch, in December van dat jaar door Martinus Nijhoff verkocht, (Catalogue d'une collection remarquable de Manuscrits etc.) kwam, als n⁰. 167 een Hs. voor, dat aldus werd beschreven:

»Johan van Oldenbarnevelt. Verhaal van zijn leven en daden, gerigt tegen zijn beschuldigers, 14 April 1618, 44 pp. in fol. — *M. S. autographe de J. v. O. Ce Ms. correspond parfaitement avec le* Waerachtige Historie *p.* 2—113 (*édit.* 1669). *La* 1*e page du Ms. diffère de l'édition imprimée. Il en resulte que le* Waerachtige Historie *est l'ouvrage d'O. lui-même*".

Een zoo merkwaardig stuk verdiende een plaats in een openbare boekerij; het werd dan ook voor de Koninklijke Bibliotheek aangekocht. Hier was het voortaan voor ieder belangstellende toegankelijk, en op mijn verzoek werd het mij, met de bekende hulpvaardigheid van den geachten Bibliothecaris, ten gebruike geleend. Het bleek mij aanstonds, dat de beschrijving in den catalogus, wat de hoofdzaak betreft, juist was. Het Hs. is van de kennelijke hand van Oldenbarnevelt,

De dagteekening, in den catalogus genoemd, ontbreekt; maar het moet toch van ongeveer dien tijd wezen [1]. Ook is het waar, wat de catalogus zegt, dat het grootendeels overeenkomt met het begin van de Historie van het Leven en Sterven: met de oorspronkelijke uitgaaf onder dien titel toch willen wij het Hs. liever vergelijken dan met den nadruk van 1669. Tot op blz. 52 volgt de gedrukte Historie bijna woordelijk de 42 folio-bladzijden van het Hs., waarvan ongelukkig het slot ontbreekt. Slechts hier en daar laat de Historie iets weg, dat in het Hs. gevonden wordt, en op andere plaatsen lascht het daarentegen in den geschreven tekst iets in, dat zij van elders ontleent. In zooverre is dus de opgaaf in den catalogus juist. Maar zijn conclusie is voorbarig en overdreven. Er volgt immers uit de overeenkomst van druk en Hs. geenszins, dat het geheele boek door Oldenbarnevelt geschreven zou zijn; er volgt slechts uit, dat de maker van het boek een eigenhandig opstel van den Advokaat voor zich gehad en zoo goed als nageschreven heeft. Tot eer van dien boekenmaker moet hier gezegd, dat hij, naar het mij toeschijnt, zijn bron ook zelf heeft willen noemen. Immers op bl. 77 schrijft hij, als inleiding tot den toen nog ongedrukten brief van Oldenbarnevelt aan prins Maurits, dien hij in zijn geheel gaat overnemen: »Ende also in dese te passe

[1] In April 1618 hield de Advokaat wegens ongesteldheid het huis, en stelde hij verschillende vertoogen op ter verdediging van zijn gedrag. De eerste „raeckende de jegenswoordige constitutie van den staet van den Lande in 't stuck van de Politiën ende Finantiën" werd den 7en der maand in de vergadering der Staten van Holland (zie de Resolutien van dien dag) voorgelezen. Zij is lang verholen gebleven, en voor het eerst in de Kroniek van het Historisch Genootschap, deel VI blz. 257 en vlg. gedrukt. Op haar doelt de Advokaat in den aanhef vau zijn meer bekende Remonstrantie, die in het begin van Mei algemeen verkrijgbaar werd gesteld: „Nae dat ick voor het publyck wat hadde by geschrifte gestelt, soo hebbe ick noodich gevonden Uwe Ho. Mo. oock moeyelyck te vallen met myn particulier." Van deze particuliere remonstrantie schijnt het stuk, dat onze Historie-schrijver heeft uitgeschreven, een eerste, later verworpen, ontwerp te zijn. Als dat zoo is, moet het derhalve van ongeveer half April dagteekenen.

gebracht is het voornaemste van 't gene in een seker sijn Ed. geschrifte bij forme van remonstrantie aen de Ho. ende Mo. Heeren Staten van de Landen van Hollandt ende West-Vrieslandt begrepen is, als oock in dese voors. missive, by hem aen sijn Excellentie geschreven, ... heb ick goet gevonden deselve missive alhier in haer geheel te insereeren." Wisten wij niet dat de auteur een onuitgegeven ontwerp van remonstrantie aan de Staten zoo bijzonder veel gebruikt had, wij zouden in »het geschrifte by forme van remonstrantie" dat hij noemt, de welbekende uitgegeven Remonstrantie van Oldenbarnevelt meenen te erkennen, waaruit hij ook werkelijk een en ander heeft overgenomen. Doch nu wij weten, dat hij oneindig meer aan de ongedrukte remonstrantie heeft ontleend, moeten wij wel gelooven dat hij deze, en niet de uitgegevene, op het oog heeft; te meer omdat hij van »een seker sijn Ed. geschrifte" spreekt, hetgeen nauwelijks gezegd kon worden van een zoo algemeen bekend geschrift als die uitgegeven remonstrantie.

Ware het Hs. volledig tot ons gekomen, het zou de geheele eerste helft der Historie overbodig maken: slechts enkele in de laatste ingevoegde stukken zouden dan nog hun waarde behouden. Maar nu aan het Hs. eenige, wij weten niet hoe vele, bladen ontbreken, die de schrijver der Historie denkelijk voor zich gehad en gebruikt heeft, kunnen wij zijn verhaal niet geheel missen. Ik zou echter meenen, dat wat aan ons Hs. ontbreekt niet veel te beduiden heeft, misschien een enkel of een paar vellen. In hetzelfde omslag met het Hs. ligt nog het eveneens eigenhandige slot der gedrukte Remonstratie. Het zou kunnen zijn, dat dit slot oorspronkelijk bij het ontwerp behoorde, dat wij voor ons hebben, en dat later op zij gelegd en door het opstel, dat werkelijk aan de Staten aangeboden en uitgegeven werd, vervangen is. Hoe dit zij: het begin der Historie bekomt in ons oog een veel hooger waarde, nu wij weten dat het grootendeels uit de pen van den Advokaat zelven is gevloeid. De levensbeschrij-

ving wordt nu een autobiographie. Ik zou mijn bestek te buiten gaan, indien ik volledig mededeelde alle afwijkingen tusschen den geschrevenen en den gedrukten tekst, die ik bij een nauwkeurige vergelijking van beide heb opgemerkt. Misschien geef ik het Hs. wel eens in zijn geheel uit. Thans zij het genoeg hier den aanhef af te drukken, omdat die grootendeels in de Historie weggelaten is, en omdat hij met een veel besproken vraag, het huwelijk van Oldenbarnevelt betreffende, in verband staat. Het is bekend, dat het schrift van den Advokaat soms moeilijk te lezen is; ik heb de woorden, die ik meer raden moest dan ik ze lezen kon, tot waarschuwing van mijn lezers tusschen vierkante haken gesteld. Waar het noodig scheen heb ik aan den voet der blz. iets tot toelichting aangeteekend.

Aen de Hoghe ende Moghende Heeren, de Heeren Ridderschap, Edelen ende Regenten van de steden van Hollant ende Westfriesland, als Staten van dese Landen.

Hoghe Moghende Heeren.

Ick hebbe een geruymen tijdt gemerckt uit vele daden, woorden, fameuse libellen ende andersins, int publyck, oock in kercken uytgebracht, dat men arbeyt onberyspt ende onbestraft tot vercleyninghe ende vernyetinghe van uwe H. M. wettighe machte ende notelycke autoriteyt, tot noch toe seer loffelyck ende dienstelyck gebruyckt tot bescherminghe van alle goede ingesetenen ende inwoenderen der Landen ende steden van Hollant ende Westfrieslant jegens alle gewelt, overdaden ende onbehoorlyckheden, zoo over haere conscientien otte gemoederen als personen ende goederen [1]; daerdeur Uwe H. M., deur [2] Godes genadighen zeeghen, genoech binnen slants geeert ende gelieft, ende nyet alleen by de nabuerige, maer

[1] Later veranderd (maar niet verbeterd) in: „personen als goederen".
[2] Het woord „deur" ontbreekt, maar wordt door den zin gevorderd,

oock verder van dese landen geseten, hoechst ende hoech [ende] loffelycke potentaten, coninghen, cheurfursten, fursten ende republyeken in zulcken aansien, eere ende respect gecomen ende vele jaeren gehouden sijn, ende deur continuatie van de regieringhe, duer Godes [goede] genade, zouden hebben konnen blijven, voor [menige jaren], indien die zelve wetlycken autoriteyt, nu langher als dartich jaren gestadich genoech voerspoedich gebruyckt, sonder belet van benyeders van deser landen ende goede ingesetenen welvaert ende welstant, voorts hadde moghen gebruyckt worden. Maer overdyen bij een voernaem, seditieus, fameus, injurieus, calumnieus, ende hoech vermetel libel, eerst tot Amsterdam in 't rouw ingestelt, ende daernaer opgepronckt in druck uytgegeven, ende alom buyten ende binnen 's lants verstroeydt ende openbaerlyck te coop ommegedraghen, zoo claer als de dagh blijckt, dat men diezelve autoriteyt genoech [overwonnen] hebbende, voerts tracht gansselyck te doen vervallen, en hebbe (volgende mijnen eedt ende schuldighe verbintenisse) nyetjegenstaande mijnen hoghen ouderdom, grote ende gestadighe swackheyt, nyet moghen naelaeten uwe H. M. seer dienstelijck te bidden, voer de behoudenisse van den welstant der landen ende steden ende goede ingesetenen daer op met allen ernst te willen letten ende ...... [1] ordre te stellen, uwe H. M. worden onder [anderen deur] mijn persoon, officien ende bedieninghen aengetast. Ende die fabricateurs schijnen te willen zeggen, dat ick nyet wettelyck daer inne en zij gecomen, daer inne een ygelyck verwondert is, wesende kennelick dat ick gheen bedieninghe in hebbe dan die mij wettelyck sijn geconfereert. Zij vraghen oock, van waer ick kome. Ick antwoorde, dat Claes van Oldenbarnevelt, mijn over groote vader (van welcke ick om cortheyt te gebruycken beginnen zal, oversinds hij omtrent hondert jaeren geleden noch geleeft) echt ende recht gecomen

---

[1] Hier en elders, waar ik.... heb gezet, zijn een paar woorden onleesbaar,

is van het oudt adelyck geslacht van Oldenbarnevelt, die in de Veluwe over ettelycke hondert jaeren als Ridderschap van Veluwe op Landt- ende quartierdaghen ende andere vergaderinghen van de Ridderschap verschreven ende verschenen zijn, gelyck zij noch huyden ten daghe doen. Dese mijne grotevader hadde tot zijn echte huysvrouw jonffrouwe Alijdt van Lockhorst, echt ende recht gesproten uyt het stamhuys van Lockhorst, omtrent Amersfoort by de Heylighe Bergh gestaen hebbende. Van dese is gecomen Reynier van Oldenbarnevelt mijn grotevader, die tot echte huysvrouw hadde jonffrouwe Geertruydt van de Borch, van wyens vader ende moeder binnen Amersfoort noch vele eerlycke [1] luyden leven, als die van Droffelaer, Lienaert van den Borch ende anderen, ende duer aliancie van dochteren die van Schayck, Herdevelt, Dam, Rhijn ende meer anderen. Ende van de voers. Reynier ende Geertruydt is gecomen mijn vader Gerraedt van Oldenbarnevelt, die tot echte huysvrouwe heeft gehadt jonffrouwe Deliana van Weede, dochter van Johan van Weede, mijne moeder, wyens vijffde oude vader geweest is heer Woulter van Amersfoort, Ridder, die in den jare XII^{c} neghen ende vijfftich by publycque brieven is geweest heer van Amersfoort, ende in den zelve jare dede hij tymmeren het casteel Stoutenburgh in zijn heerlyckheyt van Stoutenburgh. Welck heer Woulter, ende oock zijn tweede soon Heer Hendrick, beyde als Ridders bekent zijn in 't tractaet van vrede tusschen Grave Florens van Hollant ende Bisschop van Utrecht a^{o}.   gemaect, ende oock in de zoenbrieven tusschen Hoochgemelte Grave ende Bisschop mitten Heeren van Amstel ende van Woerden gemaeckt int jaer   . [2] De voers. Johan van Weede hadde noch drie dochters, daer van die eerste getrout hadde Rotter van

[1] Er had gestaan „treffelycke luyden", maer dit is later veranderd.

[2] Hij bedoelt de oorkonden die als n°. 845 (van het jaar 1293) n°. 571 (van 1285) en n°. 632 (van 1288) in het IIe deel van het Oorkondenboek gedrukt staan,

Lanscroon, de tweede Hartman van Venevelt ende de derde Gerart van de Borch. De voers. Johan van Weede, mijn grotevader, als besitter van de Ridderhofstede Luttichweede was eerste knaep ende leenman int leenhoff van Stoutenburch, daarvan hij by broeders scheydinghe gesproten ende gepartageert was. Van voers. Gerardt van Oldenbarnevelt ende Deliana van Weede zij ick die oudste zoen.

Zij zegghen voerts, dat ick een stichtsman, ende over zulck een vreemdelingh zoude wesen. O bittere, onverstandighe ende onbedachte blintheyt! Indien dese gesellen in des Lants saecken wat ervaren waren, zij zouden weten hoe grote arbeyt, moeyten ende devoiren over omtrent neghentich jaren bij de Edelen ende regenten van de steden van Hollant ende Westfrieslant aangewendt zijn om Keyser Karel, hoochstloffelycke gedachtenisse, als Grave van Hollant te beweghen tot het maecken van de Unie tusschen die landschappen van Hollant ende Utrecht, om die te doen houden als één land, en één Gouverneur daerover te stellen; ende hoe hoochlyck zij Sijne Keys. Maj. bedanckt hebben voor het maecken van deselve Unie. Zij zouden oock bedacht hebben, mit hoeveel moeyte ende swaericheyt te weghe gebracht is binnen die acht ende twintich jaren herwaerts, dat die voers. twee lantschappen, naer de separatie der Gouvernementen van zes ofte seven jaren, weder tot een gebracht zijn, volgende de voers. Unie. Oock zouden zij gelet hebben, van waar hij was die voor mij mijne principale officie bediende; insgelyck dat vele der Heeren, gesproten uyte Huyse van Brederode, Egmont, Duvenvoerde, Mathenesse, Treslong, Persyn ende andere, hebben sedert de voers. Unie die notabelste ampten in de provincie van Utrecht bedient; gelijck ook by onsen tijdt in de naeste veertich jaren de Heer Florens Heremael ende Florens Thin, beyde uyt Hollant gesproten, zoo binnen als buyten de provincie van Utrecht in de publycque ampten gebruyckt zijn, als een yegelyck notoir ende bekent is. Voorwaer die verstandichste Hollanders, ende namentlick die

van Amsterdam, zouden voertyts zoe schimpelick ende verweerpelyck van de goede nagebuer provintie te spreecken, veel min te schrijven, drucken ofte strooyen, hen wel gewacht hebben; maer dese luyden ende zyen wyt noch swart aen om onder pretext van de religie, daermede sij alderminst [betrouwt] sijn, haer ambitieus voernemen ...... te vorderen.

Van de gheen die in den Heere rusten, die [ongoddelyck] ende onbehoorlyck aengetast werden, en zal ick in dese nyet vermanen, maer naectelyck Gode de Heere die wraecke laeten, ende die levende zullen hen zelven, ofte duer anderen, wel weten naer de gelegentheyt te draghen. Maer ick en weet nyet, wat deese seditieuse calumniateurs moveert, om mijn huysfrouwe mede te verongelycken......

T is waer, dat ick int heeste van de oorloghe, als anno 1575, in haer bevonden hebbende verscheyden goede partyen, die naer mijne humeure bequaem waren in een gesellinne mijns levens, verstonde een defect; maer ick dede 't zelve duer autoriteyt van den souverainen rechter, het benefitie behoerlyck inter...... by consent van den officier van de souverainen en de ander willighe geinteresseerden. Ende zoe eenighe daer jegens schenen te willen opposeren, autoriseerde ick mijn huysfrouw deselve bij weghen van justitie daertoe te brenghen, als sij binnen [4 jaer] geluckelyck dede, vercrijgende daertoe een sententie [definitief] van den Hove van Hollant, met adjudicatie van de costen van t proces [1]. Ick was dien tijt zoo ongeleert, onbedacht noch onversocht niet, off ick hadde goede quartieren wel in acht, ende hadde [onberoempt] tot een goet wel [connen] geraecken; maer mij werden offres gedaen van een goede gereede dote, ende openinghe mit

[1] In het 2e bijvoegsel op het bekende gedicht van Van der Pot, Endeldijk, wordt de acte vermeld, waarbij Maritgen van Uytrecht gelegitimeerd wordt. Zij gaf op, natuurlijke dochter te wezen van Adriaan Willemsz. Plas en Magdalena Jansdochter van Uytrecht, en verklaarde bij haar ooms, Mr. Jacob van Uytrecht en Pauwels van Utrecht, als zustersdochter behandeld te zijn. — Haar moeder, zoowel als Mr. Jacob, waren toen reeds overleden, naar het schijnt,

vaste hope van een goede successie, onder anderen van vijff partyen, daer van die minste wel acht duysent gulden waerdich was, dat mijn resolutie (in die oneffene tijden) viel op [het] vijffde quartier te letten. Daerentusschen hadde ick meer in recommendatie eere ende vriendschap onder de broeders ende vrienden als onmatighe appetyt tot het werltsche goed. Ende alzoe de outste broeder [1], overslaende twee ouder broeders, zijn jonksten broeder [2] gemaeckt hadde erfgenaem ende successeur universel in alle zijne goederen, ende onder anderen in de voorschr. vijff (meest heerlycke) partyen ende leenen: soe brochte ick te weghe, dat de jonxste broeder ten behoeve van den outsten goetwillich offstandt dede van twee heerlycke stucken mitten aencleven van dien, weerdich over die vijff ende twyntich duysent ponden van XL grooten [3], ende dede mitte andere vrienden, zoe by transactie als duer submissie ende uytspraecke, alle geschillen accommoderen. Daernae duer het overlijden van den voers. jonxsten broeder, aen mij ende mijn huysfrouwe by wettelicke dispositie gevallen zijnde alle die erffenisse van den voers. jonxsten broeder, [4] ende onder die zelve boven veel rentten ende lant ende andere gereede goederen ende actien die voers. drie goede partyen (wel weerdich wesende omtrent vijftich duysent gelijcke ponden) resolveerde mede by vriendelyck accoort aen den outsten broeder over te gheven, om ongeveerlyck twaelf duysent gulden aen geldé ende een losrentte van [vier] hondert gulden jaarlix, ende civiele belofte

---

[1] Mr. Jacob, overleden, volgens Boitet bl. 13, den 19en Sept. 1575.

[2] Denkelijk Pauwels, die met den overledene en met de moeder van de natuurlijke dochter samen gewoond schijnt te hebben. Zie Endeldijk, bl. 114.

[3] Uit de stukken, afgedrukt achter Endeldijk, bl. 114, zou men eer afleiden, dat Jan Roo de Wassenaarsche leenen geërfd en gedeeltelijk aan zijn broêr Pauwels afgestaan had.

[4] Dit zegt Oldenbarnevelt ook in v. Deventer's Gedenkstukken, I blz. 75. Eerst in 1583 werd hij met twee Wassenaarsche leenen, in plaats van Pauwels, beleend, en gaf hij ze, kort daarop, aan Jan Roo van Utrecht over. Zie Endeldijk, bl. 114.

dat hij die voers. drie mitte [voegende] twee partyen aen mij, mijne huysfrouw ofte kinderen zoude laeten komen, indien hij, sonder wettelycke kinderen naer te laeten, quame te overlijden; gelijck hy acht jaeren daernaer by wettelyck transport gedaen [1], ende by testament geconfirmeert heeft, mit overlatinghe van ongeveerlyck noch zeventich margen lants, omtrent Het Wout ende niet verde van de Ridderhoffstede ende die ambachtsheerlycheyt van Groenevelt geleghen, mit een geheel derden deel van zijne verdere erffenise, oock niet weynich duysenden importeerende.

Die fabricateurs van dit libel [2] zeggen, dat zij by anderen een legende van mijn leven zullen doen maecken: ick zal t. selve cortelyck ende naer waerheyt selfs doen.

Nae dat ick redelyck hadde gestudeert"

enz., als in het Leven en Sterven, bl. 4, regel 2 v. o.

De legende, waarmee Oldenbarnevelt gedreigd werd en waartegen hij zich hier bij voorraad verdedigt, is na zijn val, en terwijl hij zijn vonnis wachtte, werkelijk verschenen. Een boosaardig stuk, dat alles ten kwaadste uitlegt, en menig feit schandelijk verwringt om het tegen een gehaten vijand te doen getuigen. Maar met dat al een opmerkelijk geschrift, waarin men niet zoo zeer de lasterlijke verzinsels van het oogenblik als wel de kwade geruchten, die sedert lang in omloop waren doch zich nu eerst durfden uiten, erkennen moet. Ik beslis niet of François Aerssens zelf, dan wel een zijner vrienden de schrijver van het libel is; maar, wie hij zij, de schrijver was wel bekend met de chronique scandaleuse van zijn tijd. Het was een zwak van den Advokaat, toen hij tot aanzien gekomen was, op zijn ridderlijke afkomst

---

[1] Ao. 1592 werd Reinier, toen nog minderjarig, met de Wassenaarsche leenen beleend, de hulde werd voor hem door zijn vader, den advokaat, gedaan. Zie Endeldijk, bl. 116. In 1608 meerderjarig geworden, deed hij zelf de hulde. Zie Tegenw. Staat, VI, 598.

[2] Nootwendich discours bl. 16. Remonstrantie, bl. 20.

te bogen. Hij sprak gaarne van zijn voorvaders en inzonderheid van zijn overgrootvader, Claes van Oldenbarnevelt; maar van zijn vader en van zijn grootvader zweeg hij. De booze tongen zeiden, wat het pamflet, de »Provisionele Openinghe," het eerst luide uitsprak: »dat zijn vader, met name Gerritje Slecht, in Amersfoort en in het Gooiland wel bekend was, hij en zijn vrome feiten." In de nog hatelijker »Gulden Legende" wordt in duidelijker woorden hetzelfde herhaald: »Dat sijn vader is geweest van kleinen aenzien, met name Gerrit of Gerritgen Slecht, is tot Amersfoort ende in Goylandt noch wel bekent, die om een leelycken doodslach, seer schandelyck begaen, hebbende moeten vluchten, hem in de duynen seer maghertjes heeft moeten gheneren." Een doodslag is door Gerrit van Oldenbarnevelt werkelijk begaan, en wel aan den persoon van zekeren Aert van Duverden: de arbitrale uitspraak in de veete, die daarmee samenhing, den 8en Aug. 1577 te Utrecht geschied, staat afgedrukt in de Kroniek van het Historisch Genootschap, V, bl. 363. Wij zouden uit dat stuk ook niet opmaken, dat partijen lieden van aanzien waren: de doodslager wordt veroordeeld om als zoengeld in twee termijnen 70 Karoli guldens te betalen. Ook de acte van boedelscheiding der nalatenschap van Gerrit en van zijn vrouw, Deliana van Weede, van 10 Mei 1589, wordt in de Kroniek, VI, 363, vermeld, maar niet meegedeeld; wij kunnen dus daaruit geen besluit omtrent het vermogen der ouders van den Advokaat trekken. Van zijn broeders en zusters spreken de blauwboekjes van dien tijd ook veel kwaad, dat wij evenmin beoordeelen kunnen. Alleen heb ik in de Resolutien der Staten Generaal van 22 Febr. 1594 aangeteekend gevonden, dat Gerrit van Oldenbarnevelt den lande had gediend als soldaat, adelborst en sergeant-major, en des wegens nog achterstallige soldij te vorderen had, die hem ten bedrage van *f* 150 werd toegewezen. Alweer geen blijk van hoog aanzien. Zoo veel, dunkt mij, wordt door een en ander wel bewezen, dat de familie van den Advokaat, zij moge al dan

niet adelijk van afkomst zijn, eerst door zijn toenemende grootheid in aanzien is gekomen.

Omtrent zijn huwelijk bevatten de gedrukte Remonstrantie en de nog onuitgegevene, in de hierboven afgedrukte plaats, bekentenissen die zeker niet voor 's mans kieschheid getuigen. Hij erkent zelf, ter liefde van geldelijk voordeel, over een defect in de genealogie van zijn aanstaande te zijn heengestapt. Hij schijnt onder dat defect een onechte geboorte te verstaan. Maar de Gulden Legende spreekt van erger, van bloedschande. En ook op dit punt herhaalt zij slechts het gerucht, dat reeds jaren te voren in omloop was. Ik heb daarvan een onverdacht getuige ontmoet. In 1598 bezocht de vermaarde Arnold Buchelius de stad Delft. Wat hij daar zag en hoorde teekende hij naar zijn gewoonte in zijn Diarium aan, dat nog in de Academische Bibliotheek te Utrecht bewaard wordt, en door Musschenbroek in 1817 [1] bij uittreksel is uitgegeven. Ziehier wat hij aangaande het huwelijk van den toen reeds machtigen en aanzienlijken Advokaat vernomen had, en in zijn journaal, p. III, boekte:

»Addam hic uxorem Barneveltii, quam Delphis ex sorore sua genuisse creditur quidam Mr. Jacobus de Ultrajecto, cuius rei tegendae causa pater ei emptus ex nautica faece, cum quo stuprum iniisse fingebatur, quod tamen ipse in navi saepissime vectoribus suis narrare solitus est, quamvis jam metus promissorum et Barneveltii silentium eius rei sibi imposuerit."

Ik laat de waarheid of onwaarheid van het gerucht in het midden: zij doet weinig ter zake en is van geen historisch belang. Maar ter kenteekening van den staatsman is

[1] Zie Van der Monde, Tijdschrift, jaarg. 1837 bl. 169, waar echter verkeerdelijk wordt gezegd, dat het boekje (Descriptio Urbis Rheno-Trajectinae) in 1801 uitgegeven is. Blijkens den inhoud (zie vooral p. 16, aanteek.) is het na 1813 gedrukt, en Mr. Bodel Nijenhuis haalt in de Handelingen der M. v. Nederl. Letterk., 1824, bl. 40, een brief van Musschenbroek van 1817 aan, waarin deze schrijft, „op de pers te hebben zeker Diarium van Buchelius."

het feit, dat hij bij zijn huwelijk, ter wille van het gereede geld en om het uitzicht op rijke erfenissen, een defect over het hoofd zag, waarover zulke geruchten liepen, niet zonder beteekenis; en hoezeer wij den grooten man vereeren, mogen wij toch het oog niet sluiten voor zijn gebreken, en zijn wij het der waarheid verschuldigd ook datgene op te merken, wat tegen hem schijnt te pleiten.

Maar genoeg over zijn afkomst en familie. Beschouwen wij de remonstrantie, waaruit de Historie de hoofdzaak heeft overgenomen, in haar geheel, dan moet thans, nu wij weten dat wij daarin Oldenbarnevelt zelven hooren spreken, de toon ons onaangenaam aandoen. Hij is niet vrij van grootspraak en aanmatiging. Dat een levensbeschrijver en lofredenaar den Advocaat alleen de eer gaf, van al wat er tijdens zijn bediening goeds en groots verricht was, kon ons niet verwonderen, en wij ergerden er ons niet aan. Maar zoo mag Oldenbarnevelt zelf de zaken niet voorstellen. Al had hij nog zoo veel reden om op Maurits verbolgen te wezen, hij behoorde hem toch den roem te geven of liever hem den roem te laten, dien hij op het krijgsveld in zooveel veldtochten verworven had. Waar zijn naam wordt genoemd, is het bijna altoos om de weldaden te vermelden, die zijn Excellentie van de Heeren Staten en van hun Advokaat genoten heeft. Wel is waar, de remonstratie is een zelfverdediging en geen verhaal van hetgeen door anderen is verricht. Maar een woord van lof voor den veldheer van 1591—'95 zou toch, bij het vermelden van hetgeen de Advokaat der Staten tot het welslagen dier veldtochten heeft bijgedragen, niet ongepast zijn geweest. Wat dunkt u, bij voorbeeld van het volgende krijgsbericht:

»Ende is het jaer 92 redelijck geluckich, bij veroveringe van Steenwijck ende Coevorden, afgeloopen; in welcken jare de Prince van Parma den 1en December gestorven is. Het naevolgende jaer is oock geluckich afgeloopen, bij ver-

overinge van de stadt van Geertruidenberch, in welcke belegeringhe sijn Ed. [het Hs. heeft natuurlijk »ick"] op de occurrentien wel sesmaal ontboden ende gesonden was. Insgelijcks het jaer '94, bij het ontset van Coevorden ende het veroveren van Groningen, daerby sijn Ed. mede was. [1] Het jaer '95 liep ongeluckich af, overmits de belegeringe van Grol, die by sijn Excell. moest verlaten worden."

De Prins heeft deze waardeering van zijn krijgsbedrijven niet gelezen: de uitgegeven remonstrantie was minder krenkend voor zijn eergevoel [2]. Maar dat hij zich toch buitendien beneden zijn verdienste geëerd rekende, volgt uit hetgeen ons De Groot in de Memorie van zijn Intentien (blz. 25 van mijn uitgaaf der Verhooren) verhaalt. In zeker gesprek met den Prins had hij zijn Exc. vleiend gezegd: hoe »noodig wij achtten te zijn voor 't Land sijn persoon ende beleyt in zaecke van oorlog;" waarop de Prins spijtig antwoordde: »dat hij niet hadde gedaen in 't oorlog, maer dat alles was toegekomen door de middelen van Hollant." De Groot zag hierin een schampere toespeling op zekere woorden, voorkomende in de door hem gestelde Justificatie van de scherpe resolutie; maar de Prins kon even goed op menig ander blijk van geringachting doelen. Wat hem De Groot repliceerde, was volkomen juist: »dat men 't een niet most separeeren van het andere; dat de Staten van Hollandt altijd ten hoochste hadden geroemt de merites van sijn Exc., ende dat sijn Exc. wederom altijd de beste rekening hadde gemaect op 't geld van Hollandt." Maar dat waren woorden, die niet meer met de daden overeenkwamen; geen van beide partijen was in haar oordeel billijk jegens de

[1] De gedrukte Historie schuift hier een verhaal betreffende andere zaken in, dat in het Hs. niet wordt gevonden. Dat loopt onafgebroken door, gelijk ik het in den tekst afdruk.

[2] Vgl. wat op bl. 14 en 15 der oorspronkelijke uitgaaf van de Remonstrantie over de veldtochten sedert 1591 wordt gezegd.

tegenpartij. Hoe Maurits over zijn voormalige medehelpers dacht, heeft hij gruwzaam getoond. Hoe dezen hem waardeerden, blijkt uit de remonstrantie van den Advokaat, die mij tot deze aanmerking aanleiding geeft, en uit een tal van soortgelijke gezegden en handelingen. De partijdigheid van den Prins heeft tot gevolgen geleid, die haar onmiskenbaar en onvergetelijk maken. Maar allicht zou men de krenkende onbillijkheid vergeten, waarmee hij eerst was bejegend: uit dien hoofde is het goed haar op te merken, waar zij zich zoo stootend toont als in deze remonstrantie.

Keeren wij tot de Historie en haar auteur terug. Zoover de remonstrantie ging was de arbeid van den geschiedschrijver licht. Een verandering van den eersten persoon in den derden, en hier en daar een invoegsel over bekende maar door den Advokaat stilzwijgend voorbijgegane zaken, ziedaar nagenoeg al de moeite, die hij zich te geven had. Maar waar de remonstrantie hem begaf, werd zijn taak veel zwaarder. Hij gleed er echter luchtig overheen, en spoedde zich, met voorbijgang van veel wetenswaardigs, naar het punt, waar hem een ander verhaal wachtte, dat hij maar zou hebben na te schrijven. Van het sluiten van het Twaalfjarig Bestand tot op den dag der gevangenneming van de Hollandsche heeren, is zijn Historie onsamenhangend, onduidelijk en in vele opzichten onjuist. Blijkbaar is hij slechts gebrekkig ingelicht, of niet in staat om hetgeen hij weet te ordenen en geregeld voor te dragen. Het eenige belangrijke, dat hij geeft, is de brief, door Oldenbarnevelt aan den Prins geschreven, bij gelegenheid dat hij zijn remonstrantie aan de Staten aanbood. Denkelijk zal hem een afschrift daarvan door de familie bezorgd zijn; want toen hij schreef was de brief nog niet in druk verschenen; maar eer zijn Historie het licht zag, had een onbekende in 1628 hem laten drukken en als een blauwboekje uitgegeven (Meulman's Bibl. v. pamfl.

n°. 1568). Hij schijnt niet bewaard gebleven in het Huisarchief, althans de heer Groen van Prinsterer heeft er hem niet gevonden; maar aan zijn echtheid valt niet te twijfelen. Evenmin aan de bijzondere waarde, die Oldenbarnevelt er aan hechtte. Hij herinnert er zijn Exc. nog aan in een lateren brief, dien hij dezen kort na zijn gevangenneming, den 9en Sept., schreef; en omstreeks denzelfden tijd liet hij zijn vrouw om het afschrift vragen, dat hij er in zijn papieren van bewaard had: zeker om er zich bij zijn examinatie van te bedienen.

Behalve dien brief schijnt de Historie-schrijver geen documenten van belang, dit tijdvak betreffende, bekomen te hebben. Hij beroept zich (bl. 55) op een missive van Muys van Holy, maar die niet veel beduidt. Overigens zijn het meestal bekende zaken, die hij vermeldt, en bekende documenten, die hij in zijn verhaal invoegt. Eerst bij het in hechtenis nemen van zijn held komt hij weer op zijn dreef. Hij krijgt dan weer een verhaal dat hij maar te volgen heeft. Ik bedoel het verhaal van Jan Francken.

IV.

Jan Francken diende Oldenbarnevelt tijdens zijn gevangen neming als knecht, of liever als kamerdienaar. De oude man kon niet zonder zoo iemand; de Prins vergunde hem daarom ook, een van zijn bedienden in de gevangenis bij zich te houden, zijn keus viel op Francken, en deze liet zich goedwillig met zijn heer opsluiten. Hij was hem trouw en bleef hem bijstaan tot op het schavot. Den eigen dag der terechtstelling werd hij door de rechters ontslagen en keerde hij bij de familie Van Oldenbarnevelt terug. Natuurlijk was hij sedert een persoon van gewicht. Hij had bijgewoond wat voor alle anderen geheim was gehouden. Hij had nu en dan van zijn meester gehoord, wat dezen in de kamer der Rechters wedervaren was. Hij was thans de vraagbaak der vrienden van den Advokaat. Het lag voor de

hand, dat hij de gebeurtenissen, waarvan hij getuige was geweest, nu ze hem nog versch in het geheugen zaten, op het papier bracht. Hij heeft dit ook al spoedig na de bloedige ontknooping gedaan. Twee afzonderlijke, maar nauw samenhangende verhalen stelde hij op. In het eene deelde hij mede, wat hij gezien en gehoord had sedert het doodvonnis zijn meester was aangezegd, totdat hij na de executie bij Mevrouw Van Oldenbarnevelt terug was gekeerd. Het andere, iets later naar het schijnt geschreven, omvatte alles wat sedert de gevangenneming tot op den laatsten Zondag middag met zijn meester was voorgevallen. Beide en vooral het laatste zijn slecht van vorm. Francken was een man zonder opvoeding, verre achterstaande in beschaving bij den vermaarden dienaar van De Groot, Willem van Velde. Waar hij slechts eenvoudig te verhalen heeft wat hij heeft gezien of gehoord, is hij duidelijk genoeg, en zijn geheugen schijnt tamelijk vast te zijn geweest. Maar waar hij op reeds half uitgewischte herinneringen moet afgaan, is hij verward, en van het uit een zetten van zijn stof heeft hij geen begrip. Hij vervalt dus in het opstel, dat over de acht maanden der gevangenis loopt, in herhalingen en in onnauwkeurigheden van tijdsbepaling, waarvan het andere stuk, dat de gebeurtenissen van maar één dag beschrijft, vrij is gebleven. In beide schijnt hij de oprechte waarheid, zoo goed hij kon, te spreken.

Zijn verhaal van den laatsten levensdag van zijn meester is al spoedig gedrukt. Het is opgenomen in de Warachtige Historie, die in 1620 het licht zag. Over dat boekje straks nader. Het andere meer omvattende stuk is tot op onzen tijd onuitgegeven gebleven. Het is echter in Hs. aan den schrijver der Historie van het Leven en Sterven bekend geweest, en deze heeft er een ruim gebruik van gemaakt. Hoewel hij zijn bron niet bij name noemt, twijfelde men toch niet, of hij had uit aanteekeningen van Francken geput. Na hem schijnt echter niemand het opstel gezien te hebben,

Geen remonstrantsch schrijver, zoover mij bekend is, noch Uytenbogaert noch Brandt, noch Wagenaar, toont, dat hij het gekend heeft; allen putten uit de Historie van het Leven en Sterven en uit de Warachtige Historie. Ook in geen der verzamelingen van handschriften, die in onzen tijd beschreven zijn, is een afschrift van een van beide opstellen voorgekomen. Toch waren beide bewaard gebleven. De predikant Stolker, die van de geschiedenis van zijn kerkgegenootschap veel werk maakte, heeft het geluk gehad van ze terug te vinden. Hij geeft verslag van dien vondst in de Vaderl. Letteroefeningen van 1825. Een zijner vrienden had hem een band met oude stukken ter inzage gebracht; hij vond er de beide Historiën van Oldenbarnevelt, die van 1620 en die van 1658 in, en bovendien een handschrift van 63 kwarto bladzijden, dat blijkens het opschrift het werk was van Jan Francken. De 20 eerste blz. waren met een niet fraaie, maar toch leesbare hand geschreven; op de 20ste stond met een andere nettere hand aangeteekend: »Dit naervolgende is door mij, D. V. K., [1] uyt de cladden en memorien, bij Jan Francken gehouden, getrocken, also die in sijn sterffhuis hebbe gevonden." Daaruit maakte Stolker te recht op, dat de eerste hand die van Francken, de tweede die van D. V. K. zou zijn; dat Francken begonnen was zijn verhaal in het net te schrijven en dat na zijn dood D. V. K. dat werk had voortgezet. De vergelijking met de Historie van het Leven en Sterven toonde, dat de schrijver van dat boek ongeveer hetzelfde opstel voor zich gehad moest hebben. Hij had in 1623 blijkbaar nog niet geraden geacht alles daaruit over te nemen, en uit vrees van

---

[1] Wie D. V. K. is weet ik niet, en ben ik ook niet verlangend te weten. Het zou anders niet moeilijk vallen hem te ontdekken. Uit een aanteekening, die in de Kroniek van het Histor. Gen. VIII, 190 gedrukt staat, blijkt dat Jan Francken den 17/27 Mei 1664 als majoor der stad Amersfoort overleden is. Wie zijn executeur geweest is, zou daar ter stede zeker wel zijn na te zien.

anderen te compromitteeren, verscheiden zaken verzwegen: bepaaldelijk door welk middel de gevangen Advokaat steeds berichten van zijn familie had gekregen. Dat deelde Ds. Stolker thans in zijn artikel in de Letteroefeningen voor het eerst mede.

Ik was natuurlijk met de kennismaking door de tweede hand nog niet tevreden, en verlangde zelf het Hs. te zien. Spoedig kwam ik te weten, bij wien het thans berustte. Ongelukkig is dit iemand, die aan zijn schat zoo gehecht is, dat hij er zelfs voor weinige dagen niet van scheiden kan; hij weigerde mij beleefdelijk de inzage. Toen onderzocht ik, of ds. Stolker, wiens verzamellust bekend is, misschien ook voor zich een copie van het opstel had genomen. In dat geval zou die waarschijnlijk thans te Rotterdam in de Bibliotheek der Remonstrantsche Gemeente te vinden zijn. De gedrukte catalogus van de handschriften dier Bibliotheek toonde mij, dat mijn gissing juist was: op blz. 54 onder no. 585 kwam hetgeen ik zocht werkelijk voor. Op mijn aanvraag werd het mij terstond gezonden, en op mijn verzoek om het te mogen uitgeven werd insgelijks gunstig beschikt. Zoo heb ik het in de Kroniek van het Historisch Genootschap, jaarg. 1874, bl. 734 en vlg. laten afdrukken. Ds. Stolker is nauwkeurig tot overdrijving toe: zijn copie kan het oorspronkelijk volkomen vervangen; ook zouden kleine afwijkingen, die den zin niet bederven, in een zoo weinig litterarisch stuk niets uitmaken. Het is mij een aangename plicht aan den Rotterdamschen Kerkeraad hier openlijk mijn dank te betuigen voor zijn welwillendheid, die mij in staat heeft gesteld om een niet onbelangrijk document ter kennisse van alle belanghebbenden te brengen.

Over het stuk, nu het eens is uitgegeven, behoef ik niet uit te weiden; wie wil kan er kennis mee maken. Aan de geloofwaardigheid is moeilijk te twijfelen. In de aanteekening, bij mijn uitgaaf gevoegd, heb ik menige bijzonderheid met gelijktijdige en betrouwbare getuigen kunnen bevestigen. Baudartius echter uit partijhaat heeft getracht het verhaal van

de laatste uren van den ter dood veroordeelde, zooals de Warachtige Historie het meedeelt, in verdenking te brengen. Hij zegt er van, in het XIe boek zijner Geschiedenissen fo. 52... »Welcken Jan Vrancken, teghenwoordig [in 1624] secretaris in het dorp van Westersouburch in Walcheren, in de teghenwoordigheyt van drie eerlijke getuygen, aen D. W. [Dominus Walaeus] op zijne aenspraeck omtrent Pinksteren lestleden heeft bekent, dat dit boecxken van de leste woorden ende doot van den Advocaet sonder sijn weten was uytghegeven; dat hij wel sommighe propoosten, die hij in dien tijt tusschen haer [de predicanten] ende den Advocaet gehoort hadde, heeft verhaelt; doch dat hij sijns wetens van sijn Princelycke Exc. ende van de synode van Dorth sulcke woorden niet en heeft verhaelt, als in dat schrift staen; maer dat het amplificatiën ende uytlegginghen sijn van anderen, die dit sonder sijnen weten hebben in 't licht ghegheven." — Ik twijfel geen oogenblik aan de goede trouw in dezen van Baudartius en nog minder aan die van Walaeus [1]. Maar ik verwonder mij, dat zij aan deze verklaring van Francken zoo veel gewicht hechten. Geen wonder dat hij niet durfde volhouden wat op zijn naam gedrukt was, toen een man als Walaeus hem daarover aansprak. Onder andere omstandig-

[1] Zooals bekend is, had Walaeus op last der Staten Generaal den Advocaat in zijn laatste uren bijgestaan: van daar dat hij Francken over diens relaas in de Warachtige Historie onderhield. Zelf had hij zijn ervaringen en bevindingen bij die gedenkwaardige gelegenheid op schrift gesteld. Dat hoogst belangrijke opstel is in twee redactiën tot ons gekomen. In het Latijn vertaald is het in de Vita Walaei ingelascht, die voor het 2e deel zijner Opera omnia (L. B. 1647) gevoegd is. Maar lang te voren, in 1622, had hij het reeds aan Baudartius geleend (zie Walaei Opera II, p. 430) om er bij het opstellen der tweede uitgaaf zijner „Memoriën of Geschiedenissen" gebruik van te maken. Daaraan is de breede beschrijving van den laatsten levensnacht van Oldenbarnevelt, in het XIe boek, grootendeels ontleend. Vergelijken wij die beschrijving met den Latijnschen tekst, dan bevinden wij, wat wij ook verwachtten, dat Baudartius doorgaans eerlijk naverhaalt hetgeen Walaeus hem meedeelde. Maar tot onze verwondering stooten wij op een paar onjuistheden, die blijkbaar uit partijdigheid voorkomen, en niet voor het karakter van den schrijver getui-

heden zou hij een anderen toon hebben aangeslagen. Dat bewijst zijn brief aan Naeranus van 1 December 1657, waarover straks nader, waarin hij schrijft: »ik zal mij met geen soo valsche leugens behelpen als Baudartius en Triglandus in hare Kerkelijke Historien, daer zij zoo grof liegen, van die materie sprekende, dat het schande is." Aan het eene gezegde hecht ik zoo weinig als aan het andere. Maar bovendien nu wij het verhaal bezitten, zoo als hij het zelf gedeeltelijk in het net geschreven, gedeeltelijk in het klad bewaard had, hebben wij niet meer met den auteur der Warachtige Historie, maar met hem zelf te doen.

Het blijkt nu ook uit de vergelijking met het eigenhandige opstel, dat de schrijver der Historie van het Leven en Sterven insgelijks het eigen handschrift van Francken voor zich heeft gehad, en er alles uit heeft overgenomen, wat hij in zijn tijd zonder bezwaar en zonder gevaar voor de vrienden van den Advokaat openbaar mocht maken. Wij hadden tot nog toe gemeend, dat hij Francken's relaas van hetgeen den laatsten dag met zijn meester was voorgevallen, slechts uit de Warachtige Historie van 1620 had gekend. Doch thans weten wij beter; blijkbaar had hij het meer volledige handschrift voor zich en heeft hij daaraan eenige berichten ontleend, die in het boekje

---

gen. Volgens zijn verhaal zou Oldenbarnevelt Walaeus hebben verzekerd, dat hij zijn Exc. altijd toegenegen was geweest; „doch hij bekende, dat hij seer hevich ('t zijn zijn eyghen woorden) teghen hem was geworden doen hij eerst in de scheurkercke ginck." Het Latijn heeft: „fateri tamen, se contra eum non nihil exacerbatum fuisse, quando Hagae contraremonstrantium separatorum templum ingrederetur." — Walaeus beschrijft met ingenomenheid en eerbied, hoe kalm de ter dood veroordeelde de honneurs van zijn tafel, waaraan hij den predikant genoodigd had, waarnam: „plaue quasi in propria domo Walaeum excepit; quod non potuit nisi a composita mente proficisci et animo, qui sui potens esset." Dit laatste was zeker naar Baudartius' zin te veel lofs; hij laat het weg en zegt alleen „ende heeft hem seer vriendelyck, als aan sijn eygen tafel, getracteert." — Zulke kleine afwijkingen zijn op zich zelf onbelangrijk, doch teekenen treffend den man van veel minder zedelijk gehalte dan den waardigen Walaeus.

van 1620 voorbedachtelijk waren weggelaten. Het komt mij zelfs waarschijnlijk voor, dat in het Hs., zoo als de Historieschrijver het voor zich had, nog enkele bijzonderheden voorkwamen, die in het Hs. van D. V. K. ontbreken. Wij weten, dat dit laatste uit memorien en kladden bijeen is gesteld: hoe gemakkelijk kan daarom bij het samenstellen iets over het hoofd gezien en overgeslagen zijn. Het is anders moeilijk te gissen, hoe de Historie van het Leven en Sterven eenige berichten, die blijkbaar van niemand anders dan van Francken afkomstig kunnen zijn, omstandiger kan verhalen dan wij ze in het Hs. van D. V. K. beschreven vinden [1].

Ook voor ons is voortaan de door mij uitgegeven tekst te verkiezen boven het eenigszins afgekorte verhaal in de Warachtige Historie. Doch deze blijft niet te min haar waarde behouden; want zij behelst, buiten het opstel van Francken, nog een paar stukken van belang, die zij het eerst heeft gegeven, en alle latere schrijvers slechts door haar kennen.

Allereerst eenige korte briefjes, door Oldenbarnevelt uit zijn gevangenis aan zijn vrienden toegezonden, eenige met voorkennis van de regeering, zoo als de brieven van 31 Aug. 1618 en van den laatsten dag van zijn leven, en eenige buiten haar weten, meestal loopende over de punten waarop hij ondervraagd was, en de antwoorden die hij daarop had gegeven. De laatste van die soort, uitgekomen 15 April 1619, schijnt onderschept te zijn geworden, en, vreemd genoeg, met toestemming der Staten Generaal gedrukt te zijn. Er bestaat althans een pamflet (Meulman n°. 1662) getiteld: »Bekentenisse van J. v. O., wtgecomen den XV April 1619 en voorts op verscheyden tijden", behelzende hetzelfde wat de Warachtige Historie bl. 9 en vlg. bevat; en dat pamflet is a°. 1619 gedrukt »by Hillebrant Jacobsz., ordinaris ende gesworen drucker van de St. Gen."

---

[1] Vgl. de Kron. van het Histor. Gen. XXX bl. 783, en daar mijn aant. 17.

Dus ongetwijfeld met vergunning van de regeering. De Warachtige Historie heeft dit boekje slechts overgedrukt. Maar de briefjes, die zij daaraan vooraf doet gaan, geeft zij, zoo ver ik weet, het eerst, en zal zij dus waarschijnlijk van de familie van den Advokaat hebben gekregen; ik begrijp echter niet, met welk doel deze ze heeft laten uitgeven. Voor ons zijn alle te zamen niet zonder belang; zij vullen aan wat het register der Verhooren, door de rechters gehouden, voor zoo ver het tot ons is gekomen, dien aangaande bevat.

Van veel meer belang evenwel zijn twee deductiën, door Oldenbarnevelt zelf gedurende zijn gevangenschap opgesteld. De eerste heeft tot opschrift »Corte Verclaringe op verscheyde poincten, daermede men schijnt mij te willen belasten". Natuurlijk moet dat opstel uit de gevangenkamer weggesmokkeld zijn. Een eigenhandige aanteekening van Francken, op den kant van zijn exemplaar der Warachtige Historie gesteld, leert ons hoe zich dit heeft toegedragen; hij teekent bij de Verclaringe aan: »met sijn Ed. eigen hant al een tijt te voren ingestelt, en mij te bewaren gegeven, ende thuis gebracht ende aen sijn kinderen behandicht."

Van nog treffender belang is de niet geheel voltooide »Remonstrantie", die op de Verclaring volgt. Zij is het laatste werk, waarmee Oldenbarnevelt zich heeft bezig gehouden. Den laatsten dag van zijn leven, kort voor hem zijn doodvonnis werd aangekondigd, heeft hij er nog aan geschreven. Het eindigt midden in een zin. Wat Francken er bij aanteekent is in zijn eenvoud aandoenlijk: »Dus verre in 't schrijven gecomen ... is sijn Ed. belet geweest door d'aencomste van de Fiscaels ende Proovost ..." — In het door mij uitgegeven verhaal beschrijft hij ook, hoe het hem gelukt is dit stuk, dat in het bed van den gevangene verborgen was, tusschen zijn kleeren te moffelen en zoo thuis bij de familie Van Oldenbarnevelt te brengen. Die bijzonderheid werd, om goede redenen, noch in de Historie van 1620,

noch in die van 1624 (uitgegeven in 1648) vermeld.

Uit de vele stukken, die Oldenbarnevelt in zijn gevangenis geschreven had, zijn deze twee de eenige, die het zijn knecht gelukt is uit te brengen. Vele andere, en daaronder een verslag van hetgeen hem gevraagd was en van wat hij geantwoord had, waren achter de behangsels der gevangenkamer en in het kussen van een laag Spaansch stoeltje verstopt. De familie, die dit door Francken wist, was er op uit om het stoeltje te bekomen; maar wekte door een verdacht betoon van overdreven belangstelling achterdocht, en lokte een onderzoek uit, dat tot het ontdekken der papieren, en waarschijnlijk tot hun vernietiging, leidde.

De uitgaaf der Warachtige Historie, zoo kort na de executie, en in weerwil van den wensch der regeering om al wat de procedure betrof zoo geheim mogelijk te houden, was op zich zelf reeds een waagstuk. Wie ze heeft opgesteld, is niet bekend geworden; gedrukt was zij op de pers van Joris Veselaer van Antwerpen, die zich te Amsterdam had neergezet, en daar in dien tijd de meeste remonstrantsche boekjes heimelijk uitgaf. Zoo verhaalt ons Brandt (Historie der Reformatie IV, 644) en hij voegt er bij, (IV 421) dat de beruchte Slatius die uitgaven meest bezorgde. Misschien dat deze dus ook in de Warachtige Historie de hand heeft gehad.

Al de authentieke stukken, die er in voorkomen, de uitgekomen brieven, de corte verclaringe en de remonstrantie heeft de schrijver der Historie van het Leven en Sterven er uit overgenomen in zijn breeder verhaal. Langs dien weg zijn zij den meesten geschiedschrijvers bekend geworden, want het boekje van 1620 is betrekkelijk zeldzaam, de Historie van het Leven en Sterven daarentegen, in een der vier uitgaven die zij beleefd heeft, is in ieders handen.

Wij hebben gezien, dat Naeranus in 1658 een tweede uitgaaf der Historie bezorgd heeft. Toen hij die voorbereidde

en naar nieuwe bescheiden omzag om ze mee te verrijken, schreef hij ook aan Francken, dien hij gekend schijnt te hebben, om nog uitvoeriger bericht, betreffende het wedervaren van zijn meester in de gevangenis. De brief, van 1 Dec. 1657, waarin Francken zich bij hem veronschuldigt, inzonderheid op grond van gebrek aan tijd, staat afgedrukt in de kl. 8o. uitg. van 1670, bl. 256. De tweede 4o. editie van 1658 bevat dan ook niets nieuws van de hand van Francken. Maar in de reeds genoemde kl. 8o. uitg. van 1670 komen eenige nieuwe aanteekeningen voor, die hij tusschen 1658 en 1664, zijn doodsjaar, moet geschreven hebben, indien zij waarlijk van hem zijn, hetgeen de goede trouw van Naeranus moet doen gelooven. Maar zij bevatten letterlijk niets nieuws. Zij bestaan grootendeels uit jammerklachten en betuigingen van medelijden met den onschuldig verdrukte, uit ontboezemingen, zoo het heet, van den gevangen heer zelven, die echter volstrekt niet aan zijn gevoelens noch aan zijn wijs van spreken herinneren. Indien Francken werkelijk zich aan dat zoetsappig gekwezel schuldig heeft gemaakt, moeten wij het wijten aan den verkeerden aandrang, waarmee men van hem vroeg wat hij niet geven kon. Wat hij had bijgewoond, had hij reeds verhaald; uit den mond van zijn voorzichtigen en niet zeer gemeenzamen heer had hij weinig of niets gehoord, en na zoo veel jaren nog minder onthouden, wat de moeite van het opteekenen waard was. Doch hij gevoelde zich natuurlijk gestreeld door de onderstelling, dat hij de eenige bewaarder was der merkwaardige gezegden, die zijn heer in de gevangenis gesproken had. Zoo kan hij er toe gebracht zijn om de beuzelarijen, die hem zelf in de gedachte kwamen, den wijzen Advokaat in den mond te leggen. Hoe sterk de verleiding moet geweest zijn, kunnen wij opmaken uit hetgeen ons Uytenbogaert verhaalt, dat hij, in 1630 Francken ontmoetende, hem gevraagd had »of sijn Ed. van my geen mentie en hadde gemaeckt"? Waarop hij natuurlijk ten antwoord had gekregen, dat zijn Ed,

bij het lezen van Uytenbogaerts boekjes, hem zeer had beklaagd, »omdat ick in mijn oude daghen moste gaen suckelen buyten Landts; oordeelende niet te min dat ick wel hadde gedaen wech gegaen ende mij gesalveert te hebben, vermits men anders met mij soude hebben omgesprongen, gelijck met hem, enz." (Uytenbogaerts Leven, 1e uitg. bl. 466). Het is niet vreemd, dat Uytenbogaert, hoe slim hij overigens was, zich het gunstige oordeel van den Advokaat liet welgevallen, en de juistheid van Francken's geheugen niet in twijfel trok. Maar wij, wier eigenliefde in de zaak niet gemoeid is, mogen twijfelen, of deze en diergelijke gezegden voor waarheid dan wel voor verdichting gehouden moeten worden.

Zooveel, dunkt mij, is zeker, dat wat de Historie in de editie van 1670 voor nieuwe aanteekeningen van Francken uitgeeft, nietswaardig gebeuzel is, dat wij niet op éene lijn met zijn onopgesmukt verhaal mogen stellen.

Van geen beter gehalte is het volgende, dat Francken bij bl. 79 van het Warachtig verhaal, op een los stuk papier, had aangeteekend:

»Mijn Heer op het schavot sijnde, hebbe ick verscheyden malen omgesien, omdat sooveel soldaten en volck op het Binnenhof was, en sach prins Mauweris voor de glasen staen in sijn gaelderye. Naderhant is mij verscheyde malen gesecht, dat prins Mauweris soude gesegt hebben, als mijn heer na 't sant ginck om te knielen voor het sweert: siet den ouden hontsvot beven."

Hetgeen Francken hier zegt zelf gezien te hebben, werd ook door De Groot geloofd, en in een zijner strijdschriften tegen Rivetus openlijk uitgesproken. Het is bekend, welke terechtwijzing hij hierop ontving. (Zie Brandt. Historie der Rechtspleging blz. 214). Ik voor mij twijfel niet, of het gerucht is bloote laster, en Francken heeft of zich vergist, of hij zegt wat niet waar is. Maar op zich zelf is dit gedeelte van de legende althans niet ongelooflijk. Welk verstandig mensch kan daaren-

tegen aan de tweede helft geloof slaan? Als de Prins zich aan het venster had vertoond, kon men hem hebben gezien. Maar wie kon gehoord hebben wat hij sprak, behalve de ongenoemde vertrouwden die met hem waren; en zouden dezen het hebben oververteld, en zouden in dat geval hun namen niet ter bevestiging van het vertelde er bij genoemd zijn? — Gelukkig voor het gezag van het oorspronkelijke, onopgesmukte Verhaal is het vrij van alle diergelijke verdachte toevoegsels.

Nevens de brieven en deductiën, die in de gevangenkamer waren geschreven, geeft de Historie een geheele reeks van requesten en vertoogen door de kinderen van den Advokaat en door hun rechtsgeleerde vrienden bij de Staten Generaal, de Staten van Holland en de Gedelegeerde Rechters ingediend. Zij zijn buiten twijfel echt: een enkel is indertijd gedrukt en verspreid (Mullers Bibl. v. pamfl. n°. 1618); de meeste berusten in originali op het Rijksarchief bij de overige stukken van het proces. In die verzameling heb ik er een aangetroffen, »gelevert bij de zoonen van Oldenbarnevelt aen den heer Rosa, den 7en Mei 1619", die in de Historie ontbreekt: er wordt niet aan verloren, want de inhoud verschilt niet wezenlijk van die der andere vertoogen en verzoekschriften. Alle te zamen echter zijn voor ons van belang, ook als kritiek, natuurlijk bescheiden en voorzichtige kritiek van de aangevangen procedure. — De propositiën der Fransche gezanten aan de Staten ten gunste der gevangen heeren, die de Historie in haar geheel meedeelt, waren reeds indertijd in druk verschenen; zij behooren niet tot hetgeen de familie voor de uitgaaf had bijgedragen.

Daarentegen heeft zij stellig de brieven, door koningen en groote heeren in der tijd aan den machtigen Advokaat van Holland geschreven, die achter de Historie prijken, aan den schrijver geleverd. De meeste, zoo als zich wachten liet, behelzen slechts curialiën, die niet meer leeren dan wat wij wisten, dat namelijk de invloed van Oldenbarnevelt heel Europa door op

hoogen prijs werd gesteld; enkele slechts behelzen berichten, die hetgeen wij van elders weten aanvullen of praeciseeren. Zij schijnen nagenoeg de eenige documenten geweest te zijn, die de Advokaat uit niet onverklaarbare roemzucht, uit de verzameling van staatsstukken, die in zijn kantoor berustte, had uitgeschoten. Zijn archief was overigens niet geordend: de bijzondere brieven lagen met de staatspapieren onder-een. Tijdens zijn gevangenschap, in zijn gedwongen maar ongewone en hatelijke werkeloosheid, trokken zijn gedachten vaak naar dien onbeheerden schat. Meermalen heeft hij vrijheid verzocht van zijn Rechters, om hem te gaan schiften en ordenen (zie de Verhooren, bl. 114 en 187 en de remonstrantie, in de Warachtige Historie, bl. 60). Den 7en Januari 1619 verzocht en verkreeg hij audientie »en begeerde (het zijn zijn eigen woorden, die ik aanhaal) onder belofte ende versekeringhe, in mijn huys te mogen gaen ende te scheyden die Registeren, Charten ende stucken van mijne Heeren de Staten van Hollant ende de mijne, opdat ick tgheene tghemeene Landt aengaet in publycke plaetse mochte overleveren." Dit verzoek werd noch geweigerd noch ingewilligd: er is nooit gevolg aan gegeven. Na de executie van den staatsman bleven zijn papieren de buit van zijn vijanden. Bij zijn gevangen zetten hadden de Staten Generaal ze niet in beslag durven nemen: want het waren de papieren van Holland, dat men nog diende te ontzien. Er werd wel over beraadslaagd, maar geen besluit genomen. (Zie Van Wijn op Wagenaar, X, bl. 130 en vgl. Carleton, 29 Augustus 1618, p. 289). De papieren bleven dus liggen tot na den afloop van het proces. Onmiddellijk daarop werd besloten ze te onderzoeken en te inventariseeren, maer zij bleken zoo talrijk te zijn en zoo slecht geordend, dat maanden vereischt werden om er mee gereed te komen. Het verzoek der kinderen om bij de schifting te worden toegelaten, ten einde de bijzondere brieven en familiebescheiden in ontvangst te nemen, werd met de gewone hardheid geweigerd; alles

zonder onderscheid werd uit het kantoor gelicht, in groote kisten gepakt, verzegeld en naar de kamer van Gecommitteerde Raden gebracht. Maar nu ontstond er geschil tusschen de Staten Generaal en de Staten van Holland over de vraag, wie de papieren sorteeren zouden. De Staten Generaal meenden dat, daar het proces van hunnentwege was gevoerd en het vonnis in hun naam uitgesproken, het ook aan hen stond om, gezamenlijk met de Staten van Holland, de papieren te onderzoeken. Holland daarentegen vorderde ze, als zijn staatsstukken en als zijn eigendom op, en Holland kreeg ten slotte zijn zin en het benoemde den 28en Juni de heeren van Duvenvoorde en [N. B.! François Aerssens] van Sommelsdijck, mitsgaders den pensionaris Mr. Andries de Witt om de penne te voeren, tot visiteurs; bij wie later (den 3en Juli) nog voor het Nquartier Bruyninck gevoegd werd. Voor de familie en voor de nagedachtenis van den gevallen staatsman was dit onverschillig: de Staten van Holland waren nu, na de verzetting van de magistraten, even partijdig jegens hem als de Staten Generaal, en de leden der commissie inzonderheid waren zijn geslagen vijanden. Het was een hard geval, dat zulke lieden de papieren, waaruit de schuld of onschuld van den Advokaat het zekerst moest blijken, in hun macht kregen. Een tweede proces, om zoo te zeggen, kon thans tegen zijn nagedachtenis worden aangevangen. Dat daarvan echter niets is gekomen, dat geen bewijzen van schuld uit de vermeesterde papieren aan den dag zijn gebracht, staat in mijn oog met een finale vrijspraak gelijk. Aan den lust om van schuld te overtuigen ontbrak het niet; aan de gelegenheid om de bewijzen op te sporen, als zij bestonden, evenmin: dat er niets te voorschijn is gebracht heeft dus een gewichtige beteekenis. Voor de nagedachtenis van Oldenbarnevelt is het niet te betreuren, dat men hem zijn papieren niet zelf heeft laten schiften, en dat het zijn vijanden zijn geweest die aan zijn nalatenschap de handen hebben geslagen.

Maar voor de geschiedenis is het niet genoeg te bejammeren.

De schat, die zoo hij ongerept in zijn geheel was overgeerfd, voor haar van onberekenbare waarde zou geweest zijn, is thans verspild en verstrooid, en zeker voor een groot gedeelte opzettelijk vernietigd. Hoe de visiteurs er mee zijn omgesprongen, kunnen wij slechts uit enkele toevallig bekend geworden omstandigheden gissen. Zoo is er bij voorbeeld een brief van Bruyninck, van 23 Juli 1619, aan de Gecommitteerde Raden van het Nquartier bewaard gebleven, waarin hij schrijft: »Wij zijn een dag of twee drie geleden getreden in 't besoigne van 't visiteren van de papieren van den advokaet Barnevelt; vinde deselve seer confuus ende pesle mesle door malcanderen. Sal niet nalaten te letten op de stucken ende gerechtichdheyt van ons quartier, om uwe E. van alles bij gelegentheyt te adviseeren." (Kron. Histor. Gen. XXI bl. 426). Dit beteekende dat wat in de papieren belangrijks voor het Nquartier gevonden werd, daaruit gelicht en aan de Heeren overgemaakt zou worden. Evenzoo kreeg de Heer van Brederode, den 21 Dec., van de Staten gedaan, dat »alle stucken ende papieren sijnen huyse ende gelegentheyt aangaende, onder de papieren van den Advokaat Barnevelt bekomen", hem zouden worden overgeleverd. (Resol. der St. v. Holl.) Zoo werd het bijzonder belang der gunstelingen ten koste van het landsbelang behartigd. En ware het daarbij maar gebleven. Maar alle papieren, die vrienden konden compromitteeren, zijn zonder twijfel als van geen waarde vernietigd. Zie hier wat Hooft, de geschiedschrijver, daaromtrent had opgeteekend: »Als men Barnevelt ving, taelde men niet eens na sijn papieren: na zijn dood ja. Berkhout heeft mij gesegt, dat er een schrift, gezonden van hem uyt Vrieslant, onder was, en hem in bekommering hield, omdat het seer naer vrijheyt smaacte. Dit schrift is hem door Albert Bruininck, die een was van de verzeekerers der voorseide papieren, ter hant gestelt, zoo de raadtsheer Veerius mij gezeit heeft." (Brandt, Historie der Rechtspleging, bl. 219) Dit alles zijn bloote geruchten en ongewaarborgde

verhalen; maar zij hebben een zoo hooge mate van waarschijnlijkheid voor zich, dat wij ze, althans in de hoofdzaak, wel voor juist moeten houden. Wij begrijpen dan ook licht, dat Aerssens zich in de commissie heeft laten kiezen: hij, de oude vriend en vleier van den Advocaat, de zoon van den Griffier die zooveel jaren een van zin en een van hand met hem geweest was, had zeker onder die papieren veel, wat hij liefst zelf vond en behandelde. Van die talrijke papieren, die in het eerst door hun omvang de heeren in verlegenheid brachten, is dan ook betrekkelijk slechts weinig in het Rijksarchief beland. Moge dat weinige ten minste nog eens volledig worden uitgegeven.

OPZEGGING VAN AMBTS- EN LEENPLICHT.

Hoogeboirne furste, hertoge van Gulik enn van Gelre enn greve van Zutphen, geduchte here.

Also als gi ijn voortijden mij, Hubrecht, here van Kulenborch ende ter Lecke onthalden enn tot uwen raijde genomen hebt, so lait ich u weten mit desen tegenwoirdigen brieve, dat ich dat onthalt enn die raetschappe op sege enn alle gelove, die ich met u gehadt mach hebben, want ich dair nijt langer ijn staen noch wesen en will.

In orkunde des hebbe ich mijnen zegel hier bijnnen opgedruckt.

Int jaer XIIIIc enn negen, des derden daige in den maent Junio.

Hogeboirne furste, hertoge Reijnald van Gulick enn van Gelre enn greve van Zutphen, geduchte here.

Ich Hubrecht, her to Kulenborch enn te Lecke, laite u weten mit desen brieve, dat ick u opdrage alsulke guede,

leene enn manschap, als ich van u ontfangen enn gehalden hebbe, want ich nijet langer dair aff in uwer huldinge enn ede staen en wil.

In orkunde des hebbe ich mijnen segel hier bijnnen opgedruckt.

Int jaer XIIIIc enn IX, op sente Bonifacius dach. [5 Juni]

Deze beide brieven zijn opgeteekend in het oudste der Geldersche Leenboekeri, f°. 159 v°. en verdienen met eene opheldering bekend gemaakt te worden.

Reinald IV, hertog van Gelre, verklaarde den 23sten Sep- 1407 den Hollandschen graaf Willem den oorlog bij een korten ontzegbrief [1]. Den 29sten April van het volgende jaar werd een wapenstilstand gesloten, die den 2den Februari zou eindigen, doch tot den 1den Mei verlengd werd.

De Hollandsche graaf kreeg een machtigen bondgenoot in boven vermelden Hubrecht van Kulenburg, juist in die streek, waar het toneel van den oorlog was: Arkel en Gorinchem.

Hubrecht was een der raden van den hertog en zijn ambtman in de Bommeler- en Tielerweerden [2].

Het stond hem volkomen vrij, die betrekkingen neder te leggen, zooals hij in zijn eersten brief deed.

De tweede is overeenkomstig het leenrecht. Het was den leenman geoorloofd het leengoed aan den leenheer terug te geven en daardoor zijne leenplicht te doen ophouden. Und wil een man sin lehen sinem herren uf geven und wil sin niut me von im han, er mag ez mit rechter niut gewei-

[1] In de noot van Matthaeus op Chronicon auctius Iohannis de Beka, in zijne Analecta, III, p. 332, en daaruit bij Van Mieris, Charterboek, IV, bl. 79.

[2] Nijhoff, Gedenkwaardigheden, III. Oorkonden nos. 224 en 78,

geren, er muoz ez von im uf nemen [1]. Jammer voor de eer van Hubrecht van Kuilenburg dat hij niet doen kon, wat hij zeide en dat wel door eigen daad.

Hubert van Beusichem verkocht den 21sten November 1281 zijn burg Kulenburg aan Reinald graaf van Gelre [2] en ontving hem weder van hem in leen. Hubert Schenk van Kulenburg verklaarde den 31sten Augustus 1332 de stad met het hoog en laag gericht van den hertog van Gelre in leen te houden en de stad en vesten als zijn open huis te zullen bewaren [3].

Onze Hubrecht ontving in 1402 van den hertog al sulken slot, heerlijkheden, landen, luyden, thiende, erve, thuis, hoge en lege, in natten, in drogen, binnen en buitendijks, met allen heuren toebehoren, tot eenen Zutphenschen leene. De tucht er van, die hij aan zijne moeder Beerta gegeven had, werd in het volgende jaar door den hertog goedgekeurd [4].

Doch wat had de leenman gedaan?

Den 12den Mei, 14 dagen voor dat hij den brief schreef, had hij eene overeenkomst gesloten met den graaf van Holland, waar in hij zich verbond vijand te zullen worden van Gelre, van die van Arkel, van den bisschop en de stad van Utrecht en zijn huis slot en stede van Kulenburg voor den graaf open te stellen.

Deze gaf hem zelf verlof vijand van den hertog te worden en beloofde hem geld en schadeloos houding voor zijne handelwijze, die het leenrecht met den naam van felonie bestempelde.

Arnhem. SLOET.

[1] Schw. Lehnrecht 6.
[2] Oorkondenboek van Gelre en Zutfen, no. 1039.
[3] Nijhoff, a. w. I. Oorkonde no. 352.
[4] Aangehaald Leenboek.

BEELDSTORMERIJ TE DELFT IN AUGUSTUS EN OCTOBER 1566.

DOOR

Mr. J. SOUTENDAM.

Onder de geschiedkundige mengelingen, welke als kleine bijdragen tot de geschiedenis mijner geboorteplaats, van 1860 tot '70, door mij achter het Jaarboekje van Delft werden medegedeeld, kwamen in dat van 1863 eenige uittreksels voor uit het 1. Resolutie-boek van Veertigen dier stad, voornamelijk op de godsdienstige onlusten van die dagen betrekking hebbende. In een noot, bl. 28 van gemelden jaargang, maakte ik gewag van een op 't gemeente-archief voorhanden omstandig »Proces-verbael gehouden na het innenemen van het cloester vande minderbroeders," van 5 October en volg. dagen, a°. 1566, alsmede van een »protest van mijn heeren de Regierders der stede van Delft teghens die vande nieuwe religie", van 12 October 1566, bij voornoemd proces-verbaal bewaard.

Het komt mij voor niet van belang ontbloot te zijn in deze Bijdragen, wier kolommen voor vaderlandsche geschie-

denis zijn opengesteld, beide authentieke stukken, die tot nog toe nergens in druk verschenen, het licht te doen zien, in verband met hetgeen in Resolutie- en Keurboeken, bij van Bleyswijck, den naauwkeurigen Delfschen stedebeschrijver, en andere auteurs aangaande die »religieuse troubles" is vermeld.

Nadat, gelijk Bleyswijck berigt, »'s daechs voor den dagh, welcken de Rooms-gesinden ter gedachtenisse van den Hemelvaert der salige Maria vieren" (14 Aug. 1566), de kerkplundering en beeldstormerij in W. Vlaanderen begonnen was, duurde het niet lang of het dol geweld sloeg ook herwaarts over. Terwijl het op eenige plaatsen met magt, wakkeren tegenstand en goed beleid werd gestuit, gelukte het den Delfschen magistraat niet het hollende graauw te beteugelen. Onder de talrijke geestelijke gestichten van Delft moest vooral het klooster der Minderbroeders het ontgelden. »Want" — zoo luidt het verhaal van Bleysw. — »dese Orde der Minne-broeders sich allenthalve met d'Inquisitie ofte ondersoeckinghe der Ketterye (soals men 't doen noemde) dapper bemoeyt hebbende, over sulcx oock allerwegen seer diep in den haet der Burgeren waren ingewortelt, diensvolgens dese Storm-buy aldermeest op hare cappen is aengedropen: en indien men den Jesuyt Famianus Strada mach geloven, soo waren de Delftsche wijven schrickelijck op de Minre-Broeders verwoet; want hy schrijft uyt, dat een lenghte van Delftsche Helleveechten (nae dat sy parlement ofte Raedt gehouden hadden) met sulck een wonderlijcke schielijckheydt en hevige furieusheyt (niet anders als of met den Duyvel beseten waren geweest) gemeenderhant, vooreerst de kerk der Franciscanen ofte Minre-Broers, hebben ingenomen, alles over-rompelt en geplundert, daer na met een helsche drift en boosheyt het Clooster opgebroken, 't welck sy met een gedruys, als of de Hel open gingh, door ende weder door lopende soodanig vervulden, dat al de Minre-broeders door die ongewoone gedaente van sulcke

furieuse en rasende wijven gruwelijck verschrickt zijnde, eensdeels met de vlucht, anderdeels met verschuylinge in holen en verborge plaetsen, sich te salveren geraden gevonden hebben, als vreesende dat het haer aen den lijve oock soude mogen gelden." Toen de geestelijkheid van Delft de geruchten vernam, welke uit Vlaanderen, Brabant, Zeeland en inzonderheid uit Antwerpen tot haar overkwamen, was zij als door den donder getroffen en, »met allen seer gruwelijck van gemoet ontstelt." De Vroedschap, op het vernemen der kerkplunderingen in de naburige landstreken, vergaderde aanstonds, om ten spoedigste middelen te beramen, ten einde »alle toekomende overval, geweldt en pilgeringe met bequame orders en bescheydentheyt tegen te gaen", zoowel door de burgers tot rust, vrede en onderdanigheid te vermanen, als door het plaatsen van sterke bezetting en wachtposten voor de openingen der kerkhoven, kerkdeuren en op de hoeken van de straten der stad, om zoo mogelijk de belhamels en aanleggers van het werk bij den kop te doen vatten en zoodoende den moedwilligen schrik aan te jagen, een en ander met het tweeledig doel om, ware 't doenlijk, »de smokende muyterij in stilligheydt of andersints (des noots zijnde) met strenger ernst en rigeur te dempen." Niettegenstaande de genomen preventieve maatregelen werd hier ter stede, waar de Reformatie zich reeds vroeg talrijke aanhangers had verworven, [1] veel geweld gepleegd. Hoe het daarbij toeging, kan blijken uit een missive, niet meer in originali in 't archief voorhanden, doch door Bleysw. voor de vergetelheid bewaard, uit den naam van de Delfsche magistraat aan Madame de Parma, als regente dezer landen, gerigt. Zij luidt als volgt:

---

[1] Vgl. mijne Mededeel. uit het archief der stad Delft, bl. 37 vv., en IJSSEL DE SCHEPPER, Lotgevallen van Christiaan II, enz., bl. 133 [1], waar uit LENZ, Staatspapiere, p. 19, wordt aangehaald een plaats uit een instructie van Margaretha voor hare gezanten aan den Keizer, van 9 Julij 1525. Delft wordt daar onder de steden genoemd, waar „l'erreur et abus de la secte luthereine" heerschten.

»Genadichste Vrouwe",

»Alsoo op Vrijdage lest-leden (23 Augustus) de druckelicke, ende jammerlicke nieumaren alhier verstroyt syn geweest, van de desolatie ende verderffenisse van Antwerpen, te weeten dat alle de Kercken, Cloosteren, en de Conventen, aldaer gespolieert zijn, van alle heure Beelden ende Ornamenten, dat oock van gelijcken geschiet soude wezen te Breda, te Bergen op Soom, Seven-Bergen, ende in andere ommeleggende plaetsen in Brabant, dat van gelijcken tot Middelburch, ende in andere diversche steden in Zeelant, ende oock in diverse quartieren van Vlaenderen, 't selve mede geschiet was, es die geestelicheyt binnen deser stede daer deur zoe verslegen ende geconsterneert geweest, dat sy terstont ten selven dage seer subitelick buyten onse wete ende advijse, begonst hebben alle heur Juweelen ende Ornamenten te doen dragen ende ruymen buyten Kercken ende Conventen. 'T welck gecommen synde tot onser kennisse, ende ons uyterste devoor ende diligentie daerinne gedaen hebbende, omme daer inne discretelick te voorsien, hebben middelertijt al de gildens (verduchtende dat haer Authaeren, Schilderijen ende andere Ornamenten gebroocken ende gedemolieert souden worden, gelijck in andere steden gebeurt was) al de selffde doen weerren ende wechdragen, van gelijcken hebben oock gedaen alle de gene die de kercken, met eenige Schilderijen, Epitaphien ende andere Ornamenten, gedoteert ende verçiert hebben ofte die van haer Ouders gecomen waren; omme jegens welcke vreese te voorsien, ende oock alle occasien van al sulcken inconvenienten als elders waren geschiet te voorcomen, hebben wy daechs daer nae (24 Augustus)[1] de

[1] Bl. 134 v. zijne Beschrijv. van Delft haalt Bleysw. uit het geschrift van MICHAEL VOSMAER, Tractatus de diva Virgine Delfica, aan, „hoe dat in 't jaer 1566 op St. Bartholomeus-dagh, zijnde den 24 Augusti, de Beelde-Storminghe hier ter plaetse oock juyst alder eerst in dese (de oude) kercke ontstont en aenvanck nam, 't welck hy (Vosmaer) als een notabel merck-teycken van straffe en exemplaer oordeel Godts,

volle Vroetschap, ende den breeden Raedt deser Stadt doen vergaederen, om op 't gunt voorsz. es, te communiceren ende goede ende bequamen middelen van remediën te advyseren, waer mede geoccupeert wesende, zyn ons die tijdinge gebrocht datter een groot getal vande gemeente, ende Rappaelje, inde Parochie Kercken gecomen waere, ende aldaer eenighe Beelden ende Schilderien offgesmeten hadden, 't welck verhoorende, syn wy gelijckelijcken gegaen naer de voorsz. Kercken, omme 't gunt voorsz. es by goede manieren te beletten, ende hebben met goede woorden, ende onderwijs hemluyden by alle wegen geïnduceert, dat sy van alle vordere destructie wilden desisteren, ende uyt der Kercken gaen, niet sonder 'groote moeyten ende arbeyt; ende syluyden zulcx vertrocken, ende de voorsz. Kercken geslooten synde, hebben in diligentie de Schutterye ontbooden, ende alle waecken vermeerdert ende versterct, ende alsoo middelertijde gepredict in den Hage in 't Voorhout, zyn des nachts daer nae volgende inder Minne-Broeders Kercke alhier ingebroken, ende hebben aldaer oock die Beelden vernielt ende ter neder getrocken, 't welck de Wacht gewaer wordende, syn met alder macht derwaerts gegaen omme 't selve te beletten, ende hebben daer gevonden groote menichte van gespuys met geschut, ende alderhande geweer, ende hem daer jeghens stellende, syn in groot perikel geweest van alle gelijck doot-geslaghen te werden, sulx datter oock een vanden Regierders in de foulle gequest es, ende syn

over dese hare wanckelbaere veranderlijckheydt der Voor-ouderen, schijnt te willen imputeeren". Die kerk namelijk. oorspronkelijk aan St. Bartholomeus gewijd, zou in 1396 aan den H. Hypolitus zijn „gerecommandeert", ten gevolge eener „treffelycke daedt op St. Hypolitusdagh" in den oorlog met Vriesland ten dienste van Hertog Aelbrecht manhaftig uitgevoerd, waardoor de Delvenaars zich diens gunst, in 1359 verbeurd, op nieuw verwierven en hunne privilegiën en vrijheden terug kregen. „Weshalve" — zoo gaat Bleyswijck voort — „sy desen Heyligen Man Hypolitus voor een Patroon van haer Kerck, en met eene van haer gantsche Stadt hebben aenghehouden, en boven den H. Apostel Christi ghepreferee rt,"

eyntelick nochtans met goeden parsuasien eensdeels gestilt, ende tevreden gestelt, mits dat men hemluyden open soude 't geheele Convente, daer sy riepen ende sustineerden veel vreemden ende uytheemsche luyden te wesen, 't welck nochtans sulcx niet bevonden en worde, waermede niet tevreden synde, zyn van daer voorts gelopen naer 't Convent van Sinte Claren, alwaer hemluyden gelijcke openinge is gedaen, alsoo aldaer alle de Beelden vander Kercken, te vooren wech gedaen waren ende oock niemant vreemts aldaer worde gevonden, soo sy hadden gesuspiceert, ende hebben aldaer geen sonderlinge schade gedaen, noch eenige van de Broeders ofte Susters Conventualen yet misdaen, ende is eyntelijck met groote moeyte de selve vergaderingen voor die tijt by ons doen vertrecken, maer sanderen daechs verstaende dat in 't voorsz. Convent van de Minre-Broeders, weder was een groot getal van 't voorsz. Rappaelje die aldaer groote ongeregeltheyt thoonden, bysonder in 't vernielen vander spijse ende drancke, zyn wy om 't selve te beletten, met competente assistentie vander Schutterie derwaerts gegaen, ende hebben eenige oock van dien gevangen, ende geapprehendeert, ende de reste is geweecken ende gevlooden. In welcke staete de saecke alsnoch is, hebbende 't zedert alomme in andere Quartieren ende wijcken vander stede, de wachte soo wel by dage als by nachte sulcx versterct, dat wy niet en twyffelen ofte sullen metter hulpen van Godt, de overhant behouden, ende de voorsz. Stadt in ruste ende obedientie conserueren, en alle vordere seditie ende oproer soe wel van eenige Burgers, als oock andere wederstaen ende beletten, immers van eenighe verdere feytelijcke attentaten daer van eerst groote vreese was. Alleenlijck dat wy seere beduchten, dat wy die Predicatiën, die sy seer versoucken in een vande voorsz. Kercken te mogen doen, qualijck sullen mogen beletten, waer-inne nochtans wy alhier alle naerstigheyt doen, ende oock sullen continueren omme die naer onse uyterlijcke machte by alle manieren ons mogelijck

synde te beletten, daer van wy Uwer Hoocheyt by dese hebben willen adverteren, ende 't selve niet eer hebben mogen doen, om die groote, haestige, ende oock continuele occupatien in alle 't gunt voorsz. es, ons belettende, ende indien uwer Hoogheyt yet anders ofte vorder soude gelieven by ons gedaen te worden, sullen ons gaerne in als employeren tot dienste van syne Majesteyt, ende Uwer Hoogheyt naer ons uyterlijck vermogen. Geschreven tot Delff desen XXVI. Augusti, XV LXVI."

De superscriptie was: »Aen de Hertoginne van Parma, Regente vanden Lande van herwerts."

Het »proces-verbael", zoowel als het »protest" van den »tweeden alarm" in October daaraanvolgende, schijnen aan Bleysw. niet bekend geweest of althans ontsnapt te zijn; immers vermeldt hij daarvan niets. Alleen wijst hij op hetgeen dienaangaande bij BOR en STRADA voorkomt, die beiden van de verwoesting van het Minderbroedersklooster in Oct. 1566 gewag maken,[1] terwijl de geleerde oud-Burgemeester ten slotte aan hun relaas vastknoopt een psychologische verklaring van het wonderlijke verschijnsel, dat »sulck dullemanswerck [door] het Vrouwelijck geslacht (welckers grootste cieraet de zedigheydt is)" werd bedreven, de opmerking nl. »dat sy (de Wijven) geseght werden in alle hare passien ende herts-tochten deurgaens heftiger en onmatiger te zijn."[2]

Vooral om een dieperen blik in 't gemeenteleven van die dagen te werpen en de onderlinge verhouding van vroedschap en schutterij, die, gelijk men weet, toen ter tijde uit de

---

[1] Zie Bleysw., bl. 414 vv.

[2] Onwillekeurig denkt men hier aan de beschrijving van het oproer in „das Lied von der Glocke" van Schiller, waar de teedere kunne, door Strada, bij het relaas der overrompeling van 't klooster der Franciscanen, met een troep bezetelingen en uitgebroken krankzinnigen vergeleken, in hyena's wordt herschapen, een dichterlijke vrijheid, die op zoölogische gronden moeijelijk zou te verdedigen zijn.

meestgegoede en »braafste" burgers was zaamgesteld, meer van nabij te leeren kennen, geloof ik, dat de mededeeling van het merkwaardig proces-verbaal en het zich daaraan sluitende protest van den Delfschen magistraat haar nut kan hebben. Tevens wordt daarmede een kleine bijdrage geleverd tot het belangrijke werk van den heer Hofdijk, de oude Schutterij in Nederland, dat onlangs het licht zag en waarin die van Delft op waardige wijze o. a. door haar oude ordonnantie van 1397 en een afbeelding, genomen naar een ten Raadhuize bewaard schutterstuk, vertegenwoordigd is. [1]

Proces verbael gehouden na het inne nemen van het cloester van de Minnebroeders.

Achtervolgende zeekere acte commissoriael vanden Hove van Hollandt van date den Ven Octobris LXVI hier nae geinsereert, Alsoe Jan Jansz. Sasbout, Borgemeester, Mrs. Willem van der Criep, pensionaris ende Arent van der Meer, Secretaris der stede van Delft, uyten naeme ende als gedeputeerden der selver stede, Up huyden te drie uyren, des Hove van Hollandt mondeling te kennen gegeven hebben, hoedat op huyden voor die noene eenige Inwoonders met groote menichte van vrouwe persoonen hem vervordert hebben op te loopen ende Inne te nemen tconvent ende die Kerck van de minnebroeders aldaer, destruerende die

[1] Het portret van den vaandrig van het Oranje-vaandel, Willem Jacobsz. Delff, den grooten plaatsnijder en beroemden schoonzoon van Michael Mierevelt, wiens meeste kunststukken hij door zijn naald vereeuwigde, is mijns inziens, minder gelukkig uitgevallen. Een betere en getrouwere copie werd geleverd door den hr. J. Taanman, van wiens hand een ets, naar de schilderij van Rochus Delff, boven bedoeld, genomen, geplaatst is, voor het geschrift van den hr. D. Franken Dz., getiteld: L'oeuvre de Willem Jacobszoon Delff. Amsterd., 1872, roy. 8o. — Vergis ik mij niet, dan heeft Emile Montégut, in zijne „Impressions de voyage et d'art, Revue des D. M., 1868, p. 435 vv. een voortreffelijk schilderstuk van den Delfschen van der Meer beschreven, waarop de Delfsche schutterij, bij gelegenheid van een oproer — wanneer is mij ontschoten — een gewigtige rol speelt.

Beelden, d'oxalen, de gestoelten anden kercken, mitsgaders oick de cellen ende Boucken vande Conventualen, praeparerende voorts die kercke vant voorsz. convent (zoet schijnt) om op morgen bij heuren nyeuwen praedicant tsermoen ofte predicatien te doen doen, all contrarie d'overcompste ofte accorde van date den XXIIIen Augusti tusschen die hoocheyt vande hartoginne van parme ende de Eedelen geconfedereert gemaect, ende placaten van zijne Mat. daer op gevolcht. Versouckende mitsdien de voorsz. gedeputeerden assistentie van seeckere Commissarissen vanden voorsz. Hove, omme den Regenten der voorsz. stede te assisteren omme alle voirdere Inconvenienten te helpen beletten, Indient doenlick waer, ofte anders alzulcke Remedie te stellen als naer gelegentheyt vande zaecke bevonden zoude werden te behooren, Soe ist dat tvoorsz hoff om Redenen boven verhaelt gecommitteert heeft ende committeert mits dezen Mrs. Arnoult Sasbout ende Boudewijn Jacobsz. Raeden ordinarissen vanden voorsz hove, omme hemluyden te transporteren binnen der voorsz. stede van Delft ende dese saecke angaende mitte Regierders aldaer te communiceren, ende alle debvoir ende naersticheyt te doen tot observatie van de oude Catholijcke Religie, ende tvoorsz. accordt ende overcompste, ten eynde datter geen vorder praedicatie en geschiede soe verre hemluyden mogelijck es. Gedaen in den hage, den Ven Octobris XVc. LXVI. Bij Mrs. Cornelis Suys, heere van Rijswijck, president, Arnoult Sasbout, Dominicus Boot, Arnoult Nicolai, Boudewijn Jacobz., Nicolaes vander Laen, Adriaen vander Houff, Reynier Moons, Johan van Lezaen, Adriaen vander Mijle, Jacob vander Mersche, Witte Wittens, Charles de Smijtre ende Jacob de Quesnoy, Raetsluyden van Hollandt. In kennisse van mij. Onderteyckent: J. de Woerden. Hebben wij Commissarissen voorn. ons gevonden binnen der stede van Delft ten selven dage ontrent seven vuyren Inden avont Int convent van St. Aechten binnen der selver stede, Alwaer voor ons ver-

schenen zijn twee van de Burgemrs. der voorsz. stede, als Huych Jansz. ende Jan Jansz. Sasbout ende met hemluyden heur voorsz. pensionaris ende Secretaris, deselve ons te kennen gevende, hoe dat de Regierders der voorsz. stede nae heurluyder scheyden vuyter Raide ende wedercompste tot Delft vergadert waren geweest, die zij angegeven hadden van onsen compste ende mitsdien geresolveert om des anderen daechs voor seven vuyren opt Stathuys te vergaderen ende te zien wat vorder Inde voorsz. saecke te handelen zoude zijn.

Ende des anderen daechs ter voorsz. vuyre opt Stathuys comparerende, hebben wij aldaer vergadert gevonden die vier Burgemeesters der voorsz. stede, met die vande wet ende vroetschappe, den welcken wij voorgehouden hebben onse Commissie.

Waer nae heeft die Burgemeester Huych te Groot (omme te zien by wat middelen ende wegen men gevougchelicxte zoude mogen beletten, dat Int voorsz. convent vande minnebroeders ende zulcx binnen der stadt geen predicatien gedaen en zouden werden) de stemmen omme gevraecht, ende alzoo groote swaricheyt viel met wat middelen men tzelve zoude mogen beletten ende dattet oick mit crachte ofte daet niet wel doenlick en was, eer men wiste hoe men mitte schutters der voorsz. stede stondt ende offer die selve toe souden willen verstaen omme vorder commotie ende oploop te beletten, zoo men anders geschapen soude zijn een groot perickel anne te gaen ende de stadt In meerder Inconvenienten te mogen brengen, zoe van berovinge als andersins, Es eyntelijck geresolveert ende goet gevonden, dat men de schutters der voorsz. stede ontbieden soude ende die selve spreecken hoe zij gesint zouden wesen die stadt by te staen, ende off zij daer op den eedt zouden willen doen, omme daer nae te zien hoe men die vorder praedicatien zouden mogen beletten, Ende binnen middelen tijde es gesonden geweest binnen tvoorsz. convent omme te weten off aldaer eenige vergaderinge van volck was, die hem tot de praedicatien souden mogen

schycken, maer en worde anders nyet bevonden dan dat die gaende man aldaer vuyt ende Inne comende was, omme te besien hoet Int selve convent gemaect was, Ende heeft oick een vande Schepenen binnen middelretijt den predicant van de nyeuwe Religie (die opte gewoenlijcke plaetse buyten der waterslootze poorte gereet was om zijn predicatien te doen) gespreecken gehadt ende hem voorgehouden van wegen die Regierders omme hem te willen wachten eenige predicatien binnen tvoorsz. convent te doen ende die gemeente daervan mede te willen dehorteren, Die welcke hem ter antwoerde gegeven hadde (zoe hij zeyde) dat hij praedicant altoes In meeninge geweest was binnen der stadt nyet te predicken dan by consent vander overheyt, Ende dat hij tselve zulcx alsnoch verstont omme nyet te doen dan by gedoogen der selver.

Es voorts by den voorsz. Burgemrs ende Regierders geraempt geweest te zeinden twee gedeputeerden ander Exe. van den Prince van Orangien stadthouder mit zeeckere missive van credentie, omme hem te kennen te geven hoe die saecken op ghisteren angaende tvoorsz convent vande Minrebroeders gegaen waren ende oick aen zijnder Exe. te versoucken assistentie van sijns persoens ofte andersins omme vorder Inconvenienten dyer vuyt zouden mogen spruyten te beletten. Daertoe gedeputeert zijn geweest de voorn. pensionaris ende ..... [1] oick mit missive ander hartoginne van Parme tenderende ten selven effecte, omme voorts daer mede boven te reysen soe verre den stadthouder zulcx goet dochte.

Des naenoens ter eenre vuyre weder vergadert zijnde alle gader opt stadthuys, zijn aldaer ontboden geweest die schutters vande voetboghe der voorsz. stede, wesende hondert In getalle, daervan ontrent XXX absent waeren. Ende es den presenten by ons voorgehouden die geliefte

[1] De naam van den afgevaardigde is niet genoemd.

ende wille van zijne Mat. de hartoginne Regente ende de voorn. Stadthouder, daer by zij tot noch toe altoes versocht hebben, alle oproer ende commotie binnen de steden te willen beletten, ende omme tselve wel te volcomen nyet doenlijck en was, dan by assistentie vande genoemde schutterie, als Litmaten der selver stede, zoe wanneer die selve tot eendrachticheyt verstaen wilden. Ende om bat daer toe te comen, dat de voorsz. Regierders geraempt hadden die selve voorz. schutterie den eedt weder aff te nemen om die Mat. houw ende getrouw te wesen etc., naer breder vermelden den selven eedt, die heml. by geschrifte geleesen werde ende hier naevolgende es: Ick zweere hulde die Conincklijcke Maiesteyt als Grave van Hollandt, die stadt van Delft houwe ende getrouwe te zijn, die privilegien ende handvesten der stede trouwelijk te helpen houden ende voorstaen, ende Burgemm. der selver stede Int gundt zij vuyt saecke van hun officie, dienende tot dienst ende welvaert der selver stede, ende om alle rumoir, oploop ende commotie te beletten gebieden zullen, gehoorsaem ende den selven ofte heuren gecommitteerden wesende van die vroetschap deeser stede Int gundt voorsz. es te assisteren ende te volgen daer zijt begeeren sullen. Tot hiertoe den hoefftman met den schutters. Voorts die schutters alleen: en dat ick In allen vergaderinge, die de hooftmans van de schutterie zullen leggen, compareren sal, ende op tgheen geproponeert wert getrouwelijcken sall helpen Raeden, ende wes bij tmeerendeel van de schutters aldaer tegenwoerdich zijnde geaccordeert wort, dat sal ick volgen ende oick secreet houden, indien mijn zulcx bevoelen wert, zoe waerlijck moet mij God helpen ende all zijn heyligen. Versouckende an hemluyden dat een ygelick den selven eedt zulcx presteren wilde, ofte verclaringe doen van die selve te Refuseren, op dat die Burgemeesters in cas van eenich oproer weeten mochten met wyen zij ter strijt zouden mogen gaen off nyet, ende dat elck zijn opinie vrielijck daervan wilde verclaeren.

Waer op die voorsz. schutters eyntelijck versochten copie van den Eedt omme mit elcanderen te spreecken, ende sulcx vertrocken zijnde hebben eerst een dilatoer Antwoert inne gebracht, als dat zij begerende waeren vuyt elck Rot een hooftman te kiesen byt meerendeel ende dat vuyte schutters ende nyet vuyte vroetschap, ende dat zulcx gedaen zijnde zouden alsdan vorder antwoorde Innebrengen.

Daer op heml. weder by den voorsz. Burgemeesters voor Antwoorde gegeven es geweest, dat zijluyden nyet en conden verstaen waer toe die voorn. vander schutterie zulcke nyeuwicheyt begerende waeren, zoe die hooftmans heml. altoes zelffs mede voor schutters gehouden hadden, ende zulcx oick alle Lasten als dandere van der schutterie dragende waeren, ende mitsdien nyet en behoorden gereprocheert te werden, dan soe verre zij int particulier op eenige van de hoeftmans yet te Reprocheren hadden, mochten dat de kennen geven, omme daer Inne geremedieert te werden naer behooren. Daer van zij weder Rapport begeerden in den heuren te doen. Ende naer Rapport gedaen ende hemluyden weder gehoort, ziende dat die saecke maer tendeerde tot dilay, zijn wij commissarissen mitte Burgemeesters ende eenige van de wet gegaen by de selve gemeen schutterie In een ander Camer vergadert zijnde, heml. te kennen gevende, hoe dat wij bemercten, dat zij swaricheyt maecten omme den voorsz. eedt zulcx als vooren te presteren, Nyetemin omme die saecke nyet te retarderen, dat wij hemluyden wel voor wilden houden, dat tselve alleen versocht was geweest overmits tinconvenient dat men daechs te vooren gesien hadde geschiet te zijn Int minrebroeders clooster, overmits eenige schutters ontboden zijnde op stadthuys nyet gecomen waeren, twelck Indient gebeurt hadde, men mogelick anders daer Inne verzien zoude hebben, dat zij Burgemrs heml. betrouden opten eedt die zij als poorters ofte Ingeboren gedaen hadden ende mitsdien vorder daerop nyet staen en wilden. Dan was tversouck omme van hemluyden finalick

te weeten (alsoe tvoorsz. convent scheen althans gepreparcert te zijn tot de praedicatie) off zijluyden (In gevalle men den predicant daer Inne wilde brengen) nyet In meeninge en zoude zijn volgende taccordt byde Hartoginne mette Eedelen geconfedereerden gemaect, dat effectuelijck te wederstaen, ende voorts te praecaveren dat gelijcke Inconvenienten ofte Insolentien an andere goodtshuysen nyet en gebeurden. Waer op nae veel woorden over ende wederover zij heur beraet genomen hebben tot des anderen daechs te thien vuyren, weder een nyeu incident maeckende van een bequame Ordonnantie te maecken opte vergaderinge vande schutterie.

Den sevenden der voorz. Maent des smorgens voor ons opt stadthuys ter presentie vande wet als vooren ontboden wesende ten fijne voorsz. de gemeen schutters vande haeckx binnen der voorsz. stadt, mede weesende tot hondert In getallen, zijn die selve gecompareert, vuytgeseyt XXXVI die absent waeren, ende es heml. van gelijcke voorgehouden, tgundt hier vooren Laest die schutters vanden voetboge voorgehouden es geweest, Die welcke heur opinie daerop gevraecht zijnde, vielen meest all die stemmen (vuytgeseyt VII ofte VIII die hem gewillich toonden) eyntelick omme tvertreck te hebben ende met malcanderen te mogen spreecken, twelck hemluyden gegundt zijnde, hebben zijluyden vuytgemaeckt vier gedeputeerden, die verclarenden dat zij begeerden vertreck op naenoen, omme (zoe de cloveniers mede te twee vuyren ontboden waeren) mit elcanderen te mogen spreecken, omme tsamen In als sesthien gedeputeerden, zoe vuyte voetboge, haeckx als cloveniers vuyt te maecken ende gelijckelick mijn heeren Antwoort Inne te mogen brengen, dan zoe zij In goede getalle aldaer vergadert als nu waeren, als die vande voetboge ende haeckx, werde hem geseyt dat zij alsnu met elcanderen spreecken souden ende heur Resolutie Innebrengen, die welcke naderhant acht gedeputeerden vuyt gemaect hebben, als Henrick Duyst, Claes Heymansz., Pieter Foppez., Maerten Bartelmeesz., Adriaen Fijck Jacobz., Evert

Cornelis Franchois van Boedeghem, ons overleverende by geschrifte zeeckere articulen roerende delectie ende officie vande hooftmans, daer op zij begeerden eerst gedisponeert te werden, eer zij vorder antwoort op ons voorsz versouck begeerden Inne te brengen, de voorsz. Cornelis Franchois hem nyetemin toonende tevreden te wesen alle oproer te willen helpen beletten als een goet borger betaemt.

Ende alsoe wij binnen middelen tijde geadverteert werden van een vroupersoon, hoe datter weder vrouwen op de been waeren, ende die spraecke ginck dat zij nae t Convent van Sinte Clare toe wilden ende andere conventen, omme aldaer zulcx te doen als zij int Minnebroeders Convent gedaen hadden, hebben wij ons commissarissen weder mitte Burgemrs. gevonden in de vergaderinge van de voorsz. schutters van de voetboge ende haeckse, hem voor oogen houdende dat wij hem voorsz. articulen over souden nemen, dan dat zij middelen tijde als goede getrouwe schutters betaemt toezien wilden, dat geen verder Insolentien an eenige conventen gepleecht en werden, In conformite van taccordt tuschen die hartoginne van Parme ende d Eedelen geconfedereerden gemaect. Daer op eenige van hemluyden zeyden, dat zij wel meenden dat die vrouwen tot dien eynden nyet op die been en waeren, maer mogelijck omme Requeste over te geven, dat die predicatien Int voorsz. convent toegelaeten mochten werden, sonder verder eyntelijck Antwoort daer op te geven.

Ende zijn de selve voorsz. articulen ons over gelevert hier nae volgende:

> Omme by den gemeen schutters vanden voetboghe ende vanden haeckbusse op die propositie by mijn heeren geproponeert van die verclaringe eens hoomans officie by den selven schutters versocht te antwoorden.

I. In den eersten dat elck Roth nomineren sall vuyt haer XXV schutters twee ofte drie persoonen, ende de zelve overgeven mijn heeren vande wet, omme by den voorsz. mijn

heeren van dien een te elegeren tot hooftman In elcke Roth.

II. Ende dat mijn heeren vande Wet eenige swaericheyt verschijnende waer toe zij souden besigen die gemeen schutteren, zullen mogen Insinueren den selven alzoo geëligeerden hooftmans, om elck zijn Roth te doen vergaderen In der stadt doelen, omme aldaer den gemeen schutters te Rapporteren alzulcken difficulte als hem by mijn heeren vande wet voorgehouden sal zijn, ende oock van den selven gemeen schutters avijs ende opinie upte selffde difficulte ontfangen hebbende, tzelve weder als mijn heeren te Rapporteren.

III. Ende als dan nae zulcken Rapport bij mijn heeren van de Wet, ende gemeen Vroetschap, met die voorsz. hooftmans in die selve saecke gedisponeert te werden eendrachtelijck met gemeen advijs tot gemeen welvaert ende tranquillite van die stadt ende gemeente behoorende.

IIII. Oick indien eenige swaricheyt onder den gemeen hooftmans ofte schutterie verscheenen waertoe zij benoodicht dochten die gemeen vergaderinge van die schutters, dat by sulcken gevalle die selve hooftmans zullen versoucken an mijn heeren consent tot die voorsz. vergaderinge, waer inne mijn heeren in alle redelijcke saecken geen weygeringe obiicieren zullen. Dyt selve all geproponeert by den schutters vanden voetboghe ende vanden haeckbusschen onder protestatie dat by mijn heeren tzelve voorgehouden zal worden den schutters vanden clooverbusschen omme eendrachtelijcken te accorderen ende te eviteren alle discidie ende tweedracht die onder den schutters ofte Burgers zoude mogen rijsen.

Des nanoens es die volle vroetschap vergadert geweest om resolutie te nemen opte voorsz. geproponeerde articulen, ende nae die saecke in deliberatie gestelt was, es eyntelijck daer op geresolveert, zulcx hier naevolgende es, twelk zoe de voorn. schutters, zoe vanden voetboge, als haeckx, by geschrifte begeerden te hebben, hem zulcx oick gelevert es om In den heuren te communiceren.

Opte geproponeerde articulen van die gemeen schutters vanden voetboge ende haeckbussche upt versouck vande hooftmans, verstaen mijn heeren die Burgemrs, die vande Wet ende Vroetschap, dat om alle vrede ende tranquilliteyt tusschen heml. Burgers te houden, zijluyden te vreden souden zijn, te condescenderen in die petitie van teerste articule, roerende die nominatie van die hooftmans etc., als dat zulcx gedaen zoude mogen werden tot nominatie van drie persoonen, die nutste bequaemste ende treffelixte vuyt haer Roth naer heurluyder conscientie, mits dat die vande Wet een daer vuyt elegeren zullen die hem daer toe oick die nutste ende bequaemste duncken zall.

Ende van gelijcken zouden mede condescenderen Int vierde articule, als van eenige vergaderinge te moegen doen by den gemeenen schutters etc. dat tzelve zulcx versocht zal mogen werden aen den Wet byden hooftmans, mits doende verclaringe van die saecke waertoe zij die vergaderinge zouden begeren gedaen te werden, ende dat mijn heeren van die Wet hem reedelijcken daer Inne zullen vinden.

Maer aengaende die andere twee articulen als tweede ende derde, zoe die concerneeren die hoocheyt van die Mat. ende zulcx mede d autoriteyt byde Burgemrs. van oudts gehadt, dat zij daer Inne nyet en zouden connen gedoen, zonder weten van mijn heeren den Prince van Orangen als stadthouder van Hollandt, als in diergelijcke saecke representerende zijne Mat., dat zij daeromme te vreden souden wesen dat tselve vuytgestelt werdt tot die compste van mijn heere den stadthouder, omme by zijn advijs daer op tzijnder eerste presentie ende op sulcke vordere ordonnantie als van noode zoude wesen op die schutterie, gedisponeert te werden nae behoeren.

Ende tgundt voorsz. es all by provisie tot die compste vanden stadthouder ende tot by zijnre Exe. up als anders gedisponeert zall zijn.

Waer nae alsoe binnen middelen tijden de schutters vanden Cloveniers mede binnen stathuys begonsten te vergaderen, die In getalle zijn tot twee hondert, ende daervan boven een derdendeel (zoe zij zeyden) niet gecompareert en waeren. Ende mitsdien de selve oick vertreck versouckende waeren tot des sanderen daechs. Es by ons Commissarissen die presenten vande selve Cloveniers voorgehouden tselve versouck dat die voorsz. schutters vande voetboge ende haecx voorgehouden es geweest, oick om binnen middelen tijde te willen beletten alle Insolentien die vorder an eenige Gootshuysen gedaen zouden mogen werden. Ende voorts es heml. voorgehouden teffect der voorsz. articulen, roerende de hooftmans ende tofficie vandien byden voorsz. schutters vande voetboge ende haeckx ande Burgemeesters verzocht. Ende alsoe zij vande Cloveniers alle nyet by eene en waeren ende heur vertreck op sanderen daechs versocht hadden, hebben wij hemluyden geseyt. dat zij tgundt wij hem voorgehouden hadden dandere heurl. schutters mede te kennen wilden geven ende dat zij mit elcanderen voorts spreecken wilden, omme op mergen ons pertinent antwoort Inne te mogen brengen, ende dat zij oick VIII. Inden heuren (als vuyt elck hondert vier persoonen) mochten deputeeren, die mit dandere gedeputeerden vande voetboge ende Cloveniers tsamen spreecken mochten, ende alsoe antwoort Inne brengen.

Den VIIIen der voorsz. maent Octobris zijn voor ons Commissarissen ende die voorsz. Burgemeesters ende wet gecompareert acht gedeputeerden vande voorsz. Cloveniers, als Robbrecht Heymansz. pontgaerder, Jacob Duyst Jacobsz, Mr. Jan, Int hoeffijser, Cornelis Corneliz., caescoper, Maerten Heynricxz., Inde Roose, Cornelis Vincensz., scravelaer, Claes Adriaensz, metselaer, ende Willem Jansz. potter, die welcken zeyden te zijn gedeputeerden van de gemeen schutterie van de Cloveniers, die boven op Stadthuys vergadert waren, ende dat zij Inden heuren oick gecommuniceert hadden darticulen nopende die hoeftmans ende heur officie, bij die

vande voetboge ende haeckx ande Burgemrs versocht, ende dat die selve schutterie hem dyes aengaende conform maecte mitten anderen ende dat zij oick te vreden waeren alle rebellicheyt ende oploop, die Inde stadt zoude mogen gebeuren, te helpen beletten als goede Burgers schuldich waeren te doen, Dan angaende de Religie van te beletten die praedicanten binnen der stadt ende voorts dinsolentien in danderen Goodtshuysen, dat zij daer van Inden heuren alsnoch nyet gesprocken en hadden, maer tselve Inden heuren communiceren zouden ende alsdan daerop mede antwoort Inne brengen, nae zij met dander acht gecommitteerden voorsz. mede gecommuniceert zullen hebben, den welken mede overgelevert worde die voorsz. antwoort vande Burgemeesters opte articulen roerende de hooftmans byden Schutters hier vooren overgegeven. Waer nae zijn alle die voorsz. sesthien gedeputeerden weder gecompareert, vuytgeseyt Cornelis Franchois ende Jacob Duyst, die absent waeren, ende hebben by gescrifte overgegeven heur verclaringe opte voorsz. antwoorde hemluyden by den Burgemrs nopende de hooftmans officie overgelevert, zulcx hier naevolgende es, seggende alzulcx byden gemeen schutterie, zoe vande voetboge, haeckx als cloveniers geresolveert te zijn.

Die gemeen schutters vande voetboge ende vande haickbusschen, voor zoe veele vandien by malcanderen vergadert zijn, sonder dat zij vanden absenten yemanden vervangen willen ofte mogen (protesterende oick In geen vorder qualite yetwes voor mijn heeren die twee voorgaende dagen geproponeert ofte geallegeert te hebben) oversien hebbende tgundt mijn heeren hemluyden schriftelick by formule van Replickque overgelevert hebben, opten antwoort declaratiue byden voorsz. schutters opt stuck eens hooftmans officie overgegeven, overslaende het Ie ende IIe articulen vande voorsz. formule, waer Inne sij genouch condescenderen Int eerste ende IIIIe articulen vande voorsz. antwoorde, nopende die nominatie ende electie vande hooftmans ende die vergaderinge te leggen

byden selffven hooftmans Int versouck vande schutters, waer by gevoucht wort conditie, die welcke die schutters verstaen dat mijn heeren nyet en behoeven te reserveren, maer Int selve sonder eenich reserve wel behooren te acquiesceren, als nyet onredelijck geproponeert wert, seggen by manieren van duplijckque:

Opt IIIe acticule vande voorz. formule, dat zij verwondert zijn dat mijn heeren geheel ende all reiecteren t IIe ende IIIe articulen vande Antwoorde voorsz., gemerct die selven arlen nyet anders en toucheren, dan die qualite eens hooftmans officie, twelck by mijn heeren vanden schutters versocht es by verclaringe te willen overgeven, sonder dat mijn heeren andere verclaringe van eens hooftmans officie proponeren, waer mede zij der schutters verclaringe willen seggen onbehoorlick ofte ongefundeert te zijn, Ende schijnt dat mijn heeren den schutters gunden onder hemluyden den naeme van een hooftman, sonder den selven te geven eenige auctoriteyt ofte commissie, In welcker qualiteyt elck schutter voor hem hoeftmans genouch es. Ende connen die seffve schutters oick geensins verstaen dat tvoorsz. t IIe ende IIIe articulen haerder Antwoorde eenichsins contrariere ofte obstere die hoocheyt vande C°. Mat. ofte auctoriteit van mijn heeren die Burgemrs, angesien tselve nyet onredelijck geproponeert en wert, gemerct dat onder den schutters nyet een bevonden werdt die oyt verthoent ofte gebleeken noch oick voorgehouden en es eenige ordonnantien, statuyten, privilegien ofte fondatie, daer die schutters vuyt mogen weeten, waer toe zij als schutters verbonden mogen wesen, anders dan Inden ommeganck [1] te gaen, daer

---

[1] Zie Mededeel. bl. 147 vv. Bleysw., bl. 658: „En het schijnt dat de Burger-wagt ofte Schutterien van ouds met haer antijcksgeweer dese Processie ofte Ommegang mede hebben gevolgt (gelijck in diergelijcke gelegentheyt hedendaegs t'Antwerpen en op andere plaetsen na de moderne wijse gcschiet) of dat dese monstering van geweer en wapen-handeling, in desselfs plaets op de Jaer-marcten is geintroduceert, want ick dese actie

mijnheeren den selffven toe genouch gedwongen hebben met boeten ende peynen, te gaen tot een waepenschouw van mijn heeren ende anderen.

Ende beduncken oich wel In Reden gefundeert te zijn, dat zij oick kennisse behoeren te hebben, waer duer, waeromme, ende waer Inne, zij als schutters (twelck een exemptie vuyten Burgerie es) haer Lijff, goet ende bloet sullen voor setten. Segge daeromme dat zij gans nyet geproponeert en hebben tegen die hoocheyt der Mat. noch tegen die auctoriteyt van mijn heeren die Burgemeesters, die zij wel vermoeden dat nyet onbekendt en es, dat gemerct die schutters vuyter Burgerie geëximeert zijn, dat zij die selve ende oick die burgers elcx in haer qualiteyt behoeren te regieren ende te administreren, Int welck zij oick In sonderheyt behoeren regardt ende anschouw te nemen In dese urgente ende periculoose ende turbulenten tijt, ten waere by mijn heeren geëxhibeert worde die Ordonnantiën, statuyten, hantvesten ofte fondatie daer die schutterie op gefundeert es, waar by blijcken mochte tgene dat by mijn heeren den voorn. schutters geimputeert wort. Ende oick dat die voorsz. schutters daer vuyt mochten weten een Regel ende ordonnancie, daer zij hem nae mochten Reguleren ende In allen Redelijcke saecke hem wachten van Inobediencie duer Ignorantie te perpetreren.

Versouckende daeromme copie authentijck van alsulcke hantvesten, ordonnantien, statuyten ende privilegien die schutterie angaende, als onder mijn heeren berusten, omme die gesien, byden gemeen schutters breder ende volcomelijcken geantwoordt ende gedebatheert te worden opt voorsz. IIIe articule.

Ende angaende t IIIIe articule, verstaen die voorsz. schutters

---

van de Schutterie verscheyde mael en selfs in haer Ordonnantie met de naem van Ommegang gementioneert vinde." Toen het principale, de processie, na het doorbreken der Reformatie ophield, bleef het accessoire, in den vorm van een jaarlijksche monstering of wapenschouw, in wezen. Tempora mutantur.

dat all tgundt by heml. In heure Antwoordt geproponeert wordt, alleenlijcke tendeert omme een goede polytickque ordonnantie, te weten, waer nae zij hemluyden als schutters behooren te reguleren. Ende en verstaen oick nyet yet te proponeren ofte te accepteren by provisie, Indien zij geëstimeert ende gehouden worden gefundeerde ende continuele schutters, op dat zij niet als provisionael schutters haer Lijff, goet ende bloet en pericliteren, Ende alsoe den selffven schutters nyet als Borgers, mer Inder qualiteyt als schutters voorgehouden wordt, zoe sullen mijn heeren dese ende anderen den voorsz. schutters propositien allegatien oick In gheen ander qualiteit annemen.

Ende naer tselve geschrift mitte Burgemrs ende die vande Wet gecommuniceert was, es den selven sesthien gedeputeerden weder geseyt geweest ende by geschrifte overgelevert (zoe zij tselve by geschriflte versouckende waeren) zulcx hier nae volgende es:

Opt geschrift byden sesthien gedeputeerden vande schutterie vande voetboge, haeckx ende Cloveniers den Burgemrs ende Wet overgegeven deses VIIIen Octobris LXVI, Es byde selve Burgemrs voor Antwoort gegeven, dat de Burgemrs vorder nyet souden connen condescenderen Inde begeerte vande IIe ende IIIe articulen roerende tofficie vande hooftmans by hem schutters versocht, dan zij Burgemrs In haer voorgaende geschrifte gedaen hebben, vuytgeseyt tarticule provisionael Int Leste van tselve gescrift gestelt, zijn die Burgmrs (omme daer Inne den schutters te gelieven) te vreden tselve te royeren.

Verclarende voorts zij Burgemrs. geen ordonnantien ofte privilegien by geschrifte, nopende die schutterie voor die hant te weeten, zoe de selve (dyer aff geweest mogen zijn) Inden brant [1] gebleven zijn, dan weeten wel van eenige

[1] Van 3 Mei 1536, toen drie vierden der stad in de vlammen opgingen.

keuren, die tot diversche tijden opte Schutterie gemaect zijn. Dat zij schutters daeromme hemluyden behooren te contenteren mittet gunt de Burgemrs. In haer voorgaende gescrift hem geaccordeert hebben, soe zij alsnoch verstaen, dat In heml. macht nyet en es te muteren ofte veranderen dat over die hondert Jaeren zulcx geuseert es geweest, dan by weete ende consent vande stadthouder. Dan zijn te vreden dat sulcke ordonnantie opte schutterie gemaect werde ter presentie vanden stadthouder, daerop gesien dordonnantien vande andere steden, ende die vande wet daer op gehoort, als zijn princelicke Exe. bevinden sall te behooren, daertoe zij Burgemrs hem alsdan In alle redelickheyt vougen sullen. Dat daeromme zijluyden schutters In dese behooren heuren eedt te bewaeren ende regard te nemen van nyet te vallen Inde Indignatie vande Mat., daer deur zij heur oude hantvesten ende privilegien souden mogen verliesen tot groote achterdeel vande geheele gemeente ende tgans welvaeren vande stadt, ende latende staen dit debath vande hooftmans, heur antwoort ten principale behooren Inne te brengen op tgundt hem voorgehouden es van vorder Insolentien ende pilleringe aen cloesters ende Godtshuysen te beletten, mitsgaders die predicatien binnen der stadt, ende dat die Burgemrs te vreden zijn hier van acte te verleenen, dat ter compste van mijn heere die stadthouder zij Burgemrs hem In alle redelickheyt vinden sullen, omme te comen ter effectuatie vande voorsz. ordinancien. Twelck, nae zij gedeputeerden met elcanderen gecommuniceert hadden, versochten vande Burgemrs omme vergaderinge vande gemeene schutters voorsz. Inden doelen te mogen doen, ende tselve mit hemluyden communiceren ende eyntlijck antwoordt (naer aldaer resolutie genomen zal werden) Inne te mogen brengen.

Sulcx weder comparerende omtrent ses vuyren Inden avent die voors. sesthien gedeputeerden brachten inne voor antwoorde, dat zij elcx Inden heuren mit heur schutters

gesprocken hadden, dan datter veel absent gebleven waren. Ende zij mitte presenten gecommuniceert hebbende seyden elcx Inden heuren Last te hebben te seggen, dat zij eerst begeerden volgende tvoorsz. Ie articule een hooftman te hebben, als dat zij drie nomineren sullen zulcx als vooren, daer mijn heeren een tot hooftman vuyt kiesen zullen. Ende die sulcx gestelt zijnde, zouden alsdan die hooftmans Inden heuren communiceren ende daer nae antwoort Inbrengen. Seggende dat die Cloveniers Inden heuren (omme die saecke te avanceren) zulcx al drie vuyt elck Roth gecoosen hadden, omme die de Burgemrs te presenteren Ende hemluyden gevraecht off zij, tselve gedaen sijnde, alsdan oick geresolveert waeren omme ten principale van tgundt hem voorgehouden es antwoort Inne te brengen, zoet scheen, dat zij verstonden, dat hebbende hooftmans zij alsdan noch weder souden willen delibereren opt II_e ende III_e articulen nopende tofficie vande hooftmans. Seyden naer veel woorden ten Lesten allegader, dat zij vuyterlijck Inden heuren daervan noch nyet gesprocken hadden, dan hebbende heurluyder hooftmans als vooren, souden alsdan breder daer op delibereren.

Versouckende mede, alsoe daer geen ordonnancien ofte privilegien opte schutterie en waren, dat zij vande schutterie ontslagen mochten wesen, presenterende als Borgers al voor de stadt te doen, dat goede Burgers betaemen soude. Twelck soe hem aff geslegen werden, ende geseyt worde, die verclaringe vande Burgemrs geweest te zijn geen oude hantvesten ofte privilegien roerende die schutterie Inde secretarie gevonden te hebben ofte voor die hant te weeten, dan dat notoir was datter altoes eenige keuren opte schutterie gemaect waeren. Es eyntelijck veel debats, roerende dordonnantie upte schutterie gevallen, seggende die voorsz. gedeputeerden, dat sulcke keuren, als Burgemrs daer op gemaect mogen hebben, sonder die schutters gemeen advijs gemaect zijn, ende dat zij een oude ordonnancie eertijts

byden gerechte gemaect [1] gevonden hadden, daer van zij copie vertoonden ende die voir deden lezen. Ende naer hem geseyt was, dat dien tijt altans nyet en eyschte veel debats op dordonnancie te maecken, maer dat zij met eenen behoorden gedelibereert te hebben ten principale, zoe die schutters qualick alle daege te vergaderen zijn, ende zij die hooftmans hebbende weder nyeuwe subterfugien souden mogen soucken, ende alsdan willende noch blijven om dandere articulen mede geconsenteert te hebben, men tot geen eynde en soude connen geraecken, ende dat qualijck voor de Mat. te verantwoorden soude zijn, gaven voor Antwoerde, dat zij haer vuyterste debvoir byde gemeen schutters dyes aangaende gedaen hadden, maer die selve. alsnoch vorder nyet en hadden connen gebrengen, zoe zij gepersisteert hadden om eerst een hooftman te hebben.

Sijn ten Laesten daer op gescheyden, naer versouck by hemluyden daer toe anden Burgemrs. gedaen, dat op morgen weder een weete gedaen zal werden alle die gemeen schutters, op een boete van een carol. gulden, te compareren voer thien vuyren In den doelen, deselve geëxecuteert te werden tegens d absenten by de hooftmans, die altans gestelt sullen werden, omme aldaer by den presenten drie vuyt elck Roth genomineert te werden, daer de Burgemrs. een vuyt sullen kiesen, sulcx dat de presenten d absenten daer inne zullen vervangen. Dan, zoe veel vande Rijckdom sem geabsenteert hadden, wesende veel gemaechtaelt onder die vroetschap, zall elck vande vroetschap zijn vrienden, wesende schutters, adverteren omme ten voorsz. vuyre te willen compareren ende hem nyet absenteren. Ende die voorsz. electie by den Burgemrs. van de hooftmans gedaen zijnde, zullen die selve hooftmans in den heuren spreeken ende sulcke antwoort daer nae innebrengen, als

[1] Hier wordt gedoeld op de ordonnantie van 23 Junij 1397. voorkomende bij Bleysw., bl. 559 vv. en als de oudst op dat stuk bekende door Hofdijk, in bovenvermeld werk, bl. 11 vv. medegedeeld.

zij by den meeste stemmen vuyte selve heure presenten zullen connen gecrijgen.

Den IXe der voorsz. maent hebben die voorsz. sestthien gedeputeerden overgebracht die voorsz. Regierders de nominatie van de voorsz. persoenen vande hooftmans, daer die regierders vuyt gecosen hebben zesthien, als vuyt die van de voetboge vier, by namen Cornelis Andriesz., Gerrit Heynricxz. In den Roes, Willem Michielsz., brouwer, ende Gerrit Dircxz. Int vliegende hart. Vuyt die vande haeckx gelijcke vier, als Bartout Willemsz., brouwer, Cors Arientsz., brouwer, Augustijn Arientsz., ende Martin Bartelmeesz. Vuyt de Cloveniers acht, als Ariaen Pietersz. Bijl, Robbrecht Heymansz., Willem Jansz. Int paternoster, Claes Jacobsz. Moyt, Anthonis Jacobsz. Bom, Martin Henricxz., Frans Pietersz., brouwer, ende Dirck Harmansz. Haen.

Welcke voorsz. hooftmans ten selven daege ontrent seven vuyren in den avont op stadthuys voer ons erschenen zijn, te kennen gevende hoe zij mit heure schutters elcx Inder heuren gesprocken hadden, ende dat voer ende all eer eenige eyntelick antwoort Inne te brengen, zij last hadden omme vanden Burgemrs. te vereysschen dacte, die sij te vreden waeren geweest hem te geven, van dat ter eerste compste van mijn heere de Stadthouder, zij hem gevouchlich geven zouden om een ordonnantie opte voorsz. schutterie te maecken, welcke acte naer hem toegeseyt was om des anderen daechs gelevert te werden. Hebben daer nae die voorsz. zesthien hooftmans by gescrifte overgelevert heurl. Antwoorde ten principale, zeggende t selve, zulcx zij dat overleverende waeren, by t merendeel van de schutters, zoe vande voetboge, haeckx als Cloveniers, zulcx gestempt te zijn, als In heurl. gescrifte, dan dat zij zeyden, datter onder die Cloveniers eenige geweest waeren, die voor Antwoordt gegeven hadden, dat angaende die vuytwerpinge ofte bestorminge vande beelden, indien ter cause vandien yet gebeurde, dat zij nyet in meeninge en souden

zijn t selve te wederstaen, dan en waeren die selve nyet veele in respect van d andere vande Cloveniers, hem voorts met d andere conform maekende, als int gescrifte. Welcke voorsz. Antwoort hier nae volgende es:

Antwoort byde gemeen schutters vande voetboge, haeckbusschen ende Cloveniers mijn heeren vande Wet overgelevert, opte twee articulen by mijn heeren den voorsz. schutters voorgehouden, te weeten, off zij zouden willen wederstaen vorder pilleringe nyet alleen die ande cloosters ende Goodtshuysen, maer oick an eenige Burger binnen de stadt zoude mogen gedaen worden, Ende oick off zij zouden willen beletten ende resisteren die praedicatie binnen der stadt.

In den eersten opt voorgaende 1e articule, dat zij schutters voorsz. accorderen omme mijn heeren te assisteren in verhoedinge ende belettinge (all waert tzelve by C^{o}. Mats. placaet nyet geboden) van verder pilleringe, nyet alleen aen cloosters ende Goodtshuysen, mer oick vande Burgers als voeren, ende hemluyden daer inne zulcx te vougen als gehoorsame ondersaten behooren ende schuldich zijn te doen.

Nopende t 11e articule, te weeten vande predicatien binnen der stadt te beletten, seggen die gemeen schutters voorsz. dat zij nyet en verstaen des voorsz. schutters officie te wesen, dat zij zouden executeurs zijn van C^{o}. Mats. placaten, ende souden in sulcken gevalle hem selven vougen partije ende viant van veel ende diverse vande principalen ende notabelen Burgers van de stadt, die noch int corpus vande stadt buyten die schutterie zijn, die per avonteuren vuyt zonderlinge affectie geaffectioneert zijn ter auditie van de voorsz. predicatie, waer vuyt soude mogen rijsen groote bloetstortinge onder die Burgers metten welcken oick die selve schutters (soe wel om die eenicheyt van tburgerschap als oick om d affiniteyt van bloede, daer zij onderlinge inne geknocht zijn) alle eendrachticheyt ende tranquilliteyt begeren te onderhouden, omme gelijcker hant

alle privilegien ende handvesten (tot welvaeren der stadt ende gemeente geimpetreert ende noch te impetreren) te mogen defenderen. Maer zijn in alle gevalle de selve schutters elcx in zijn regard bereet mijn heeren te beloven ende beloven mits desen by hemluyden nyet geattenteert te werden omme die predicatien binnen der stadt te willen voeren tegens haeren danck, noch oick voor zoe veel zij vermogen by haeren gesinnen.

Maer alsoe mijn heeren vande Wet altans zijn besongerende ende Laborerende omme d eendrachticheyt zoe wel onder die schutters als onder die gemeene Burgers te onderhouden ende te stercken, hebbende oick tot dyen eynde by monde den voorsz. schutters voorgehouden, dat zij (indien zij eenige middelen souden weten te concipieren tot onderhoudenisse van der eendrachticheyt ende tranquillite vande heele gemeente ende t eviteren alle occasie van bloetstortinge, die selve zouden mijn heeren proponeren, omme die selve oick by mijn heeren gesien ende daer op gedelibereert hebbende daer op gedisponeert te werden all dat ter assistentie van de voersz. mijn heerén besongne ende Labeur zoude mogen dienen.

Hebben die voorsz. schutters met malcanderen dyes angaende onder correctie gecommuniceert ende seggen, dat indien mijn heeren eenige bequame middelen connen vinden omme die gemeente (wesende van de gereformeerde Religie, zoe men die noempt, wesende in groote ende notable getalle) te mogen contenteren, ende in alle eendrachticheyt binnen der stadt onderlinge te preserveren, zouden die schutters voorsz. daer toe mijn heeren mit alle vliet (sic) wel willen versoucken ende oetmodelick bidden, alle diligentie met allen gevouge daer toe willen employeren, op dat mijn heeren voornemen totte tranquillite vander stadt tot een goet effect gebracht zoude mogen werden.

Den thienden Octobris die voorsz. hooftmans op stadthuys weder ontboden zijnde, Es hemluyden weder voorgehouden

vorder remonstrancie omme te mogen comen tot belettinge der voorsz. predicatie binnen der stede, ende voorts omme eendrachticheyt in der stede te preserveren een middel van te houden die predicatien buyten de stede. Twelck zoe zij by gescrifte begeerden om badt in den heuren te Rapporteren, hem sulcx gelevert es, als hier nae volcht:

Opte Antwoort inne gebracht mijn heeren den Burgemrs. ende regierders van Delft byde sesthien hooftmans den IXen dezer maent Octobris des savonts omtrent seven vuyren. I. Seggen die voorsz. Burgemrs., dat zij accepteren d antwoort van d eerste articule, nopende vorder pilleringe ende destructie an kercken, Goodthuysen ende andere burgers binnen Delft, ende dat de schutters hem daer Inne getoont hebben als goede schutters betaemt, ende die Burgemrs. hem daer nae zullen reguleren.

II. Maer aengaende t IIe articule, van dat die schutters nyet en zijn executeurs van C°. Mats. placaten ende mitsdien nyet en souden connen beletten die predicatien binnen der stadt, etc., hebben mijn heeren vande Wet de hooftmans wel willen verthoonen, dat zij zulcx doende meer geseyt mogen werden voldoenders te wesen van C°. Mats. wil ende Intentie ende voorstanders van tgemeen welvaert, dan naecte executeurs vande placaten.

III. Ende nopende t Leste poinct van middelen te vinden omme die gemeente, wesende van de gereformeerde Religie te mogen contenteren ende in alle eendrachticheyt preserveren, sullen zij hooftmans die selve schutters voer moghen houden, dat die voorn. vande Wet mitten eersten zullen doen oprechten thuys buyten die waterslootse poort geraempt gemaect te werden, ende dat binnen middelen tijde, overmits het anstaende dagelicx onweder van regen ende wint, zij die gemeente gaende ter predicatie oick beschicken zullen een schuyr staende buyten die Ketelpoorte, omme hem daer Inne te mogen geneeren, tot dat die voorsz.

huysinge buyten de watersloetse poorte op gemaect sal zijn, ende dat hem die schutters ende d andere gemeente daer mede behooren te contenteren, zoe in de macht vande Regierders nyet en soude zijn eenige andere middelen tegens de wil vande Mat. te vinden ofte t accorderen. Ende dat zij tot tgundt voorsz. es, elck Inden heuren heur roth theuren huyse ontbieden willen, daer toe men een boode van de stede ofte die doelknecht authoriseren sal, omme de weete sulcx te doen, op een boete van X sc. ende daer nae hier op weder antwoordt Inne te willen brengen.

De XIden der voorsz. maent zijn die voorsz. sesthien hooftmans weder binnen stadthuys by ons gecompareert omme op tvoorsz. Laeste gescrifte ende presentatie by die vande stadt gedaen vande huysinge op te maecken ende die schuyrte verleenen omme aldaer buyten te predicken, heur antwoordt inne te brengen. De welcke binnen der cameren getreden zijnde, zijn met eenen inne gecomen ses borgers by namen: mr. Egbert Claesz., mr. Willem Storm, Hendrick de hoedemaecker, Jacob Driesz. Int gulden hooft ende Gerrit Dircxz. Smit, Presenterende mijn heeren vander stadt ende ons zeeckere Requeste, die zij in handen hadden. Den welcken, nae dat gevraecht was, vuyt wyens naeme zij die presenteerden, seyden te presenteren vuyte naeme vande gemeene Burgers, daer van wel tot twee hondert toe vergadert wesende int minrebroeders convent, zoe zij zeyden, tselve geadvoyeert hadden ende versocht die zulcx ande schutterie overgegeven te werden, die hem hier an mijn heeren gerenvoyeert hadden, seggende dat hoe wel daer maer twee hondert present geweest en waeren, dat zij op morgen wel thien ofte elff hondert ofte twee ofte drie duysent op 't marcktvelt souden doen compareren ten ansichte van mijn heeren, die al tselve mede staen souden, Inhoudende de zelve Requeste in effecte versouck omme binnen de minrebroeders kercke te mogen predicken, welcke Requeste hier nae geInsereert werdt.

Waer nae zeyden die voorsz. sesthien hooftmans voor ant-

woorde, zulcx zij ons by gescrifte overgelevert hebben, als mede hier nae geInsereert es. Daer by voegende, hoe dat deze voorleeden nacht ande Ring vande deure van een van hemluyden genaempt Willem Jansz. Int paternoster, gehangen ende angespelt was seeckere blat papiers by forme van een Requeste gemaect, mede t eynden de voorsz. twee Insertien volgende. Versouckende die voorsz. hooftmans dat mijn heerên hier op rijpelick wilden Letten ende delibereren omme alle inconvenienten van pilleringe ende blootstortinge, die daer deur souden mogen geschieden, te verhoeden.

Copie vande voorsz. eerste Requeste by den gemeene poorteren gepresenteert.

Onsen lieven ende beminde medebroeders den hooftmans ende andere Litmaten der schutterie onser stede van Delft, den welcken God almachtich gunt ende verleent rust ende vrede.

Gheven oetmoedelick te kennen alle ende de gemeene uwe mede poorteren ende Burgeren der voorsz. stede, hoe dat doer die rigourensheyt des anstaende winters, de plaetse buyten die watersloотse poorte (aldaer die nyeuwe predicanten onlancx ende Laestmael hoeren sermoenen den volcke voorgehouden hebben) van nu voortaen zeer moyelick, swaer ende onbequaem vallen soude, omme aldaer te continueren heurluyder predicatien. Mer ten eynde dat men ten voorsz. sermoene bequamelick soude mogen connen anhoeren ende frequenteren tot nootoerbaer vrede ende tranquillite onser voorsz. gemeente, soe versoucken zij supplianten dat die voorsz. hooftmans ende heure andere Litmaten gelieven willen te suppliceren ende te versoucken an mijn heeren der Burgemeesteren ende regierders deser stede een nutte ende bequame plaetse, aldaer men Goedes heyligen woordt ons soude mogen predycken ende Leeren. Ende naedemael zij supplianten hem laeten duncken ende oick nyet en twijfelen datter geene bequamer plaetse bevonden zal mogen werden

dan die Kercke der minrebroeders, soe versoucken zij supplianten niet alder ernste t voorschreven versouck, advoy ende consent ande voorsz. Burgemeesters ende regenten te willen doen ende obtineren, Ende die voorsz. kercke totte voorsz. predicatie geappliceert, geordonneert ende by mijn heeren den Burgemeesteren ende regenten den voorsz. predicanten gegunt zijnde, soe presenteren ende willen die voorsz. supplianten mit alder oetmoedicheyt Lijff ende goet te wagen ende stellen omme te helpen straffen alle rebellen, oproeringen ende die eenige Invasie van kercken ofte cloosteren zouden willen doen. Dit doende zullen mijn heeren haer selven ende hoere ondersaeten in groote ruste, vrede ende vresamicheyt stellen, Ende zouden de voorsz. supplianten generalick onder teyckenen, ten waere die menichte vande gemeente te veele ende te groot waere. Maer indient noot zij, presenteren persoonelijck te compareren opten openbaer marct. Actum desen XIen Octobris anno XVc LXVI.

Hier nae volcht die voorsz. antwoorde hier vooren gementioneert by den sesthien hooftmans Inne gebracht.

Omme by den gemeen schutters te antwoorden opten gescrifte by mijn heeren vande Weth den selven schutters overgelevert den thienden Octobris anno XVc. LXVI.

Seggen die voorsz. schutters op t 1e articule dat zij persisteren in alder qualiteyt als zij op tselve poinct in heur antwoort scrifteljjck overgelevert hebben den IXen Octobris voorsz.

Opt IIe articule persisteren zij in gelijcker vougen als vooren, en dat mijn heeren verhaelen van de voldoeninge van C^{o}. Mats. placaten, seggen dat nyet alleen zij schutters, maer oick allen gemeenten ende ondersaeten des C nincx int generael gehouden zijn der selver Mats. placaten te observeren ende onderhouden, waer inne zij schutters voorsz. hem duncken genouch gequeeten te hebben, int antwoorden, dat zij (twelck by den placaten geboden wert) die predicatien

beloven nyet te willen Invoeren binnen der stadt, tegens wille ofte danck van mijn heeren. Maer omme te straffen den geenen, die daer tegens yet souden willen perpetreren, verstaen die schutters dat tselve in effecte executie soude zijn, ende dunct oick hemluyden in deze poincten, als t geattenteert soude werden, nyet wel doenlijck.

Protesteren die gemeen schutters voorsz., dat indien mijn heeren accepteren tgundt die schutters in heur antwoort offereren int 1e articule van heurluyden antwoordt, dat zij versoucken dat mijn heeren hen willen laten contenteren int IIe articule van dien ofte gehelijck van beyden ontslaen, alsoe teen genouch vuytet ander is dependerende.

Opt derde articule seggen, voor soe veele als hemluyden inder qualiteit als schutters voor haeren persoen angaet, daer inne genoech gecontenteert te zijn, ende oick noch sulcx noch ter contrarie by hemluyden versocht is, als oick int voorsz. IIe articule van heur antwoort genoech blijckt.

Dan angaende eenige middelen bequame te soucken tot eendrachticheyt ende tot evitatie van bloetstortinge (die deur tweedracht ende dissidie tusschen den gemeente generael ende den schutters soude mogen pulluleren ofte geschieden) soe hebben die schutters aen mijn heeren versocht ende versoucken alsnoch, dat mijn heeren oick willen poegen omme die gemeente (die per avontieren In grooten getalle buyten die schutterie binnen Delft zijn, alsoe die schutters vulgariter genoech geadverteert zijn, omme die praedicatie binnen der stadt te begeren) oick tot contentement ende eendrachticheyt mette schutters oft den schutters metten gemeente te brengen: alsoe mogelick, nae dat by sommige gespreyt wort, die selve gemeente per avontieren van soe grooten excessiven nombre ende macht souden zijn, dat mijn heeren oick mitten schutters (oick all waeren die van dubbelde getaele dan zij nu zijn) den selven nyet wel en souden mogen resisteren. Maer soude zeer dangereus zijn den selven schutters ende oick mijn heeren, die haer In als zullen

voorgaen, in groot perickel van Lieve ende goet te stellen, waer op die schutters begeren, dat mijn heeren rijpelicken willen delibereren ende alle consequentien wel pondereren.

Ende alsoe by eenige als gedeputeerde van de gemeente anden schutters Requeste gepresenteert is van eenich heur versouck deser saecke angaende, hebben die selve schutters den selven gerenvoyeert an mijn heeren omme daer Inne by mijn heeren gedisponeert te werden, als mijn heeren best ende oirbaer tot tranquilliteyt ende rust van tgemeen corpus vande stadt duncken ofte vermogen zullen.

Hiernae volcht die voorsz. Requeste ofte gescrifte hier vooren gementioneert, gehangen geweest te zijn ande ring vande deure van Willem Jansz. int paternoster.

Een oitmoedige supplicatie an mijn heeren der stadt van Delft ende an den Commissaris presenterende vande C°. Mat. wegen.

Soe ist dat wij Burgers, die veele int getael zijn beneden ofte buyten die schutterie, verstaen onder malcanderen, als dat op die schutters van mijn heeren begeert wort, dat zij haer selven ter contrarien souden willen vougen den predicant buyten der stadt mit gewelt te willen resisteren, het welcke haer noch mijn heeren vande Wet nyet mogelijck en soude zijn om dat te doen, ende dat doende souden mogen verwachten die groote oproerte ende bloetstortinge, die daer soude mogen geschien onder die Burgeren. Soe ist dat wij onderdanige Burgers begeren op mijn heeren een middel te mogen vinden, dat die praedicant soude mogen predicken, bidden mijn heeren ons sulcx met goetwillicheyt te willen vergunnen, soe beloeven wij Burgers, dat zoe wanneer den predicant binnen der stadt preckt, zullen wederstaen mit Lijff ende bloet geweldige pilleringe aen kercken, aen cloosters off an eenige Burgers huysen, daert

zoude mogen geschien, ende Indien mijn heeren onse gemeente ons dat nyet wil vergunnen, soe en begeren mijn heeren van Delft geen eendrachticheyt te houden onder ons Burgers, want soe verstaen wij Burgers. Dat mijn heeren alsulcke macht nyet en hebben om alsulcx den Burgers te mogen accorderen off toe Laeten, sonder haer privilegie te houden, Antwoorden wij gemeente ofte Burgerschap, dat mijn heeren der stadt van Delft meerder saecke tot haerder Last genomen ende doerdreven hebben, waer mede men soude mogen seggen eensdeels die privilegie verworpen te hebben. Noch soe verstaen wij Burgers, tzij dat mijn heeren vander Wet geen bijstant vande schutters crijgen souden, soe dat mijn heeren seggen, dat eenige andere middelen van hulpe off bijstandt souden moeten vinden, sulcx dat die gemeen Burgers eensdeels soucken ende begeren, ende seggen, dat wij tmeestendeel nyet te verliesen en hebben, souden hoepen geen schade daer by te hebben, want men seyt: o n d e r d e n r u y g e n e s g o e t r a e p e n. Ende om alsulcx te beletten, Soe ist dat wij versoucken, begeren ende bidden ons te willen vergunnen ende verleenen d e n p r e d i c a n t t e L a e t e n p r e c k e n b i n n e n d e r s t a d t, ende dat om alsulcke groote oproer ende oploep souden willen beletten. Dit is die wil ende begeren van alle die Burgers. Dit consenterende ende doende sult die Burgers vrientschap doen ende selven groete swaricheyt vander hals leggen. Nyet meer dan dit toe te laten es ons Burgers begeren. [1]

Waer nae die vande Wet voorn. goet gedocht heeft de voorsz. hooftmans volgende 't eerste articule by hem geaccordeert voir te houden, dat Indien mijn heeren eenich bequaem middel mochten vinden, omme die gemeente te contenteeren, dattet wel redelick zijn zoude, dat zoe wel zij

[1] Ofschoon de stijl van bovenstaande „supplicatie" hier en daar te wenschen overlaat, is de bedoeling der requestranten toch duidelijk genoeg,

vande Wet als die voorsz. hooftmans malcanderen verbinden souden by eede, omme alle verdere pilleringe, oploop ende seditie, die In der stadt soude mogen gebeuren, te beletten, ende dat zij daer van myt elcanderen sprecken wilden, omme tselve verbondt sulcx reciproce te doen. Maer alsoe die hooftmans tselve by gescrifte versochten, omme Inden heuren te communiceren, ende dat nyettemin hemluyden tselve wel redelijck dochte, Es hem weder geseyt, dat tselve by gescrifte te geven voer alsnoch noodeloes zoude zijn, eer myn heeren een bequaem middel gevonden hadden, zoe goet te presumeren was dat die schutterie, tottet selve middel gevonden waere, heur vertreck zouden nemen, daer van men alsdan naerder mit hem soude sprecken.

Den XIIen der voorsz. maent Octobris, naer dat zij vande vroetschap opte voorsz. overgegeven Requeste op gisteren ende t Inbrengen vande Antwoorde vergadert waeren geweest ende mit elcanderen gecommuniceert hadden, hebben binnen ontboden gehadt dengeenen vande gemeente, die de voorscreven Requeste op ghister avont gepresenteert hadden. Vande welcke eenige comparerende met een ander getal van Burgers, wel tot XL ofte L toe, en denselven by den Burgem. Huych de Groot voorgehouden t Inhouden der voorsz. Requeste, ende off tselve heur werck was ende die sulcx avoyeerden dan nyet. Daerop sij mit gemeender stemmen seyden, dat J a e, ende datter noch wel een hondert op tmarctvelt stonden, die tselve avoyeerden, gelijck zij oick zeyden, dat bevonden soude werden, dat by veel noch meer In grooten getaele gedaen zoude werden.

Ende nyet tegenstaende die voorn. Burgem. hem voorhiel vande voorsz. schuyr binnen middelen tijde te mogen gebruycken, tot thuys buyten die watersloetse poorte gemaect soude sijn, ende dat zij hem daermede behoorden te contenteeren. Seyden, dat zij oetmoedelijck versouckende waeren tvoorsz. minrebroeders convent, zoe eenige van hem zeyden, dat tvierendeel van tvolck hem daer nyet Inne en soude

mogen behouden ende dat oick by tijde van brant, oploop ofte andere rumoer zij buyten der steden geslooten zouden werden, ende alsdan geen hulp der stadt en souden mogen doen, ende vande heuren oick gesecludeert wesen. Ende naer zij eens buyten stonden, was hem voorgehouden by een van de voorsz. Burgemrs, off Indien hemluyden tselve geconsenteert werde zij alsdan oick volgende die praesentatie In heure Requeste te vreden waeren voorder pilleringe alsvooren te beletten. Seyden voer zoe veel hem anginck sulcx te willen doen. Ende hoewel hem byde Burgemrs voorgehouden werde van eenigen tot XII ofte XIII vuyt hemluyden te willen deputeren omme vande gemeente wegen sulcke middelen alser voorgestelt souden werden te willen onderteyckenen, seyden dat zij daer mede die vande Wet lieten begaen, die sulcke middelen daer toe mochten concipieren ende publiceren, als hem tot vrede ende rust vande stadt goetduncken soude. Dan zoe tvoorsz. voorhouden vande Burgemrs de commissie van ons commissarissen nyet en roerde, hebben wij hemluyden geseyt, dat wij In dese saicke nyet treden en wilden noch en mochten, als wesende contrarie onse commissie, noch avoyeeren tgundt dies angaende byde Burgemrs gedaen zoude werden, daer van expres protesterende, ende dat zij daermede mochten begaen, zoe zijt verstonden. Daer op zij zeyden, dat zij mede eenige protestatie voor ons begeerden te doen, van dat wij getuychnisse alsdan wilden dragen van tgundt voor ons geschiet was, zoe zij tgundt daer toe zij byden gemeente genouch gecompelleert werden (overmits zij hem vonden gedestitueert vande schutters omme feytelick d Inleydinge van den predicant te resisteren) alleen doen souden, omme meerder oproer ende andere Inconvenienten dyer vuyt souden mogen rijsen te beletten, daer van zij zeyden scriftelijck protest voor ons te willen doen.

Waer op des nanoens ten selven dage wij by hem ontboden sijnde, hebben zij by een Notaris zeeckere protestatie voor

ons gedaen. Daer wij hem weder op geantwoort hebben, als byden Inhouden vandien blijcken mach ende hyer vooren by ons geseyt es.

(get.) A. SASBOUT. (get.) B. JACOBI.

Cedulle van Proteste.

Up huyden den XIIen Octobris a°. XVcLXVI hebben mijn heeren die borghemrn. mitte schepenen ende vroetschap dezer stede van Delft mij Melchior adriaenszoon de Benschup, openbaer Notaris by den Hove van Hollant gheadmitteert, ter presentie van den ghetuygen hier onder ghenomineert, overghelevert zeeckere cedulle van Proteste, luydende zoo hier navolcht. Alzoe mijn heren de borghemrs. ende schepenen dezer stede van Delft, na communicatie mette vroedschap ghehouden (omme mit alder ghevouchelicxste middel te moeghen resisteren, dat die predicatien vande nieuwe religie binnen der stede niet Inneghevoert en zoude worden, nae de Insolentie den Vden der zelver maent ghepleecht an tconvent vande minnebroeders) den schutters der zelver stede ontboden hebben ghehadt, als die vande voetboghe, haecx ende cloveniers, omme van henl. te verstaen off sij tselve zouden willen wederstaen, daertoe eerst van henluden versouckende den eedt gepresteert te werden; In welcken eedt te presteren zij hen difficyl vonden, zulcx dat de voorsz. regierders tzelve weder ofslaende, denzelven voorghehouden hadden omme ten principaele te willen antwoorden, zoe op tbeletten van vorder pilleringhe aen kercken, Godshuysen ende andere burghers huysen, als oick die voorsz. predicatie Inne te voeren, te wederstaen. Daer op zij weder vertreck ghenoemen hadden ende Incident ghemaect, van andere hooftmans te hebben, ende voorts ordonnantie opte schutterye: In welcke hooftmans men henluyden ghecondescendeert hadde, ende nopende die versochte ordonnantie acte verleendt, omme ter eerster compste van den stadhouder

daer op ghedisponeert te worden, daernae de hooftmans voor antwoordt ten principaele Inneghebrocht hadden, dat zij te vreden waeren de vorder pilleringhe te beletten, maer aengaende die predicatie niet binnen der stadt te voeren, dat sij dies aengaende gheen executoirs en waeren van Co mats, placaeten, met meer redenen daer toe dienende. Dan belooffden soe verre hen roerden, by heuren toedoen die Predicatie binnen niet ghevoert en zoude worden, sonder dank van mijn heeren vande stad, ende dat sijl. daer mede behoirden te volstaene, versouckende nietemin by mijn heeren een middel ghevonden te worden omme vrede en tranquilliteyt tusschen die ghemeen Burghers desen aengaende te houden. Waer deur die vande Weth veroirsaeckt waeren presentatie te doen van oprechtinghe van een huysinghe buyten de stadt, ende binnen middelen tijde van een schuyr te moeghen ghebruyken, mede buyten der stadt staende. Daer mede, hoe wel sij schutters verclaert hadden hen in haer qualite als schutters ghenouch te contenteren, versochten nochtans alsnoch (zoe hen requeste vande ghemeen burgers ghepresenteert was) by mijnheeren rijpelick daer op ghelet te worden, ende vorder bloetstortinghe ende Inconvenienten te beletten. Ende nae de voorsz. regierders mede by eenighe burgheren dieselve requeste ghepresenteert was, tenderende omme die predicatie binnen tconvent van de minnebroeders te hebben, ende alsdan alle vorder pilleringhe te willen helpen straffen in kercken ofte huysen. Daer op mijnheeren vande Weth enighe vanden presenteerders van der selve Requeste voir hen ontboden hadden, die mijnheeren oock te kennen ghegeven hadden die periculen, daer Inne (zoe zij zeyden) die stadt van Delft geschaepen was te coemen, ende tselve mede by andere ghescrifte, ghehanghen ande doire van een vanden voirsz. XVI hooftmans, ghenoempt Willem Jansz. Int pater noster, ghebleecken was. Ende dat sij voirsz. regierders mede gheadverteert waeren van ander Rumoer ende oploop, dat geschapen was te rijsen, zulcx dat

beter diende de harten van heuren borgheren (mits toelatende die voirsz. predicatie binnen der stadt) zelffs in tijde te winnen, al eer tselve by anderen ghedaen werde ende verder Inconvenienten, die daer wt souden moghen spruyten, te beletten, daer deur als dan der selver ghemeente harten qualick weder tot eendrachticheyt te brenghen zouden zijn. Ende dat tot alle tgundt voirsz. es gheschaepen was vorder bloetstortinghe te moeghen volghen, bysonder soe sij regierders hem vonden ghedestitueert van heurluyder schutters, omme de facto te moeghen resisteren, ende die ghemeente eer teghens hem regierders, dan met hem zouden houden, als wt de dreyghelicke ghescrifte aen de doire van den voirsz. hooftman ghehanghen blijckende was. Daer inne sij te kennen gaven heele seditieuse woirden, als dat zij nyet te verliesen en hadden, ende dat onder den ruyghen goet te raepen was, met meer dyerghelijcke, al breder blijckende by tverbael van den commissarissen vanden Hove van hollant, tot assistentie ende hulpe henluden Regierders ghegheven, onder anderen mede ten eynde datter gheen vorder predicatie binnen der stadt gheschieden en zoude, zo verre henluyden moeghelicke waere, Nyet jeghenstaende sij regierders diversche remonstrantien ghedaen hadden, in hoirluyden macht nyet te wesen die voirsz. verzochte kercke te consenteren (als wesende teghens wil ende meninghe van zijne Mat. die hartoginne van Parme. Regente, die Princelicke Exc. van Oraingnen, als stadthouder, ende den Hove van hollandt) ende oick enighe vande ghemeente vergadert zijnde op tstadthuys in competente ghetaele voorghehouden hadden, hen te willen contenteren mitte voorsz. schuyere buyten der stadt, daer sij nyet toe ghesindt en waeren, als zegghende, dat tvierendeel van tvolck daer nyet inne en soude moeghen. Ende dat by tijde van oploop sij oick buyten de stadt ghesloten souden worden ende dyerghelijcke. Soe ist, dat mijn heeren de Regierders voirsz., aenmerckende die periculen, Inconvenienten ende bloetstortinghe, die by

tvertreck van tversouck der voorsz. kercke zouden hebben moeghen gheboiren, hebben gheprotesteert ende protesteren midts desen, dat soe wes zijluyden nae desen ordonneren zullen aengaende die voorsz. vande nieuwe Religie, dat zijluyden tselve niet doen en sullen met heuren vrijen moetwille, omme teghens God den Heere ende zijne C°. Mat. te rebelleren, maer alleenlick deur die voorsz. vreese, necessite ende vordere Inconvenienten, die by pilleringhe aen kercken, conventen ende burgheren huysen ouden moeghen vallen, Ende daer by zijne Mat. gheschaepen mochte sijn oick die stadt te verliesen. Ende want mrs. Arnoult Zasboudt ende Boudewijn Jacobsz. ten zelven tijde, dat tgunt voirsz. gheschiedt es, soe van tinbrenghen van tvoirsz. ghescrifte ende requeste ende handelinge metten hooftmans, hem present ghevonden hebben, omme t achtervolgen ende volbrenghen heurluder voirsz. commissie, sijn die voirsz. II persoenen by den voirsz. protestanten gherequireert, dat zij vanden swaricheyden hierboven gheroert, ghetuychenisse wilden draeghen. Twelck die voorn. Sasboudt ende Boudewijn Jacobsz. ter voorsz. protestanten ernstelick versoucke, ten fijne alleenlic als voren, zulcx ghedaen hebben, onder expresse protestatie nochtans, dat zijluyden in gheene meeninghe en waeren omme enichsins te willen doen teghens heure voirsz. commissie ofte wil ende menighe van sijne Mat., ende dat sij dese selve saicke voorhanden sijnde, soe verre die haere commissie contrarieert, nyet en willen advoyeren, maer alleen van tgundt voiren verhaelt es wel kennisse draeghen. Waer toe die voorsz. mijn heeren vande stadt, attenderende tzegghen der voorsz. commissarissen, versochten alleenlick dat die zelve kennisse willen draeghen. Welcke cedulle by mij Melchior adriaensz., Notarys voornoempt, ten aenhooren ende in presentie van alle die voirsz. heeren openbaerlick ghelesen wesende, hebben die borghemrs. schepenen ende

vroetschap hier off begheert van mij Notario voorn., ghemaect ende henluyden ghelevert te worden acte in behoirlicke forme. Aldus ghedaen ten daeghe voirsz, daer by, aen ende over wesende die voirsz. meesters Arnoult Sasboudt ende Boudewijn Jacobszoon als ghetuyghen hier over gheropen ende zonderlinghe ghebeden.

(get.) A. SASBOUT. (get.) B. JACOBI.
(get.) M. BENSCHUP.
1566.

De vier Burgemeesters van het jaar 1566 waren: Huig Cornelisz. de Groot, Jan Jan Apersz. van Melisdijk, Huig Jansz. van Groenewegen en Jan Jansz. Sasbout. Volgens Boitet, Beschrijv. van Delft, bl. 82 vertrok Jan Jan Apersz. in 1572 als glipper, terwijl Huig Jansz., reeds in 1567 naar Amsterdam vertrokken, en 1569 weer inkwam, maar in 1573 met vele andere glippers voor goed Delft verliet, waar hij in dat zelfde jaar, op zwaar vermoeden van met den vijand te heulen, door den Prins eenigen tijd in verzekerde bewaring werd gehouden. Zie Bleysw., bl. 446 v. — De vier Burgemeesters met de Schepenen, zeven in getal, vormden de Wet. Van dat zevental worden er twee, Lambregt Michielsz. van der Hoeff van Kriekenbeek en Melchior Gerritsz., door Boitet onder de glippers genoemd; de eerstgenoemde glipte in 1573, de andere in 1572. Onder de leden der vroedschap zullen er voorzeker ook velen geweest zijn die, der R. K. godsdienst getrouw, slechts noode en evenmin »met heuren vrijen moetwille," al was het ook onder protest en bij provisie, de Kerk der Minderbroeders voor de sermoenen der predikanten van de nieuwe religie geopend zagen. Bij Boitet t. a. p. worden er eenigen vermeld, die gaandeweg de stad verlieten, overtuigd, dat de nieuwe orde van zaken in Delft steeds meer en meer veld won en ten slotte moest zegevieren, gelijk dan ook in den loop van 1574

geschiedde, toen, gelijk Bleysw. dat uitdrukt, »de gereformeerden van Delft eerst in de Nieuwe, daerna oock in de Oude Kerck aen 't Preecken geraeckt waren, en de Roomsgezinden, met al haer kostelijcke Bagagie, t' harer Heyliger plaetsen uyt-gestommelt." [1]

Extracten uit het 1. Resolutie-bouck van Veertigen.
(1565 - 1581.)

Bijlage I.

Alsoe tot kennisse van die Regierders deser stede ghecomen is dat In verscheyden plaetsen, zoe in Brabant, zoe in Vlaenderen, ghepleecht zijn zeer grote insolentien in die kercken In t afsmijten van die beelden ende autharen ende zulcx beduchtende sijn dat tselve binnen deser stede mede zoude moghen gheboeren, Is by heml. die vroetschap (tot dyen eynde vergaedert zijnde) ghepproponeert ende voorghehouden Dat oft ghebeurde (dat God verhoede) dat yemandt ghelijcke insolentie binnen deser stede soude willen ghebruycken, hen ghelieven zoude t advyseren by wat manieren ende middelen men tselve bequaemelicxt soude moeghen remedieren, ende oft ziluden nyet van meninghe en souden zijn omme hemluyden tselve mitter daet te helpen beletten, Ende is naer langhe communicatie, by tmeerdeel vande voorsz. vroetschap verstaen ende verclaert, alsoe die voirsz. beeldestorminghe tot Antwerpen, Ghent, Amsterdam ende andere steden van groter importance ende meerder macht, gheschiet was, zonder dat men tselve hadde connen beletten,

[1] In de „Delfsche Broertjes-Kermis", afgedrukt bij Boitet, bl. 845 vv. en achter sommige exemplaren van Bleysw. voorkomende, worden door den pater Gardiaan van de Minnebroeders, die een half jaar na den Beeldenstorm hun convent weer betrokken hadden, onder meer anderen, velen van den magistraat van 1566 met naam en kwaliteit verwellekomd, die de R. K. religie waren blijven aanhangen of, nu de omstandigheden tijdelijk waren veranderd, na tegenstrevers te zijn geweest, „palm in 't vuyr quamen leggen" en de Broertjes-Kermis ongenood bezoeken.

dat apparentlicke te vresen was, dat die belettinghe vandien alhier niet gheschieden en zoude moghen zonder grote bloedtstortinghe, Ende dat henluyden zulcx niet gheraden en dochte daeromme hen zelven In peryckel van heurs lijfve te stellen, Te meer alsoot scheen, dat die ghene, die de voorsz. insolentie bedreven, apparentliche enich heymelick verstandt mosten hebben met enighe personaghien ende ook meer hulps, dan zij wel openbaerden. Actum den xxiiij augusti a°. XVc. LXVI.

BIJLAGE II.

Die Regierders dezer stede verstaen hebbende die grote murmuratie, die Ieghens die minnebroeders alhier daghelicx onder die ghemeente valt, dat oick heurluyder convent tot twee verscheyden stonden, eens by daeghe ende eens by nachte, by eenighe canaille ende ghespuys vande ghemeente gheoccupeert was, daer wt sij niet zonder grote moyte van den voorsz. regierders gheiaecht ende verdreven waeren, die voorsz. regierders beducht sijnde, dat die voorsz. minnebroeders enighe vorder aenstoot zouden moeghen lijden, hebben die vroetschap der zelver stede, tot dyen eynde vergaedert sijnde, voorghehouden, dat oft geboirde, dat die voorsz. canaelle ofte yemandt anders met meerder machte tselve zoude willen occuperen ofte enighe insolentie anden voorsz. convente ofte religieusen vandien souden willen bedriven, met wat maenieren men tselve best soude moeghen wederstaen ende beletten. Ende es eyntlicken, naer voorgaende communicatie ende disputatie by tmeerdeel van die voorsz. vroetscap, verstaen ende verclaert, dat alsoe die voorscreven religieusen zeer Inden haet van die ghemeente waren ende dat wt zaicke ende onder pretext, dat by enighe ghespargeert ende onder die ghemeente verbreyt was, dat Inden voorscreven convente ghevonden souden zijn zeeckere bilietten, Inhoudende die naemen van verscheyden personen, die die voorsz. minne-

broeders van meeninghe waeren te delateren ofte al ghedelateert hadden omtstuk vande religie. Dat zijluyden oick autheurs zouden zijn van zekere pretens bloetbouck, daervan de faeme seer groot Ieghenwoordigh lopende is. Dat daeromme hemluyden nyet gheraeden en dochte die oproerte van die te verwachten, alsoot schijnen zoude, dat sy hemluyden In die voorsz. delatie voor souden willen staen, twelck in desen periculeusen tijdt niet dienen en zoude. Dat men daeromme die principale hoofden vanden ghenen, die men noempt gheussen, soude ontbieden ende henluyden met goede maenieren vermaenen, dat sij die voirsz. minnebroeders In heure vrede zouden willen laeten ende alle vorder commotie beletten. Ende soe verre sijluyden by heur quaet voornemen ende ghedreychde Invasie souden willen persisteren, datmen Indyen ghevalle enighe vanden Regierders deputeren soude omme die voorscreven minnebroeders ende heurluyder guardiaen te spreecken, ende soe verre het doenlicken waere, persuaderen ende induceren, dat zijluyden wt het voorzeyde convent zouden willen vertrecken, ende dat alleen voor eenen tijdt van twe ofte drie weecken, hopende dat binnen middelen tijde by haere hoocheyt anders daer Inne voirzien zoude werden. Actum den naestlesten augusti a°. XVc. LXVI.

BIJLAGE III.

Wederom den lesten augusti a°. voirsz. es convocatie van die vroetschap gheleyt, alwaer hemluyden by borghemm. gheproponeert es, dat hemluyden by den ghenen, die hem nomineren gheus, versouck ghedaen was omme te demolieren alle die voeten vanden altaeren In alle kercken ende conventen ende dat men voorts alle die reste vande beelden brenghen zoude In tvonlincxhuys omme die zelve aldaer te bereyden tot barninck, versouckende voorts dat die minnebroeders voor een tijt vertrecken souden, alzoot die ghemeente daer seer quaet op hadde, overmits In haer cellen bevonden

waeren diversche brieffkens van accusatie ende (zo men zeide) dat zijluyden waeren aucteurs van tbloetbouck, sulcx dat die voorsz. broeders In groodt peryckel van haeren leven hier zaeten, ende die ghemeente wederomme lichtelicke hollende soude maecken, daer wt Inconvenienten gheschaepen waeren te risen, Dat zijluyden noch versochten datmen hemluyden soude gheven een van die prochiekercken, ofte het minnebroedershuys omme aldaer Inne te moghen predicken, Ende dat daeromme sijluyden borghemm. verducht waeren dat siluden die predicanten in die kercke voeren zouden. Verzouckende daeromme an die voorsz. vroetschap hoir advys, hulp ende bystant van tvoirsz. versouck by die ghoessen gheproponeert te beletten, Is eendrachtelicken by die voorsz. vroetschap gheresolveert, dat zijluyden tselve beletten wilden ende daartoe alle hulp ende bystandt doen zouden, om die voorsz. predicanten wter stadt te weren dat zijluyden hier binnen der stede niet predicken en zouden, dat oock gheen conventen noch gheestelicke personen vorder beschaedicht zouden worden, ende om tzelve te beter te beletten, hulp ende bystandt te ghecrighen. Is gheadvyseert, datmen alle die schutteryen by Rotten ofte onder elcke homan ontbieden zoude ende hemluyden tselve vouchelicke voorhouden zoude, alle twelcke van stonden aen oick sulcx gheeffectueert es, Ende hebben die voirsz. schutteryen belooft van ghelijcke alle hulp ende bystandt te doene. Is voorts gheresolveert, datmen tot hulp, subsidie ende assistentie vander Justicie ende verseeckerheyt van die borghemm. oick aennemen zoude twee capiteynen met vijftich, ofte LX soudeniers daer onder.

BIJLAGE IV.

Upten XIXen Septembris a°. voorsz. borghemm. convocatie gheleyt hebbende van die vroetschap, die zelfde aldaer vertoont hebbende seeckere copie vande missive ghescreven by mijn heere den Prince van Oraingnen, stadthouder van

hollant, inhoudende dat men all om over hollant vercondighen zoude taccoordt [1] ghemaeckt tusschen die ht. vande hartoghinne ende die edelen vanden lande, die hem zelven nomineren gheuss. Welcke accordt onder anderen inhoudende was, dat men die oude Catholijcque religie nyet hinderlicken ofte belettelicken wesen en soude. Hebben daeromme borghemm. voorscreven van die vroetschap advys versocht off men op Zaeterdagh daeraenvolghende die misse wederom oprechten zoude off nyet, ende off daer yemant waere die tselve resisteren wilde, off ziluyden niet mede tselve zouden willen helpen straffen ende die gheestelicheyt daer Inne voorstaen. Is eendrachtelicken gheresolveert, dat tselve behoorde te gheschieden ende die selve daerinne wilden voorstaen. Te meer zoe die gheussen toeghelaeten wort hoire predicatien buyten der steden vesten met vrede en onverhindert voor dese tijt te moghen doen, ter tijt toe dat door die hoocheyt daer Inne voorzien zal worden.

BIJLAGE V.

Up huyden den Ien van October es andermael gheresolveert by Borghemrs., Schepenen ende volle vroetschap, dat In ghevalle die vande nieuwe Religie hen vervorderen te Ingereren ofte Indringhen In enighe van de Kercken ofte gasthuysen, omme aldaer hunne predicatien te doen, twelck soude wesen contrarie tbevel vande hoocheyt vande hertoghinne ende taccordt met den Edelen gheconfedereerden ghemaeckt, dat men tselve zal resisteren ende In gheender maenieren toelaeten.

BIJLAGE VI.

Alsoe die winter nu is aenstaende ende Reghen, wint ende onweder zijn verwachtende, waer doir die vande

[1] Zie Bleysw. bl. 417.

nieuwe religie niet langher onder den blauwen hemel op tvelt hun predicatien en zullen moighen continueren, soo is om vrede wille ende die van de nieuwe religie geen oirsaicke te gheven om enighe Kercke ofte gasthuys te invaderen, waer deur enich oproerte gheschaepen waere te Rijsen ende die stadt Inde Indignatie vande Mat. te vervallen, gheresolveert by burghemrs., schepenen ende vroetschappen, wtgesondert die hieronderstaan ghenomineert [1], dat sijluyden In heure prive naem ghelijckelick de costen zullen draghen van een schuyere buyten die stadt te timmeren, Indyen die vande voirsz. religie een Kerck ofte gasthuys (ghelijck sijluyden hopen) binnen deser stede Impetreren, zulcx dat sijluyden de voirsz. schuyere tot haer predicatie nyet en zouden ghebruycken noch behouven. Actum den 1en Octobris 1566.

BIJLAGE VII.

Den VIIIen Octobris a°. XVc LXVI.

Alsoe op Saterdach lestleden by enighe quaetwillighen vande nieuwe Religie tconvent vanden minnebroeders alhier ten groten verdriete ende leetwesen vanden burghemrs. ende Regeerders opgheloipen ende gheinvadeert es gheweest, deur desen dat die schutters, omme tvoirsz. ghewelt ende Invasie te wederstaen ende te beletten, by den voirsz. burghemrs. ontboden, niet ghecompareert en zijn, soe is op huyden by den burghemrs, schepenen ende volle vroetschappe verstaen ende gheresolveert, dat Indien die voirsz. vande nieuwe Religie hen vervorderen In tconvent vanden voirsz. Minnebroeders te preecken ende andere exercitie van heure Religie te doen, dat

[1] Onder de dertien namen komen voor: twee schepenen, nl. Lambrecht Michielsz. en Dirck Wtenbrouck, en dertien vroedschappen. De vier burgemeesters worden niet genoemd, die dus, voor zooverre zij ter vergadering tegenwoordig waren, geacht mogen worden met de resolutie te hebben ingestemd.

men tselve sal tolereren ende toelaeten om meerder oproer ende commotie te beletten, Want Inde macht van voirsz. regierders nyet en is, sonder hulpe ende bystandt vande schutters daer Inne te voirsien.

BIJLAGE VIII.

Is van ghelijcken geresolveert, dat mijn heeren die burghemrs. voir hen ontbieden zullen die predicanten van die nieuwe Religie. Ende hemluyden voir gehouden zijnde taccord met die vande nieuwe Religie voirnompt ghemaeckt, den zelffden dyen naevolghende admitteren ende consent gheven In de Kercke vande minnebroeders te preecken, Ten eynde tselve accord fynalicken volbracht ende gheëffectueert mach werden. Actum den XIIen Octobris a°. XVc LXVI.

GROTIUS CONTRA MARE LIBERUM.

DOOR

Mr. S. MULLER Fz.

»Belangrijk zoude het zijn," zegt de hoogleeraar Vreede [1] als bijschrift bij eene diplomatieke nota van 1610 over de vrijheid der zee, waarin Hugo De Groot de hand schijnt gehad te hebben, »met dit stuk het verslag der gezanten naar Engeland van den jare 1613 te vergelijken, en na te gaan, in hoeverre het betoog, door Hugo De Groot en zijne ambtgenooten toen gevoerd, inderdaad van dat hunner voorgangers (van 1610) verschilde." En waarlijk, die vergelijking is aanlokkelijk. Gewoonlijk kent men De Groot als voorvechter van de vrijheid der zee alleen uit zijn beroemd boekje Mare Liberum, en men vergeet, dat hij gedurende zijn geheele loopbaan in ons vaderland bijna jaarlijks deze quaestie heeft besproken.

Laat mij u even de incidenten dezer bespreking herinneren. Reeds in 1604 of 1605 schreef De Groot zijn De jure praedae, waarin hij zijne rechtvaardiging van het buitmaken der Spaansche handelsvaartuigen in Indië voor-

[1] In deze Bijdragen III p. 21.

namelijk grondde op het betoog, dat Spanje het recht niet had den toegang tot de Indische zeeën aan Nederland te weigeren. In 1609 publiceerde hij het hoofdstuk, waarin dit argument uiteengezet werd, als afzonderlijk pamphlet (Mare Liberum) om te beletten, dat de Staten toestemden in de sluiting van den Indischen oceaan gedurende het Twaalfjarig Bestand. Reeds in 1610 trad de quaestie over de vrijheid der zee in eene nieuwe phase. Jakob I verbood in dat jaar den Hollandschen visschers in de Engelsche kustzee te visschen zonder zijn uitdrukkelijk verlof. Het is waarschijnlijk, dat De Groot de steller is van de bovengemelde diplomatieke nota [1], die strekken moest om den Engelschen koning van de onrechtmatigheid zijner pretensie te overtuigen, wederom op grond van de vrijheid der zee.

Een geheel ander aanzien kreeg de stand van zaken in 1613, toen de Nederlandsche Oost-Indische Compagnie den handel in de Molukken voor de Engelschen wilde sluiten. Een gezantschap vertrok naar Engeland om die handelwijze te rechtvaardigen en .... De Groot was de man, die door de Staten aangewezen werd om dit betoog te voeren. In Engeland maakte hij kennis met een boekje van zekeren William Welwod, gedeeltelijk tegen Mare Liberum gericht, en reeds in 1614 schijnt hij zich neergezet te hebben om daartegen de Defensio capitis quinti Maris Liberi te schrijven, waarin hij de in zijn boekje verdedigde vrijheid der vaart ook op de visscherij, bepaaldelijk die in de Engelsche kustzee, toepaste.

Eene laatste episode in de geschiedenis der bemoeiingen van De Groot met de leer der vrije zee werd reeds in het volgende jaar (1615) ten tooneele gevoerd. De Engelschen hadden op verschillende gronden geweigerd de Nederlanders toe te laten tot de walvischvangst bij Spitsbergen:

---

[1] Cf. Vreede l. c. p. 2, 21. — Muller, Mare clausum, p. 60, 333 N. 6, 352 N. 2, 357 N. 3.

weder was De Groot een der door de Staten gekozene personen om deze uitsluiting op volkenrechtelijke gronden te bestrijden. Het Engelsche gezantschap, dat in 1615 naar Den Haag kwam, ontmoette hem nu tegelijkertijd als verdediger van de sluiting der Molukken en met den eisch van het openstellen van Spitsbergen! Of deze tegenstelling hemzelven misschien wat al te ongerijmd voorkwam, blijkt niet; zeker is het, dat hij over de vrije-zee-quaestie zich verder niet openlijk uitliet, totdat hij tien jaren later (in 1625) de omwerking van zijn Jus praedae publiceerde in het Jus belli ac pacis, waarin hij zijne leer van mare liberum in hoofdzaak onveranderd, maar op enkele plaatsen belangrijk besnoeid door de eischen der praktijk, nogmaals aan Europa verkondigde.

Het schijnt de moeite waard, de rijkgeschakeerde loopbaan van De Groot met betrekking tot deze quaestie meer in bizonderheden na te gaan. De beoordeeling van zijn sustenu vóor mare liberum is gemakkelijk: alle stukken, door hem of met zijne medewerking bij de verschillende incidenten der zaak geschreven, zijn gepubliceerd [1]. Van De Groots betoogen, bij de onderhandelingen over de Oost-Indische quaestie voor de sluiting der Molukken geleverd, is echter niets uitgegeven en men kon bezwaarlijk hopen, dat het daartoe komen zou, nu de beide Verbalen van de onderhandelingen met de Engelschen in 1613 en 1615 verloren zijn. Onder de papieren van De Groot, uit zijn familie-archief voor weinige jaren door het Rijks-archief aangekocht, bevinden zich echter eenige korte aanteekeningen van den gang der conferentiën, ten tijde dezer twee ambassaden gehouden. Onder die korte notities behoort o. a. ook het hierbij gepubliceerde stuk, door De Groot zelven in 1613 geschreven,

[1] Het Jus praedae is voor eenige jaren als afzonderlijk werk door dr. Hamaker uitgegeven. De propositie van 1610 is gedrukt bij Vreede l. c., die van 1615 over de walvischvangst bij Muller, Mare clausum, p. 363. Zie de Defensio aldaar p. 331 vlg.

blijkbaar het concept van antwoord op eene propositie der Engelschen. Het geeft duidelijk het standpunt aan, door De Groot ingenomen om de moeielijkheid te ontduiken, waarin zijne wederpartij hem gebracht had door zijne eigene leer van mare liberum op dit geval toe te passen. Zooals te verwachten was, leert de nota ons niets nieuws over de trouwens voldoende toegelichte stellingen van De Groot over de vrijheid der zee: hij begint met deze quaestie op zijde te schuiven. Maar piquant blijft het in de hoogste mate te zien, hoe de kampioen, wiens naam met de leer van mare liberum als vereenzelvigd is, er in slaagde eene handeling te rechtvaardigen, die met die leer in openbaren strijd was.

Nog een enkel woord vooraf om de in het stuk vermelde feiten in het licht te stellen. De casuspositie is zeer eenvoudig. Naast de Nederlanders hadden zich de Engelschen op vele plaatsen van Java gevestigd. Aanvankelijk was de verhouding van beide natiën vreedzaam geweest, al was de concurrentie met de Engelschen voor de Nederlandsche Oost-Indische Compagnie, die overal door de Spanjaarden als vijandin behandeld werd, bezwaarlijk vol te houden. Het gelukte haar echter het hoofd boven water te houden, en wel voornamelijk door den onbetwisten handel in de Molukken, waar aanvankelijk niemand met haar concurreerde. Door de bewoners dier eilanden als verlossers van het juk van Spanjaarden en Portugeezen met opene armen ontvangen, was het aan de Oost-Indische Compagnie gemakkelijk gevallen van hare nieuwe vrienden de belofte te verkrijgen, dat zij aan haar alleen de kostbare producten zouden leveren, waaraan de Moluksche archipel zoo rijk is. Langzamerhand bemerkten echter de bedrogene eilanders, dat zij slechts van meesters veranderd waren en dat het juk der bevrijders geenszins zachter was dan dat der vroegere heeren. Van die ontevredene stemming maakten de Engelschen dadelijk gebruik, en de rivaliteit tusschen beide natiën kwam weldra

den strijd aanhitsen. Werd op Java de verhouding meer en meer gespannen, in de Molukken kwam het weldra tot gevechten. De klachten der Nederlanders over het verbreken der contracten van uitsluitende levering door Engelschen en Bandaneezen werden eerlang door de wraakkreten der Engelschen overstemd, die zelfs te Londen weerklank vonden. De Engelsche Oost-Indische Compagnie klaagde (naar het schijnt ten onrechte) over de gewelddadigheden der Nederlanders, en eischte kort en goed, dat men haar ook in de Molukken zou toelaten. De Nederlandsche compagnie meende aan dien eisch niet te kunnen voldoen, en de strijd werd hoe langer hoe verbitterder. Koning Jakob en Oldenbarnevelt trachtten het vuur der tweedracht te smoren door beide partijen tot éen lichaam te vereenigen, maar het laat zich denken hoeveel bezwaren zulk een plan inhad. De zaak was en bleef, dat beide partijen niet gelijk stonden, daar de Nederlanders wegens den oorlog met Spanje veel grootere kosten moesten maken dan hunne mededingers. Eene vereeniging op gelijken voet was dus onmogelijk. En toch was eene goede verhouding bepaald noodig, want het scheen zeker, dat Spanje slechts wachtte op het oogenblik, dat de twistenden hunne krachten in onderlingen strijd hadden uitgeput, om de Oost-Indische zeeën op nieuw voor alle Europeanen te sluiten [1]. Het is op deze feiten, dat De Groot den nadruk legt in de memorie, die wij nu laten volgen.

»De questie en is nyet off d'Engelsche vryelyck sullen mogen handelen in Oost Indien, 'twelck henluyden wordt toegestaen buyten controversie.

Maer de questie is also de onsen in weynich eylanden de incoop hebben gedaen van de speceryen by seeckere contracten, by welcke contracten syluyden wederom hebben

---

[1] Zie over dit alles uitvoerig: De Jonge, Opkomst v. h. Nederl. gezag in O.-I. dl. IV, hfdst. 1 en 2.

aenghenomen de defensie van de ingelanden jegens de Spaegnaerden ende Portugesen, ende deselve defensie oock dyenvolgende by de handt genomen ende tot noch toe gecontinueert met zeer excessive costen, off d'Engelsche alsulcke ingecochte speceryen mogen coopen van de Indianen sonder te helpen draghen de geledene costen, sonder welcke costen het seecker is dat de Indianen ende met eene de commercie in dye quartieren over langhe waeren verloren geweest, aengezyen de groote efforten te water ende te lande, dye de de Spaignaerden ende Portugesen jegens deselve eylanden hebben gedaen sedert de XI ofte XII jaeren herrewaerts, dye by nyemant als by de onsen en zyn gerepousseert.

De Engelschen urgeren, dat zy voor de onsen in Oost Indien zyn geweest ende eeniche traffycque gehadt hebben. Tselve is wel waer, maer zy en hebben daer gheen blyvende, nochte vaste traffycque gehadt, ende deselve traffycque dye sy hadden, souden zy daernae verloren gehadt hebben, ten waer tgeweldt dat de Spaignaerden daernae hebben gedaen by de onsen ware wederstaen.

Sy seggen dat de Portugesen haer eenighe speceryen hebben gelevert; dit is eens gebeurt ten tyden als de Portugesen in Tidert, vresende voor onse belegeringhe (dye oock gevolght is) van de Engelsche geschut ende amunitie sochten te becomen, gelyck zy oock daetelyck ten deele becomen hebben [1], maer andersins bekennen de Engelsche selve, dat de intentie van de Spangnairden ende Portugesen is alle uytheemschen uyt te sluyten, twelck oock soo by de bryeven van den Coninck van Spaignien, als by alle syne actien can werden bethoont.

Sy seggen noch, dat wy navolghen texempel van de Portugesen, maer daerin doen zy ons ongelyck, alsoo de Portugesen door heel Oost Indien alle natien jegens haer danck

[1] Zie over een geheel dergelijk voorval, mede op Tidore, in 1616: De Jonge l. c. IV, p. XXX.

ende wille mit vernyt geweldt beletten met de uytheemsche te handelen, daer de onsen haer funderen op den incoop van eenighe waeren met de vrye wille van de Indianen uyt de gewichtighe oorsaecke als is de defensie van haer lyff ende leven gemaeckt, ende op de costen ter saecke van deselve defensie gedaen, ende dit noch is een zeer cleyn deel van Oost Indien.

Sy en gelooven nyet tgunt wy met de waerheyt seggen, dat de costen soo groot zyn geweest, dat alle de vruchten soo van de coopmanschap als van 't oorlogh daerinne zyn gesmolten, maer sulcx can daeruyt blycken waer te wesen, dat de participanten in den tydt van XI jaeren nyet boven de helft van haer capitael en hebben genooten ende dat de compagnie met schulden tot de helft toe van het capitael is beswaert. Oock can hetselve onwederspreeckelyck bethoont werden by inspectie van de boecken.

Tprincipale poinct is dit: dat indyen een deel van de vruchten van de eylanden in questie aen de onse worden ontrocken, zy de costen van de equippagie tot oorlogh ende garnisoen nyet en cunnen onderhouden, ende dat oversulcx de Molucquen daerdoor in corten tydt moeten comen in handen van de Spangnairden, dat d'Engelschen daerop moeten letten off zy dan van betere conditie sullen zyn als zy nu syn, terwyl den Spaegnaerd in de Molucquen sooveel wercx werdt gegeven dat zyluyden middelertydt deur alle de andere quartieren van Oost Indien vry onbecommert ende sonder groote equippagie cunnen trafficqueren".

Wat moet ten slotte, na de vergelijking van De Groots betoogen vóor en tegen mare liberum, ons oordeel zijn over de houding, door hem in deze zaak aangenomen? Het kan m. i. niet anders dan eenigen weerzin wekken, dat juist hij, de leeraar en theorist, er zich toe leende als handig advokaat de handelwijze der Oost-Indische Compagnie in deze zaak

te rechtvaardigen. Men moge de quaestie stellen zooals men wil, het sluiten der Molukken was en bleef in bepaalden strijd met de leus van vrije vaart en vrijen handel, door De Groot het eerst met zooveel nadruk verkondigd. Hoe men ook overigens over de rechtmatigheid van de weigering der Oost-Indische Compagnie oordeelen moge, De Groot was zeker de man niet, die die weigering had behooren te ondersteunen. — Maar stelt men zich op een hooger standpunt, laat men de streng wetenschappelijke redeneering varen, dan kan het m. i. niet twijfelachtig zijn, dat De Groot zijn proces gewonnen heeft. Niet alleen eischte de billijkheid, dat de Molukken althans eenige jaren als uitsluitend handelsterrein der Nederlanders gereserveerd werden, ook de politiek gebood dit dringend. De Nederlandsche Oost-Indische Compagnie, die alleen in staat was de macht der exclusieve Spanjaarden in Oost-Indië in bedwang te houden, dreigde te bezwijken onder de aanvallen van binnen- en buitenlandsche concurrenten, en de Engelschen zouden wèl gedaan hebben, zoo zij om den wil van een oogenblikkelijk voordeel het duurzame belang van hunnen handel niet hadden voorbijgezien. Slechts door eene tijdelijke verwaarloozing van hare eischen scheen hier de leer van de vrijheid der zee te kunnen zegevieren!

DE OUDERWETSE NEDERLANDSCHE PATRIOT.

DOOR

MR. W. P. SAUTIJN KLUIT.

Bij, of althans kort na, het uitbreken van den oorlog met Engeland in de maand December van het jaar 1780, had de partij van vooruitgang, die weldra onder den naam van Patriotten zoude optreden, reeds te beschikken over meer dan één zoogenaamd dag- of weekblad, waarin de tegenpartij voortdurend werd bestreden of aangevallen. De *Noordhollandsche Courant* bestond reeds sedert 16 Februari 1778, de *Zuid-Hollandsche* ten minste sedert 1 Januari 1781 [1]; *De Post van den Neder-Rhyn*, die het binnen een jaar tot eene oplage van 24000 exemplaren bracht [2], zag weldra op 20 Januari 1781, *Le Po-*

[1] Verg. mijne studiën in deel 6, blz. 365—509, en deel 8, blz. 207—226.

[2] In een' brief toch van S. P. A. Graaf Van Heiden van Reinestein en Laarwoud, over wien zie lager, aan Van Goens, van 22 Januari 1782, staat duidelijk geschreven: „Le debit de cette feuille est considérable, & va jusqu'à 24000 exemplaires." De O. N. Patriot, N°. XXXI, van 20 April 1782, blz. 116, spreekt van 3000 exemplaren.

litique Hollandais, door Cerisier geschreven, op 12 Februari van dat jaar voor de eerste maal het licht. Maar de tegenpartij, de vrienden van het behoud, de vrienden van Oranje, de Hofpartij, had vooralsnog over geen dergelijke middelen van verdediging te beschikken. En toch was zoodanige verdediging der aloude regeering een dringende eisch van het oogenblik! Waar evenwel was de pen te vinden, tot zoo iets bekwaam, anders dan te Utrecht, in handen van den persoon van Ryke of Michaël Van Goens, den gewezen hoogleeraar in de letteren, het drie-en-dertig jarig lid der Vroedschap, den door ieder aangewezen schrijver van het Politiek Vertoog, den »man, wiens wedergade in vlugheid van begrip en veelomvattende kennis in de geheele republiek niet gevonden werd" [1].

Een van de warmste aanhangers der goede (Oranje) zaak, de vriend zijner jeugd [2] wa Mr. Nicolaas Ten Hove, Raad en Generaal Meester van de Munten in den Haag [3], bij

---

[1] In de Eigen Levensbeschrijving van R. M. Van Goens, uitgegeven door H. W. T. Tydeman, Predikant te Roozendaal, in Handel. v. h. Prov. Gen. v. Kunsten en Wetensch. in Noord-Brabant 1867, blz. 81, geeft hij zelf op, hoe hij beschouwd werd „als de eenige man om dit met eenige hoop op goeden uitslag te ondernemen." — De aangehaalde woorden zijn van Mr. W. H. de Beaufort, Oranje en de Democratie, in De Gids van November 1875, blz. 235.

[2] Eigen Levensbeschrijving, blz. 72.

[3] In zijne Eigen Levensbeschrijving, blz. 85, zegt Van Goens, dat deze betrekking was „eene zeer eervolle, maar bijna geheel geene bezigheid opleverende, zoodat door eene week, op zijn hoogst een veertien dagen, op zijn post te zijn, men overigens het geheele jaar, zulks verkiezende, uitlandig kon blijven."

In Van der Aa's Biogr. Woordenboek wordt omtrent Mr. Nicolaas Ten Hove gezegd, dat hij zich op den titel zijner Mémoires Généalogiques, 's Hage 1773—1775, 5 vol. 8°., noemt: raadsheer, generaalmeester van de munt en curator der Leidsche Hoogeschool, in welke laatstgenoemde betrekking hij evenwel niet voorkomt in de Geschiedenis dier Hoogeschool van den Hoogleeraar Siegenbeek. Maar hoe kon bedoeld Woordenboek die opgave doen, want de Mémoires Généalogiques de la Maison de Médicis, La Haye 1773—75, hebben wel een' Franschen titel, maar geen' titel waarop de naam van den schrijver en zijne betrekkingen voorkomt? Het

wien Van Goens wel eens zijn' intrek nam. Deze vooral was zeer dringend op het punt der uitgave van een weekblad; hij wilde de onderneming deelen, voor het drukken zorgen, en Van Goens van alle mogelijke en bijna onmiddellijke onderrichting voorzien [1]. Eindelijk bezweek Van Goens voor den aandrang, en voor mij ligt eene portefeuille met brieven van Ten Hove aan Van Goens, in het Fransch geschreven, loopende zoowel over den tijd die aan de oprichting van het bedoelde weekblad voorafging, als over een groot tijdvak van zijn bestaan. Die portefeuille behoort tot de groote verzameling boeken en papieren van en over Van Goens, door hem vermaakt aan den zoon zijner zuster (Johanna Maria Van Goens, sedert 1772 eerste echtgenoote van den kinderdichter Mr. Hieronymus Van Alphen), Daniel François Van Alphen, wiens zoon Jhr. Mr. D. F. Van Alphen, vroeger te Leiden, thans te 's Gravenhage gevestigd, die

---

antwoord is: omdat hier een bokje in het spel is, dat, dank zij de nasporingen van Dr. W. N. du Rieu, onder schot is gekomen. Het Woordenboek namelijk ontleende zijne mededeeling aan den Catalogus Van Hulthem, waarin de genoemde Mémoires voorkomen onder N°. 19.443, en waar tusschen haakjes van Ten Hove's curatorschap der Leidsche Hoogeschool wordt melding gemaakt. Saxe toch heeft in zijn Onomasticon VII, 233, waar hij Ten Hove als schrijver van de Mémoires Généalogiques noemt, diens betrekking van muntmeester opgegeven in de classieke formule: III vir A. A. A. F. F. Universitatis Batavae, d. i. Triumvir auro, argento, aere flando ferundo U. B.; en nu schreef Van Hulthem, die formule niet verstaande, en bij de Universitas Batava niet aan de Bataafsche Unie, maar aan de Bataafsche of Leidsche Universiteit denkende, voor zijn nog te Brussel voorhanden exemplaar der Mémoires de woorden: „Curateur de l'Université de Leide," terwijl een tijdgenoot daar had aangeteekend: „Nicolas Ten Hove conseiller et général maître des monnoies des Provinces Unies 1774." Hinc lacrymae! — Ik zelf noem Ten Hove Raad, en niet Raadsheer, enz. enz. op grond van de door zijnen broeder onderteekende circulaire van overlijden.

Blijkens Eigen Levensbeschrijving, blz. 72, was Ten Hove een neef van Mr. Hendrik Fagel, die sedert 10 December 1744 Griffier was van de Staten-Generaal. Daar deze gehuwd was met Catharina Anna Sluyskens, moet de moeder van Ten Hove zijn geweest óf eene jufvrouw Sluyskens, óf eene jufvrouw Fagel.

[1] Eigen Levensbeschrijving, blz. 81.

verzameling in 1874 aan de Koninklijke Bibliotheek afstond [1].

Tot die verzameling behoort ook eene portefeuille met brieven, eveneens in het Fransch geschreven, door den »man, die van de eerste maal af, dat hij aan Van Goens briefwisseling voorsloeg, nimmer ophield die met dezelfde geregeldheid te voeren, waarmede hij al zijne zaken behartigde, die hoewel nimmer in de gelegenheid, aan Van Goens groote diensten te bewijzen, steeds een standvastig en waar vriend voor hem was, die hem ter zijde stond in al zijne beproevingen, voor zooverre de voorzichtigheid, die hij nooit uit 't oog verloor, zulks gedoogde, op wiens raad Van Goens prijs stelde bij iederen stap, en die, wanneer hij hem al verkeerd ried, zulks zeker uit de zuiverste beginselen deed, en hem nimmer een raad gaf, dien hij zelf nooit gevolgd zoude hebben. Deze man, die steeds getoond heeft, een even bestendig vriend van den Prins, als van het wezenlijk welzijn des Lands te zijn" [2], was Sigismund Pieter Alexander Graaf Van Heiden van Reinestein en Laarwourd, Drossaard van Coevorden en de landschap Drenthe, en Groot-Officier aan het hof van Prins Willem V [3].

---

[1] Zie Verslag van de aanwinsten der Kon. Bibl. gedurende het jaar 1874, blz. 19—31, en in 't bijzonder blz. 24.

[2] Eigen Levensbeschrijving, blz. 43.

[3] In het onzekere omtrent den juisten naam van dezen persoon, éénmaal bij Wagenaar, Vad. Hist. Vervolg, deel XX, blz. 54, vermeld als P. A. R. Grave van Heiden, wendde ik mij om inlichting tot Mr. L. Graaf van Heiden Reinestein, Commissaris des Konings in de provincie Groningen, door den heer Tydeman, Eigen Levensbeschrijving blz. 43, aant, aangewezen als bloedverwant van den Drossaart. Met de meeste bereidwilligheid antwoordde mij de heer Van Heiden Reinestein, dat zijn grootvader S. P. A. Graaf Van Heiden gewoon was bij het onderteekenen zijner brieven de letter S zoodanig in de P in te vlechten, dat de lezer, onbekend met deze eigenaardigheid, in de meening moet verkeeren dat de handteekening geen andere is dan P. A. Hij heeft meermalen te Berlijn onderhandeld over huwelijken tusschen vorsten uit het huis van Oranje en dat van Hohenzollern, en was meer dan eens in tijdelijke diplomatieke betrekking te Parijs. Zoo onder anderen van het laatst van Januari tot half Maart 1783. Aan Van Goens schreef hij 20 Januari 1783: „Les conseils de la Cour de Berl: & la disposition des esprits a celle de V — exigeant une

Het nog aanwezig zijn dezer beide verzamelingen — waarnaar. Van Goens verwijst in zijne aanteekeningen vóór zijn eigen exemplaar van den O. N. Patriot, en waarop hij doelt in zijne Eigen Levensbeschrijving, blz. 86 — verdient de aandacht, omdat Ten Hove niet vreemd was aan het denkbeeld, dat zijne brieven moesten worden vernietigd (Brief van 2 Aug. 1781), en Van Heiden bij herhaling hierop aandrong. Den 9den Juni 1781 schreef deze aan Van Goens »Je vous prie Mons. de bruler toutes mes Lettres si elles existent encore, comme je ferai des Votres. On ne sait quels événemens les circonstances presentes peuvent produire. Dans ces tems critiques il faut se mettre a l'abri même des apparances." Van Heidens brief van 17 Maart 1781 was dan ook reeds de laatste geweest met duidelijke onderteekening; eerst toen de politieke stormen, twintig jaren later, begonnen te bedaren, vind ik zijne eigenaardige, maar toch zeer duidelijke, handteekening terug. En in een' brief van

---

mission extraordinaire en France de la part de S. A. S. Elle vient de me charger de cette commission épineuse, mais que l'on juge (peut être a tort) mieux entre mes mains, qu'entre celles d'un autre. Vous sentés qu'il ne convenoit pas de m'excuser de cette corvée. — Le R. de P. a chargé son ministre d'appuier de toutes ses forces les demarches de la personne que le Prince envoye. Vous juges que le but est ne dertuire les prejugés & les fausses impressions sur les sentimens du Pr. — En conséquence je pars des demain, aiant deja été précédé d'un Courier." En den 28sten Maart 1783: „Il y aura demain 15 jours, que je suis heureusement revenu de ma course a P. ou je ne crois pas qu'elle ait fait du mal." Hem zelf echter berokkende die zending wel eenige onaangenaamheid. Bij het instappen toch van een rijtuig te Parijs kwetste hij zich aan een der beenen, een ongeval dat hem bij gemis aan gelegenheid voor behoorlijke verzorging, tot half April bezig hield. Hij was een geletterd man; 25 December 1778 schreef hij aan Van Goens: „Je me suis excusé de l'élection que Mss. les Directeurs de l'Utr. Prov. Gen: ont fait de ma personne, ne me croyant pas dignus intrare in hocce docto corpore." Ook stelde hij levendig belang in de politiek van zijnen veelbewogen leeftijd, getuigen zijne correspondentiën met vorsten en hooggeplaatste personen, berustende deels bij zijnen kleinzoon te Groningen, deels bij de kinderen van zijnen tweeden zoon, mede Sigismund Pieter Alexander geheeten, die in 1822 als Admiraal in Russischen dienst de Turksche vloot in de haven van Navarino hielp vernietigen, en in 1860 te Petersburg is overleden.

9 Januari 1783 heet het nogmaals: »Ne conservez point de Lettres. Offres les a Vulcain, comme j'ai fait." Maar Van Goens heeft blijkbaar de noodzakelijkheid van zoo iets niet ingezien.

In het algemeen draagt de briefwisseling tusschen beide personen en Van Goens gevoerd de sporen van groote vreesachtigheid. Men wantrouwt de post, de schuit, en neemt niet zelden zijne toevlucht tot een' vertrouwden knecht, en bezigt witte inkt! Of omgekeerd, men geeft aan Van Goens adressen op te 's Hage, alwaar brieven en pakketten veilig zullen aankomen, zooals bij den Weledel Geboren Heer Van Duijselen, Klerk ter Secretarie van den Raad van State, op de Heerengracht te 's Hage [1], wien dit evenwel niet aanstond, want reeds acht dagen later, Donderdag 14 September 1781, schreef Ten Hove aan Van Goens: »Ne m'écrivez plus sous l'adresse de Van Duijselen; peut-être vous en fournirai-je une autre par la suite; ce bon homme a pris des scrupules." En nu kreeg Joost Vos, onder welk adres, op dat oogenblik althans, Van Goens zijne brieven van Ten Hove kreeg, den 30sten September 1781 den wenk, om hetgeen hij te verzenden had te sturen aan den WelEdel Geboren Heer Th. Johnson, Solliciteur Militair, op het Smidswater in Den Haag.

Terwijl Van Heiden van zijn »anti-chambre" uit voor bouwstoffen hoopte te zorgen, nam Ten Hove op zich een' uitgever aan te wijzen en medewerkers aan te werven. Acht dagen vóór het uitkomen van het eerste nummer van

[1] Brief van Ten Hove van Donderdag 7 September 1781. — Deze Van Duijselen is bij mij niet onbekend. Want de zuster van Theodorus Van Duijsel (of Van Duijselen) Petronella Van Duijsel huwde met Willem Provó, en werd moeder van Elisabeth Provó, die op 14 Juni 1771 in den echt trad met Hendrik Kluit, vader van mijnen grootvader Willem Kluit (die zich als mede-erfgenaam van Theod. Van Duijsel, overl. 11 Januari 1784, een' korten tijd in 1785 Willem Theodorus Van Duijsel Kluit heeft genoemd) en van Mr. P. W. Provó Kluit, laatst President van het Prov. Ger. in Noord-Holland.

den O. N. Patriot schreef hij, dd. Vrijdag 10 Aug. 1781, aan Van Goens: »Je viens de convenir de mes faits avec Gosse pere [1], & je suis sur que vous serez content de lui. De Tune [2] que vous m'aviés nommé aussi, est bien le sujet le moins propre pour cette besogne, c'est l'homme des Marchands, des Berengers, des Dumas. Ignoriés vous cela? Outre Gosse pere je ne connais que Bennet & Hake à Rotterdam, mais il s'agissait de trouver quelqu'un in het vorstelijk 's Gravenhage, & Gosse pere est le seul. Vous pouvés compter que la distribution se fera avec zêle & intelligence. Je me charge avec plaisir de la revue de la dernière épreuve. N°. 1 ne paraitra que demain en huit; j'ai voulu vous ménager un peu plus de tems par ce délai; mais il faut absolument qu'il paraisse une feuille tous les Samedis (: quand même dans un moment de sécheresse il se glisserait une feuille médiocre:) — je suis entièrement de l'avis de Gosse sur cela; vous aurez beau m'apeller bourreau je n'en démordrai pas pour cela." Verder: »J'ai eu hier (: & toujours sans vous nommer & vous compromettre:) une longue conférence avec l'homme que je vous destinais pour associé principal. Il est tellement acablé d'affaires dans ce moment-ci (: & vous n'en douteriez pas si j'osais vous le nommer :) qu'il ne veut pas s'engager formellement à des contributions régulières, mais je le connais & je suis sûr qu'il tiendra plus qu'il ne promet. Mais avant tout il faut votre agrément. Il m'a permis de communiquer à l'auteur de l'Ouwerwetse patriot la liste des petites effusions

---

[1] Hij was met zijnen zoon uitgever der 's Gravenhaagsche Courant. Zie mijne studie in de Hand. en Meded. van de Maatsch. der Nederl. Letterk. te Leiden, 1875.

[2] Detune was, blijkens Dr. A. M. Ledeboer, De Boekdrukkers enz. blz. 160, gevestigd op „de Zale" en in de Herderstraat. Maar is deze dezelfde „ondankbaare Detune", van wien in de 's Gravenhaagsche Courant van Vrijdag 21 Sept. 1787, N°. 154, wordt gesproken, naar 't schijnt, als schrijver der Fransche Utrechtsche Courant?

qui ont coulé de sa plume, dans des instans de loisir, depuis le commencement des troubles. La voici." — L'auteur en question n'est pas un homme fort lettré, mais c'est un homme d'un grand sens, de beaucoup d'esprit naturel, archi-orthodoxe, & qui est plus que personne à même d'être informé à fond, & des premiers, de tout ce qui se passe." — »Il me faut une réponse positive sur son sujet."— »J'ignore pourquoi Gosse a insisté sur cette régularité (hebdomadaire), comme une conditio sine quâ non."

De in dit schrijven bedoelde lijst van vlugschriften bevat 14 titels, waarvan de 12 eersten door Mr. J. I. Van Doorninck, Bibl. van Nederl. Anonymen en Pseudonymen, worden vermeld onder N°. 5118, 824, 788, 1798, 844, 668, 265, 849, 832, 1322, 2925 en 839, het 13de onder N°. 874 op naam van Van Goens is gesteld, en het 14de, niet bij Van Doorninck voorkomende, tot opschrift heeft: »Weerklank, of Aanspraak van het Sleepers-Gilde &c." Derhalve was die persoon, blijkens Van Doornincks verwijzing bij N°. 265, »Mr. A. Tinne l'homme de confiance du greffier Fagel, après l'avoir été de M. de Bentinck de Rhoon, l'ami de Guillaume IV"; zie Catal. Bibl. Tydeman I. 2707.

Tinne, wiens naam wel door Van Goens was geraden, maar met wien deze geen rechtstreeksche briefwisseling mocht aanknoopen, omdat hij had »de grandes mesures à garder" kon zich, gelijk wij zagen, tot geen geregelde bijdragen verbinden, en zijn aandeel aan de O. N. Patriot is dan ook niet groot geweest. Op aansporen van Fagel en Ten Hove leverde hij onder anderen de vertaling van het Engelsche vlugschrift voorkomende in N°. IX [1]. Bovendien blijkt uit de aanteekeningen van Van Goens vóór diens eigen exemplaar van den O. N. Patriot, nog op de Kon.

[1] Brief van Ten Hove van Donderdag 14 Sept. 1781, en aant. van V. Goens vóór diens exemplaar van den O. N. Patriot.

Bibl. bewaard, dat ook door Tinne, »die zich E. tekende", geleverd zijn in N°. VI de blz. 116—118, ofschoon hieronder de letter B staat gedrukt; verder N°. XIII tot blz. 255, waarbij Van Goens omtrent Tinne aanteekent: »een protégé van Ten Hove en van den ouden Griffier Fagel, die zich schuil hield, en ook naderhand tot de Patriotten oversloeg. Ik kende hem niet", en dan nog het Aanhangsel op N°. XIII, evenals N°. XIV, XV, XVI en XVII door ten Hove en Tinne ofschoon de letter E alleen voorkomt in N°. XVII, blz. 349.

De welbekende Izaak de Pinto, te Amsterdam geboren en opgevoed, maar die zich later te 's Hage vestigde, waar hij in Augustus 1787, in den ouderdom van 72 jaren overleed [1], eveneens aangezocht tot medewerking, antwoordde evenwel, 11 Augustus 1781: »moi au bord de ma tombe, je dois me borner à faire des voeux pour le salut de cette même patrie à qui j'ai toujours rendu et à qui je rends encore les services dont je suis capable." — »J'ai brulé ma plume, et c'est sans retour."

Ook. Elie Luzac weigerde om geregeld medetewerken, en eene dergelijke poging aangewend bij den Franschen predikant te Namen, Briatte, stuitte af op diens voornemen om weldra zelfstandig op periodiek gebied optetreden, naar het schijnt met zijne Correspondance politique sur les affaires présentes de la Hollande Amst. (Mastricht) 1782. Tom. 1. N°. 1—23, gelijk de opgave luidt van Van Goens op pag. 105v. van zijnen Catalogus van vlugschriften, tijdschriften, dagbladen, enz. aanwezig op de Kon. Bibliotheek [2].

Van De Ouderwetse Nederlandsche Patriot, of zooals Van Goens hem had genoemd De Franschgezinde Patriot [3], zijn van 18 Augustus 1781 tot 21 December

---

[1] Zie onder anderen over hem Mr. H. J. Koenen, Gesch. der Joden in Nederland, blz. 8, 213, 214.

[2] Brieven van Ten Hove van 22 Sept. 1781, 27 Sept. 1781, blz. 6, verg. met die van 21 Sept. 1781, blz. 11 en 14.

[3] Eigen Levensbeschrijving, blz. 81.

1782 vijf-en-zestig nummers uitgekomen, verdeeld in 5 stukken, ieder van 13 nummers, dikwijls met opgaven van »errata." Twee dier stukken vormen een deel, en de twee eerste deelen maken den eersten jaargang uit; in het 3de deel vindt men dan de laatste 13 nummers, uitmakende het 5de stuk, en de Brieventas van den Ouderwetsen Nederlandschen Patriot, zijnde twee uitvoerige stukjes in 1782 en 1783 als toevoegsels verschenen. Vóór ieder stuk heeft men eene goede inhoudsopgave waarin de dagteekening der nummers, die Zaterdag's ochtends uitkwamen, is opgenomen. De nummers, ofschoon ongelijk van grootte, beslaan meestal tusschen de 20 en 30 blz. 8°. De prijs was *f* 5 : 4: — voor 52 nummers, en *f* 3 voor de Brieventas, in het jaar, ofschoon zij die het blad zelf ontvingen de Brieventas gratis kregen; voor koffiehuizen en societeiten waren beiden om niet verkrijgbaar [1].

De eerste vijf nummers, en van N°. VI de blz. 103—116, zijn geheel gevloeid uit de pen van Van Goens, maar onder verbetering van Ten Hove. »Si vous m'envoyés," schreef deze hem acht dagen (10 Aug. 1781) vóór het uitkomen van het eerste nummer, »les cahiers assez à tems, il n'est pas impossible que parfois je ne vous fasse parçi par-là quelque réflexion préalable sur quelque petit changement à faire"; en eene week later (16 Aug.) sprak hij Van Goens moed in door hem toe te voegen: »Si vous pouvez une fois parvenir à avoir quelques Nos en avance, la feuille ne sera qu'un jeu pour vous."

Eerst bij de verschijning van het vierde nummer bleek dat het blad werd gedrukt bij Pieter Frederik Gosse, Boekverkooper van Zijne Doorluchtige Hoogheid den Heer Prins Erfstadhouder. »Je compte", schreef Ten Hove den 14den Sep-

---

[1] Zie Bericht van Den Ouderwetschen Nederlandschen Patriot achter N°. XIV; blz. 376; en Bericht van den O. N. Patriot vóór het 1ste stukje van den Brieventas.

tember, »que le parti que Gosse fils a pris de mettre son nom au bas de la feuille, augmentera de beaucoup le débit. On regardera desormais la feuille, comme dictée & autorisée par le Prince, ce qui ne peut manquer d'exciter la curiosité générale de l'un & de l'autre parti." Maar dat Willem V tot zoo iets niet in staat was, wist Ten Hove zeer goed. Want eenige regels vroeger had hij geschreven: »Plus le Prince lui-même est faible & pusillanime, plus son parti doit se remuer: en ce triste tems les bras & les autres membres doivent faire les fonctions de la tête."

Reeds bij het uitkomen van het eerste nummer werd er over Gosse geklaagd. »Plut à Dieu que l'intelligence de Gosse égalat son zêle!" roept Ten Hove 18 Augustus 1781 uit, en den 23sten daaraanv lgende: »Je suis très mécontent de Gosse, & de son papier & de son caractère." De letter zag er dan ook werkelijk gemeen uit, en maakte daarom reeds bij het tweede nummer plaats voor eene andere, die waarschijnlijk De Post van den Neder-Rhyn, tegen welk Utrechtsch orgaan bovenal het geschrijf van Van Goens als tegenwicht moest dienen, in deel 1, blz. 329 en 354 tot de uitspraak bracht, dat de uitvoering zoo in papier als in druk fraai was, om welke reden »of de Schrijver bij zijn ouderwetsch Patriotismus een goede gevulde goudbeurs had, of dat hij door een aanzienlijk Comptoir was in het werk gesteld, het welk hem voor die moeite rijkelijk beloonde."

Dat de schrijver over geen ruime middelen had te beschikken blijkt uit zijne Eigen Levensbeschrijving, en dat anderen hem wel is waar niet geheel in den steek lieten, maar dan toch stellig niet rijkelijk beloonden, zal later blijken. De kring die Van Goens steunde was uiterst beperkt; haar ontbrak kracht en doorzicht, en ze stond bovendien tegenover eene oppositie die vol zelfvertrouwen was, en waarbij voor als nog geen sprake was van schakeringen, die bij de Oranjepartij niet ontbraken. Eene oplage van vier-en-twintig duizend, ja zelfs van drie duizend exemplaren bij De Post van den

Neder-Rhyn is een welsprekend feit tegenover het kortstondig en weinig bloeiend bestaan van De Ouderwetse Nederlandsche Patriot, al werd deze ook door een Van Goens geschreven!

Zorgde Ten Hove voor den druk en voor het aanbrengen van verbeteringen, Van Heiden leverde critiek en gaf wenken met betrekking tot punten die behandeld konden worden. Zoo schreef Van Heiden 29 Augustus 1781: »Daignés je vous prie de ne pas perdre de vue, qu'il est du dernier essentiel, que votre louable zèle soit moderé, par la plus grande prudence & toute la circumspection imaginable, au défaut de quoi vous perdriés tout le fruit de vos peines & de vos soins". En in een' brief van 2 September 1781 heet het, naar aanleiding van het zesde nummer: »Il n'y a qu'un défaut, qui n'en est pas un pour moi personnellement, c'est une prolixité qui n'est que le fruit de l'abondance de vos idées. Je dirais presque que c'est trop bien raisonné pour une feuille. Avec l'esprit didactique & le tresor d'idées que vous avés, il y a en vérité conscience de vous reprocher de la longueur, cependant il faut songer au gros des Lecteurs, qui ne sont réellement pas susceptibles de la beauté de l'écrit, & il faut encore te sacrifier. C'est un avis qu'il me coute de vous donner, mais quelque repugnence que j'y aie, je crois que pour le succès de la feuille, il faudra a l'avenir être plus resserré". Vijf dagen later schreef ook Ten Hove over de »Avis unanime, qu'il est nécessaire d'abrèger." Gelijke opmerking maakte Van Heiden, naar aanleiding van N°. VII — voor zooverre het eerste gedeelte, over den laster, betreft, opgesteld op verlangen van Ten Hove — in een schrijven aan Van Goens van 4 October 1781, waar gezegd wordt: »Il est excellent, quoiqu'un peu plus long que la nature de la feuille ne le comporte", en aan Ten Hove schreef Van Heiden: »Ceux qui goûtent le plus l'O. Patriot, s'accordent à desirer plus de brêveté."

Aardig is het, hoe uit brieven van beide laatstgenoemde heeren blijkt, dat het tweede nummer, handelende over den

slag bij Doggersbank, reeds opgesteld was toen Van Heiden op behandeling van dit punt aandrong, en dat dit nummer, ofschoon eigenlijk geschreven nadat het derde en vierde reeds in handen was van Ten Hove, door dezen, die het een »chef-d'oeuvre" noemde, zonder verwijl werd geplaatst [1].

»Vous verrez un petit appendice à No. 6", schreef Ten Hove, den 20sten September 1781, aan Van Goens, »qui vient de, bonne main, de la main de cet homme qui sait si bien entrer dans l'esprit d'autrui." Dat waren de blz. 116—118, over »Linten à la Zoutman" van de hand van Tinne (zie boven). Van Goens was zeer tevreden over die weinige regelen, maar er was een »erratum" ingeslopen! En nu berichtte Ten Hove hem den 27sten September 1781: »Jai parlé de l'Erratum à l'auteur; il trouve que vous avés raison, & qu'il faut lever l'équivoque, mais il a préféré à votre expédient de faire un nouveau petit Appendix, relatif à cela, point mauvais, que vous trouverez à la fin de No. 7". Zoo kwamen de blz. 132—134 in de wereld, waarvan Ten Hove den 29sten September nog aan Van Goens getuigde: »Vous conviendrez que l'Appendix vaut mieux qu'un simple Erratum". Vreemd is het, dat Van Goens in zijn exemplaar die bladzijden op den naam van Ten Hove heeft gesteld. Al het overige in No. VII was van hem zelf.

Ofschoon Gosse, bij gebrek aan beter, door Ten Hove zelf als uitgever was aanbevolen, had deze geen' grooten dunk van hem. In zijnen reeds meermalen aangehaalden brief aan Van Goens van 27 September 1781 heet het, dat Gosse hem had geschreven: »que quand nous serons un peu plus avancés dans l'O. P. il annoncera avec emphase: Door het herdrukken van de vorige nummers van den O. P. zijn deselve weederom compleet te bekomen;"

[1] Brieven van Van Heiden van 18 Augustus, van Ten Hove van 20 Augustus 1781.

waarbij Ten Hove aanteekende: »Ce garçon (: c'est du jeune Gosse qu'il s'agit:) a tout le zèle d'un Chérubin, mais il n'a pas tout à fait l'esprit d'un Séraphin; il est pourtant moins sot que son père."

Van een' Patriottischen nadruk van De Ouderwetse Nederlandsche Patriot is bij het nageslacht niets bekend, maar voor den tijdgenoot heeft het gerucht daarvan geloopen. Den 26sten October 1781 toch schreef Ten Hove aan Van Goens: »Savés vous une anecdote curieuse; on réimprime à Amsterdam l'O. P. avec des notes injurieuses contre le Prince &c. Je n'ai point encor vû l'édition, mais c'est le Duc qui l'a fait dire à Gosse. Rien ne parait plus authentiq; cependant la chose me parait si sotte de leur part, que je n'y croirai que quand j'aurai vû."

Uit de aanteekeningen van Van Goens blijkt verder, dat No. VIII geheel van hem zelf was, zoo ook No. IX tot blz. 170, ofschoon toch de blz. 159 en volgg. van de hand van Tinne waren (zie boven); volgens Van Goens waren dan de blz. 171—177 van Ten Hove, bij welke opgave hij aanteekende: »(NB. daar hy den druk bezorgde, zag ik deze invoegselen niet, voor dat zij gedrukt waren)"; maar op blz. 175 staat de letter E, volgens Van Goens zelf het herkenningsteeken voor den arbeid van Tinne, zoodat hij hier met zich zelf in tegenspraak is. Op dezelfde moeilijkheid stuit ik in No. X, want volgens Van Goens is dat nummer tot blz. 196 van hem zelf, van blz. 196—202 van Ten Hove; maar én op blz. 180, én op de reeds vermelde blz. 196 staat weder de letter E. No. XI tot blz. 210 is dan wederom van Van Goens zelf, terwijl de blz. 210—221 van Ten Hove zijn. Zoo was No. XII tot blz. 237 van Tinne, tot 241 van Ten Hove; No. XIII tot blz. 255 van Tinne, tot blz. 264 van Ten Hove (die naar 't schijnt veelal met de letter W. teekende), tot blz. 266 van Van Goens; het Aanhangsel op No. XIII, en No. XIV, XV, XVI (met uitzondering der blz. 336—341 die van Van Goens waren) en

XVII [1] allen van Ten Hove en Tinne. Bij deze laatste opgave heeft Van Goens aangeteekend: »Ik was van Hoviaan [2], krank, gansch gedegouteerd, en had hun het leventje (?) geheel overgelaten; Ten H. matigde zich te veel daar mede aan; zijn toon van plaisanterie geviel mij ook niet, &."

Ik geloof niet voor tegenspraak te moeten vreezen, wanneer ik beweer, dat in weerwil dat bekwame mannen de schrijvers zijn geweest van De Ouderwetse Nederlandsche Patriot, dit blad toch eigenlijk zijne vermaardheid heeft te danken aan de vierweeksche staking der uitgave na N°. XVII, en aan den stortvloed van stekelige vlugschriften, die naar aanleiding van die gebeurtenis nederviel. Wat toch was er gebeurd!

In N°. XVII namelijk, van 8 December 1781, was, terwijl Van Goens zich, krank als hij was, al of niet tijdelijk had teruggetrokken, en alles aan de Haagsche heeren had overgelaten, opgenomen een »Brief van Ds. Bareuth aan den Prof. Hofstede" [3], waarbij naar 't schijnt door Tinne (blz. 348 en 349) waren »inséré des éloges de Hofstede". Dat was te veel voor Van Goens! Zijn brief toen aan Ten Hove geschreven is mij niet bekend, maar vóór zijn exemplaar van de O. N. Patriot teekende hij aan: »Met N. XVII. viel

---

[1] De blz. 346—353 komen in No. XVII voor de tweede maal voor.

[2] Waarschijnlijk moet hier worden gelezen van toen aan, maar Van Goens schrift is bij deze aanteekeningen zeer microscopisch!

[3] Over Petrus Hofstede, sedert 1749 predikant te Rotterdam, en Johannes Barueth, predikant te Dordrecht, zie men de keurige studie van Ds. J. Hartog, De Oranje-Predikanten en hunne tegenstanders. Eene bijdrage tot de kennis van den tijd der Patriotten. (Overgedrukt uit het Tijdschrift: Geloof en Vrijheid). Rotterdam. 1875. — Barueth had twee brieven bij de O. N. P. ingezonden: de een werd opgenomen in No. XVII, de ander vond later zijn plaats in den Brieventas, blz. 88, maar beiden komen ze ook voor in zeker werkje door Barueth uitgegeven, getiteld Het kwijnend Nederland, gelijk blijkt uit eenige vlugschriften tegen Barueth, voorkomende in den bundel stukken uitgekomen tegen den O. N. Patriot en door Van Goens bijeenverzameld, en ook uit Mr. B. Ten Brink, Levensb. van R. M. Van Goens, blz. 163.

het gansche blaadje in duigen. T. H. wilde met alle geweld het gemeene Volk gewinnen, en meende daartoe de zoogenaamde fijnen en Voetiaansche party cajoleeren te moeten, die hy wel zoozeer als ik verachte. De onvoorzichtig gedrukte brief van Barueth in No. XVII. maakte de grootste opschudding, en misviel selfs aan 't Hof. Ik was over de laffe complimenten die men bl. 349. selfs aan den verachtelyken Hofstede gemaakt had, ten uitersten geindigneerd. De Griffier bezwoer zynen Neef, Ten Hove, het blaadje op te geven, dat Gosse ook niet meer drukken wilde. Zoo eindigde dan alles!"

En wat vertelt nu Ten Hove? In een' brief van Zaterdag 22 December 1781, dus geschreven veertien dagen nadat het laatste nummer was uitgekomen, zegt hij tot Van Goens: »J'ai cru faire un vrai coup de parti en attirant toute cette clique Hofstédienne, qui dévote ou non a tant d'influence sur une partie des Régens, et sur le peuple, & rendra un service essentiel à la bonne cause. A ce très grand intérêt j'ai sacrifié volens & lubens votre intérêt particulier, c'est à dire votre intérêt très imaginaire et très chimérique; je dis chimérique, car avais-je entrepris de continuer un ouvrage à la tête duquel vous aviés mis votre nom, où vous aviés dessein de le mettre par la suite, où il n'était pas absolument indispensable pour vous de garder le plus vigoureux incognito? — Sans un malheureux mal-entendu n'aurais-je pas atteint mon but, & n'ai-je pas les preuves en main que les Barueth, les Hofstede, les Nieuwland [1], & autres matadors allaient concourir à mes vûes & peut-être faire pancher la balance de notre côté? Le coup de pied dont vous parlés, en est un à Barueth & non pas à l'O. P. — Je vous ai donc sacrifié tout comme je vous jure devant Dieu que je

[1] Vermoedelijk Petrus Nieuwland, emeritus-predikant te 's Hage, niet te [illegible] met zijnen beroemden naamgenoot. Zie Van der Aa, Biogr. [illegible]k.

me serais sacrifié moi-même en pareille circonstance. Aussi remarquez bien que je ne vous demande point pardon, & que je referais la chose demain, si elle était à refaire. — Il est vrai que l'affaire a mal tourné, par la suite qu'elle a eue, & que la feuille a dû cesser, ce qui fait le plus mauvais effet possible." — Aan het slot verzekert Ten Hove Van Goens van zijne »sentimens invariables, malgré les sottises & les incartades que je prévois que vous allés faire, & que je vous pardonne d'avance." — En in een postscriptum heet het: »Comment pouvés vous dire à Gosse, que vous n'aviés cédé que pour un tems la direction de la feuille? Ne m'avés vous pas dit & protesté vingt fois, que vous ne vouliés plus vous mêler de la feuille du tout, m'en entendre parler? M'aviés vous laissé la moindre espérance?"

En in een' tweeden brief van denzelfden dag schrijft Ten Hove: »Il me parait évident qu'après le billet de H—n (Heiden) à moi, où il me dit TOTIDEM VERBIS; il serait absurde de ne pas se tenir tranquille, le P. devait cesser. Quant à la cessation abrupte & immédiate je vous repète qu'elle s'est faite contre mon gré, & que j'ai même bataillé longtems: mais m.O. en m'allèguant son interêt & celui de sa famille, m'a fermé la bouche, & je n'ai pû qu'obéir." — »Je voudrais voir ressusciter le P. — mais ni par vous, ni par moi." — »Je viens de recevoir une lettre de L—c (Luzac), qui se moque ouvertement de la Pompe funèbre" (zie lager).

Twee dagen later, Maandag 24 December 1781, schrijft Ten Hove nogmaals: »J'ai reçu une seule lettre de Hofstede, par laquelle il s'offre à fournir des secours au Patriote, dans la supposition qu'il n'est que suspendu & non point mort. C'était en réponse à une lettre que je lui avais écrite pour lui demander cela même." — »Tout le reste des papiers relatifs au Brieven-Tasch, que j'avais dessein de faire imprimer, & que vous reclamés avec une telle impatience, que l'on dirait que je vous les refuse (: ce qui n'est pas

entré dans ma tête:) tous les autres papiers sont à vous sans contredit." — »Soyez intimement persuadé que Hofstede n'a en rien contribué à la cessation ou interruption du Patriot. Vous en trouverez la seule & unique clef dans ma lettre à Mr de H: (Heiden) & dans sa réponse, dont je vous ai envoyé copie dernièrement (zie lager). Pour ce qui est de la cessation subite & abrupte elle s'est faite contre mon gré, d'autant plus que j'avais des matériaux pour plus de six semaines; mais je n'ai point été le maître d'agir autrement. Mon oncle a voulu absolument qu'il ne parut plus un seul mot de ma façon: & en y repensant de sang-froid je pense qu'il a eu raison."

Groot was de vreugde aan den kant der tegenpartij! Het ouderwetsche Nederlandsche patriotismus, meende men, was zijn natuurlijken dood gestorven! Met smaad en verguizing werd de doode achtervolgd!

Reeds had een vlugschrift het licht gezien onder den titel: Het N°. XVI van de Ouderwetsche Nederlandsche Patriot, in zyn waar dagligt voorgesteld door het Patriottische Genootschap Onder de Zinspreuk: Amore Patriae. MDCCLXXXI. N°. 5, 31 blz. 8°., toen de volgende stroom van hatelijkheden losbrak:

1. Het Testament ofte Uyterste Wille van den nu overleedene Ouderwetsche Nederlandsche Patriot. Is Allomme a 3 Stuyvers te bekoomen. 7 blz. 8°. Blijkens Mr. J. I. van Doorninck, Bibl. v. Nederl. Anon. en Pseudon. N°. 4377, was Nicolaas Hoefnagel, uit wiens pen omstreeks dezen tijd zeer vele dergelijke stukken zijn gevloeid, de schrijver.

2. Een klein plano, van dezen inhoud: In 's Gravenhage, Anno 1781. Tegens Maandag, den 31sten December, Werdt UE: ter Begravinge Verzogt, met het zoo ongelukkig door de Schrik van een Advertentie (zie lager) van den 17den Dito, Gesneu-

velde Lyk van De Ouderwetsche Nederlandsche Patriot, Schutter en Burger van 's Gravenhage, Lieveling volgens zyn eige Opgaaf, van de Turksche Keyzer Achmet de IVde, Boekhouder op en jegens de zwangerheid van Negentien Sultanes, Geheime Kamer-Jonker der Sultane Favorite Fatima Begum [1], Muite-Maaker van de Republicq, Opzetter der Goede Gemeenten tegens hun Wettige Overigheid, Pasquil-Schryver in Plano, Prul-Autheur in Folio, Onderkruiper van 't Gemeenebest in Quarto, Quibus in Octavo, Durfniet in Twaalvo, Flikvlooijer van een Vreemdeling in de laagste Klasse, Boezem-Vriend en Autheur van de WelEdele Gebiedende Heere Pieter Frederik Gosse, Boekverkoper van Zyne Doorl. Hoogheid, den Heere Prince van Orange en Nassau, Erfstadhouder der Vereenigde Nederlanden, &c. &c. &c. en Vriend en Recommandeur van de Heere Advocaat Luzak, Schryver der Vryaarts Brieven, ond Schavot-Verziersel van Amsterdam, Goede Vriend van Scheepen en Verklikker van Goens tot Utrecht, Oliekoekebakker en Politiek Vertoog-Schrijver, die een goede kennis is van de twee Rotterdamsche Boekverkopers Haalna en Goetnet, Uitgevers van het Liebel Pro Veritate, Pace, Libertate et Justitia, nauwe en geheime Vrienden van de Gemantelde Gebefte Godgeleerden Goddeloozen Tweedragt Verwekker, die immer op een Buitenplaats gevonden is, en nog van een menigten Vrinden, die Engeland meer beminnen als hun eigen Vaderland, die men op de Leeszeel vinden kan.

[1] Zie O. N. Patriot N°. XVI, blz. 330 en 331.

Het Lijk zal uitgedraagen worden ten Huize van Pieter Frederik Gosse, voorn: op het Buitenhof; een yder komt onbeschroomd in Huis.

Om 's Avonds ten 6 Uuren te gaan na 't Vilders Kerkhof. Tegen over het Zieken.

NB. Niemand zal gepermitteerd zyn agter het Lyk te gaan, of hy zal de Echtheid van zyn Briefje, dat het niet nagedrukt is door het nevenstaande Merk van 't Sterfhuis moeten kunnen bewyzen.

(Plaats voor bedoeld Merk.)

Om dat de Overledene goed Turks geweest zynde, aan de Landpest heeft gelaboreerd, Is goedgevonden om den Haag niet te besmetten, Dit Lyk by Krengen daar met Staatsie neêr te zetten.

Volgens de brochure »Alle de Magistraats-gezinde, — Schryvers" enz. (zie deel 6, blz. 373) blz. 24 en 25, en O. N. Patriot, 2de stuk, blz. 614, was Nicolaas Hoefnagel de steller van dit zoogenaamde Begrafenis-briefje.

3. Lees-Cedul, om in staatsie en goede order te volgen het Lyk van Wylen den door Schrik Versturven Heere, den alles behalven Wyze, geenzins Discreeten, zeer Bloohartige Heere De Onderwetse Nederlandsche Patriot, Overleeden den 17den December, Anno 1781. staande Plegtig met de volgende Staatsie, den 31ste Dito, op het Vilders Kerkhof, buiten 's Gravenhage, ter Aarde te worden besteld. 8 blz. 8°. Ook van dit stuk is, volgens de brochure »Alle de Magistraats-gezinde, — Schryvers" enz., Nicolaas Hoefnagel de steller.

Bij deze Lees-Cedul behoort de welbekende plaat met het onderschrift:

Lijkstaatie van den Ouderwetschen Nederlandschen Patriot gevolgd na het tooneelstuk de Mislukte begraafnis.

De vrugt van 't Engelsch goud, die Neerlands akker voed,
Der Patrioten walg, vercierd den helschen stoet
Des Monsters, eerst, in schijn, nu, in der daad, gestorven;
Die meen'ger braaven hart heeft, in zijn tijd, bedorven.
Had deese snoode pest nog maar een dag geleefd,
Hij had gezien, dat 't Land zijn doel thans wederstreefd,
En dat, naar ogenschijn, zich alles wel zal schikken,
Zoo men slechts van ons weerd dien Valschen mof den Dikken.

De plaat stelt de begrafenis voor in de orde aangegeven door de Lees-Cedul; verder ziet men den gevel van een huis waaraan het uithangteeken voorkomt: »P. F. Gosse. Libraire de la Cour.", en natuurlijk ook toeschouwers, oud en jong, en een keffenden hond.

Hoe nu Van Goens in zijne Eigen Levensbeschrijving, blz. 81, heeft kunnen schrijven, dat niemand zelfs eenig vermoeden op hem had als schrijver van den O. N. Patriot, is meer bepaald met het oog én op Lees-Cedul én op genoemde plaat een raadsel.

4. Een klein plano, van dezen inhoud: Anno 1782. Op Woensdag den 16de January, Word UE. Verzogt om de Uitvaart-Diensten by te woonen, Van de in Wanhoop en zoo ongelukkig door de Schrik van een Advertentie van den 17den December des voorigen Jaars, (in zyn Cabay en met zyn Rolkoussen op zyn hakken, zonder tyd gehad te hebben zyn Quarré-Schoenen uit te trekken) gesneuvelde, en door alle Verraders van het Vaderland betreurd wordende Ouderwetse Nederlandsche Patriot, Weleer Grootmeester van de Podegra, Geheime Visitator van 't Turksche Saireil, openbaare Opstooker en Twistzoeker tusschen de Protestanten en Roomsch-Catho-

lieke Gemeenten in Nederland, hartelyke Wenscher om de Republicq door Burgertwist in een bloedbad te zien veranderd. Schryver van de volgende Werken, de Lof van Aselgaes, de Onkuische Duivel in Plano, aan van Goens. Atheotaes de Godlooze, aan Luzak, in Folio. Baskanos de Nydige aan 't Engelsch Ministery, in Quarto. Biastas de Schendige aan alle Lasteraars van de Magistraat, in Octavo. Diaphonas de Tweedragtige aan Louis de Dunne, in Twaalvo; aan dezelve de kragt van Hechtos de Haatige; 't vermoogen van Motos de Malle; Philargyrus, de Gierige; Prospjespus, de Gevynsde; Pyrpöletaes, de Brandstichtende; en Sykophentes de Lasterduivel, aan Barueth, opgedragen met Kopere Plaatjes, vol Duiveltjes, als Geestelyken gekleed die oproer verwekken. Spookende Geest om en by Gosse, om dat dezelve tot beter gedachten komt en 'er uitgescheiden is, met Liebellen tegen de Souverynen uit te geven. Confident en Correspondent weleer van de Advocaat Luzak, in de grond Boorder der Leidsche Laaken Fabrique, en Vyand van Leidens Ingezeetenen, aanstaande Schavot versierde Uitvaagsel en Verachtzel van de Republicq, kennis en helper van de Heer van Goens, Galand en Oliekoeken-Traktant van Juffrouw Pasquil, die de Echtgenoot is van Monsieur Hoorn-Paruik, Deeken van 't Koekoeken-Gild, en opperste Overman der Cornutussen, Speciaal en Lachgenoot van de Boekv. Haake en Bonnet en hun loontrekkend Aapje, tegenwoordige Uitgeevers van de Overleedene Patriot zyn Podagreuze Broe-

der, die Voogd is van het Zoontje van de Overleedene, die een Leerling en Disiepel is van Domine Bemoeyal, en Domine Johan Barueth, oud Predicant te Dordrecht, Vriend van dezelve Podagreuze en op Krukken springende Broeder, en het door malle stuipen getrokken Neefje des Overleedene en verdere Vrienden, op het Reglement hoe de Tafel geschikt zal worden te vinden; een yder komt onbeschroomd in Huis, ten Huizen van de Staat, Stadhouderlyke en Magistraat haatende Boekverkoopers Haalna en Goednet, tot Rotterdam, ten neegen uuren des avonds. Om te overleggen, of men voor den Overleedenen reeden heeft te Bidden of hem te verwenschen. En verders aan al de Huizen der gezamentlyke Vloekverwanten, alzo tegen dit ons Vaderland zal gedelibireerd worden op dezelve Dag, over dit gewigtig Poinct.

(Hetzelfde Merk als op het Begrafenis-Briefje.)

NB. Niemand zal ingelaaten worden, zonder de Echtheid van zyn Briefje, door het nevenstaande uit den Haag na Rotterdam getransporteerde Merk te kunnen bewyzen, doch die dat heeft is welkom.

Ook dit zoogenaamde Uitvaart-Briefje is volgens de brochure »Alle de Magistraats-gezinde,-Schrijvers" enz. blz. 24 en 25 van Nicolaas Hoefnagel.

5. Reglement of Ordonnantie, Dienende tot Onderrichting van de Genoodigde Bloedverwanten en verdere Heeren en Vrienden, van Wylen den in Wanhoop en zo ongelukkig door de Schrik, in zyn Cabay en met zyn Rolkoussen op zyn Hakken, zonder tyd gehad gehad (sic) te hebben zijn Querré Schoenen

uit te trekken, Versturve Heere, den alles behalven Wyze, maar zeer Oproerige Heere De Ouderwetse Nederlandsche Patriot, Welke Overleede is den 17 December, A°. 1781. Om zich zonder eenige Murmureering of Tegenspreeken, te schikken na gemelde Reglement, en op deszelfs aangeweezen plaats, aan de Tafel behoorlyk zich te gedraagen, en met de Spyzen en Drank, die yder zal voorgedient worden, te vreeden te zyn, en verders in behoorlyke Kleeding, in dit Reglement gemeld te verscheinen, om te Vieren de Uitvaarts-Diensten, Der gemelde Overleedene, Tegens Woensdag den 16 January, Anno 1782, ten Huizen van den Staat, Stadhouderlyke Magistraats, en de Burgers der Republicq Verderf zoekende Boekverkoopers Haalna en Goednet, Tot Rotterdam. 8 blz. 8°.

6. t'Samenspraak, gehouden in de Delftsche trekschuit, tusschen een Heer uit Middelburg en een Heer uit 's Hage. Behelzende een authenticq Verhaal van het voorgevallene in 's Hage, op Maandag avond van den 31 December 1781, de bepaalde tyd tot het Begraven van den Ouderwetschen Nederlandschen Patriot. 14 blz. 8°.

7. Manifest of Declaratie van Oorlog, gedaan door den Autheur Van het korts uitgekomen Begrafnis-Briefje en Lees-Cedul, tegens De Liebel-Schryvers en Schenders van Staaten, Erfstadhouder en Magistraaten, mitsgaders Misleiders der Goede Gemeente deezer Nederlanden. In Amsterdam den 20 December 1781. krek een Jaar na het Manifest van Engeland tegens Holland. Onder

den titel komt wederom het merk voor, dat afgedrukt staat op het Begrafenis-Briefje en het Uitvaart-Briefje. 30 blz. 8°. De titel wijst duidelijk op Nicolaas Hoefnagel als schrijver.

Intusschen had de tegenpartij het ijs geprezen voor zij er over was, en te vroeg gejuicht, want te midden van den vloed van vlugschriften, die den dood en de begrafenis van den O. N. Patriot behandelden, verrees deze als een phoenix uit de asch op 5 Januari 1782. Zoo volgt nu in den bundel van Van Goens, in de rij van stukken, door hem met de dagteekeningen, waarop hij de stukken ontving, voorzien:

8. Aan den Ouderwetsen Nederlandschen Patriot by deszelfs Verryzenis. January MDCCLXXXII. 24 blz. 8°. Zoowel Mr. B. Ten Brink, a. w., blz. 161, als Mr. J. I. Van Doorninck, a. w. No. 6370, stellen de vraag, of dit stuk ook is van de hand van Elie Luzac?

9. De Mislukte Begrafnis, van de Ouderwetse Nederlandsche Patriot, of de vervoering door Luzifer; En Twaalf van zyn by naam genoemde swarte Engelen; Met het Lyk door de Schoorsteen, 'sAvonds op den 31 December 1781. Zynde een zinnebeeldig klugtspel, in zeventien tooneelen. Bestaande in Vyf-en-dertig spreekende en ruim Twee-Duizend stomme personagies: Door de Schryver van het Begraffenis-Briefje en Lees-Cedul. Zynde het Eerste Stukje dier Autheur na zyn Manifest of Declaratie van Oorlog: Opgedraagen aan de Vaderlandsche Tooneel Liefhebberyen. Alom te Bekoomen. 40 blz. 8o. Mr. J. I. Van Doorninck, a. w., No. 5777, geeft natuurlijk weer als schrijver op Nicolaas Hoefnagel, en stelt de vraag of H. Arends te Amsterdam de uitgever was. Ik betwijfel dit, omdat, althans eenige jaren later, Arends geen Patriottisch geschrijf uitgaf; veeleer geloof ik, dat Schuurman de uitgever was, voor

wien Hoefnagel arbeidde; zie het vlugschrift De Naakte Waarheid cet., cet., hierbeneden onder No. 12 vermeld, blz. 30.

10. Lyk-Dicht, op de Ouderwetsche Nederlandsche Patriot, Zeer ongelukkig gesneuveld door een advertentie in de Diemer of Watergraafmeersche Courant, den 17 December 1781. En: Grafschrift op denzelven. 1 blz. folio met rouwrand, in twee kolommen. Volgens den Catalogus van vlugschriften, tijdschriften, dagbladen enz. van Van Goens, blz. 21, was ook dit stuk van N. Hoefnagel, en volgens den O. N. Patriot, 2de stuk, blz. 492, aant. werd een Tweede Druk in de Zuidhollandsche Courant van 4 Januari 1782 aangekondigd in deze bewoordingen: »Heden is nog te bekomen de Tweede Druk van het Lyk-Dicht op den O. Patriot enz. a 3 st. en zal niet meer herdrukt worden, vermits de Overledene die moeite niet waardig is, die dus kopen wil, kope schielyk, om niet te laat te komen."

11. Den Ouderwetschen Nederlandschen Patriot ontmaskert, of de bedroge verwagting, Van sommige Kwalyk gezinden. Blyspel in Drie Bedryven. Een Nieuw Stuk van een Nieuwe Smaak. Uytgegeeven by geleegenheyd van het Manifest of Declaratie van Oorlog, gedaan door de Welmeenende en Opregt Vaderlandslievende Auteur tegens de Libel Schryvers. Te Bekomen in alle de Patriotische boekwinkels. 56 blz. 8o. Mr. J. I. Van Doorninck, a. w., N°. 6253, vermoedt dat ook dit stuk door N. Hoefnagel is opgesteld, een denkbeeeld waarmede ik mij niet vereenigen kan, omdat zoowel dit als het volgende nummer blijkbaar afkomstig is van den kant der vrienden van Van Goens, en meerendeels strekt tot beantwoording van al het geschrijf van Hoefnagel.

12. De Naakte Waarheid; of de Onverwagte

Ontdekking. t'Samenspraak tusschen een Welmeenend Amsterdammer, en een Opregte Hagenaar; zynde een Weerklank op den O. N. P. Ontmaskerd, Een voorloopig Geschrift op het Tweede Toneelspel, 't Welk eerstdaags door den Amsterdamschen Autheur staat Uitgegeeven te worden. In 's Hage, by Hans Vouwbeen, in den Hoefnagel. February 1782. Met het Bericht van den Amsterdammer, Schryver van deeze t'Samenspraak 56 blz. 8⁰. — In den bundel van Van Goens mis ik:

13. Grafschrift, voor de Ouderwetsche Nederlandsche Patriot, door de schrik van eene Advertentie overleeden den 17. December 1781, en den 31. dito ter Aarde besteld. In alle Patriottische Boekwinkels, à 2 Stuiv. te bekomen. Een tienregelig vers onderteekend: ex tempore. Vermoedelijk is dit hetzelfde stuk als opgegeven wordt door Mr. J. I. Van Doorninck, a. w., N⁰. 1811: »Grafschrift op de Ouwerwetsche Nederlandsche Patriot. (Door Nic. Hoefnagel.) z. pl. en jv. (Amst. 1783)." Of is dit laatste een afzonderlijk stuk geweest, verschenen toen de O. N. Patriot in December 1782 werkelijk had opgehouden te bestaan?

14. De Post van den Neder-Rhyn, oprecht vaderlands en staatkundig beoordeelt, tegens de Ouderwetse Nederlandsche Patriot. Opgedraagen aan de Calanten en de Castelyn, van het Engelsche Coffyhuis, te Amsterdam. Ter Verantwoording van den Autheur. 40 blz. 8o. De Catalogus van vlugschriften, enz. van Van Goens, blz. 21, evenals de brochure: »Alle de Magistraats-gezinde,-Schryvers" enz., geven als schrijver alweder op Nicolaas Hoefnagel.

15. Missive van P. Hofstede den 9. Dec. 1781. geschreeven aan zyn vriend Io. Barueth,

rakende den Ouderw. Nederl. Patriot gr. 8°. 12 pag. Aldus opgeteekend door Van Goens in zijnen Catalogus van vlugschriften, enz., blz. 79 v., als verschenen in December 1783.

Het vlugschrift zoo even onder No. 14 vermeld, en blijkbaar reeds in December 1781 verschenen, gaf aanleiding tot de advertentie, waarvan in het Begrafenis-Briefje en in het Lyk-Dicht sprake is, en voorkomt in de Diemer- of Watergraafs-Meersche Courant van 17 December 1781, No. 51. Ze was van dezen inhoud:

»Alzoo de Schryver ofte Autheur, van het thans zoo sterk gedebiteerd wordende Werkje, De Post van den Neder-Rhyn oprecht Vaderlands en Staatkundig beoordeeld, tegens de Ouderwetsche Nederlandsche Patriot, alom voor 8 Stuiv. te bekoomen: Ter ooren gekoomen is, hoe dat sommige Engelschgezinden, hebben kunnen goedvinden om uit te strooijen als of gemelde Autheur op Woensdag den 12 deezer, de vlugt had genoomen uit Amsterdam na Noord-Holland, en verder na Friesland. Geevende voor reeden van hun valsche uitstrooisel, als dat voorn. Autheur door dien hy instaat, voor de verantwoording van bovengemelde beoordeeling, bevreest zoude hebben geweest om door Pieter Frederik Gosse, Boekverkooper van Zyne Doorl. Hoogheid &c. &c., in Rechten te worden vervolgd, en wel om dat meergemelde Autheur, in dezelve beoordeeling aanneemd te bewyzen, gedachte Boekverkoper Gosse eerder de Naam van Schurk verdiend, dan de Achtingswaardige welmeenende Schryver der Diemer of Watergraafs-Meer Courant."

»Zoo is 't dat den Autheur, der gemelde beoordeeling by deeze Adverteerd, dat hy wel is waar, na Alkmaar is geweest, doch om particulieren Affaires en bereids Vrydag den 14 deezer na Amsterdam is Geretourneerd, daar hy zig bevind, en verre van bevreest voor den Boekverkoper Gosse,

en alle Engelsche aanhang te zyn, dezelve Man is en blyft om ten allen tyde te willen aantoonen, dat GOSSE en zyn Complice, die hun werk maaken om Stad en Magistraaten te schenden, en de Goede Gemeenten tegens hunnen wettige Burger-Vaderen op te Hitsen, geen andere Naam verdienen als Twistverwekkers en Verraders van hun Vaderland. Gelyk als in bovengemelde beoordeeling breeder kan gezien worden."

Gosse bleef het antwoord niet schuldig, en nu las men in de 's Gravenhaagsche Courant van Woensdag 19 December 1781, No. 152, en in de Hollandsche Historische Courant van Zaterdag 22 December 1781, No. 153, de volgende bekendmaking:

»PIETER FREDERIK GOSSE, Boekverkooper van Zyne Doorluchtige Hoogheid, den Heere Prinse Erfstadhouder, gezien hebbende in de Diemer- of Watergraaf-Meersche Courant No. 51. van den 17. December laatstleeden, zekere Advertentie van den Schryver of Autheur van het Werkje: De Post van den Neder-Rhyn Oprecht Vaderlandsch en Staatkundig beoordeeld tegen den Ouderwetschen Nederlandschen Patriot, houd zich verzeekert, dat alle eerlyke en onpartydige Lieden, hoe ook hunne denkwyze moge weezen omtrent het politique (het welk in geenen deele van zyn ressort is) dezelve Advertentie, gelyk mede diverse andere eerroovende Geschriften, en byzonder mede het voorsz. Werkje, waar in gem. P. F. Gosse insgelyks op eene zeer verregaande wyze wordt geïnjurieert, met veröntwaardiging en afkeer zullen hebben geleezen, en neemt de vryheid aan het Publyk te doen opmerken, en by deeze geleegenheid opentlyk te verklaaren, dat het bekende Tydschrift in quaestie, de Ouderwetsche Nederlandsche Patriot, staat ter veräntwoordiging van de Heeren Schryvers, en niet van hem, die met het drukken en uitgeeven van het zelve niets anders beöogd heeft als zyne

Negotie te favoriseeren; dat over zulks de voorn. P. F. Gosse vertrouwt, en van de aequiteit van het onzydig Publyk durft verwagten, dat soortgelyke calumniën geenen nadeeligen indruk tegen zyn Persoon zullen maaken, terwyl hy met het drukken van bovengemelde Tydschrift is opgehouden, en dus zich mits dien ook niet meer zal kreunen aan al het geene deswegens verders tegens hem zoude kunnen werden uitgegeeven of geädverteerd."

Dat Gosse het inderdaad hard te verantwoorden had, dat hij de uitgever was van den O. N. Patriot, blijkt uit zekere Memorie of brief, kennelijk door Ten Hove opgesteld, en aan den Graaf Van Heiden gericht met het doel om onder de oogen te worden gebracht zoowel van den Hertog van Brunswijk als van Willem V, op het oogenblik toen hij schijnt aangezocht te zijn om de O. N. Patriot weder te doen verrijzen.

»La continuation de l'Oud: Patriot," aldus schrijft Ten Hove, »est sujette aux plus grandes difficultées. Les Objections des Gosses ne sont point chimériques, elles ne sont malheureusement que trop fondées. Comme on ne connait pas les Auteurs [1], toute la rage de la Cabale se décharge sur les Libraires. Le débit de la Gazette de la Haye, leur principal revenu, a tellement diminuée depuis l'apparation du Patriot, que, si les choses vont un peu plus loin, bientôt les gains seront moindres que la rétribution considérable qu'ils doivent au Magistrat de la Haye; aussi songent-ils à se défaire d'une grace, originairement très lucrative, mais qui leur devient à charge. Les Avertissemens qui leur valaient beaucoup d'argent, diminuent de jour en jour; enfin la cabale les persécute avec acharnement & de toutes les façons imaginables Ils se voyent universellement calomniés & bafoués. Dans les rues on les montre au doigt, ils n'osent presque s'y produire. Ils sont

[1] Namelijk: Ten Hove en Tinne. Van Goens kan hier m. i. niet zijn bedoeld.

imprudens s'ils sortent à pied le soir. Bolomey leur allié n'ose plus mettre le pied aux Caffés. On vient insulter le jeune Gosse jusques dans sa boutique; enfin, Monsieur, il est mille petites horreurs que vous, qui roulés dans une haute sphère, ignorés necessairement. Vous aurez du moins vû l'infame comédie, où le jeune Gosse est traité si indignement [1]. Je ne sai même si les possessions & la vie du père & du fils sont en sureté, car la rage proprement dite & la fureur s'en mêlent. – Et quelles consolations obtiennent-ils de la Cour? Mr. de Joncourt même vient tenir en façe au fils les propos les plus désobligeaus Ce Monsieur, qui l'a pris en guignon, rend inutile son titre de Libraire de la Cour, en achetant si peu chés lui, que Gosse m'a assuré, que parmi les particuliers qui sont ses chalans, il n'y en a guère à qui il ne fournisse plus qu' à la Cour. On ne leur fait nulle promesse ni de recompense ni même de dédommagement, & cependant ils meritent par leur zêle qu'on les maintienne & qu'on leur fasse du bien. Dans ces circonstances, Monsieur, je ne suis nullement surpris, & je ne saurais les blamer du parti qu'ils viennent de prendre."

»Il serait bien difficile de trouver d'autres Imprimeurs. D'abord tout le monde serait surpris de voir la feuille passer des mains du Libraire de S. A. S. en d'autres mains, & ce serait un assés grand inconvenient; mais d'ailleurs où trouver cet autre Libaire? Les seuls Bennet & Hake de Rotterdam s'en chargeraient peut-être par zêle pour la bonne cause, mais, Monsieur, il y a deux fortes objections. 1°. Qu'ils sont Anglais, ce qui ferait le plus mauvais effet. 2°. Que ne demeurant point en même ville avec l'éditeur, les embaras deviendraient énormes, surtout s'agissant de l'impression d'une feuille qui s'écrit, pour ainsi dire à mesure qu'elle s'imprime."

---

[1] Als Hans Vouwbeen in den Onderwetschen Nederlandschen Patriot ontmaskert, cet. cet.

»Les Objections contre la continuation de l'Oud: Patriot ne viennent point des libraires seuls; les auteurs en ont encore de très graves. Ces auteurs risquent journellement d'être découverts, & ce risque est énorme. Vous voyés bien qu'on ne tombe sur la Librairie que faute de les connaitre."

»Graçe à ma façon de penser & à la singularité de ma situation je me trouve un homme passablement indépendant. Je n'espère ni ne désire presque rien en ce monde, & je crains tres peu de choses. Mais il y a un metus in constantem virum."

»Je sai à n'en pouvoir douter, que non seulement à Amsterdam & ailleurs, mais à la Haye, dans les premières maisons, dans des GRANDES SOCIÉTÉS., (: ou ni S. A. S. ni vous, Monsieur, n'êtes ménagés:) dans l'Assemblée même des Etats Généraux on traite l'Ouderwetse Patriot de production qui sent la haute-trahison."

»Quelque peu agréable que cela soit, vous serez surpris qu'il y a une chose qui me fait encore plus de peine. C'est la crainte de m'encanailler. Je m'explique. Vous voyéz de quelle espèce de plumes se sert la Cabale. J'avoue que si j'étais découvert, il me serait insuportable d'être nommément traité dans des écrits publics, & qui auraient une approbation à peu près générale, de coquin de faquin, de m'entendre menacer de souflets, de coups de pied. Vous voyés bien, Monsieur, que ce sont choses absolument insuportables à un homme de condition, à un homme innocent, dont les intentions sont pures, & qui ne laisse pas d'avoir l'ame un peu fière."

»Je suis persuadé que cela m'est commun avec les autres auteurs, qui ont travaillé ou qui par la suite travailleraient à la feuille: mais quant à l'indépendance personne n'en jouit comme moi, & tous les autres ont des menagemens, les plus grands menagemens à garder, soit pour eux mêmes, soit pour leurs familles."

»J'ajoute encor relativement à moi, que si j'étais découvert, la chose retomberait encor moins sur moi, que sur mon digne Oncle, dont la façon de penser est connue, & qui serait infailliblement regardé comme mon instigateur. La fortune de ses petit-fils ne m'est point non plus indifférente, puisque je les aime comme si c'étaient mes propres enfans."

»Vous croyés peut-être, Monsieur, que de tout ce que je viens d'exposer, j'en conclus que l'Oud: Patr: est absolument coulé à fonds. Non Monsieur il ne l'est pas, pourvû que S. A. S. veuille, en restant toujours derrière le rideau, nous avouer sous main & nous protéger efficacement."

»Mes idées à cet égard ont besoin d'être un peu dévelopées. L'O: P: qui devrait se continuer pendant toute la durée des troubles actuels, devrait pour avoir du succès, s'écrire par une petite société choisie & bien unie. Par exemple et indépendamment des secours accidentels il devrait y avoir un Jurisconsulte, profondement versé dans le droit public de la Patrie; un Théologien accrédité et zélé; un homme versé dans l'histoire, toujours prêt d'y puiser des exemples au besoin; un politique qui serait à la source des nouvelles & des informations; un habile dialecticien, fait pour répondre aux Sophismes, & pour suivre les Sophistes dans tous leurs détours; un homme qui aurait la patience de lire toutes les horreurs journalières, & propre à en faire sentir l'énormité par des récensions plus ou moins étendues suivant l'importance; un homme que la nature aurait doué du talent des déclamations éloquentes, propres à reveiller le peuple, à retirer la nation de sa léthargie; un autre qui saurait lancer à propos des sarcasmes, un homme délié, un fin railleur, qui saurait manier l'arme du ridicule; enfin un homme qui serviroit de point de réunion, qui se chargerait des soins fastidieux de l'édition, qui aurait soin de placer & d'arranger les matériaux, & qui possederait le

talent délicat de ménager l'amour propre des auteurs."

»Si par hazard il se trouvait des gens qui rassembleraient deux ou trois de ces parties, la société pourrait être un peu moins nombreuse."

»Mais comment rassembler une pareille société? Dans la fatale extrémité où nous sommes, on doit mettre toute flaterie de côté, & dire les choses comme elles sont. Tous les biens intentionés sont dégoutés & découragés. Sans protection efficace le champ va rester absolument libre aux adversaires."

»Voici à mon avis ce que S. A. S. devrait faire."

»1°. Elle devrait vous autoriser, Monsieur, ou le Greffier, ou même moi à employer son nom respectable, pour enrôler la Société en question, & faire ensorte qu'ils ne pussent douter, qu'en se chargeant de cette besogne, ils feraient une oeuvre qui lui serait agréable."

»2°. Quoique tout auteur mercenaire dût être exclus de la Société, cela n'empêche pas, qu'excepté moi qui ne veut ni ne demande rien, S. A. S. ne dût encourager la plûpart de ces Messieurs par une perspective plus ou moins flateuse, soit pour eux-mêmes soit pour leurs familles".

»3°. Après avoir recommandé ou fait recommander aux Auteurs la prudence convenable, Elle devrait les maintenir & les protéger au besoin, & ne point consentir à la supression de la feuille sur des plaintes, des remontrances & des requisitions importunes, soit de Mrs d'Amsterdam, soit de l'Hôtel de France, soit de .... qui que ce fut."

»Vous allés me demander si je crois qu'avec tout cela la feuille ferait un bien réel & efficace. Hélas, Monsieur, il me reste encor à ajouter une chose, mais d'une nature bien délicate. La voici. Ma fidélité, & mon inviolable attachement au Stadhouder & au Stadhoudérat, me forcent de franchir le pas."

»Une feuille telle que le pourrait devenir la notre, serait un excellent auxiliaire, — mais seule elle n'ef-

fectuerait que si peu de chose qu'il ne vaut pas la peine d'en parler. Il faut que S. A. S. s'aide Elle même, & qu' à l'exemple de Tous ses Augustus Ancêtres, & sans plus écouter des conseils ou timides ou perfides, Elle employe les deux moyens que Dieu & les Loix du Païs Lui ont mis entre les mains, pour gouverner la Nation; Je veux dire la CRAINTE & L'ESPÉRANCE. — Qu'elle daigne protéger & recompenser ses amis & punir ses Ennemis, le tout d'une manière promte & éclatante, & je parie ma tête que dans trois mois d'ici tout sera rentré dans l'ordre."

»La pureté de mon zêle vous est si bien connue, Mr. le Comte, que je ne crois pas même nécessaire de vous demander pardon de ma présomtion. J'ai l'honneur d'être & a."

Het antwoord van Graaf Van Heiden op dit uitvoerig stuk van Ten Hove, luidde aldus:

»Malgré le vif regret que j'ai de l'infortuné déces du Patriote, malgré l'ardent desir de prolonger son existence, je cède à la force de vos raisons, Monsieur. Elles sont de la justesse la plus frappante. Vos réflexions m'ont paru tellement judicieuses & intéressantes, que je n'ai pas balancé un moment de les mettre sous les yeux de S. A. S. qui y a reconnu à la fois, le desinteressement de votre zêle, & l'impossibilité de le faire servir au triomphe de sa cause. — Le Plan que vous proposés comme supplement, est admirable, mais quand à moi je le juge impraticable. Tout concourt malheureusement à devoir le faire échouer. Vous en avés vous même fait l'importante remarque. Quand on parviendroit à composer parfaitement cette Société, encore ne produiroit Elle rien ou peu de chose, si son travail n'alloit de pair avec les deux grands moyens, les ressorts les plus efficaces dans une République, La Crainte & l'Espérance: ressource merveilleuse sans doute, mais trop longtems negligée, pour que le mal ne se soit pas enraciné, au point d'être rebelle à tous les remedes. — Mr. le Greffier avec qui j'ai desiré m'entretenir à ce sujet avant de vous répondre est tout à

fait de mon opinion. Si tous les efforts doivent être vains, s'ils ne doivent tendre qu'à la ruine des bien intentionés, il seroit absurde de ne pas rester tranquilles: peut-être que l'inaction produira ce que l'activité aurait fait manquer."

»En attendant Monsieur, soyés persuadé que le Prince est très sensible à tout ce que vous avés fait, & aux sentimens que vous developpés dans toutes les occasions, où il s'agit de Lui être véritablement utile. Il faut espérer que les tems changeront, mais ce qui ne subira aucune vicissitude, ce sont l'estime & la considération distinguées avec lesquels je ne cesserai d'être & ca."

Ten Hove -- en hiermede sluit ik het eerste tijdperk van De O. N. Patriot — die in den aanhef zijner Memorie eene lans had gebroken voor Gosse, had eenige maanden later eenigzins andere beschouwingen omtrent den weinig gunstigen gang van zaken bij vader Gosse en zoon. In een' brief toch aan Van Goens van 4 Maart 1782 spreekt hij van den jongen Gosse »qui n'a que 23 ans & la tête près du bonnet;" en dan verder: Par raport au profit que nous croyons vous & moi qu'il a fait sur le Patriote, il vous répondrait aparemment, s'ils'agissait encor de discussions, que le déchet de la gazette, déchet qu'il attribue uniquement au pavillon arboré, lui cause ou à son père une perte plus considérable que ne peut être le gain sur la feuille. Je crois qu'il aurait tort, car la vraye raison de ce que sa gazette soit si fort décréditée, c'est qu'elle est si pitoyable. Le Na-Courant de la Haye de Samedi passé au sujet de la prise du Fort St. Philippe, est sot & scandaleux, & si insultant pour l'Angleterre, que j'en conclus que la tête tourne entièrement au père — mais c'est trop longtems nous occuper de ces pauvres gens."

Intusschen nam Van Goens, gelijk hij zelf vóór zijn exemplaar van De O. N. Patriot heeft aangeteekend, met

N°. XVIII, op 5 Januari 1782 verschenen, »het blaadje weder van nieuws op, en liet het by Bennet en Hake te Rotterdam drukken en uitgeven", dus juist bij hen die door Ten Hove ongeschikt werden geacht. »Van N. XVIII tot LXV." geeft Van Goens verder op, »heb ik alles alleen geschreven [1]. Ik zond de Copy aan mynen Vriend den Graaf Heide in 's Hage, deze las eerst alles, zond het dan na Rotterdam, daar schreef Olivier [2] het af, en Hake drukte en debiteerde het."

De invloed van Graaf Van Heiden op het tweede tijdperk van De O. N. Patriot, tegenover dien van Ten Hove gedurende het eerste tijdperk, spiegelt zich duidelijk af in de briefwisseling door beiden gedurende het jaar 1782 met Van Goens gevoerd. Van daar dan ook dat in de volgende bladzijden bijna alleen van de brieven van Van Heiden zal sprake zijn, te meer daar Ten Hove reeds in Maart 1782 overleed.

Na al hetgeen hierboven werd medegedeeld omtrent de oorzaken der tijdelijke staking van de uitgave, en der verandering van uitgever, is het »Verhaal van de desordre in het huis van den O. Patriot in 's Hage", waarmede N°. XVIII aanvangt, vrij wel te verstaan. Voor Mr. B. Ten Brink, Levensbeschr. van R. M. Van Goens, was dat Verhaal de eenige bron voor dit punt, zoodat het geen verwondering kan baren dat het door hem medegedeelde op blz. 167

[1] Dat dit niet geheel juist is zal straks blijken. In zijne Eigen Levensbeschrijving, blz 81, aant. zegt Van Goens, sprekende van het blad in zijn geheel: „Ik nam slechts een zestal stukken op van het groote aantal die mij gezonden werden, al de overige werden geheel op mijne eigene kosten gedrukt, en voornamelijk om de welgezinde schrijvers aan te moedigen, en niet af te schrikken in eene verzameling getiteld: Brieventasch van den O. N. P. 2 deelen. Mijne eigene stukken, alsmede die van Addisson in den Spectator worden aangetoond door een van de letters die het woord Cleo of Patriot uitmaken; dit kan ik niet juist bepalen, daar ik het werk nu niet bij de hand heb." Men lette wel op het laatste!

[2] Deze persoon is mij onbekend gebleven.

onvolledig en niet duidelijk is; hij heeft niet vermoed, dat de brief van Barueth, op blz. 102 door hem besproken, hier een gewichtige factor was.

Op de laatste bladzijde van No. XVIII leest men: »Allen de geenen, die iets aan den O. N. Patriot willen doen toekomen, worden verzocht het zelve te adresseeren aan Mynheer den Hr. C(onstantin). de la Vieille-roche, POSTE RESTANTE, te Delft" [1]. Wie met dien pseudoniem werd bedoeld kan ik niet bepalen. Maar zeker is het, dat door de gelijktijdige aanwijzing in No. XX en XXI van den boekverkooper J. P. Kraefft te Rotterdam, als adres van toezending, de tijdgenoot in de meening kon verkeeren, dat deze de uitgever was. Dit straalt dan ook min of meer door in hetgeen op blz. 70 van de 1ste Bijlage tot De Post van den Neder-Rhyn wordt gezegd, namelijk dat er tusschen P. Gosse, Boekdrukker van Zijn Doorl. Hoogheid en den Boekverkooper C. Kribber te Utrecht [2] iets was voorgevallen, »en waarom de laatstgem. heeft afgezien van het verder uitgeven van de O. N. P. zedert welken tyd, dat libel alhier (Utrecht) gezonden is aan, en uitgegeven word, by den Boekverkoper Roelant de Meyere, met een verzending briefje van den Boekverkoper en Drukker Johan Philip Kraefft te Rotterdam, even en op dezelve wyze, als men zeer wel onderregt is, dat door dezelve Kraeft tot hier toe is gedaen met de stukjes van de Lanterne Magique, waar van de verzending briefjes onder zyn naamtekening en met zyn hand ingevuld, zouden kunnen blyken." Terwijl dan verder op blz. 124 wordt gezegd:

»Of Kees Vermeyn [3] of wel de politiek vertoog schryver,

---

[1] Zie ook achter No. XIX, XX, XXI, LII, LVI, LVII en LXII.

[2] Zijn naam was vroeger vermeld aan 't slot van No. V en VI, te midden der boekverkoopers bij wie het blad elders te verkrijgen was.

[3] Was Kees Vermeyn of Vermynen inderdaad boekverkooper te Rotterdam, gelijk Mr. J. I. Van Doorninck, a. w., No. 2590*, veronderstelt? Mijne aanteekeningen vertellen, dat blijkens de 's Gravenhaagse Courant van Woensdag 22 Mei 1793, No. 61, dus tien jaren na de tijden van

de Autheur van dit Libel (de Lanterne Magique) zy [1], zal om redenen hier boven pag. 70 op gegeven door Johan Philip Kraeft te Rotterdam als uitgever van hetzelve zekerlyk konnen uitgemaakt worden, en vooral, wanneer men om zeker te zyn, Bennet en Hake de uitgevers van dat Vertoog daar by neemt. Lieden die geen zwarigheid maken, om den Impost die zy wegens het vertier van de O. N. P. verschuldigt waren, te verzwygen, zo dat zy daarover zyn beboet geworden, en daar mede duidelyk vertonen van wat stempel de voorstanders van diergelyke papieren zyn." Hier wordt nu wel verteld, dat Bennet en Hake wegens het verzwijgen van den impost voor de door hun geplaatste exemplaren van De O. N. Patriot werden beboet — iets waarvan ik tot nog toe elders geen gewag vond gemaakt — maar niet dat zij de uitgevers zelf waren.

Aan Van Heiden beviel de voortgezette O. N. Patriot zeer wel. »Il y a actuellement une uniformité de ton, que j'avais desiré dès le commencement" schrijft hij aan Van Goens den 22sten Januari 1782. Drie weken later, 15 Februari 1782, heet het in een' anderen brief: »Si j'ai quelque chose à redire dans les derniers Nos c'est que les pièces, qui à la vérité ne sont pas votre ouvrage, ont trop l'air d'être un plaidoyer en faveur des Anglois, ce qui dans la tournure actuelle des esprits est regardé d'abord comme une trahison." Van Goens was dus door zijne herinneringen gefopt toen hij vóór zijn exemplaar van De O. N. Patriot aanteekende, dat van N°. XVIII tot LXV alles door hem alleen was geschreven. Door wien die stukken geschreven waren wordt misschien aangegeven in de volgende woorden van Ten Hove in diens brief aan Van Goens van 14 Februari 1782: »Luzac — natuurlijk Elie — vous prie de renvoyer

---

De O. N. Patriot en Lanterne Magique, Cornelis Vermyne Fransch Schoolhouder in de Moolesteeg te Rotterdam was.

[1] Dat „de politiek vertoog schryver," Van Goens, de auteur niet was, heeft hij verklaard in zijne Eigen Levensbeschrijving, blz. 87, aant. 1.

& de ne point faire imprimer dans le Brievetasch la suite de sa pièce qui a paru dans la feuille. Pourquoi ce brievetasch tarde-t-il si longtems?"

Die Brieventas van den Ouderwetsen Nederlandschen Patriot was reeds achter N°. XIV, van 17 November 1781, aangekondigd in een »Bericht van den Ouderwetsen Nederlandsche Patriot", en moest strekken om »verscheide Brieven en andere Stukjes" van tijd tot tijd toegezonden, maar die met het hoofdplan »niet volkomen overeenkwamen", het licht te doen zien. Bij de verrijzenis van het blad was in N°. XX, van 19 Januari 1782, blz. 443 en 444, het uitzicht op de verschijning van den Brieventas vernieuwd, later ook nog in N°. XXIV, van 16 Februari 1782, blz. 560, maar het hield tot 23 Maart 1782 aan voor dat het eerste stukje, blz. 3—134, vooraf gegaan door een »Bericht van den O. N. Patriot," en gevolgd door een »Register van de Brieven," N°. I—XXIX, tegelijk met N°. XXVII van het blad zelf (zie blz. 28), in het licht verscheen. Voorzien van het jaartal 1783, toen De O. N. Patriot reeds bezweken was, is toen later een tweede stukje (reeds aangekondigd in N°. LII, van 14 September 1782, blz. 638) blz. 135—252, ook met een »Register van de Brieven," N°. XXX—LII, uitgekomen, tegelijk met het Aanhangsel op N°. LXV, van 10 Februari 1783, dat niet in den Inhoud van het 5de stuk staat vermeld. Van wie de brieven waren heeft Van Goens vóór zijn exemplaar niet aangeteekend.

Evenals op N°. XIII en XXV verscheen ook op N°. XXVI, van 9 Maart 1782, een »Aanhangzel" dd. 16 Maart 1782, waarin de »AANSPRAAK van den Wel Ed. Gestr. Heer A. A. VAN IDDEKINGE President van H. H. Mog. op den 28. December 1781. gedaan, ter geleegenheid van het overgeeven van den Staat van Oorlog en Petitie door den RAAD VAN STATE voor den Jare 1782", van welke aanspraak toen nog slechts gebrekkige uittreksels bekend waren, voor het eerst in haar geheel werd afgedrukt. Ten

Hove was niet vreemd aan dit aanhangsel, want in een' brief van Zondag-avond 24 Februari 1782 had hij aan Van Goens aangeraden te geven »un Patriote" over die aanspraak. Maar naar aanleiding van die aanspraak, gelijk ze slechts gebrekkig in de Rotterdamsche Couranten van 9 en 12 Februari 1782 was medegedeeld, verscheen er een vlugschrift onder den titel: Eenige toelichtende aanmerkingen op de aanspraak op den 28. Decemb. 1781. in H: H: M: M: gehouden door den Heer A. A. van Iddekinge, Vervat in een Brief aan syn Ed: Ab uno disce omnes, 18 blz. 8°., waarvoor Van Goens eene plaats inruimde in zijnen bundel vlugschriften betreffende De O. N. Patriot, waarmede het overigens niets te maken heeft.

In N°. XXVIII, van 30 Maart 1782, was opgenomen een »Brief aan Ds. Blank, Predikant te Utrecht, waar by beweezen wordt dat het niet de zoogenaamde Engelschgezinde, maar de tegengestelde Franschgezinde en Amsterdamsgezinde Geschriften zyn, die strekken tot oproer en hoon van den Souverain", en het vervolg daarop in N°. XXIX (uitgegeven tegelijk met N°. XXVIII, zie blz. 28) en XXX, van 6 en 13 April 1782 [1]. Hiertegen kwam het volgende vlugschrift in het licht: Briev van een Lid-Maat der Gereformeerde Kerk aan Den Schryver of de Schryvers van het zo berugte Weekblad De Ouderwetse Nederlandsche Patriot; Wegens den Hoon in hunne drie Nommers, te weeten XXVIII, XXIX en XXX, Den Wel Eerwaarden en zeer Geleerden Heer J. A. Blanck, Predikant te Utrecht aangedaan, Over deszelvs Vaderlandsche Leerreden, op den Algemeenen Dank-, Vast- en Bede-Dag,

[1] Zie ook Brieventas, 2de stuk, No. XL, blz. 202—204. Mr. B. Ten Brink, a. w. blz. 169.

den 1. Maart 1782 uitgesprooken. Alom te bekoomen. 112 blz. 8°. Het stuk is onderteekend »Uit myn Boekvertrek. Amsterdam den 1 July 1782," maar schijnt eerst op 27 Augustus daaraanvolgende door Van Goens te zijn ontvangen, die het in N°. LIV, van 28 September 1782, blz. 35 en 39 met een enkel woord besprak. In de Diemer- of Watergraafs-Meersche Courant van Vrijdag 30 Augustus 1782, N°. 104, en volgens De O. N. Patriot N°. LVII, van 19 October 1782, blz. 127, ook in de Zuid-Hollandsche Courant van 20 September 1782, werd bedoeld vlugschrift aldus aangekondigd: »BRIEF van een Lidmaat der Gereformeerde Kerk, aan den Schryver of Schryvers van het zoo berugte Weekblad DE O. N. PATRIOT, wegens den Hoon in hunne drie Nommers, te weten 28, 29 en 30. den Wel Eerw. en Zeer Geleerden Heere J. A. BLANK, Predikant te Utrecht, aangedaan, over deszelfs Vaderlandsche Leerreden, en waarin op eene klaare, bedaarde, en overtuigende wyze werd aangetoond, dat deeze O. N. PATRIOTTEN en een VAN GOENS, MR. ELIE LUZAC, BAREUTH, en meer zulk slag van AGT-EN-VEERTIGERS en ENGELSCHGEZINDEN, over 't Hoonen van den SOUVERAIN, en begispen van hunne Daaden, als Publicque Rustverstoorders EXEMPLAIR behoorden gestraft te worden, immers in geen Burger-Maatschappy langer kunnen geduld worden, groot 112 Bladzyden, in Octavo, à 18 Stuivers."

Verontwaardigd over den inhoud van genoemden Brief, stelde Van Goens eene advertentie op, waarvan de plaatsing geweigerd werd door de Zuid-Hollandsche Courant, maar die in de Leidsche en Haarlemsche Couranten van 7 en 10 October 1782 werd opgenomen, en ook te vinden is in De O. N. Patriot N°. LVII, blz. 130, N°. LVIII, blz. 154, en N°. LX, blz. 213. Ze was van dezen inhoud:

»Alzo de godloze Schryver van zeker infaam en hoogst oproerig Libel, geïntituleerd; BRIEF van een Lidmaat van de Gereformeerde Kerk aan den O. N. Patriot, ter

verdediging van den Heer Predikant Blank, onder menigvuldige andere moedwillige leugens, op Bl. 91. van dat Libel, de Schryvers van den O. N. PATRIOT, durft beschuldigen, van zeker Authentiek Stuk van den jare 1688. door dezelven in het XVI. Nummer van hun Week-blad uitgegeeven Bl. 343. en 344. zelven te hebben gefingeerd; en het meer en meer noodzakelyk is, dat zulke oproerige Lasteraars opentlyk ten toon worden gesteld en beschaamd gemaakt, zoo wordt by dezen aan het Publiek geadverteerd, dat het voornoemde Stuk van den jare 1688. waarvan Eigenaar is zeker geacht Rechtsgeleerde hier in 's Hage, gedurende den tyd van twee maanden, dat is tot 1. December 1782. voor een ygelyk in Originali, zoo als het duidelyk blykt in de vorige Euw geschreeven te zyn, te zien zal zyn by den Boekverkoper B. VERMEULEN op de grote Groenmarkt in 's Gravenhage. En hieruit vertrouwen de Schryvers van opgemeld Weekblad, dat het onpartydig Publiek op nieuws wederom zal overtuigd worden, hoe aan den eenen kant hunne zaken in alle gevallen altoos vierkant uitkomen, en met welke moedwillige en uitgedachte leugens en laster men in tegendeel aan den anderen kant zich behelpt, om hen en de hunnen, by gebrek van goede redenen, te bestryden en te zoeken gehaat en verdacht te maken."

Het was juist dit 28ste nummer van De O. N. Patriot dat, volgens Van Goens, deze weder met zijnen vriend Ten Hove deed »reconcilieeren", ofschoon de altijd aangehouden briefwisseling bewijst, dat de spanning tusschen beide vrienden inderdaad van geringe beteekenis is geweest. In een' zijner laatste brieven, van 4 Maart 1782, — want Ten Hove overleed op Dinsdag 26 Maart 1782 aan eene ongesteldheid in de keel, in den ouderdom van omstreeks 50 jaren [1] —

[1] Van Goens, Eigen Levensbeschrijving, blz. 85, aant. 2, spreekt ten onrechte van „nauwelijks veertig jaren".

schrijft hij aan Van Goens: »Si par hazard vous faisiés réimprimer les 17 premiers Nos., Tinne & moi nous avons moins une grace qu'une justice à vous demander; c'est de ne rien changer dans les bagatelles que nous avons fournies, de n'y rien changer dis-je de votre chef & sans notre aveu. Nous consentons dès à présent au retranchement des éloges de Hierarchus [1]; mais ce retranchement n'exigerait-il pas de votre part quelques legers changemens dans les Nos. suivans? Cela me ferait une espèce de plaisir, sans que cependant je m'en soucie beaucoup." Van zulk een herdruk is intusschen nooit iets gekomen.

Van een verbod door den Magistraat van Rotterdam tegen De O. N. Patriot uitgesproken, waarschijnlijk in de laatste dagen van Maart 1782, maakt Van Heiden melding in een' brief van 1 April van dat jaar. Hij geeft dan ook aan Van Goens den raad om order te geven »sans delai à H(ake) d'envoyer en droiture le manuscrit à un Libraire-imprimeur ici, qu'il connoit bien nommé Agé dans le Spuij-straat [2], qui se chargera volontiers de l'impression." Twee dagen later, 3 April 1782, schrijft hij: »J'ai déja sondé Agé, qui ne voit de difficultés que dans la modicité du prix de la feuille." Toch heet het verder: »J'ai depeché aujourd'hui le dernier No. à l'addresse ordinaire." En 15 April 1782 heet het: »J'ai bien reçu ce matin le dernier No. & l'ai expedié déjà pour R." Van daar dat ik tot het vermoeden ben gekomen, dat dit verbod zich heeft bepaald tot een gerucht.

Vóór zijn eigen exemplaar van De O. N. Patriot heeft Van Goens nog het volgende aangeteekend. Ten Hove's »Broeder en eenige Erfgenaam [3] weigerde naderhand, by de Beeindiging van het Blaadje in December 1782. iets het geringste

---

[1] Natuurlijk wordt hier Hofstede bedoeld.

[2] J. F. Jacobs de Agé.

[3] Blijkens de circulaire van overlijden C. M. Ten Hove, ofschoon de handteekening niet duidelijk is.

aan de kosten daarvan te voldoen, zoo dat ik, by alle myne moeite en arbeid, nog meer als 2000 gulden daar aan te betalen had. Zoo veel Gewinst heeft my myn O. Patriotismus gebracht!! Ik rekene hier alleen de Drukkosten van het blaadje, waarvan de Drukker enkel één vel van elk Nummer (de meeste waren 2, 2½, ja 3 vellen groot) voor zyne rekening had: en de Drukkosten van den Brieventas, die geheel voor niet uitgegeven wierd, gansch. Myne overige Onkosten van Correspondentie, Briefporten, mogen nog licht *f* 1000 en meer bedragen hebben. Dan veelvuldige Reizen naar den Haag en Rotterdam, ten minsten even zoo veel. Eindelyk koste my myne Verzameling van Tydschriften en Paskwillen, alleen, nog tusschen *f* 2500 — en *f* 3000. Deze bood ik by myn vertrek uit Holland den Prins aan, doch men weigerde zulks: en schenkte my daarentegen, tot Vergoeding van alles eene somma van *f* 4000—»— Hic finis Priami" [1].

Maar is dit nu de geheele waarheid, en heeft Van Goens na den dood van Ten Hove geen geldelijken steun van anderen gehad? In een' brief van 7 Mei 1782 toch schreef Van Heiden hem: »Comptés qu'on n'est pas d'intention ici de vous laisser dans l'embarras. Il n'est que très juste que vous soyés au moins à l'abri de toute perte, & que nous intervenions ici, aux secours que le pauvre T. H. étoit en état de donner, de manière que vous pouvés compter sur une quote-part de 2 ou 300 Ducats, dont vous disposerés suivant l'occureence." Van Goens evenwel, die begreep dat hier van de bijzondere middelen van den Prins sprake was, maar geen geldelijke verplichtingen aan dezen wilde hebben, omdat hij wel voor beginselen maar niet voor personen de pen had opgevat, had aanvankelijk geen ooren voor zoo iets. Maar toen twee maanden later, 8 Juli 1782, Van

[1] Verg. Eigen Levensbeschr. blz. 85, aant. 2. De O. N. Patriot, No. XXXI, van 20 April 1782, blz. 114.

Heiden, ofschoon het recht erkennende van Van Goens om zulke gelden te weigeren, hem onder het oog bracht, dat men daarentegen in Den Haag niet gedogen kon, dat hij blootgesteld werd aan verliezen op »une entreprise dont même du vivant du pauvre T. H. le Pr. auroit supporté les fraix," gaf Van Goens zich gewonnen, en was van Heiden in de gelegenheid om hem den 18den Juli 1782 te melden: »Vous aurés Dimanche la disposition d'une somme, dont je languissois d'acquitter le debours."

Met betrekking tot den invloed die Van Heiden op het tweede tijdperk van De O. N. Patriot heeft uitgeoefend, blijkt nog het volgende uit zijne brieven. In die van 22 Juni 1782 spreekt hij van »la permission que vous m'avés donnée de retrancher ou changer, qu'autant que je la croirai d'une nécessité absolue. Dans plusieurs Nos. vous aurés observé quelques legers adoucissemens, qui m'ont paru nécessaires & dont je ne me repens pas." Zoo doet hij in een P. S. toegevoegd aan een' brief van 15 Augustus 1782 aan Van Goens deze waarschuwing: »Je crois Monsieur, que pour le bien de la cause, & d'après la tournure actuelle des Esprits il est essentiel que vous ne parliés plus du tort du D. & de son affaire." En No. XLVIII, dat twee dagen later, 17 Augustus 1782, uitkwam, en inhield eene »Vergelyking van de tyden van Tromp en de Ruyter, of van den Engelschen Oorlog in 1652. met den tegenwoordigen tyd, byzonder met opzicht tot den staat van het Zeewezen", was blijkens zijnen brief van 20 Juli geheel geschreven op aanwijzing van Van Heiden, voor welke oplettendheid deze Van Goens bedankte bij schrijven van 23 Augustus, en waarin hij om nog een nummer over hetzelfde onderwerp vroeg, een verlangen waaraan Van Goens dan ook gevolg gaf in No. LI en LII, van 7 en 14 September 1782, nummers die, blijkens blz. 597, beiden tegelijk zijn uitgegeven. Dat Van Goens ook wel eens niet luisterde naar de wenken van Van Heiden, blijkt uit

brieven van 25 en 28 September 1782; Van Heiden toch had hem afgeraden om in N°. LIV, van 28 September 1782, optenemen het »Bericht aan het Publiek van den Schryver van het Politiek Vertoog wegens den nadruk van dat werk", omdat hij vreesde »que cela ne fit trop clairement entrevoir que l'auteur de l'un & l'autre écrit est le même, opinion qu'à la vérité bien des gens ont déjà mais [1], que l'auteur lui-même, s'il veut être consequent, ne doit point accrediter;" hij wenschte liever een afzonderlijk vlugschrift over deze zaak. Daarentegen voldeed Van Goens weêr aan het verlangen van Van Heiden in diens schrijven van 16 September 1782, door het plaatsen van het motto ontleend aan Claudianus boven N°. LV, van 5 October 1782. Zoo is ook, blijkens een' brief van 5 November 1782, N°. LXI, van 16 November 1782, inhoudende een »Relaas van den Uitslag van het beleg van Gibraltar", alweder geschreven op aansporen van Van Heiden.

De ouderwetse Nederlandsche Patriot was door Van Goens meer op aansporen zijner Haagsche vrienden, dan uit eigen verkiezing begonnen. Het laat zich dus gemakkelijk begrijpen, dat deze arbeid, die hem veel tijd kostte [2], en die hoe langer hoe meer het karakter van twistgeschrijf moest aannemen, hem weldra tegen de borst stuitte. In N°. XXXI, van 20 April 1782, blz. 117, had hij reeds zijne tegenstanders toegeroepen: »Zoo zal de O. Patriot voortgaan, zyn tyd, moeite, geld te besteeden ten voordeele van eene Natie, waarvan twee derde teegen hem raast en tiert, en hem voor een huurling, eén loonschryver, een vyand en verrader van zyn Vaderland uitscheldt, en daarenteegen bekende huurlingen, loonschryvers, vreemde roervinken verheft en vereert als Patrioten, als Vaderlanders, enz. enz. zoo lang — ja, zoo lang als 't hem behaagt, of liever zoo lang als hy enige vrucht van zyn

[1] Ook al in strijd met Eigen Levensbeschrijving, blz. 81.
[2] Zie Eigen Levensbeschrijving, blz. 86.

arbeid ontwaar wordt; en zoo lang als zyn geduld zich uitstrekt, en eene rechtmatige drift en weerzin hem niet eindelyk zyn pen doet wegwerpen, en al dat janhagel in het aangezicht smyten." Toen hij Van Heiden voor het eerst sprak van zijn voornemen om aldus te doen, antwoordde deze, 11 September 1782,: »Quand à la continuation de l'O. P. je la juge plus nécessaire que jamais". Maar weldra rijpte bij Van Goens hoe langer hoe meer het voornemen om zijne onderneming optegeven. Het laatste nummer was dan ook N°. LXV, van 21 December 1782. Toch niet het allerlaatste! Den 27sten December schreef Van Heiden aan Van Goens: »Comme la paix s'annonce toujours comme très prochaine, je voudrois un N°. pret à donner au premier moment, par laquel les Ecrivains disent, que la Paix au dehors devoit rammener la paix au dedans, & que sans doute rien n'y contribueroit d'avantage que la cessation totale de tous les Ecrits anonimes, papiers publics, Gazettes où il est question d'affaires publiques & politiques, & qu'ainsi en vertu même de la louable proposition du Prince, les Ecrivains se proposeront de donner l'exemple & de mettre par ce N°. même un terme à leur ouvrage périodique. Ce seroit un prétexte très naturel & très louable, de vous delivrer d'un ouvrage, qui doit en vérité vous degouter & dont la cessation contribuera à votre repos". En zoo kwam dan het Aanhangsel op N°. LXV den 10den Februari 1783 in het licht, waarin men de zooeven door Van Heyden aangegeven gedachten in het breede vindt uitgewerkt. Van Heiden zelf, die den 4den Januari 1783 nog gewezen had op het wenschelijke om De O. N. Patriot eens, hoogstens tweemaal per maand, het licht te doen zien, was toen in buitengewoon gezantschap naar Parijs vertrokken, en had, naar 't schijnt nog niet geheel op de hoogte hoe Van Goens zijn' arbeid zou eindigen, in zijnen reeds vermelden brief van 20 Januari 1783, hem ook dezen wenk gegeven: »Je pense que l'apparition des derniers Nos. que vous projettiés ne doit pas tarder,

parceque l'esprit de mechanceté mettra de l'analogie entre mon depart & la cessation des Nos. ce qu'il importe qui ne soit pas. Addressés le ms. à Mr. Reigersm.: [1] en le priant d'y effacer ce qu'il croirait nuisible.

De tegenstanders, die in December 1781 bij de tijdelijke staking van De O. N. Patriot zoo sterk hadden gejuicht, lieten zijn' heuschen dood niet onopgemerkt voorbijgaan. Tegen 8 Maart 1783, den 35sten verjaardag van Willem V, toch verscheen het plano door Van Goens zelf genoemd het »Uitnodigings-briefje tot de Zielmis voor den O. N. P.", en dat van dezen inhoud was: Anno 1783. Op Saturdag den 8ste Maart. Worde al de Landverraders en Eerlooze Nederlanders, zo wel Adelyke als Onadelyke, die in de Regeering en Burgerstand den Hertog Louies van Brunswyk, Meer toegedaan en Engels-gezind, geneegen en aan Frankryk dat ons Voordeel behartigd Ondankbaar zyn Verzogt; om de Weeklyksche Diensten by te woonen van den Eerlooze, Onzalige, Doemenswaardige, Ouderwetsche Nederlandsche Patriot, Een Verfoeylyk Pasquil ter Opzetting, der braave Nederlanders, gepractizeerd door Pierre Fredrik Gosse, Boekverkooper van zyn Doorlugtige Hoogheid Willem de Vyfde, En welke Boekverkooper tot Alliter (sic) geslaagen is, door een Vrolyke Schryver, naderhand weeder opgevat, door twee Schurken, Bennet en Hake, uitgegeeven door de Mof Kraeft, geschreeven door de Verklikker met naame

---

[1] Van der Aa, Biogr. Woordenb., kent alleen Mr. J. Reigersman, en diens dissertatie, Leiden, 1774, vermeld in Catal. Bibl. Maatsch. Ned. Letterk. II, 109, Mr. J. T. Bodel Nijenhuis, Bibl. der Plaatsb., blz. 50, Reg. v. Acad. Dissert. No. 427. Is deze ook „de Griffier Reigersman", waarvan Wag. Vad. Hist. Vervolg, dl. XIX, blz. 360, anno 1787, melding maakt?

Ryklof Michael van Goens. Om te compareeren voor de Troon van Luzifer. Ten Neegen, halv Tien en Twaalf uuren in de Nagt, Zal de Mis geleezen worden, en het Te Deum gezongen worden ter eere van onze Teedergeliefde door Baelzebub. Ten 8, halv 9 en 9 uuren zal by het aangaan van de plegtigheid Cerberus 50 maal blaffen. Ten 8, halv 9 en 9 uuren, zullen de Helsche Razernyen klaar zyn om de verzogte Schurken met Piktoorsche de Handen daar zy de Lasterpennen mede gevoerd hebben teegens de Souverynen der Landen af te Schroeijen. Gedrukt by de Wed: van Jantje Vaarwel."

Wat eindelijk het debiet van De O. N. Patriot aangaat, hieromtrent staat op een los stukje papier achter het 1ste en 2de deel van het exemplaar van Van Goens, naar ik vermoed door hem zelf, aangeteekend, dat er geregeld 700 exemplaren werden verzonden, waarvan over de 100 in Den Haag werden geplaatst.

Ik besluit deze studie met de volgende mededeeling betreffende eenen door Van Goens voorgenomen arbeid, waarvan evenwel, jammer genoeg, niets is gekomen. In een' brief van 20 Juli 1782 schrijft Van Heiden namelijk: »Le Journal des Libelles seroit en vérité un projet admirable, & personne ne l'executeroit mieux que vous, si vous aves l'esprit asses libre pour cette entreprise. Cela seroit d'autant plus essentiel que cela vous fourniroit l'occasion de lever le Politiq Vertoog du reproche d'avoir été le premier écrit, qui aie mis les Libelles en train." En in een' anderen van 6 April 1783 heet het: »Je suis enchanté d'entrevoir dans votre Lettre, que malgré vos très legitimes dégouts, vous ne perdés pas entièrement de vue l'heureuse idée d'un Journal de Libelles. — Reprenés ce plan, je vous en prie." Ook in De O. N. Patriot No. XLIV,

van 20 Juli 1782, blz. 411, is sprake van dit »zwart Leugen-register of Paskwillen-journaal," waarin de progressen van het kwaad en de wendingen der factie, chronologisch, van week tot week aan te tonen" waren geweest.

Amsterdam, December 1875.

EEN EN ANDER OVER TRECHT EN UTRECHT [1]

DOOR

MR. S. MULLER Fz.

In den loop van het vorige jaar is een werkje verschenen, dat, hoe klein ook van omvang, gerust onder de merkwaardigste boeken mag gerekend worden, die in de laatste jaren hier te lande op historisch gebied verschenen zijn. Het draagt den titel: »Het oude Trecht als de oorsprong der stad Utrecht", en is van de hand van Jhr. J. J. De Geer van Oudegein, die door de uitgave van de charters betrekking hebbende op het handelsverkeer der stad Utrecht (in de werken van het Historisch Genootschap) en van de Archieven der Ridderlijke Duitsche Orde balye van Utrecht, vooral door zijn geschrift: »Bijdragen tot de geschiedenis der provincie Utrecht" bewezen heeft, de noodige voorstudiën voor dit werkje op breede schaal gemaakt te hebben.

Het resultaat dier studiën is een hoogst aantrekkelijk

---

[1] Jhr. J. J. De Geer van Oudegein, Het oude Trecht als de oorsprong der stad Utrecht. Utrecht, 1875.

boekje vol nieuwe gezichtspunten en verrassende ontdekkingen, dat ons geheel aan de hand van volkomen vertrouwbare bronnen de geschiedenis der stad Utrecht tot op het jaar 1250 verhaalt en verklaart op eene wijze, die niemand, met de vroegere literatuur over dit onderwerp bekend, zou mogelijk geacht hebben. Men moet de phantastische en wijdloopige redeneeringen over den verbazingwekkenden bloei van Utrecht onder de Romeinen gelezen hebben, om het kalme en zekere, onopgesmukte verhaal, dat ons nu geschonken is, volkomen te kunnen waardeeren. Ik voor mij schat het werkje dan ook bijna nog hooger om wat het niet bevat dan om den inhoud, hoe nieuw en hoe belangwekkend ook. De S. heeft moedig gebroken met alle traditiën en daarom alleen reeds is de verschijning van zijn boek voor de Utrechtsche geschiedenis een evenement.

Ik zal aan de hand van den heer De Geer kortelijk de geschiedenis van Trecht en Utrecht tot op het jaar 1250 verhalen. Het boek begint met het begin onzer geschiedenis. Het terrein in en om Utrecht wordt nauwkeurig beschreven, bepaaldelijk met het oog op den loop van den Rijn door de provincie Utrecht, een zeer duister punt, dat voor dit onderwerp van veel belang is en waarover de S. reeds in zijne Bijdragen zeer breedvoerige studiën heeft gepubliceerd. Reeds dadelijk zien wij dan de Romeinen optreden en langs den Rijn eene reeks van versterkingen opwerpen, die deze uiterste grens van hun gebied tegen de aanvallen der Germaansche stammen moest verdedigen. Eene der hoofdvestigingen der Romeinen was in het hart der tegenwoordige provincie Utrecht gelegen: te Vechten, binnen de stad Utrecht en op de zoogenaamde Hoogewoerd bij het dorp De Meern zijn talrijke bewijzen van hunne aanwezigheid uit den grond gedolven. Het belang van dit punt, waar de Rijn zich voor het laatst in verschillende takken verdeelde, voor de verdediging verklaart hunne keuze. Van den Romeinschen burg Trajectum kent men overigens niets dan

den naam; maar het schijnt zeker, dat hij in den loop der 5e eeuw als alle dergelijke versterkte punten door de Romeinen verlaten en door de Germaansche stammen in bezit genomen is.

Gedurende twee eeuwen vernemen wij daarop van den burg en zijne omstreken niets. Maar in de 7e eeuw schijnt zich daar de strijd geconcentreerd te hebben tusschen de Franken en de Friezen, die meer dan eene eeuw geduurd heeft. Reeds omstreeks 630 stichtte koning Dagobert I binnen de muren van den burg eene kapel, aan St. Thomas gewijd; maar nog herhaaldelijk was later de plaats — nu Trecht genaamd — in handen der heidensche Friezen. Willebrord vestigde er in 697 den zetel van het Friesche aartsbisdom en stichtte de twee oudste kerken, den Dom en de St. Salvatorskerk. Maar eerst aan Karel Martel gelukte het in 734 den Frankischen invloed voor goed binnen Trecht te vestigen. En sedert kan men de geschiedenis van den burg met meer zekerheid nagaan. Door de Frankische koningen herhaaldelijk met rijke schenkingen begiftigd, nam de Friesche kerk allengs in bloei toe, en het kon niet anders of haar zetel moest daardoor in aanzien winnen. Trecht werd eerlang het brandpunt, van waar de beschaving zich over geheel Nederland verspreidde en zelfs vindt men daar sporen van eenigen handel, die echter bij de inneming van den burg door de Noormannen omstreeks 860 geheel te niet ging. De plaats werd geplunderd en gedeeltelijk verwoest [1], en diende den heidenen zestig jaren lang weder

[1] Ik zeg met opzet „gedeeltelijk", omdat het mij voorkomt, dat deze zaak sterk overdreven is. De gelijktijdige bronnen spreken slechts van het bijna vernietigen der Utrechtsche kerk (d. i. hier het bisdom) en van den moord van eenige kanunniken. Bisschop Balderik vond 60 jaren later de beide hoofdkerken alleen ingestort en uitgebrand. („dirutas et exustas." Deze kerken waren dus reeds toen van steen.) Nog in 900 was de St. Salvator geschikt om het lijk van bisschop Odilbold te ontvangen; bisschop Radboud bezocht de kerken van Deventer uit herhaaldelijk. Ludger was gewoon te slapen „in solario" van den St. Salvator, en nog in 1587

tot steunpunt hunner strooptochten, totdat zij omstreeks 920 van zelven schijnen afgetrokken te zijn. Onder het langdurige bestuur van den energieken bisschop Balderik Van Kleef verrees toen »het oude Trecht" in weinige jaren uit zijne puinhoopen. Gesteund door de keizers uit het Saksische huis, bij wie hij in hooge gunst stond, gelukte het den bisschop den burg door doeltreffende maatregelen tot een vroeger ongekend aanzien te verheffen. Herhaaldelijk zien wij de Saksische keizers binnen zijne muren hunne leenmannen om zich heen verzamelen, en de later zoo beroemde aartsbisschop van Keulen Bruno genoot daar zijne opvoeding. Maar meer nog dan Balderik deed de snel toenemende handel voor den bloei van Trecht.

Reeds voordat eene eeuw na den herbouw van den burg is verloopen, zien wij buiten zijne muren een haven en eene voorstad verrijzen, die onder den naam van Ut-trecht (Uit-Trecht, de scherpzinnige afleiding is van den heer De Geer, die haar door de aanhaling van de analòge benaming van Bremens voorstad Ut-bremen hoogstwaarschijnlijk maakt) reeds in 1122 door keizer Hendrik V tot eene stad verheven werd. Dadelijk werd zij toen met muren omgeven, die zich reeds dadelijk uitgestrekt schijnen te hebben over de geheele oppervlakte van het tegenwoordige Utrecht. Herhaaldelijk zag de jeugdige stad nog de Duitsche keizers binnen hare muren en de handel nam steeds toe, totdat de verzanding van den Rijn daaraan langzamerhand den doodsteek gaf. Maar vóor dien tijd was Utrecht reeds opgekomen als eene der belangrijkste steden van Duitschland, die zich in goedgeorganiseerde stedelijke inrichtingen mocht verheugen en eerlang de Reichsunmittelbarkeit zou verwerven. De wording dier stedelijke inrichtingen, de aanwas der

---

bezat een gedeelte dier kerk zulk eene zelden voorkomende bovenverdieping. En de Denen gebruikten den burg als hunne vesting, zoodat zij de muren denkelijk wel niet „funditus" of „humotenus" zullen hebben omgeworpen, zooals latere schrijvers berichten.

stedelijke vrijheden worden ons eindelijk door den heer De Geer geschetst in het moeielijkste en misschien belangrijkste deel van zijn werkje.

Volkomen nieuw is in dit gedeelte de bewering, dat de burg Trecht binnen de muren der stad Utrecht nog zeer langen tijd feitelijk bleef bestaan, en dat zelfs nog later die burg geadministeerd werd op eene wijze, die geheel afweek van het stedelijk bestuur, in die mate dat de burgmannen zelfs andere rechten hadden dan de buren of later de burgers der stad [1]. Alle vroegere geschiedschrijvers hebben den burg Trecht laten verdwijnen bij de verwoesting door de Noormannen, en zestig jaren later de stad Utrecht — evenals Minerva uit Jupiters hoofd geheel volwassen en tot de tanden gewapend — uit de puinhoopen van den burg doen ontstaan. Het hier geleverde bewijs, dat dit verbazingwekkende verhaal op een misverstand berust, levert den sleutel tot al het overige. Men denkt onwillekeurig aan de geschiedenis van het ei van Columbus, wanneer men ziet, hoe volkomen duidelijk de feiten door deze verklaring worden. Achtereenvolgens worden nu de rechten van alle regeeringspersonen in den burg beschreven. Het eerst verschijnen ten tooneele de bisschop van Utrecht en de graaf van Niftarlake, wier onderlinge strijd om het gezag eindigde, aanvankelijk door

[1] Of daaronder echter ook behoord heeft het zonderlinge recht om de oorkonden van het reeds in 1122 als stad erkende Utrecht nog in 1259 met hun zegel te bekrachtigen (zooals de heer De Geer p. 148 wil) betwijfel ik. Reeds de op het zegel afgebeelde drie muren zijn bezwaarlijk te verklaren, indien men niet aanneemt, dat de buitenste de ringmuur der stad is, en dus de voorgestelde vesting niet de burg Trecht maar de stad Utrecht is (immers de toren stelt hier het paleis zelf voor.) Wat echter alles afdoet is het omschrift van het oudste Zwolsche stadszegel (13e eeuw): „Sigillum burgensium de Swollis," terwijl er te Zwolle geen sprake kan zijn van een burg, die daar nooit bestaan heeft. Daarmede vervalt de aardige onderscheiding van den heer De Geer (p. 148 Noot 1) tusschen burgers (burgenses) van Trecht en buren (cives) van Utrecht. Het komt mij waarschijnlijk voor, dat dit onderscheid vroeger werkelijk bestaan heeft, maar reeds in 1196 (datum van het oudste zegel) gebruikte men de woorden door elkander.

de vernedering van den graaf tot bisschoppelijken advokaat, later door den verkoop van alle rechten door den laatsten graaf van Utrecht aan bisschop Otto Van der Lippe in 1224. Daarna volgen de voornaamste bisschoppelijke dienstmannen, de burggraaf of kastelein en de advokaat (later schout), aan wie zich geleidelijk aansluiten de schepenen van Utrecht, weldra vergezeld door de raadsmannen, terwijl eindelijk de burgemeesters den trein sluiten. Van de opkomst van al deze personen en hunne verschillende rechten wordt een uitvoerig overzicht gegeven, dat zeer volledig genoemd mag worden, wanneer men in aanmerking neemt, hoe uiterst weinige bronnen hier voorhanden waren. Eindelijk worden de oudste stedelijke rechten van Utrecht besproken, terwijl ten slotte eenige woorden gewijd worden aan de opkomst der gilden en hun strijd om het gezag.

Zooals men bemerkt is het boek dus afgedeeld in twee zeer verschillende deelen. De vier eerste hoofdstukken behandelen de geschiedenis van »het oude Trecht"; het laatste — in mijne schatting ongelijk belangrijker dan de eersten — beschrijft »de opkomst der stad Utrecht." Het eerste deel is zuiver negatief. Immers al wat de heer De Geer mededeelt over de inrichting en het bestuur van den burg — op zich zelf interessant genoeg — heeft niet bepaald op Trecht, maar in het algemeen op alle dergelijke burgen betrekking. De onderzoekingen van den S. leeren ons eigenlijk alleen, dat er van de geschiedenis van den burg Trecht ongeveer niets te zeggen is; maar gelukkig leeren zij ons toch ook, dat het niet de moeite waard is er veel van te zeggen. En dit resultaat is van groot belang, al is het niet zeer aangenaam. Nu de heer De Geer de ondankbare taak verricht heeft eene speciale studie van dit onderwerp te maken, kan de quaestie van de rij der vraagstukken geschrapt worden. Voortaan zal men kunnen volstaan met als inleiding voor eene Utrechtsche stadsgeschiedenis enkele bladzijden te wijden aan den burg Trecht, die de aanleiding is geweest tot de

opkomst der merkwaardige stad. En voorgoed zijn wij nu weder verlost van het Romeinsche municipium Trajectum, van de stad Antonia, de civitas Tricesimae en andere onmogelijke phantasiën. Ook voor het eerste gedeelte van het boek van den heer De Geer behooren wij dus zeer dankbaar te zijn. Eéne doorloopende aanmerking zou ik willen maken op het betoog van den schrijver in dit gedeelte. Het is deze, dat hij m. i. nog niet radikaal genoeg te werk is gegaan. Hoezeer het aanzien van den burg Trecht door hem reeds zeer belangrijk gereduceerd wordt, geloof ik nog, dat de geachte Schrijver zich van dit aanzien te grootsche voorstellingen maakt, zoowel in het Romeinsche tijdperk als in de latere tijden, toen de burg nog alleen als bisschopszetel merkwaardig was. Ik zal mijn gevoelen eenigszins nader toelichten.

I. Het komt mij voor, dat wij werkelijk mogen aannemen, dat er op het Utrechtsche Domplein gedurende de eerste eeuwen onzer jaartelling een Romeinsche burg, Trajectum genaamd, gestaan heeft. Maar het is dunkt mij zeer gewaagd, dit feit dadelijk zonder nader onderzoek met beslistheid te verkondigen. Van de plaats, waar de in de reistafelen van Antoninus voorkomende burg Trajectum stond, weet men alleen, dat zij gelegen was op 2 mijlen afstands van Fletio en op 17 mijlen van Albaniana of 27 van Lugdunum. Van de drie genoemde plaatsen staat naar ik meen alleen de ligging van Albaniana (Alphen) vast, en men verzekert mij, dat de afstand van Alphen tot Utrecht geheel niet overeenkomt met 17 Romeinsche mijlen. De heer De Geer van den anderen kant verkondigt ons, dat Utrecht van Leiden even ver gelegen is als Trajectum van Lugdunum, hetgeen niet geschikt is om ons te doen gelooven, dat Trajectum en Utrecht identiek zijn, sinds het bewezen schijnt, dat Lugdunum veel meer westelijk dan Leiden gelegen was. Eindelijk moet men al bizonder vlug ter been zijn om van het Domplein te Utrecht naar Vechten te wan-

delen in 32 minuten (want van Gallische leugen kan hier bezwaarlijk sprake zijn, zooals de heer De Geer p. 13 Noot 1 schijnt te willen.) Daarbij komt nog, dat het Domplein volstrekt niet gelegen was aan de afscheiding van twee rivieren, en bovendien op korten afstand van de legerplaats te Vechten, waar blijkens de opgravingen een zware brug geweest is. Een en ander doet ons twijfelen, of de ligging der plaats wel zoo bizonder geschikt was voor een »traiectus" als de heer De Geer wil, en geeft toch eenig gewicht aan de vroeger vrij algemeene meening, dat Fletio Vleuten zou zijn (d. i. de Romeinsche vestiging aan De Meern) en dat in verband daarmede de overtocht over den Rijn (Traiectum, een zeer algemeene naam) te Harmelen moest gezocht worden.

Maar ook al neem ik met den heer De Geer het bestaan eener Romeinsche vestiging op het Utrechtsche Domplein als »stellig zeker" aan, dan geloof ik toch, dat de S. bepaald te ver gaat, wanneer hij dien burg Traiectum »in verband met de Romeinsche wapenplaatsen te Vechten en aan De Meern" beschrijft als »misschien de meest gewigtige verschansing der Romeinen aan den Beneden Rijn." Men schijnt uit den omvang der Romeinsche gebouwen te Vechten te kunnen opmaken, dat daar een bepaalde legerplaats (castra) gevestigd was (al kunnen eerst systematische opgravingen op groote schaal door deskundigen ons daaromtrent volledige zekerheid verschaffen), maar zoover ik weet bestaat er niet het minste bewijs, dat wij bij de Romeinsche fondamenten op de Hoogewoerd (De Meern) aan iets meer dan eene Romeinsche villa te denken hebben, en het komt mij voor, dat uit alles blijkt, dat Traiectum nooit iets anders is geweest dan een burg (castellum.) Reeds de zéer geringe omvang van het terrein, dat de heer De Geer daarvoor aanwijst (het Domplein met de omringende huizen) pleit daarvoor, maar bovendien komt het mij uiterst onwaarschijnlijk voor, dat men in de onmiddellijke nabijheid eener leger-

plaats (Vechten) eene andere (Traiectum) en een weinig verder nog eene »versterkte wapenplaats" (De Meern) zal hebben gevestigd. De kleine afstand tusschen deze plaatsen bewijst m. i., dat slechts éene daarvan van grooten omvang kan geweest zijn, en alles wijst op Vechten als de aanzienlijkste sterkte.

II. Gedurende de eerste helft der Middeleeuwen heeft de burg Trecht het daarentegen in belang ongetwijfeld van den burg Fethna gewonnen. Het is onmogelijk, de redenen van dit verval der oude legerplaats na te gaan: misschien kan het verzanden van den Rijnarm, die haar bespoelde, daarin zijn aandeel gehad hebben. Zeker is het, dat reeds op de reistafelen van Antoninus de naam Fletio of Fectio verdwenen is, en de vroeger onbekende naam Traiectum verschijnt; zeker ook, dat Willebrord niet den burg Vechten maar Traiectum als zetel van zijn bisdom koos. Door deze keuze moet de burg Trecht, zools hij voortaan heette, natuurlijk ook langzamerhand in belang zijn toegenomen; maar ook hier weder geloof ik, dat de heer De Geer zich den omvang der plaats en hare beteekenis als te groot voorstelt. Uit het door hem zelven (p. 77—79) medegedeelde blijkt toch dunkt mij ten duidelijkste, dat Trecht alleen als zetel der bisschoppen eenigszins in aanmerking kwam. De aan den burg bij herhaling gegevene benaming »civitas" verklaart de S. zelf terecht in dien zin (p. 79)[1] en uit twee door hem daarbij aangehaalde plaatsen zou ik eerder willen opmaken, dat Trecht in de 8e en 9e eeuwen van uiterst geringe beteekenis als handelsplaats was dan het tegenovergestelde. Of wat dunkt u van eene handelstad, die van haren keizer als voorrecht een charter verkrijgt, waarbij den keizerlijken ambtenaren verboden wordt, de voorbij-

[1] Uit de vergelijking der op p. 49 N. 4 en p. 79 N. 2 geciteerde plaatsen van 834 en 839 blijkt overtuigend, dat men toen de woorden civitas en castellum (burg) voor dezelfde plaats gebruikte.

varende handelaars, zoo ze soms daar aan wal wilden komen, daarover te bestraffen? (Bovendien is de zin van den tekst hier duister.) En uit de vermelding van den »famosus vicus Dorestad" tegenover de »antiqua civitas Traiectum" geloof ik, dat wij integendeel de conclusie kunnen trekken, dat terwijl de burg Dorestat (De Geer. p. 86) toen reeds onder zijne muren eene wijk had zien opkomen, waar een bloeiende handel zich gevestigd had, de burg Trecht nog steeds zonder voorstad was en alleen door zijne oudheid eenig belang inboezemde. Het bestaan van zulk eene voorstad blijkt eerst omstreeks het jaar 1000 [1], toen de Trechtenaars hun haven (de heer De Geer spreekt van een »rijkshaven") bij de nadering der Noormannen in brand staken. — Wat verder de Merovingische munten met het opschrift »Triecto fit" aangaat, ik waag het niet, daaromtrent een oordeel uit te spreken; maar ik wil toch mededeelen, dat een onzer meest wetenschappelijke numismaten mij nog onlangs mededeelde, dat hij overtuigend meende te kunnen aantoonen, dat al deze stukken niet te Utrecht maar te Maastricht thuis behooren. Totdat dit betoog gepubliceerd is, kunnen wij dus Trecht nog niet als muntplaats van overouden datum aannemen, al pleit daarvoor zeker het voorkomen van den naam van den muntmeester Madelinus op de munten van Dorestat en Traiectum beiden [2].

---

[1] De Geer. p. 103.

[2] Een argument vóor de oudheid van de Utrechtsche munt is bezwaarlijk te putten uit het door den heer De Geer (p. 71 Noot 4) gereleveerde feit, dat bij het verleenen van het muntrecht in 953 den graaf van Utrecht uitdrukkelijk verboden werd, daarop inbreuk te maken, „iets dat dus vroeger schijnt geschied te zijn", voegt de heer De Geer daarbij. M. i. blijkt dit volstrekt niet; immers de heer De Geer deelt ons zelf mede (p. 72), dat Karel de Groote had bepaald, dat alleen ten zijnen hove munt mocht geslagen worden en de graven toezicht daarover zouden houden, tenzij in speciale gevallen anders werd bepaald. Bij eene exceptioneele bepaling als die van 953 was dus het verbod aan den graaf ook zonder bepaalde aanleiding volkomen gemotiveerd. — Wat de oudheid der tolheffing te Utrecht betreft, de heer De Geer bewijst die voornamelijk

Nog een woord over de benaming Viltaburg, door Beka aan den burg Trecht gegeven. Het komt mij voor, dat de heer De Geer het uiterst waarschijnlijk gemaakt heeft dat de eerbiedwaardige schrijver zich hier vergist heeft en dat Viltaburg een inlandsche naam van den burg Vechten is, wier beteekenis ons onbekend is. Het dunkt mij wenschelijk, de bespreking dezer quaestie nu tot nader order te staken en niet te zoeken naar de waarschijnlijke reden van Beka's vergissing, totdat misschien een gelukkig toeval ons nieuwe bronnen bezorgt. Zeker is het ten minste gevaarlijk, de zaak op nieuw te embrouilleeren door redeneeringen over de eenheid van Vechten en Utrecht in verschillende opzichten. Zoodoende brengt men m. i. het pas verkregen resultaat weder in gevaar. Als bewijs, dat Viltaburg en Trecht twee verschillende plaatsen zijn en volstrekt niet, zooals nog Van Asch van Wijck wilde, als burg en stad bij elkander behooren, schrijf ik hier ten slotte de ook door den heer De Geer geciteerde merkwaardige plaats af uit Meester Claes Goete's verloren Chronijke van Holland: »Deze Coning Dagombaert die belag Wiltenburch. En in dien tyden, dat hij voer Wiltenburch lach, soe waren veel luden verdreven uut Tricht ende dit volc, die aldus verdreven waren, die quamen mede in des Coninx Dagobaerts heir en belaghen met hem Wiltenburch" [1].

Wij komen tot het tweede gedeelte van het boekje: de

---

door het bekende charter van Karel den Groote aan de abdij van St. Germain. (p. 69.) Ik waag hierbij de bescheiden vraag: is het volkomen zeker, dat hier sprake is van Utrecht, niet van Maastricht? De volgorde der plaatsen (Verdun, Orleans, Amiens, Traiectum, Duurstede, Nijmegen) zou eerder het laatste doen vermoeden.

[1] Zoover ik weet komt dit eenigszins raadselachtige bericht over het duisterste tijdperk onzer geschiedenis alleen bij Meester Claes voor, die het waarschijnlijk wel uit oudere bronnen zal hebben nageschreven. Het is zeer te betreuren, dat een kroniek, die zulke merkwaardige berichten bevatte en die nog in de vorige eeuw onder Van Loon berustte, thans spoorloos verdwenen schijnt.

opkomst der stad Utrecht. Wij zeiden reeds, dat wij dit hoofdstuk van veel grooter geschiedkundig belang rekenden dan de eersten. Dit gedeelte is volkomen nieuw: niemand heeft zich ooit vóor den heer De Geer aan de taak gewaagd om alleen uit de schaarsche berichten van een paar kronieken en enkele diplomata eene schets te leveren van de wording der stad Utrecht en den oorsprong harer stedelijke instellingen. Wij kunnen dus niet dankbaar genoeg zijn voor het vele, dat ons hier geschonken wordt: voor de uiterst getrouwe en uitvoerige reconstructie en verklaring dier belangrijke ontwikkeling. Wanneer wij toch de uitspraak waagden, dat de heer De Geer zich het belang van den burg Trecht wellicht wat te groot had voorgesteld, hier zouden wij ons bijna tot eene tegenovergestelde stelling laten verleiden. Want het door den heer De Geer over het jeugdige Utrecht medegedeelde wekt waarlijk de meeste belangstelling. Reeds de feiten, dat in de 11de eeuw twee keizerszonen, de een de toekomstige aartsbisschop van Keulen en hertog van Lotharingen, de ander later zelf keizer, daar hunne opvoeding genoten; — de mededeeling, dat de keizers uit het Saksische huis daar zoo dikwijls vertoefden en rijksdagen hielden, pleiten voor het belang der plaats. Maar ook bovendien zijn er bewijzen van eene ongemeen snelle opkomst. Vóor de verwoesting door de Noormannen is er nergens sprake van eene buiten Trecht aangebouwde plaats. Maar niet later dan het jaar 1000 vernemen wij toch reeds, dat het verbranden van de haven (»portus omnis", waaronder wij denkelijk wel de wijk Stathe te verstaan hebben) eene aanzienlijke schade veroorzaakte. Desniettegenstaande treedt Utrecht in 1026 onder zijnen eigenen naam te voorschijn. En reeds in het midden dier eeuw worden daar niet minder dan zes groote kerken, wel is waar meestal eenvoudig, maar toch bijna allen met twee torens versierd, aangebouwd. In 1122 verkrijgt de plaats stadsrechten en dadelijk wordt eene uitlegging, die den omtrek der veste meer dan ver-

dubbelt, wenschelijk gekeurd. Verder is het getal der parochiën, terwijl er nog in 1131 slechts ééne aanwezig was, reeds omstreeks 1204 tot vier gestegen. [1] En niet later dan 1127 blijkt het, dat verscheidene markten, waaronder vier voorname jaarmarkten, van oudsher te Utrecht gehouden werden. Bovendien schijnt reeds toen de handel aanzienlijk geweest te zijn. Wij kunnen trouwens zulk een snelle opkomst bijna niet anders verklaren dan juist door den handel. En voor de merkwaardige vermeerdering daarvan is een zeer goede reden op te geven in den val van Duurstede, dat, meer radikaal verwoest dan Trecht, zich nooit van dien slag herstelde. Trecht, weldra Utrecht geworden, schijnt den handel der vernielde stad geheel aan zich getrokken te hebben en het is daardoor in korten tijd tot zulk eenen bloei gekomen, dat toen slechts ongeveer een eeuw na het verleenen der stadsrechten [2] de Kromme Rijn allengs verzandde en de handel van Utrecht door het graven van den Vaartschen Rijn in de 13de eeuw slechts kunstmatig eenigermate werd behouden, de stad zich desniettegenstaande tot in de 16de eeuw als de eerste onder hare Nederlandsche zusters kon handhaven. In de 12de eeuw is Utrecht reeds tot zijn tegenwoordigen omvang gekomen; in de 12de eeuw verzamelde het de krachten en de schatten, die het eeuwenlang staande hielden, al was handel en verkeer daar zoozeer dood, dat de tweede uitlegging van Utrecht eerst in onzen tijd noodig werd.

Wij zijn den heer De Geer dankbaar voor het vele nieuwe, dat hij ons over dit merkwaardige tijdperk gegeven heeft; maar toch wordt nergens meer dan juist hier een zeer sterk gevoel van leedwezen bij ons wakker, dat er zulke groote lacunes in onze kennis zijn. Het is vooral eene groote teleurstelling, dat wij niet dan een oppervlakkigen blik schijnen

---

[1] Bondam, Charterboek. II p. 289.
[2] De Geer, Bijdragen. p. 69, 73.

te zullen mogen slaan in de vroegste ontwikkeling van het gemeenteleven en het gildenwezen te Utrecht, dat reeds in 1267 drie jaren lang daar de macht in handen had en sterk genoeg was om den bisschop buiten de muren te houden. En toch is de kans zeer gering, dat onze nieuwsgierigheid ooit bevredigd zal worden. Niemand kent de Utrechtsche archieven beter dan de heer De Geer, en niet veel zal hem na een leven, aan de studie van dit onderwerp gewijd, ontsnapt zijn. Bovendien is het arbeidsveld vrij wel bekend. De hoofdbron, het stadsarchief, is juist over deze periode nog zéer arm. Provinciale en kapittelarchieven — beiden ijverig door den heer De Geer bestudeerd — schijnen hier niet zooveel te geven als men recht had te verwachten. De archieven der gilden zijn zoo goed als geheel vernietigd. En zoo blijven er slechts twee bronnen over, die iets zouden kunnen opleveren: het archief van schout en schepenen van Utrecht, waarvan de twee hoofddeelen helaas nog steeds volstrekt ontoegankelijk zijn, en het archief der parochiekerken, waarin zoover mij bekend is nog geen historicus onderzoekingen heeft mogen instellen. Maar al belooft vooral het laatste archief iets te zullen opleveren, het is zéer twijfelachtig, of over zoo vroege tijden daar vele stukken zullen voorhanden zijn. En zoo dreigt de historia interna van Utrecht in de belangrijkste periode zijner geschiedenis — die zijner wording — voor altijd een gesloten boek voor ons te zullen blijven, tenzij een gelukkig toeval ons nog eens in het bezit stelt van een of andere Utrechtsche stads- of kloosterkroniek, zooals bijna elke Duitsche stad van eenig aanzien ze bezit, en zooals met name de Benedictijnen der St. Paulus-abdij zeker wel aangelegd zullen hebben [1].

Maar met dat al kunnen wij ons toch niet ontveinzen,

[1] Zoo berustte er bij het Domkapittel vroeger nog zekere nu verlorene „antiqua Cronica dyocesios sive episcopatus Traiectensis", die de copiist der Merovingische schenkingsakten geschreven had „in prima parte moralium beati Gregorii super Job in fine libri."

dat de Utrechtsche stadsgeschiedenis dier eerste tijden ook uit deze schaarsche bronnen meer kon bevatten dan de heer De Geer ons heeft medegedeeld. De Schrijver heeft — en het is onze hoofdgrieve tegen zijn boek — slechts éene zijde der geschiedenis in het oog gevat. Vele belangrijke zaken, die wij besproken hadden wenschen te zien, zijn door hem onvermeld gelaten. Men leze slechts het onvolprezen werk van den hoogleeraar Moll over onze kerkgeschiedenis vóor de hervorming om zich daarvan te overtuigen. Over den toestand van het onderwijs, het maatschappelijk en kerkelijk leven, de wetenschappen, de kunst te Utrecht wordt ons daar veel gegeven, wat wij hier te vergeefs zoeken. Al valt het ook vooruit te voorspellen, dat eene geschiedenis van deze onderwerpen speciaal te Utrecht in de hier bedoelde eeuwen nooit gegeven zal kunnen worden, wij missen hier toch zéer ongaarne eene vermelding der weinige ons bekende literarische en theologische werken, door de Utrechtenaars der 11de tot 13de eeuwen geschreven, — eene opgave althans der enkele ons uit die tijden overgeblevene Utrechtsche kunstwerken, — eenige woorden over Utrechts kerken en zoo merkwaardige burgen, over de scholen van den Dom en den St. Salvator, een en ander zoo uiterst leerzaam voor de kennis van den maatschappelijken toestand en de beschaving dier tijden. [1] Gelukkig heeft prof. Moll over al deze

---

[1] In nog veel sterkere mate is deze aanmerking toepasselijk op de bij het werk gevoegde platen. De afbeeldingen der beide zegels zijn hier volkomen op hunne plaats; ook de oude kolommen, die nooit afgebeeld waren, zijn interessant genoeg. Maar het blijkt niet, waarom hier de vloer van het proosthuis van St. Jan uit het begin der 14e eeuw is opgenomen. Veel liever had ik hier het evangeliarium en de albe van Bernulph, enkele kunstwerken uit het beschrevene tijdperk, afkomstig van de Utrechtsche kapittelkerken, het merkwaardige beeld van St. Jan uit de St. Janskerk of de prachtige kapiteelen der St. Paulus-abdij afgebeeld gezien. Ook de krypt van St. Pieter, de geheele St. Maria en de soepkapel schijnen mij voor den lezer van dit boek van veel meer belang; bovenal, waarom niet eene reconstructie van de merkwaardige St. Salvatorskerk beproefd, waartoe vele gegevens voorhanden zijn? — Ook op de kaarten heb ik eene soortgelijke aanmerking.

punten uit vroeger niet gebruikte bronnen eene schat van wetenswaardige zaken bijeenverzameld, die het werk van den heer De Geer bijna overal op hoogst gelukkige wijze aanvullen. In één opzicht echter vult Molls Kerkgeschiedenis het hier besproken boekje natuurlijk niet aan, op een punt, dat toch o. i. in de geschiedenis van het oude Trecht wat meer nadrukkelijk had behooren behandeld te worden dan het geval is: wij bedoelen de topographie van Utrecht. Wel levert de heer De Geer ook hier zeer veel nieuws, maar toch zou eene meer gezette bespreking ons nog meer hebben kunnen leeren. Ik zal hier enkele opmerkingen over dit onderwerp laten volgen.

I. De loop van den Rijn door Utrecht. Grootendeels nieuw is de beschrijving, door den heer De Geer geleverd van den loop van den Rijn door het Sticht van Utrecht, langs het oude Trecht en later door de stad Utrecht. Wanneer men de redeneeringen leest, daarover door vroegere schrijvers ten beste gegeven, — hoe letterlijk op elk punt van de stad scheepsroeren, schoeiingen, rivierbeddingen, ankers, booten enz. enz. zouden opgegraven zijn, dan wanhoopt men er aan, deze quaestie ooit te ontwarren. De heer De Geer heeft echter door eene reeks van allerlei met groote scherpzinnigheid uit de oorkonden opgezamelde feiten, in verband gebracht met oude plaatsnamen, eene nieuwe richting voorgeslagen, die werkelijk in hooge mate waarschijnlijk is. Zoo ik hierbij iets afkeur, dan is het de besliste toon, waarop de S. spreekt. Het komt mij voor, dat deze en alle dergelijke quaesties altijd noodzakelijkerwijze quaesties zullen

---

Die van den loop van den Rijn is uiterst nuttig bij de lectuur van het boek, maar de platte grond der stad is dunkt mij nog al onbeduidend. De uitvoering daarvan is vrij slordig (de Domtoren staat geheel scheef voor de kerk, en alle verhoudingen zijn daar onnauwkeurig), en bovendien zijn slechts enkele plaatsbepalingen min of meer globaal aangegeven. Waarde had de plattegrond eerst verkregen, wanneer daarop nauwkeurig waren aangeteekend alle oude gebouwen, die in het behandelde tijdperk te Utrecht stonden, met aanduiding van den burgmuur en van het onbebouwde gedeelte b. v. met twee kleuren.

blijven. De S. heeft zijn gevoelen zeer waarschijnlijk gemaakt, maar ik geloof niet, dat wij het ooit veel verder zullen brengen: het zij den heer De Geer genoeg, dat op dit oogenblik zijn gevoelen het aannemelijkste is. Ik verklaar dit met te meer nadruk, omdat ik enkele bezwaren wensch op te sommen, die ik tegen onderdeelen van zijn gevoelen kan aanvoeren. De S. neemt aan, dat de Rijn vroeger in hare tegenwoordige bedding (Kromme Rijn) gestroomd heeft tot aan den Minstroom en verder de richting van dit water volgende bij den St. Servaastoren in de stad Utrecht gekomen is, terwijl het verdere gedeelte van den Krommen Rijn tot aan de Tolsteegpoort later zou gegraven zijn en daarom de Nieuwe grift zou heeten. Het komt mij voor, dat de hier beschrevene richting zeer mogelijk is, mits men aanneme, dat die Rijnarm binnen het tegenwoordige Utrecht reeds op een zeer vroeg tijdstip verzand is. Maar eenig bepaald argument vóor Schrijvers gevoelen kan ik in het door hem aangevoerde niet vinden. Immers al is de Minstroom denkelijk zeer oud, het water, dat uit dit riviertje naar den St. Servaastoren leidt, is dit zonder eenigen twijfel niet; want het is juist dit gedeelte, dat op den platten grond der vrijheid van Utrecht van 1539 »Nye grift" genoemd wordt. [1] En dat deze benaming juist is, blijkt overtuigend uit de door den heer De Geer zelven (p. 16) geciteerde plaats uit het archief van Wijk bij Duurstede, waarin wordt medegedeeld, dat die Nieuwe grift gegraven is om binnen de stad Utrecht door de Nieuwe gracht versch water te verkrijgen. Dat verder het laatste gedeelte van den Krommen Rijn gegraven zou zijn, wordt niet bizonder waarschijnlijk, wanneer wij bedenken, dat de heer De Geer zelf terecht een tak van den Rijn zijn weg laat vervolgen door het »Lijnpad" (nomen est omen!) — waar nog de uitspraak

[1] De kopie dezer kaart in Van der Monde's „Beschrijving van Utrechts straten en pleinen" is op enkele punten, bepaaldelijk juist hier, niet zeer nauwkeurig.

van koningin Maria van Hongarije over de grensscheiding der vrijheid van Utrecht en de kaart van 1539 »den auden Rinscen waterganck" kennen, — naar den Ouden Rijn en de Marne. Ik voor mij beken dan ook volmondig niet te kunnen zeggen, waar de Rijn vroeger binnen Utrecht gekomen is; het is zeer mogelijk, dat dit bij den St. Servaastoren geschiedde, maar de conjectuur van Van Asch van Wijck, die het bolwerk Zonnenburg als de plaats aanwees, is m. i. even waarschijnlijk. In ieder geval schijnt die Rijntak wel door de Oude Delle gestroomd te hebben.

Meer zekerheid krijgen wij, zoodra wij aan Pausdam genaderd zijn. Het staat vast, dat de burg Trecht (het Domplein) oudtijds gelegen was »in ipsa ripa fluminis Reni." Langs den westmuur vloeide van ouds de »borchgraft," en deze zijde zal ook niet door den Rijn bespoeld zijn geweest, omdat de Oude gracht van de Tolsteegpoort daarheen omstreeks 1127 gegraven is. De oostzijde van den burg daarentegen is de aangewezene plaats, van waar ook eene brug naar Oudwijk voerde. (De Geer. p. 18.) Zonder reden m. i. twijfelt nu verder de S. tusschen de Kromme Nieuwe gracht en Achter St. Pieter als waarschijnlijke bedding van den Rijn: het komt mij toch duidelijk voor, dat de eerste niets anders is dan de oude ringsloot der St. Pieterskerk. En dat de Rijn oudtijds gestroomd heeft door het nu afgesloten kanaal Achter St. Pieter, blijkt overtuigend uit eene merkwaardige ontdekking, dezer dagen gedaan. Bij het leggen der fondeeringen van de in aanbouw zijnde kerk van St. Willebrord in de Minderbroedersstraat heeft men bij de noordwesthoek der kerk eene oude schoeiing ontdekt, waarlangs ten zuiden een water had gestroomd, dat verder in schuine richting naar Achter St. Pieter voortvloeide: immers de schoeiing was duidelijk zichtbaar ten zuiden van het koor der kerk. Wij hebben hier dus op volkomen zekere wijze de overblijfselen van een vrij breeden stroom, wiens andere oever bepaald wordt door de schoeiing, voor eenige jaren gevonden onder een huis ten zuiden aan

het Oudkerkhof gelegen. [1] Het is dunkt mij niet twijfelachtig, dat hierdoor de gissing van den heer De Geer, volgens wien de Rijn door de laaggelegen Minderbroedersstraat zal gestroomd hebben, terwijl de burggracht parallel daarmede ten zuiden van het Oudkerkhof te zoeken zou zijn, gewijzigd wordt. Opmerkelijk is het, dat zoowel bij de schoeiing op het Oudkerkhof als bij die in de Minderbroedersstraat op eene diepte van circa 5 meters middeleeuwsche potten en kannen zijn gevonden, waaruit zou blijken, dat de stroom nog in een betrekkelijk laat tijdperk open geweest is. [2] Het schijnt dus, dat de burg Trecht zoowel aan de oost- als aan de noordzijde door den Rijn is bespoeld geweest, terwijl zijne beide andere zijden door gegravene grachten omgeven zullen zijn geweest, waarvan een gedeelte der Oude gracht en het (nu gedempte) Wed de overblijfselen zijn. Bij de in de Hamburgerstraat gevondene overblijfselen eener vaart in verband met het daar vroeger aanwezige wed zal men m. i. aan de ringsloot der St. Paulus-abdij hebben te denken.

Met den heer De Geer geloof ik, dat de bochtige loop der Oude gracht van de Ganzenmarkt tot aan de Jacobibrug bewijst, dat de Rijn oudtijds in deze bedding voortgestroomd heeft; ook de verder voorgeslagene richting door de Watersteeg en langs het Zand komt mij zéer aannemelijk voor. Maar hoe de rivier buiten de Bollaertstoren zijnen

---

[1] Vgl. Van der Monde, Beschrijving van Utrechts pleinen en straten. I p. 9, 322 Noot.

[2] Dit aardewerk is door gunstige beschikking van het R. C. parochiaal kerkbestuur van St. Willebrord in het stedelijk Museum geplaatst, waar ook de pot van het Oudkerkhof bewaard wordt. Er bevinden zich daaronder enkele verglaasde kannen en andere van vrij laten datum, die echter allen (zoover men kon nagaan) gevonden schijnen te zijn meer noordelijk op den oever buiten de schoeiing, die dus later bebouwd zou zijn. — De chronologie biedt hier vreemde tegenstrijdigheden: in 1330 was Achter St. Pieter reeds eene steeg (Van der Monde, Utrechts straten. I p. 59 Noot 1), in 1338 was er reeds sprake van het Oude kerkhof (Charter van het aanleggen der Domsteeg. Stads-archief) en toch stroomde de Rijn nog in 1319 langs de Ganzenmarkt. (Van der Monde. l. c. I p. 11.)

loop vervolgd heeft, is m. i. weder volkomen onzeker. Oude kaarten teekenen juist daar een stroompje aan, dat zich met een bocht naar het noordoosten wendt en in de Vecht uitstroomt; maar dit water heet »die aude Vecht" en eerst in 1148 werden de stadsgrachten met die rivier in verband gebracht. De hier bedoelde stroom heeft klaarblijkelijk het vervolg uitgemaakt van die »aude Vecht," die achter Oudwijk en bij Lauwenrecht op de kaarten staat aangeteekend; maar hoe deze Vecht van daar naar de zee stroomde, terwijl de tegenwoordige Vecht nog veel noordelijker dan het punt, waar zij door de Oude Vecht gesneden wordt, als »Nye Vecht" bekend staat, is weder duister. Eindelijk wijst de naam van »de Weerd" (Lat. insula) aan, dat hier door een of meer rivieren een eiland werd gevormd; hoewel het zeker schijnt, dat zoowel de stadsgracht als de Nieuwe Vecht eerst in 1148 daarheen geleid zijn.

Mijn resultaat is dus, dat de quaestie nog steeds open blijft, terwijl men slechts op enkele punten eenige zekerheid heeft. Ik waag het niet, het getal conjecturen met nieuwe te vermeerderen.

II. De topographie van den burg Trecht. Het is natuurlijk ondoenlijk, die geheel te reconstrueeren, maar wat de hoofdgebouwen betreft kunnen wij nog merkwaardig veel vaststellen.

Constateeren wij al aanstonds, dat er bij den heer De Geer tegenspraak is tusschen p. 18, waar hij den Steenweg (en dus de Vischbrug) als den toegang naar den burg Trecht aanneemt, en p. 96, waar als zoodanig de Maartensbrug wordt aangeduid. Het valt uiterst moeielijk hier te beslissen, te meer daar wij de hoofdpoort eerder zouden gezocht hebben bij de Korte Nieuwstraat, alwaar de van Vechten komende Romeinsche weg, die langs den geheelen linkeroever van den Rijn liep, moest aankomen. Mij komt het echter voor, dat alles pleit voor de Maartensbrug, waarmede dan de Romeinsche oorsprong van den Steenweg zou

vervallen. Het aanleggen van dien weg (blijkbaar de eerste geplaveide straat der stad) kan trouwens zeer gevoegelijk geplaatst worden in den tijd, toen het gemeenteleven van Utrecht zich hier tusschen stadhuis (Schoonhuis) en parochiekerk (Buurkerk) concentreerde [1].

Het paleis met den toren heeft gestaan op het terrein van het latere Bisschopshof. De heer De Geer neemt dit aan, maar strekt het m. i. zonder bewijs (p. 127) verder noordwaarts uit over de Servetsteeg en Vischmarkt, wat reeds daarom onwaarschijnlijk is, omdat het paleis dan ongeveer de helft van den geheelen burg zou hebben ingenomen. Er is dunkt mij geen enkele reden, waarom de in het besprokene boekje afgebeelde kolommen juist van het keizerlijke paleis afkomstig moeten zijn. En daarentegen is het onwaarschijnlijk, dat binnen den burg recht op de poort geene straat zal hebben aangeloopen.

De Dom is natuurlijk op zijne plaats gebleven, maar in den loop der eeuwen aanzienlijk vergroot. De oorspronkelijke, kleinere kathedraal, op de plaats der St. Thomaskapel gebouwd, schijnt aan de noordzijde van het schip van den nieuwen Dom gestaan te hebben [2], wat ook veel beter past dan de latere plaatsing der kerk onmiddellijk tegen het Bisschopshof en den St. Salvator.

De Oudmunsterkerk of St. Salvator, de oude parochiekerk van den burg Trecht, in 1587 afgebroken, heeft naar mijne bepaalde overtuiging niet daar gestaan, waar de platte grond in het boek van den heer De Geer haar plaatst. De S. is in overeenstemming met de algemeen aangenomene overlevering, die steunt op den naam Trans of Oudmunstertrans, aan de langs het bedoelde terrein loopende straat gegeven. Ik wil daarlaten, dat de naam van het Oudmunsterkerkhof voor eene andere plaatsing pleit, — dat de naam Oudmunstertrans van lateren oorsprong schijnt te zijn, —

[1] Vroegste vermelding van den Steenweg in 1169. (Van der Monde, Beschr. v. Utrechts straten. III p. 59.)

[2] Vgl. B. J. L. De Geer van Jutfaas, De Dom van Utrecht, p. 53.

en dat het door den heer De Geer aangewezene terrein zelfs voor eene kleine kerk te bekrompen is, laat staan voor eene kapittelkerk met twee kloostergangen en de haar omringende claustrale huizen. Maar ik beroep mij op de oude platte gronden der stad (waaronder de zeer nauwkeurige van Braunius en Guicciardini, beiden vóor het afbreken der kerk vervaardigd), die allen zonder onderscheid den St. Salvator plaatsen onmiddellijk naast het schip van den Dom, begrensd ten oosten door de gebouwen bij den kloostergang van den Dom en ten westen door den tuin van het bisschopshof, die toen kleiner dan later moet geweest zijn. De claustrale huizen der kerk heeft men dan ten zuiden van het hoofdgebouw te zoeken, die van den Dom ten noorden van het Domplein. Het Wed zal slechts een nauwen doorgang, misschien aanvankelijk zelfs geen doorgang opengelaten hebben naar den Paulusgang (nu Trans.) De citaten, door den heer De Geer medegedeeld (p. 111 Noot 2), zijn ook alleen bij deze plaatsing verstaanbaar, terwijl de onlangs in het »Archief voor het aartsbisdom Utrecht" uitgegevene »Ordo ornamentorum exponendorum in ecclesia Sti Salvatoris" daarmede overal in overeenstemming is [1].

---

[1] „Area ecclesie S. Salvatoris juxta turrim S. Martini." „Inter turrim S. Martini et domum claustralem S. Salvatoris." (De Geer l. c.) „De kerkdeur naar den Dom". (Ordo ornamentorum, in: Archief v. h. aartsbisd. Utr. III p. 244, 250.) „Die processie (ging) over bisschopshof door den Domtoren en in de Domkerk ..... voort door het pand en de school van den Dom (d. i. dus het tegenwoordige Leesmuseum) naar bisschopshof en over tot in de kerk van Oude Munster." (Ordo. l. c. p. 248.) „Men ging uit over bisschopshof door den Domtoren en door de Domkerk, door het pand, door de school van den Dom, over Oude Munsterkerkhof de poort in achter de doopvont en zoo voorts op het koor van Oude Munster." (Ordo. l. c. p. 256.) Ten overvloede blijkt het, dat de h. Kruiskapel, die op het kerkhof van den St. Salvator stond, onmiddellijk aan het Bisschopshof grensde. — Uit deze plaatsing der kerk verklaart zich ook het zonderlinge feit, dat de Domtoren zich niet aan den Dom aansloot, maar daarmede alleen verbonden was door een overwelfde open gang. De zuidzijde van de St. Salvatorkerk was geheel door hare beide kloostergangen gedekt en de kerk kon dus alleen bereikt worden door hare hoofddeur in den west-

Eindelijk vinden wij op den burg Trecht nog drie kapellen: de H. Kruiskapel, de St. Michielskapel en de eerst in 1827 afgebrokene zoogenaamde soepkapel.

De kapel van het H. Kruis, die als doophuis van den St. Salvator door Willebrord gebouwd was [1], schijnt nog in de 16e eeuw als zoodanig dienst gedaan te hebben: immers wanneer op Paasch-Zaterdag de doop »in fonte" (de doopkapel van den St. Salvator) werd voltrokken, was er communie »in capella Sanctae Crucis" [2]. Zij was gebouwd op de voor eene doopkapel meest gewone plaats: de westzijde der kerk [3]. Dat zij zich op het Oudmunsterkerkhof onmiddellijk naast het Bisschopshof bevond, blijkt overtuigend; maar zij schijnt niet met de kerk verbonden geweest te zijn, daar er noch in de beschrijving, noch op den platten grond der kerk eenig spoor van haar bestaan te vinden is. Zij is afgebroken te gelijk met den St. Salvator of ten minste zeer kort na de reformatie; tenzij men haar zou kunnen terugvinden in de zoogenaamde »kapel van het Bisschopshof", waarvan eene afbeelding uit de vorige eeuw in het stedelijk archief berust.

De St. Michielskapel was gelegen op de plaats van den tegenwoordigen Domtoren, zooals blijkt uit een vonnis der

---

gevel en de deur in het noordelijk dwarspand. Toen de Dom bij zijnen herbouw deze geheele zijde bedekte, moest men dus een toegang openlaten tusschen toren en kerk, daar de Domtoren aan zijn zuidzijde weder door het Bisschopshof werd begrensd. Ook de soepkapel was alleen door den Domtoren te bereiken.

[1] Moll, Kerkgeschiedenis. I p. 105, 388.

[2] Ordo ornamentorum, l. c. p. 157. — „Cellarium situm iuxta capellam S. Crucis sub domo episcopi." (De Geer. p. 117 Noot 2.) Processie „solum per cimiterium S. Salvatoris per capellam S. Crucis." (Ordo. l. c. p. 257.) Processiën van het kapittel van Oudmunster pauseerden uit het Bisschopshof komende driemaal: 1o. in de H. Kruiskapel, 2o. in het schip der kerk, 3o. op het koor. (Ordo. l. c. p. 167.) — Vgl. De Geer. p. 47 Noot 3.

[3] Bepaaldelijk bij den noordwesthoek, want een muur, van daar naar de school van den Dom (het Leesmuseum) gelegd, vormde de afscheiding tusschen de erven van den Dom en den St. Salvator. (De Geer van Jutfaas, De Dom van Utrecht. p. 52.)

Utrechtsche schepenbank van 1419. In dit vonnis worden geciteerd twee bisschoppelijke charters van 1287 en 1360, waarbij in erfpacht wordt uitgegeven eene »hofstede ende craemsteden, gheleghen an des bisscops huus in der borch, van Sunte Michiels capelle totter graft." (1287.) Dit terrein wordt in 1360 beschreven als »die Craemsteden, die neffen onsen gruuthuse gheleghen syn onder den wulfte op die side daer onse (des bisschops) poorte staet." [1] Het komt mij voor, dat men hier aan niets anders kan denken dan aan een terrein aan de zuidzijde der Servetsteeg, waar zich nog de vroegere poort van het Bisschopshof bevindt. [2] Het blijkt ten overvloede, dat de »area" der Oudmunsterkerk grensde aan de St. Michielskapel. (De Geer. p. 117 Noot 2.) De kapel is afgebroken tusschen 1287 en 1300 [3], natuurlijk toen men begon toebereidselen te maken voor het uitgraven der fondamenten van den Domtoren, waarvan de eerste steen gelegd werd in 1321. Daarmede stemt volkomen overeen, dat de kapel op den Domtoren volgens de overlevering gewijd was aan St. Michiel.

Eindelijk de geheimzinnige »soepkapel", zeer ten onrechte gehouden voor de reeds in de 7e eeuw verwoeste kapel van St. Thomas. Naar mijne overtuiging is dit gebouwtje voor niets anders te houden dan »Ste Victors Capelle byzyden Oudemunsterkercke", waar nog in 1576 de Groote Kalenderbroederschap vergaderde. [4] Immers geene andere uitlegging is te geven aan den weg, door de kanunniken van Oudmunster bij hunne processiën genomen: de

---

[1] Zie het vonnis, uitgegeven door prof. De Geer, in: N. Bijdr. voor Rechtsgel. en Wetgeving. 1875. p. 590.

[2] Volgens de Ordo ornamentorum (l. c. p. 250) bevonden zich in den bisschopstuin twee deuren, waarvan de eene gelegen schijnt geweest te zijn over den westgevel der Oudmunsterkerk, de andere op de plaats der tegenwoordige poort van Flora's hof.

[3] De laatste mij bekende vermelding der kapel komt voor in de hierboven aangehaalde akte van 1287; in 1300 heet het reeds: „spatium quod quondam fuit via eundi ad capellam S. Michaelis". (De Geer. p. 117 Noot 2.)

[4] Akte van 1576 uit het archief der Gr. Kal. broederschap. (Stads-archief.) — Zie ook: Utr. Volksalm. 1866. p. 152.

deur hunner kerk tegenover den Dom uit, door de kapel van St. Victor over het Oudmunsterkerkhof terug naar de kerk. [1] De kapel, naar het schijnt vroeger onder den St. Salvator behoorende, heeft blijkens haren bouw vroeger (waarschijnlijk tot 1587 toe) alleen gestaan: immers zij had een schip en een koor en was anders georiënteerd dan de Dom, waarmede zij later verbonden was. Hare hooge oudheid blijkt uit den grooten eenvoud, waarmede zij gebouwd was, (het onderste gedeelte bestond uit groote tufsteenen) en uit de treffende overeenkomst harer vormen met de overoude parochiekerk te Houten, die reeds in de 10e eeuw vermeld wordt, en wier bouw door den heer Eyck van Zuylichem tot de 11e eeuw wordt teruggebracht. De spitsboogige vensters der »soepkapel" zijn daarin natuurlijk veel later uitgehakt.

En nu III. de topographie van de stad Utrecht in den tijd van haar ontstaan. Reeds dadelijk verschil ik met den heer De Geer in de plaatsbepaling der wijk Stathe. (= stad?) Het komt mij zeker voor, dat onder dien naam niet moet begrepen worden het geheele westelijke deel van het tegenwoordige Utrecht van de Oude gracht tot aan den wal, maar bepaaldelijk het gedeelte van den burg Trecht af naar de Weerdpoort toe. Bisschop Godebald zegt immers in 1127 duidelijk, dat deze wijk (in tegenoverstelling met het toen nieuw-geannexeerde gedeelte van den burg af tot aan de Tolsteegpoort) gelegen was »in inferiori parte civitatis" d. i. meer benedenwaarts aan den Rijn. Het is trouwens ook niet meer dan natuurlijk, dat terwijl de haven zich op de Neude bevond, de kooplieden zich in dien omtrek (»locus aptior") vestigden; en het is opmerkelijk, dat de bisschop zegt, dat de

---

[1] De processie van Oudmunster „ging de kerkdeur uit naar den Dom in de kapel van St. Victor en daaruit over Oud Munster kerkhof de kerk voor in". (Ordo. l. c. p. 244.) „De heeren van Oude Munster hielden zich alleen bij henzelven (d. i. gingen niet naar den Dom) en gingen door bisschopshof, door Ste Victors-kapel en over het kerkhof van O. M. en door de bisschopsdeur (in hunne kerk.)" (Ordo. l. c. p. 256.)

huizen daar »firmiores et constructiores" waren, terwijl juist in dien omtrek bijna alle de merkwaardige stadburgen voorkomen, wier muren nog heden achter moderne gevels verscholen de eeuwen trotseeren Bepaaldelijk schijnt mij die wijk zich uitgestrekt te hebben van de Lijnmarkt tot aan de latere Jacobi-kerk, waar de Rijn een nieuwe groote bocht maakte. In 1082 althans was het terrein zoover bebouwd: immers de St. Mariakerk werd in dat jaar op den aangrenzenden grond gesticht, en men zal deze belangrijke vestiging in de onbemuurde plaats bij voorkeur zoo dicht mogelijk aan het centrum geplaatst hebben. De parochiekerk der wijk Stathe was natuurlijk de Buurkerk, wier eerste stichting reeds van zeer ouden datum moet zijn: met het daartegenover gelegene raadhuis (Schoonhuis) was dit zeker de kern der jeugdige stad. Daarbij behoorde dan ook de haven aan de Neude, wier omtrek wij zagen, dat reeds omstreeks het jaar 1000 bebouwd was. Ook de Springweg of Springwijk schijnt reeds van overouden datum te zijn: daar wij toch weten, dat zij vroeger voortliep tot aan het Vreeburg, moet zij reeds vóor den bouw der St. Mariakerk (1082) haar tegenwoordigen naam gedragen hebben.

Aan de drie vrije zijden van den burg had bisschop Bernulph zijne geestelijkheid gevestigd door de stichting van de St. Pieters- en St. Janskerken en de overbrenging der St. Paulus-abdij van den Heiligen Berg bij Amersfoort. Voegt men daarbij de naast elkander gelegene gestichten: het Wittevrouwenklooster, het Begijnhof en het convent der Predikheeren, en het aan het St. Jansveld gestichte Minderbroedersklooster, die allen in de eerste helft der 13de eeuw, misschien nog vroeger werden aangebouwd, dan ziet men dat toen reeds de geheele oppervlakte der tegenwoordige stad Utrecht aan die zijde bebouwd was.

Daarentegen vinden wij in het zuidelijk deel der stad in het begin der 12de eeuw nog nauwelijks eenige sporen van vestigingen. Het geheele terrein schijnt nagenoeg ledig ge-

weest te zijn [1]: alleen moet zich reeds toen op de plaats van het tegenwoordige Weeshuis vrij geïsoleerd eene kerk verheven hebben, die dwars over de tegenwoordige Oude gracht gebouwd was (een nieuw bewijs, dat dit gedeelte der Oude gracht geen riviertak is.) De Romaansche toren dier kerk (waarschijnlijk eene kloosterkerk) bleef als een welsprekende getuige van de oudheid harer stichting tot voor weinige jaren staan [2] ten zuiden naast het koor der veel jongere Reguliers- of Weeskerk, terwijl de oude kerk, die natuurlijk ten oosten van den toren gestaan zal hebben, waarschijnlijk afgebroken is, toen omstreeks 1122 de Oude gracht daar gegraven werd, die haar verder bestaan onmogelijk maakte.

Geheel aan de zuidpunt van het tegenwoordige Utrecht ontmoeten wij verder plotseling de kerk van St. Nikolaas, waarvan de gevel en de pilaren eene zoo treffende overeenkomst met de St. Janskerk hebben [3], dat wij die evenals de andere kerk wel tot het midden der 11de eeuw moeten brengen. Zij stond daar te midden van hare parochie, die zich verre tot over Vechten uitstrekte en die zeker reeds

[1] Alleen daarmede in strijd is het feit, dat de parochie der Buurkerk — blijkbaar het oudste gedeelte der stad, waarbij zich later de andere parochiën gevoegd hebben, — zich ten zuiden uitstrekte tot aan de Smeesteeg. (Vgl. Van Asch van Wijck, Handelsverkeer van Utrecht. III p. 558 Noot 1.)

[2] Volkomene zekerheid omtrent den bouwtrant van den toren is niet te bekomen, omdat men ongelukkig verzuimd heeft, bij de afbraak daarvan nauwkeurige opmetingen te laten vervaardigen. Men moet dus afgaan op de bestaande stadsgezichten, die allen duidelijk op den Romaanschen bouwstijl wijzen; het nog bestaande onderste gewelf van den toren is echter in gothieken stijl.

[3] De toren van de St. Janskerk is het best te zien op de zeer interessante schilderij van Droogsloot, voorstellende de Ganzenmarkt. (Müseum Kunstliefde.) Eene uitvoerige schets van toren en gevel van de hand van den heer d'Yvoy berust in het stadsarchief: het zou mij echter niet verwonderen, wanneer de talrijke teekeningen van dien heer eenvoudig vergrootingen waren van details uit den platten grond van Utrecht in het werk van Braun.

toen aanzienlijk moet geweest zijn, daar men het van belang rekende, de stichting met de voor eene parochiekerk niet gewone luxe van twee torens te versieren. Hare verschijning op die plaats in zoo vroegen tijd is mij een raadsel: om haar heen moet reeds toen, evenals bij het klooster Oudwijk, eene buurt gevestigd geweest zijn, maar wij kennen in dien omtrek alleen het klooster van St. Servaas, dat daar eerst omstreeks 1230 gesticht werd.

Eene groote verandering kwam in den staat van zaken omstreeks 1122, toen het buiten den burg Trecht langzamerhand ontstane Uit-trecht van den bisschop het, straks door den keizer bevestigde, verlof schijnt gekregen te hebben om zich met muren te omgeven. Eene aanzienlijke uitbreiding der stad was daarvan het gevolg. Er werd besloten, de geïsoleerd liggende buurt om de St. Nikolaaskerk aan de stad te trekken en om ter vervanging van den denkelijk reeds verzanden Rijnarm in de Oude Delle eene nieuwe gracht te graven, die den burg met den Rijn zou verbinden. In 1127 schijnt die »novum fossatum" (de tegenwoordige Oude gracht van de Tolsteegpoort tot aan de Gaardbrug) gereed geweest te zijn, en om in dit eenzaam liggende gedeelte der stad eenig vertier te wekken, verplaatste bisschop Godebald daarheen twee der vier jaarmarkten uit de woelige en misschien zelfs te dicht bebouwde benedenstad, (een besluit dat wegens de oppositie der kooplieden echter niet doorgezet werd.)

Ondertusschen ging ook het ommuren der stad langzamerhand voort. Ten noorden werd de wal dicht langs het reeds bebouwde gedeelte getrokken; ten zuiden nam men een wijden bocht, bepaald door de beide kerken van St. Maria en St. Nikolaas, die daardoor beiden juist aan den wal kwamen te liggen. De St. Nikolaaskerk werd door de nieuwe muur afgesneden van het grootste gedeelte harer parochie, terwijl men de oude St. Geertruidakerk als te afgelegen buiten de muren liet staan en alleen bijna hare geheele parochie in de

stad opnam [1]. De tijd van deze ommuring is vrij duidelijk na te gaan: het verlof schijnt gegeven te zijn in of kort voor 1122, in 1131 was de St. Nikolaaskerk nog niet met de stad vereenigd [2], in 1133 en 1134 werd de St. Mariakerk aan de stad getrokken en in 1145 werd de Smeetoren gebouwd.

In 1148 kwam eene nieuwe verandering van groot gewicht tot stand. In dit jaar toch schijnt men het noordeinde der Oude gracht door een kanaal van de Jacobibrug door het eiland de Weerd met de Vecht vereenigd te hebben; althans Heda bericht, dat in dit jaar het water van den Rijn door Utrecht naar de Vecht werd afgeleid [3]. Waarschijnlijk is de reeds verzande Rijnarm door de Watersteeg toen weldra geheel toegeworpen en de St. Jakobskerk op het daardoor verkregen terrein gebouwd [4]: althans in 1173 wordt die kerk het eerst vermeld.

---

[1] Het feit, dat de parochie der Geertekerk met die der Nicolai-kerk onder éene der vier kwartieren der stad begrepen is, zou bijna tot de aanname verleiden, dat de Geertekerk eerst na hare overbrenging binnen de stadsmuren omstreeks 1250 eene parochie binnen die muren verkreeg. Maar de geheele verschijning der kerk is raadselachtig: hare muren waren (tot op de geheele verbouwing voor enkele jaren) tot pijlers met rondbogen uitgehakt en het gebouw schijnt dus nog in de Romaansche periode vergroot te zijn; en de toren der kerk dateert uit het overgangstijdperk, daar hij rond- en puntbogen vertoont. (einde der 12de eeuw.) En toch blijkt uit gelijktijdige oorkonden, dat de kerk eerst omstreeks 1250 naar hare tegenwoordige plaats werd overgebracht. (Archieven der Duitsche Orde. I p. 297.)

[2] Dit blijkt uit de mededeeling der Utrechtsche kroniek (aangehaald bij De Geer, p. 125 Noot 2), dat in 1131 de „ecclesia parrochiana" verbrandde. In dat jaar bezat de stad Utrecht dus nog slechts éene parochiekerk.

[3] De Geer. p. 141. — („Ordinatae fossae per urbem atque aquae a Rheno inductae, quae in Vectam flumen decurrerent.") Volgens De Geer's Bijdragen p. 69 heeft men onder die „aquae a Rheno inductio" het graven van den Vaartschen Rijn van Utrecht tot het Gein te verstaan. Is dit juist, dan moet de Kromme Rijn bepaaldelijk tusschen 1127 en 1148 sterk verzand zijn, daar men immers in het eerstgenoemde jaar de Oude gracht van den burg tot de Tolsteegpoort gegraven had met het kennelijke doel om den burg na het verzanden van den Rijnarm in de Oude Delle op nieuw met die rivier in gemeenschap te brengen.

[4] In 1131 bestond die kerk dan ook hoogstwaarschijnlijk nog niet: immers

En zoo had Utrecht reeds in het midden der 12e eeuw in hoofdzaak de physionomie, die het nu nog vertoont. De eerste helft der 13e eeuw onderscheidde zich door de stichting der voornaamste Utrechtsche kloosters en in de 14e eeuw voltooide het graven der Nieuwe gracht het uiterlijk aanzien der stad, zooals wij die nog heden kennen.

Resumeeren wij na al het gezegde den indruk, dien wij van de vroegste geschiedenis van Utrecht volgens de onderzoekingen van den heer De Geer gekregen hebben. In den nevel der oudste historische tijden ontwaren wij min of meer onduidelijk den burg Trajectum, waarvan alleen naam en plaats ons bekend zijn en die in belang verre moet onderdoen voor de nabijgelegene legerplaats Vechten. Onze aandacht trekt deze burg eerst sinds Willebrord daar op het einde der 7e eeuw zijnen bisschoppelijken zetel vestigde. Gedurende de eerste anderhalve eeuw blijft de plaats echter nog steeds alleen de versterkte verblijfplaats der Utrechtsche bisschoppen, die in kloosterlijke afgescheidenheid met hunne kanunniken levend, verre waren van den glans en de macht, die het later snel aanwassend grondgebied hunner kerk hun schenken zou. Door de Noormannen geplunderd en in bezit genomen, herleefde het oude Trecht slechts om in de geschiedenis plaats te maken voor het belangrijker Utrecht. De haven en voorstad, die daar toen weldra ontstond, verkreeg reeds eene eeuw later een eigen naam, en trad weder honderd jaren daarna als stad op, om bijna dadelijk een eersten rang onder de Duitsche steden in te nemen. Op dit standpunt bleef Utrecht zich handhaven, en het schijnt alleen aan de toenemende afzondering der Nederlandsche steden van het Duitsche rijk te wijten te zijn, dat wij haar niet als hare zusters onder de eersten handelend zien optreden vóor

zij grenst onmiddellijk aan het oudste gedeelte der stad, en het is dus niet aan te nemen, dat men in 1131 van slechts éene parochiekerk zou gesproken hebben (zie hierboven Noot 1), wanneer zij toen reeds gebouwd was.

of tegen de politiek der Duitsche keizers. Maar hare sociale geschiedenis is daarom even belangrijk en biedt zelfs treffende analogiën met die der Duitsche steden, vooral van de eerste onder haar: het oppermachtige Keulen. In geheel gelijke omstandigheden als deze wereldstad geplaatst, doorleefde Utrecht nagenoeg dezelfde lotgevallen: hare worstelingen met den bisschop, de strijd der aristocratie met de energieke gilden waren dezelfde als te Keulen; alleen herhaalden de Keulsche gebeurtenissen zich te Utrecht gewoonlijk later en op kleinere schaal.

Het is dringend noodig, dat deze geschiedenis geschreven worde op dezelfde wijze als Dr. L. Ennen dat voor Keulen in zijn klassiek werk gedaan heeft. Niet de kleinste verdienste van het werk van den heer De Geer is het, dat het daartoe den weg gebaand heeft door het vrijmaken van het terrein van het puin der overleveringen en door het leggen van stevige grondslagen. Op deze grondslagen zal het gebouw eenmaal veilig kunnen verrijzen, wanneer door de publicatie der bronnen op groote schaal de voorbereidende werkzaamheden zullen zijn afgeloopen. Het besprokene werk is het eerste, dat den goeden weg wijst: het kan in zeer vele opzichten als model eener stadsgeschiedenis geroemd worden. Wij zeiden reeds, dat wij hierbij éene reserve wenschen te maken. Eene stadsgeschiedenis moet een getrouw beeld geven van het volle leven eener stad in de verschillende perioden harer geschiedenis: alle bronnen daarvoor moeten dus ook geheel gebruikt worden. Bijna niets in de middeleeuwsche archieven eener stad is zonder belang, omdat elk feit, elke bizonderheid een trek toevoegt aan het beeld, dat wij wenschen geschetst te zien. En aan dit ideaal heeft de heer De Geer niet voldaan, omdat zijn plan eenigszins mager was, omdat het niet alle zijden van het gemeenteleven in zich bevatte. Zoo wij de leemten in dit plan met zooveel nadruk besproken hebben, dan is het juist, omdat de onderwerpen, die de S. behandelt, op zoo uitnemende

wijze zijn onderzocht en ontleed. Niet alleen toch voor het vinden van nieuwe bronnen op een veld, waar reeds zoo lang en zoo ijverig gearbeid is, ook voor het beter gebruik der oude zijn wij den S. dankbaar. Dezelfde methode ruimer toegepast had een bepaald éenig geheel geleverd. De toekomstige historieschrijvers der Nederlandsche steden mogen hier leeren, hoeveel er ook uit weinige gegevens kan afgeleid worden, — hoever een stalen ijver en eene niet gewone scherpzinnigheid het brengen kunnen in het met volkomene zekerheid herstellen der bijna geheel uitgewischte trekken eener interessante physionomie.

TESTAMENT VAN LAMBRECHT WILLEMSZ. VAN VARICK,

PASTOOR VAN DE OUDE KERK TE DELFT, 1550,

DOOR

MR. J. SOUTENDAM.

Eenige jaren geleden werd door mij voor het gemeente-archief aangekocht de copie van het testament van Lambrecht Willemsz., die, volgens de Oudh. v. Delft en Delfland, bl. 38, in 1534 tot pastoor van de St. Hippolytus-kerk te Delft werd aangesteld, en door Bleysw., bl. 163 zijner Beschrijv. luidens een door hem vermelden accoord-brief, »Mr. Lambrecht Willemsz., Licentiaet in beyden Rechten, Proest van Namen, ende Pastoer van Sinte Hypolitus Kercke binnen Delft", wordt genoemd. Bij die copie, beslaande 12 folia in 4to, behooren twee bijlagen, die op gezegd testament betrekking hebben. Eenige der opmerkelijkste bepalingen van 's mans uitersten wil zal ik hier meedeelen; het afdrukken toch van het geheele stuk, waarvan vele punten niets bijzonders behelzen, zou te

veel beschikbare ruimte van dit tijdschrift innemen, welke voor belangrijker bijdragen dient te worden bewaard. In het afschrift zijn hier en daar misstellingen ingeslopen en ontbreken soms geheele woorden, die ik heb trachten te verbeteren en aan te vullen.

»Miserere, miserere, miserere mihi indigno peccatori, o vera, summa, sempiterna trinitas, pater et filius et spiritus sanctus. Ick Lambrecht Willemsz., priester, onwaerdich pastoer van die oude Kerk tot Delft, verclare, al soo ick hebbe consent van mijn oversten als bisscop ende domproest van Utrecht, om testamenten of codicillen te maken, Verclaer mits desen mijn eigen hant te wesen, mijn wterste wille ende begeerte, als mijn testament of codicille of additie.

Inden eersten beveel ick mijn siel, als die van dit eerselijcke [1] lichaem gesceiden sal wesen, inden handen van Godt almachtich ende in bistant van sijnder gebenedider moeder ende maget Maria ende allen lieven Godts heyligen. Ende mijn lichaem der gewider aerde, om begraven te worden nader gewoente der heyliger Kercken. Ende indien ick tot Delft sterve, soo begeer ick begraven te sijn in den midden van den hooghe choor, als meester huyge die groot [2] leyt in die nieuwe Kercke; ende indien ic hier sterf ende begraven worde, soo salmen mij maken een eerlijcke sepultuer in eenre kelder, ende daer een serck op, met een latoenen [3] plaet, eerlijck, daer ick toe bespreek hondert carolus gulden.

Ende noch inden hoge core, over die sagerstie (sacristie), naest mijn Vrou van Arenburch (Aremberg) een [4] gelas [5]

---

[1] Voor: aerdtslijcke = aardsch. Vgl. wereldsch en wereldlijk.

[2] Pastoor van de Nieuwe Kerk. Vgl. Oudh. en gesticht. v. Delft., bl. 119.

[3] Metaal, zaamgesteld uit geel koper en zinkoxyde of calaminium; het wordt ook orichalcum geheeten.

[4] Moet gelezen worden: m. V. v. Arenburchen gelas. Het is de tweede naamval, bij den burgerman in de spreektaal nog gebruikelijk, bijv. het is Jannen zoon, Mieën man, enz.

[5] Geschilderd glas of kerkvenster.

van die passie of leven ons heren, een gelas met mijn ende met mijn ouders knielende daerin; daer toe maecke ick hondert carolus guldens, ende daerin wil ick mijn sterfdach gescreven hebben.

Item men sal laten maecken op mijn graf een metale candelaer, gelijck tot Haerlem in St. Jans (kerck) voir die commandeur gemaeckt is, ende om die te coopen maeck ick vijftich gulden of meer, na den eysch. Ende daer salmen een caers op stellen, die men alle heylige dagen sal ontsteken onder die hoechmisse ende vesperen, ende donderdaegs int sacramentslof ende sacramensmisse. Hier toe salmen funderen om te onderhouden twaelf carolus guldens losrenten an een clooster, of congregatie van de apostelen, die dat sal believen te onderhouden ewelijck ende betalen die costen van te ontsteken.

Item tot mijn memorie [1] salmen nemen dertich arme mannen ende dertich arme wiven, die men kiesen sal, den derttich jonckste heren van den memory, elck een paer armen, te weten één man, één wijf; die sullen comen op mijn of mijns ouders graf ende sullen hebben elck een stuver van de vigilie ende elck een stuver van de misse, ende sullen bidden voor de siele ende sullen offeren elcks een penninck hollants, dat sal van den dobbelden stuver afgaen. Hiertoe te onderhouden maeck ick een halfpont groot losrenten, te funderen an die memorymeesters; dies sal die memorymeesters hebben om dit wel te bestellen alle jaers een pont hollans losrenten, die penninck sestien; des salmen die memorieheren dit [doen] beloven te onderhouden, op die verboerte vande selfve renten weder te restitueren.

Item men sal mijn Epitaphium in de Kercke laten heerlijck

---

[1] Kerkelijke viering van den gedenkdag van het overlijden. Vgl. mijn Bijdrage tot de geschied. v. d. oudenlakenhandel te Delft, in deze Bijdr., N. R. dl. II, waar van de „memorien", door de conventualen van St. Hieronymus jaarlijks te vieren, wordt gewag gemaakt.

stofferen [1] ende mijn ende mijn ouders daer in maken. Ende noch stellen dat bordt van onse Vrouwe hemelvaert [2], laten doren [3] daeran maken ende stofferen, ende hangen dat voir mijn alleenlijck Epitaphium over die sagerstie ende over die doir van het cleyn orgele, soe dat mijn executors sullen ordineren; hiertoe tsamen maeck ick om te volbrengen twintich pont gr.

Item maeck ick die congregatie vanden apostelen [4] jaerlijckx een losrenten van negen carolus gulden, met dese conditien of lasten, dat die deken oft een in sijn plaets, die hij daer toe sal deputeren, alle jaer inde somer sal reysen met drie of vier ende met die pater van sinte aechten [5], indien hem belieft, maer sullen hen daer toe [nooden] ende reysen tsamen ter Gou ende hebben een recreatie int convent [6]; daer sijluyden sullen laten bereyden een eerlijcke [7] maeltijt voort convent, met elck een duits broot ende een half spinte [8] wijns ende spijs na advenant, tot een pont groot, van de voorscreven negen carolus gulden; ende die drie carolus gulden sullen wesen voir den heren viaticken, te verteren onder wege.

Item noch sullen die heren bestellen elke suster een fine coecke van een stuver, daer toe ick noch maeck twaelf scellinck in losrenten, die tien scellinck voir de koken (koeken) ende die twe scellinck voir die gene, diese sal coopen ende brengen, voir sijn arbeyt. Indien dat het convent van

---

[1] Versieren, sierlijk laten beitelen; verder op beteekent het: beschilderen.

[2] Schilderij op paneel.

[3] Deuren: een zoogen. triptychon.

[4] Of Apostolische broederschap. Zie Oudh. enz. v. Delfl., bl. 35 v.

[5] Toen Cornelis Muys of Musius.

[6] Het nonnenklooster van S. Katryne.

[7] Eerlyck en heerlijck worden dikwijls verwisseld. Zie Kil. in voc. heerlick, die ook opgeeft: heerlicke maal-tijd. Vgl. boven: eerlijcke sepultuer en: een latoenen plaet, eerlijck, d. i. magnifice.

[8] Is gewoonlijk een maat voor drooge waar, het vierde deel van een schepel.

sinte Katerina niet en wil willichlijck accepteren al, dat ick daer bespreke wt gratiën ende geven bryeven van onderhouden, dat selve [is] up die peyne om van als (alles) vervallen te wesen, ende dat dan dat tselve koemen sal aen sinte maria magdalena convent tot der Gou, met selve last als boven. Ende indien daer enige difficulteyt of weigeringe gheviel, soe sullen dat die congregatie vande apostelen annemen met sulcke lasten, als mijn executors sullen ordineren, die lasten mogen vermeerderen of verminderen, al soe henluyden goet duncken sal.

Item maeck tot eenen testament die arme fraterhuysen tot Delft, negen carolus gulden losrenten, den penninck sestien. Ende die arme fraters ter Goude een pont groot, oock sulcke losrenten, tot onderhouden van een elcx huys. Van mijn bloet, als die hem presenteert, daer die plaetse vaceert, die mijn prove gehadt heeft, dan salmen die vóór een ander aennemen om Godts willen. Ende also ick ter Gou geen vrienden en hebbe, soe sal die pater van Sinte Katherina mogen een presenteren, indien dat hem belieft, ende in gebreke van dien, yemant van mijn executors of van mijn bloet."

Nu volgen de testamentaire bepalingen voor de erfgenamen.

»Inden eersten Jacob Willemsz., mijn broeder, die ick hebbe bij mijn leven tot behulpicheyt van den brant [1] gegeven drie hondert carolus gulden, wter handt, donatione inter vivos. Ende heb hem noch vier hondert car. gulden gedaen, op losrenten vier pont gr. vlaems jaerlijcks, verschijnende op de meydach, die welcke ick hem noch make ende geve donatione inter vivos". etc.

Item die kinderen van mijn suster Machtelt, Alout Gerrit Tielmansdochter, met haer man, maeck ich een pont groot losrenten, sonder meer. Want haer leven ende conver-

[1] Van 3 Mei 1536.

satie [1] mijn seer mishaecht, ende haer man geaviseert heb, dat die baliou, Frans Duyst [2], ende Machtels regiment [3] menich mensche scandaliseert; maer Gerrit mijn broêr [tot antwoort] gaf, »dat ick mi met sijn huisvrou of met Frans Duyst niet moyen (moeijen) en soude." Aldus heb ick dat Godt bevolen.

Item noch maeck ick Anneken, haer beyder dochter, een pont gr. lijfrenten ende mijnen rinck metten paersen amatiest.

Item Haesken Aloutsdr. maeck ick twee pont gr. losrenten, alsoo sy na mijn moeder genaemt is, ende maeck haer noch mijnen rinck met die cleyne punt [4], na den grootsten punt, alsoo ick daer drie hebbe, ende mijn anderen tabbart.

Ende een van mijn lanckste tafellakens ende een dozijn servietten van de beste, die daer gebesicht ende genait sijn, ende twee silvere lepelen, een van onse moye (moeije) van Scyedam ende een van heer Bouen (Bouwen) ons neef gegeven, ende een crues, gedopt [5], van ontrent een merck (mark.)

Item de suster van Alout Fransz. tot Dordrecht maeck ick mede twe pont gr. voor haer nootdruft, ende een paer slaeplakens ende mijn cleynste koesbeddeken [6] met een ouden deken ende een oercussen, indien sij haer wel scyckt" [7].

Volgen de namen der »executoers testamentarien" en eenige bepalingen, om den uitersten wil »tot effecte te brengen." Elk van de executeurs ontving een »silveren croes" van een mark of daaromtrent, en daerin een gouden reaal, of drie gulden daarvoor.

»Item dit sijn de sulcke pia legata, als ick om Godts

---

[1] Wandel.

[2] Baljuw van Delfland, sedert 1537.

[3] Levensgedrag. De volledige uitdrukking voor een loszinnige, ongebonden levenswijze is cranck of sober regiment.

[4] Met een diamant, puntig geslepen; de platgeslepen diamanten heeten tafelsteenen.

[5] Gedreven. Zie Kil. in voc. doppen ende wt-kloppen het silver.

[6] Koetsbedje: Koetse = fr. couche.

[7] Indien zij zich behoorlijk gedraagt.

wille ende ander goede vrinden maeck voor gedenckenisse; niet tegenstaende dat ick sodanige in mijn leven selven wel meer gegeven hebbe, nochtans wil ick dat hier nae volcht, 't selve sal effect sorteren ende gegeven worden.

Item die arme fratres ter Gou ende te Delft, elx voor een maeltijt XX stuvers, maeck ij scilden [1].

Item die minnebroeders tot Delft, ter Gou, ende die Clarissen tot Delft ende ter Gou, elck voor een maeltijt 3 gl. maeck . . . . 12 car. gl.

Ende elcx sal doen lesen een vigili ende acht missen.

Item Aecht Forisdr., mijn nichte tot Leyden, mijnen rinck met turcoes, die gebroken is, in hart gout; die van haer vader is gecomen; met dat silveren pijpken, daer die sijecken door drincken, ende een goude philips scilt van . . . . XXI st.

Item Gerrit Tielmans soene, mijn neef, mijnen beste turcoesringe, die an mijn voerste vinger gaet.

Item Franck Pietersz., mijn neef, een pater noster van thien clocgens van hout, oft peertgens waren, met een Hierusalems [2] crues daeran; een penninck van Venegen [3], genoemt dubel morcel; noch eenen gouden gulden van de dulle graef [4].

Item meester Joost van Berendrecht, mijn beste cralen paternoster, met dat daer an hanckt voir een van sijn kinderen.

Item Claertgen van Berendrecht, sijn moeder, eenen gouden penninck met Sint Andries ant cruys hangende; met een dubbel mercel, die ick beyde tot Hierusalem gehadt (bekomen) heb [5].

---

[1] Wilhelmus-schild (gouden), dat 20 st. deed.

[2] Zie Rietstap, Handb. d. wapenk., bl. 115 en het merk vóór de naamteekening beneden.

[3] Venetiën.

[4] Willem V.

[5] Bij gelegenheid van een bedevaart naar Jerusalem.

Item begeer, datmen in alle steden van Hollant elcke Heylige geest [1] geven sal een half philippus gl. of ij scell. 1 ½ den. daervoor [2].

Item jouffrou Clara van Cleverdam maeck ich die dubbele houte cop met silver beslagen, ende dat horologium mette clock ende wiser, dat sonder gewichte gaet [3]; want ick die stucken hebbe gehadt van haer liberael donatie.

Item dat convent van sinte Barbaren tot Delft voor een maeltijd,, ende ewige memory by mr. Jan Jansz. [4] ende mr. Jan de Ghoyer ende heer Allaert Michielsz. op den selfden dach onder een, pro divinis [5] een pont holl. losrenten oft thyen pont gr. daervoor.

Item Trui Pietersdr. aldaer ende Marie Dammaes, elck 6 st.

Item dat convent van sinte Aecht, een maeltijt, ende memory bij Coelman (Coolman), [6] onder een, pro divinis 1 pont holl. losrenten of twe pont gr. daervoor.

---

[1] Liefdadige stichting, aldus genaamd naar den H. Geest, die als „operator charitatis" de vrome gemoederen opwekte om aan weeshuizen, gasthuizen, enz. giften te bespreken. Die H. g. goederen werden door H. g. meesters beheerd en waren, gelijk men thans zou zeggen, voor de algemeene armen bestemd. De volledige uitdrukking is: H. g. huis. Vgl. Het Zieken en Siecker luyden, waar eveneens „huis" wordt weggelaten, beide inrigtingen voor melaatschen, in den Haag en te Delft.

[2] De Philipsgulden werd in 1549 gerekend op 27 st. Vgl. Informacie opt stuck der verpond. v. 1514 verklar. woordenl. in voc. gulden.

[3] Vgl. Paul Lacroix, les arts au moyen-age, etc. Paris, 1869, roy. 8°. p. 183 sv., die verhaalt, dat onder Karel VII v. Frankrijk (1422—1461) de spiraalveer werd uitgevonden. Men vindt daar nog klokken uit den tijd van Lodewijk XI, den opvolger van Karel VII, die, op zeer kunstige wijze zaamgesteld, het uur wijzen, slaan en zelfs van een wekker zijn voorzien, waarbij de spiraalveer de vroeger gebezigde gewigten heeft vervangen.

[4] Zie Oudh. v. Delfl. bl. 190.

[5] Voor het verrigten van de kerkdienst. „goidsdienst mede te doene", in 't Oude Keurb. v. Delft, f°. 158 v°.

[6] Nonnepater van St. Aagten en voorganger van Musius. Zie o. a. Oudh. v. Delfl., bl. 176.. Zijn portret, door Maarten van Heemskerk geschilderd, (Zie Bleysw., bl. 129 en 777), is met eenige andere schilderijen van denzelfden meester in 1860, proh dolor! verkocht.

Item die pater van sinte Aechten inder tijt wesende, mynen besten rinck mette robijn.

Mr. Jacob Moen tot Oudewater, een gouden reael of drie car. gl.

Die rector van sint Hieronymus, mijn boeck van sinte Hieronymus, [1] ende na sijn doot in haer kerck.

Pieter mijn diender (dienaar), als hij betaelt dat hij is schuldich, soo salmen hem geven mijn quaetste tabbart ende quaetste palsrock [2] ende scelden hem quyet een pont gr.

Item heer Vincent Brasser, mijnen rinck mette witte safier, die ick van heer Aelbrecht Michielsz. heb gehadt.

Item die pastoor van Montfoort, meester Jan Antonisz., mijnen rinck metten amatist, paers, cleyn, ende een van die beste silvere lepelen.

Item die Magdalenen convent ter Gou maeck ick een pont gr. losrenten; om die ses weecken in die vasten, alle weeck vridachs eenen rinsgulden, ter vorser marckt om vis te coopen [3] voor die arme kinderen, ende elcke vridach, ende op witten donderdach, voor mijn te bidden.

Item ick maeck een pont holl. iaerlijckx, of twee pont gr. daer voor, die abdie vande Heylige geest tot Delft, [4] midts datmen alle iaer die benefactors sal vermanen over tafel, die voor int boeck gescreven staen, of anders en sal men dat niet geven.

Item alle mijn scriften ende boecken, daer ick niet af

---

[1] Zie Kerkhist. Archief, IV. bl. 280.

[2] Wijde rok of overjas met mouwen: fr. palletoc. (paletot.)

[3] Om, bij 't begin van de markt, visch te koopen.

[4] D. i. het H. g. gasthuis, ook St. Lysbets-, St. Maria- en St. Christoffels-gasthuis geheeten. Zie o. a. Oudh. v. Delfl., bl. 215. vv. Er wordt hier van „abdie" gesproken, omdat het gasthuis, met alles wat er aan behoorde, aan de abdy van Conincxvelt was geschonken bij de bulle van Paus Innocentius IV, in 1252. Zie Oudh. v. Delfl., bl. 283. Abdije wordt in 't latijn coenobium, monasterium genoemd, en in het Oude Keurb. v. Delft, f°. 92 v°. wordt gesproken van „cloesteren, conventen ende vergaringe"; het laatste is 't zelfde als coenobium.

gedisponeert en hebbe, die maeck ick mr. Willem Jacobsz. mijn neve, ende al dat daer behoort van pulpiten of anders, etc. Dies begeer ick, dat hij op die liberarie inde oude kerrycke geeft quinquagenas Nicolai Lyrani super utrumque testamentum [1] ende enige ander boecken, die hij heeft. Selver begeer ick, dat hij die priesters ende ander goede vrinden mede deylen wil elck, wat hij dubbelt heeft.

Item mijn fluwele palsrock ende oude wambays (wambuis) dat wil ick, datmen daer af maken sal een casufel [2] om dagelycks ende sondages te besigen opt hooch autaer inde oude kerck. Ende meester Willem, mijn neve, die sal dat besigen ad placitum sijn leven lanck.

Item die kinderen van Geertgen, mijn nichte, Simonsdochter, te weten: Ursel, een pont gr. salmen haer al te met geven, ende albert haren broeder twe rinsgulden, want ick hebbe hem geleent vier rinsgulden, ende Jan Ursulenzoon maeck ick mijn reystabbart en een half pont gr., eens.

Item mr. Cornelis Cornelisz., pater van Sint Ursulen, maeck ick eenen rinck met een cleyn tafel van diamant [3].

Item myn capellanen elcx een half pont gr.

Item heer Cornelis, die koster, een rinsgulden.

Item heer Pauwels Cornelisz., een bibel ende een car. gulden.

Item mr. Gerrit den Oesterlynck tot Gou, een car. gulden

---

[1] Waarschijnlijk een commentaar of uitlegkundig geschrift van Nicolaus a Lyra of Lyranus, franciscaner monnik uit de XIVe eeuw. Quinquagena heet veelal een uitlegging der psalmen. Zie o. a. Moreri, Dict. histor. in voc. Nicolas de Lyra, ou Lyranus, die „Postilles ou petits commentaires sur toute la Bible" vermeldt. Vgl. Kist en Moll, Kerkhist. Archief, IV., bl. 248. v.

[2] Zie Huydecoper op Melis Stoke, dl. I, bl. 74, v. 676, en Schotel, Bijdrage tot de geschied. d. Kerkel. en Wereldl. Kleeding, II. ged. bl. 79 v. In 't latijn heet ze casula, wijl het geheele ligchaam er door verborgen en beschut werd, als in een klein huis (casa.)

[3] Eene kleine diamant, van boven vierhoekig geslepen. Tafel heette vroeger ieder vierkant of vierhoekig voorwerp met plat bovenvlak.

ende sermones omnes Adami Sasboldi, in duobus voluminibus [1], ende Margarita evangelica [2], et si quid aliud petiverit.

Item mr. Michiel Doensoen [3], pater van sinte Barbaren, maeck ick een silveren beslegen seescip, die ick van heer Philips gehadt hebbe.

Item mijn diender ende mijn maecht, indien ick hemluyden niets anders en maeck of geve, so salmen hem elck geven een pont. gr. vlaems.

Item heer Jan, den pater van sinte Catharina, maeck ick minen ringe met tafelrobijn, die tweeste.

Alle Kerken ende goetshuysen binnen delft, die in mijn testament niet genoemt staen, sal men geven elx 12 stuvers, daer die conventualen elckx een duytsbroot omme hebben sullen, desgelijks die oude mannen ende oude vrouwen [4].

Item mijn groote tafel vant Heylich cruys [5] salmen op een outaer doen stellen van 't Hylich cruys, daer men mijn vicarie op sal leggen [6], ende wil, datmen daer alle weke een misse zal singen vande Heylige cruys oft passie ons heren, daertoe ick fundeer jaerlijcks twe pont gr., ende wil, dat die sal worden gesongen van die arme fraterkens [7], die een pont gr. jaerlijks daer voer ontfangen sullen; ende dat ander pond gr. voir die officianten, ende dat was daertoe;

---

[1] Op 't archief van Delft berust een boekje in 12mo, 2 dln i. é. b. bevattende: „Sermonen ende Omelien van broeder Adam Sasboudt van Delft". Het HS. is van de 16. eeuw en afkomstig uit de bibliotheek van wijlen Prof. D. M. Schrant.

[2] Een bloemlezing (parel) uit de Evangeliën. Zoo vindt men ook „Roseta", hortuli rosarum" (Rosencransen, Rosenhofkens, enz.) vermeld. Vgl. Kerkh. Archief, IV, bl. 242 v.

[3] Zie Oudh. van Delfl. bl. 190.

[4] Bleysw., bl. 526 vv. en Inform. v. 1514, bl. 336.

[5] Groot schilderij v. 't H. C.

[6] Waarop men een, door mij bij deze gefundeerde kerkdienst, zal vieren. De vicaris bediende de door den stichter der vicarie of capellanie besproken missen, waarvoor hij, „aengesien geestelijcke dingen sonder de tijtlijcke nyet lange mogen staende blijven," eenig geld of inkomsten van landerijen bekwam. Vgl. Oudh. v. Delfl., bl. 22 vv.

[7] Bleysw., bl. 160 v. en 210.

ende vant luyden, sullen die fraters doen met die cleyn clockxkens, dat an die kerck was rikelijck fundeert, maer hebben dat niet onderhouden; ende sal wat toescicken: de coster XII st. jaerlijks, daer voer hij sal dat outaer bereyden, ende op en toedoen [1]; ofte die heeren van de apostelen sullen dat an henluyden nemen. Ende laet daer van noch wat meer funderen, voer haerluyden toesicht."

Volgen de slotbepalingen, omtrent hetgeen zal overblijven, nadat alle »sculden, dootsculden ende testamenten" zullen zijn betaald. Van de »massa" zou men losrenten maken, o. a. »tot behoef van arme studenten, diemen sal hier of elders onderhouden, om grammaticam te leren ende latijn te spreken, ende dan voorts ter schole te bestellen, om te leren ende op te voeden tot priesterlijcke staet, ende anders niet. Ende hier sullen mijn testamenteurs haer leven lanck dispositie af hebben, ende nae haer overliden die deken van die congregatie der apostelen, met sijn medeapostelen oft medebroeders; die sullen blijven executeurs ten ewigen dagen, met even die naesten van mijn bloet. Ende men sal van mijn bloet altijt presenteren [2], als daer yemant is, die des begeert. Ende men sal dese provens maken groot oft cleyn, na die discretie van die executeurs, na dat goet strecken sal, hetsij elx een of twe of ten hooohsten drie pont gr. jaerlijcks. Ende dat sal die arme studenten volgen tot haer vier en twintich jaren toe, als sij mogen priester worden. Ende indien ymant hem en voegede om priester te worden, soe salmen die priveren van stonden an, als dat tot kennisse comen sal. Ende oeck mede soo dicwijls als die executeurs voerscreven believen sal, mogen sij die provens te benemen, die hen dunckt lanck genoech gehadt te hebben, ende geven die selve wederom ander voorts, omdat niemant eygendom soude hierin pretenderen.

---

[1] D. i. de kerk openen en sluiten.

[2] Nl. om de prove of prebende te genieten.

Ende indien mr. Willem Jacobsz., men neef, hier tot Delft blijft woonen, soo sal hij mijn huys gebruicken ende sijn ouders met hem, maer na sijn vaders ende sijn doot salmen dat vercopen ende appliceren totter fundatiën van die arme studenten. Ende of ick noch enich ander manier daer of beveelde om te funderen, dat sal dan mede voortganck hebben.

Dit is mijn, Lambrecht Willemsz., priester, wterste wille, begeerte ende testament, gemaeckt int jaer van vijftigh, dat gulde jaer [1]. Ende hebben gebeden die eersamige Goevart Simonsz., notarius, bij die hove van Hollant geapprobeert notarius, dat hij dit mede wil onderteyckenen. Want al dat in dit boeck gescreven staet, met mijn principael segel [2] ende met mijn segel mijns proosdie ad causas [3] besegelt is. Ende al dat ick noch met mijn hant scrijven sal, dat sal wesen oft mede van notarius ende getuygen hierin gescreven stonde. Aldus gedaen op Sinte Marcusdagh, den vijf ende twintichsten April anno ut supra.

(sic signatum) Walenburch n_s.

Ende ick Lambrecht Willemsz. voerscreven hebbe dit mede onderteyckent tot meerder sekerheit, op den selven dach ende iaer als boven.

(sic signatum) Lambrecht Willemsz. sst.

Item hebbe noch gebeden, dat tot meerder sekerheyt van mijnen wtersten willen, dat die eersamige heeren, hier nae bescreven, die tot mijn versoeck souden willen onderteycke-

---

[1] Jubeljaar, aflaatjaar, annus quinquagenarius, dat om de 50 jaar invalt. Zie Kil. in voc. gulden iaer.

[2] Het eigen of familiezegel.

[3] Het zegel als proost van Namen. De proost (praepositus) beheerde de domheerlijke inkomsten en volgde in rang op den bisschop. Hij was het hoofd der Kanunniken en zegelde ook voor hen alle stukken, die de proostdij betroffen. Ter bekrachtiging van andere documenten, als vidimussen, enz. werd het eveneens gebezigd. Vgl. o. a. Invent. der Chart. en Privil. v. Delft, bl. 9.

nen, die dat gedaen hebben tot mijn versoeck, te weten: meester Cornelis Muys, priester van sinte aechten; mr. Joest Laurisz.; heer Jacob Jacobz.; meester Jan Bol van loven, beyde capellanen vande oude Kerck; heer Pauwels Cornelisz.; heer Vincent Brasser, Willemsz.; heer Cornelis Geersz., coster; al priester, hier toe bij mijn gebeden ende versocht, dat sijluyden aldus ter bede ende begeerte van mijn gedaen hebben, in April anno M. Vc. vijftich. Aldus onderteyckent.''
(Volgen de naamteekeningen.)

BIJLAGE I.

Also desen, naer dat gescreven was, hier noch een dach of twee is bleven liggen, sijn gaen souken in een kiste met oude papieren wt Mon Frerens sterfhuis gecomen, die tot noch toe, tot de comste van Ma Mere hier metter woon tot Antworpen, in haer huis op den solder gestaen heeft, also meest papieren van het sterfhuis van Peter Sasbout (van Varicq) waren en niet te dienste en comen. Dan hebbe daer inne een dose gevonden, als oock een testament van heer Lambrecht van Varick, in een bouxken gescreven met sijn eygen hant, met twee wthangende segels, dat van deen schijnt het segel van sijne proosdie te zyn, ende dander de wapen van Varicq, Maer beide seer gebroken, dan de wapen is noch kenbaer en accordeert op eene wapen, op eene copere plaet mette coleuren, van omtrent een voet groot, die in Mon frerens sterfhuis hebbe gevonden, en schijnt een van de wapens te sijn, die op de houken van zijn (nl. L. v. V.) graf heeft gelegen en gesoudeert geweest. Het testament is van de selve date, als u 't schrijft, dat mij indice geeft hij der twe van eenen teneur soude gemaeckt hebben. In gevalle soo is, zult evenwel believen inde Attestacie mentie daer van te maken, gelijck in mine missive versouke.

Maar tsedert met een vrient, die hem dat verstaet, hebbe

gesproken van het gelas en heeft mij niet alleen geraden daervan Attestatie te maken, maar seidt nodich is, ick met een schilder boven op een blat papiers doen tekenen en int clein naer conterfeiten den Bischop ende ditto heer Lambrecht, daervoor knielende, of een persoon in geestelijck habyt, mette wapen en coleuren, inde selve forme, als in het gelas staet, met alle tgene daer noch geheel inne vint, met sijn testament accorderende. Waer onder aen sult believen versochte attestacie te geven, die, mits hebbende de conterfeitsels, soo lange niet en behoeft te sijn, seggende in conformiteit van het voorsz. testament, dat in sulke kerke, enz. noch in esse gevonden hebt een gelas conform het conterfeitsel, staende naest het gelas vande Mevrouwe, enz., boven en beneden gebroken ende gelapt, maer de voorsz. personen en wapen noch geheel, enz. In beste forme, als naer mijne intencie sult vinden te behoren. (Zonder naamteekening noch datum.)

Bijlage II.

Compareerden etc., Pieter en Bruno van Walenburch ende verclaerden ter requisitie van den heere Sasbout van Varicq, erffbally der stede en Casteleyn van Rijssel, dat onder haerluyden is berustende sekere copie van een besloten testament, gemaeckt binnen delft, in den jare 1550, bij zal^{r}. heer Lambrecht van Varicq, in sijn leven proost tot Namen ende pastoor van de Oude Kercke tot delff, der voirsz. deposanten oudtoom; het principaele van dien berustende onder den heere Ballyff voornoempt. Bij welck testament den voorn. heer Lambrecht, onder andere syne uyterste willen, heeft begeert ende geordonneert, dat soo hij tot delff quame te overlijden, hij soude begraven worden in het midden vande hooge choor vande kerck voorn., in een kelder, met een sark ende een latoene plaet daer op, ende datmen op syn graff soude laten maken een metale candelaer, gelijck

tot Haerlem in St. Janskerck voor den commandeur gemaeckt is; ende noch inde choor voorsz. over de sacristie, naest mevrouw van Arenburgen glas van de passie offte leven ons heeren, een glas met sijn effigie ende ouders, knielende daerinne; dat niet iegenstaende de voirsz. Sarck, latoene plaet ende candelaer, door veranderinge van tijden, troubelen ofte andersins, uit de voirsz. Kerck werden vermist, evenwel het glas, volgens de voirsz. testamentaire dispositie hebben gevonden ter plaatse voirsz., met het wapen van den voirn. heer Lambrecht daerinne staende, gelijck hij 't zelffve in sijn leven heeft gebruickt, uytwijsende sekere twaelff tapijten cussens, die sijluyden deposanten van haer ouders verstaen hebben, uyt den boedel van de voirn. heer Lambrecht gekomen te sijn, berustende onder de erffgenamen van zal[r]. Maria van Varicq; op yder vande welcke het wapen van Varicq staet gewrocht, punctuweel accorderende met het wapen voirsz., sulcx als de geschilderde copie op doeck, de voirn. heer Ballyff overgesonden, medebrengt. Gecopieert ende geteykent bij mr. Servaes Nouts, dye mede voir ons es gecompareert ende heeft verclaert de voirsz. copie met het principael, staende ter plaetse voirsz., te accorderen. (Z. n. n. d.)

Over de heerlijkheid en het dorp Varicq of Varik zie o. a. v. d. Aa, Aardrijksk. Wdb. in voc. Varik, dl., XI., bl. 528v. Bij v. d. Lely, Wapenen en Stamdeelen d. Veertigraden v. Delft, Hs. in fol. op 't Delfsch archief, vind ik f[o]. 22[a].: Pieter Adriaensz. van Walenburch, Burgem. van Rotterdam, sterft 12. Septr. 1620; trouwt Maria Pietersd. Varick, gest. 29. Aug. 1622. Het wapen wordt daar opgegeven: van zilver, beladen met drie afgesneden leeuwekoppen van keel, elk gedekt met een kroon van lazuur, geplaatst 2 en 1.

DE HOLLANDSCHE FAMILIEN IN FREDERIK-STAD AAN DE EIDER,

DOOR

J. A. M. MENSINGA.

Het stadje Frederikstad is in één opzigt zeer merkwaardig. Het is de eenige kolonie die de Hollanders in Europa gesticht hebben. En niet alleen dit, maar geen ander volk heeft ooit zulk eene kolonie als deze gesticht. Wel hebben de fransche réfugiés en de verdrevene Salzburgers in Oost-Pruissen (klein Litthauen) en elders menig plaatsje tot opkomst en bloei geholpen, maar geene is toch, op verre na, zoo geheel en al kolonie als Frederikstad. Geheel en alleen door de kolonisatie ontstaan, was het innerlijk zoowel als uiterlijk een zuiver hollandsch stadje. Ook thans, nadat de stoepbankjes, luifels en pothuizen geheel zijn verdwenen, nadat een aantal huizen bij de beschieting in 1850 verwoest en in modernen stijl weder opgebouwd, later ook nog vele andere omgebouwd en gemodernizeerd zijn, behoudt het nog altijd

een sprekend hollandsch karakter, 't geen vooral in het oog valt wanneer men het met andere plaatsen hier te lande vergelijkt. — En ook het innerlijke. Het stadsregt was in de hollandsche taal opgesteld en op de leest van het toenmalige hollandsche regt geschoeid; de regeering was oorspronkelijk en nog lang daarna uitsluitend in handen der hollandsche kolonie; nog tot voor 10 jaren hadden een zeker aantal Remonstranten van regtswege zitting in den magistraat. De hollandsche taal werd nog in den aanvang dezer eeuw algemeen verstaan en door velen gesproken; vele kooplieden hielden er boek en rekening in. Ook in de zeden en gebruiken is zelfs nog een en ander hollandsch, o. a. de viering van het S. Nicolaasfeest, dat buiten Holland, thans nog slechts door enkele oudhollandsche kolonien buiten Europa gevierd wordt.

Zoo klein het plaatsje is, zoo biedt toch deszelfs geschiedenis verscheidene belangwekkende punten aan; ik heb, van tijd tot tijd, eenige derzelve in het stads weekblad behandeld, o a. het postwezen der stad, merkwaardig, wijl het het oudste in het noorden was (deshalven overgedrukt in het »deutsche Postarchiv" April 1874); de scheepvaart, vroeger bloeijend, te wier behoeve de stad een tijd lang eene eigene vlag voerde; de betrekking der stad tot het beruchte plan met den perzischen zijdehandel, waarvoor men haar tot stapelplaats bestemd had, enz.

De geschiedenis van hare stichting beschreef Brandt, Hist. der Reform. Dl. IV, bl. 134—142, en 655—660. In nieuweren tijd behandelde ze J. J. Van Vollenhove in zijne »Beiträge zur Geschichte der remonstr. reform. Gemeinde in Friedrichstadt; Friedrichstadt, 1849, en Dr. J. Tideman, »Biogr. Naamlijst der Remonst. Br. 1847," en »Frederikstad aan de Eider en hare hollandsche Gemeente, Rotterdam 1852." De eerstgenoemde bepaalde zich, zooals de titel van zijn boek aanduidt, tot datgene wat bepaaldelijk voor de remonstrantsche broederschap belangrijk is, de geschiedenis der kerkelijke gemeente.

Ik geef hier het nationale en personeele, de lotgevallen der hollandsche familiën en personen, die in en na 1621 zich hier nedergezet hebben. Er zijn een aantal welbekende namen bij, die eenige belangstelling kunnen verwekken. Vooral zal men er een feit in zien dat zeer weinig bekend is. Het heeft namelijk door het stilzwijgen van alle onze schrijvers na Brandt, die hier tot 1637 gaat, den schijn, die ook ten onzent algemeen voor de waarheid gehouden is, dat deze kolonie reeds spoedig na hare stichting, nadat vele van de eerste stichters naar Holland teruggekeerd waren, voortaan een afgestorven tak geweest is, die met het moederland in geene andere verbinding meer stond dan in kerkelijke betrekking met de remonstrantsche broederschap, en ook in dit opzicht slechts in zoo ver, dat de broederschap door het gedurig derwaarts committeeren van predikanten, die er meestal zeer kort, niet langer dan hunne commissie inhield, bleven, voor den kerkedienst zorgde.

Het tegendeel is echter waar. Er heeft nog lang daarna eene voortdurende levendige betrekking plaats gehad; gedurig kwamen en gingen er familien en personen van en naar Holland; zelfs nog af en toe in de 18de eeuw. En deze persoonlijke betrekking had eene andere, namelijk de handelsbetrekking ten gevolg. Er werden reeds te voren in Sleeswijk-Holstein vele hollandsche producten, fabriekwaren en handelsartikelen gebruikt; de kolonie zelf en haar handel hebben aanleiding gegeven dat dit verbruik nog aanmerkelijk toenam. Voor de westkust en een deel van het midden des lands ging deze invoer meest over Frederikstad, waar nog lang een tamelijk handelskapitaal, en eene eigene scheepvaart bestond. De uitvoer bestond hoofdzakelijk in koorn en oliezaad, welk laatste door onze Zaanlandsche olieslagers veel getrokken werd. Wel is dit sedert lang verloopen, deels wijl minder hollandsche waren gebruikt worden, deels wijl de invoer zich over andere havens verdeeld heeft. Toch bestond er voor 60, 70 jaren, behalve andere kleine scheepvaart, nog

eene geregelde beurtvaart van hier op Amsterdam, en zelfs bij mijne aankomst alhier, voor 26 jaren, nog een vrij belangrijke omzet in hollandschen tabak, hier zeer veel gerookt, maar nu bijna alles nagemaakt, onder nagebootste etiquette, werden tabakspijpen vroeger ook veel gebruikt, kaas, borstelwaren, klinkers en dakpannen, koloniale waren (behalve thee), koek, linnen, garen en band, zoogenaamde »holländische Waaren" enz.

Ook om deze reden hoop ik op eenige belangstelling, al zijn mijne mededeelingen uit haren aard ook dor.

Ik geef natuurlijk alleen die familiën die erfelijke namen voerden. De andere laten zich niet vervolgen, zijn ook niet interessant; zij zijn echter, naar evenredigheid, niet vele; op de, later meermalen aan te halen, oudste lidmatenlijst van 1652 zijn er van 49 slechts 14; dat is voor dien tijd een klein deel; 't is daaraan te zien dat het meerderdeel uit welgestelde burgers bestond; de handwerkslieden en arbeiders, in iedere stad even zoo noodig als de meer gegoedden, vormden de Luthersche gemeente.

Ik heb ze in groepen gerangschikt, deels naar tijdsorde, deels naar hunne meerdere of mindere bekendheid en aanzien. — Het eerst noem ik de uitgewekene predikanten. Niet minder dan veertien van hen hebben hier in de eerste jaren der stad korter of langer verblijf gehouden. Twee daarvan zijn hier vaste predikanten geweest, Caspar Selcart en Cornelius Geesteranus; zes zijn hier gestorven, Arnold Tombergen in 1625, Simon Goulart en Aegidius Seist in 1628, Selcart in 1630, Guillaume de Remault in 1637 en Godefridus Paludanus in 1645. Drie waren er vóór 1631 reeds weder van hier vertrokken, Johannes Grevius, Jeremias Tijkmaker en Carolus Rijckwaert. Op eene lijst van (vrijwillige) contribuenten tot de kosten van het kerkhof, het oudste algemeene document dat mij ten dienste staat, van het laatst genoemde jaar, staan er 7: Gerard Velsius, Petrus Engelraeven, Cornelius Geesteranus, Robert Oudart, Nicolaas

Grevinkhoven, Remault en Paludanus, die alle, behalve de twee laatstgenoemde, later weder vertrokken zijn.

Goulart is de eenige van hen geweest die zijnen stam hier voortgeplant heeft, echter ook niet verder dan op zijnen zoon, burgemeester Jan Goulart, die in 1677 gestorven is, en wiens vijf bij Elizabeth Schaelkens verwekte zonen alle jong gestorven zijn. Diens broeder Pierre komt op de oudste lidmatenlijst van 1652 voor, doch later niet meer. Evenzoo de zusters Hester, Maria en Anna, welke even als hij op die lijst als later vertrokken gemerkt worden. De vierde zuster, Susanna was gehuwd met Raadsheer Pieter van Loenen, terwijl eene der dochters van Jan, Maria, met Sabbe Douw trouwde.

Volgen nu degenen die door Vollenhove in zijne bovengenoemde »Beiträge" als stichters of eerste inwoners worden opgegeven.

Willem van den Hove, Heer van Wedde, Westerwolde, Bellingwolde en Blijham, meestal »de Heer van Wedde" genoemd, bloedverwant van H. de Groot, was de voornaamste bevorderaar van de stichting der stad. Hij was tot 1631, afwisselend met de Haen, stadhouder (de magistraat bestond tot dat jaar, in 't welk »burgemeesters en raden" aangesteld worden, uit »stadhouder en assessoren".) Ik vind hem nog op de genoemde contribuentenlijst, dan in 1633 als burgemeester, later niet meer. Zijn zoon Anthony v. d. H. legde in September 1621 den eersten steen tot het eerste huis der stad, en stierf in 1627.

Adolf van de Wael, Heer van Moersbergen, ook een van de aanzienlijkste der uitgewekenen. Een openbaar ambt heeft hij hier niet bekleed. Zijne dochter Catharina legde in 1624 den eersten steen tot de kerk (remonstrantsche). De sierlijk in oudhollandschen burgerstijl uitgevoerde, maar thans zeer vervallen gevel van zijn huis vertoont het wapen van hem en van zijne echtgenoot Occa van den Clooster, met de, voor de toenmalige kolonisten zoo treffende spreuk: Omne solum

forti viro patria. In dit huis vergunde zij, omstreeks 1636, in zijne afwezigheid of na zijnen dood, den Lutherschen hunnen godsdienst te houden. Kok (Vaderl. Woordenb. in voce) laat hem straks na den dood van Maurits repatrieeren. In 1631 contribueert hij echter nog aan het kerkhof, en in 1635 wordt hij nog door de Staten van Utrecht van hier geciteerd. Zij zijn geen van alle hier gestorven.

Johan de Haen, gewezen pensionaris van Haarlem, was nevens van den Hove de ijverigste bevorderaar der emigratie. Hij (of wel zijn zoon, mijn document meldt den voornaam niet) was in 1623 en volgende jaren, afwisselend met den Heer van Wedde, Stadhouder, en had den titel van »Raad des Hertogs". Hij stierf, niet zoo als Kok a. w. schrijft, 5 November 1624, maar in 1627, en is den 31 September, begraven een jaar na zijne echtgenoot Isabeau Croes. Zijn dochter Catharina stierf ongehuwd; de andere, Adriana, trouwde met burgemeester Herman van Ruytenbeek. Zijn zoon, burgemeester Hendrik d. H., overleden 1667, liet van zijne, hem in 1652 voorgegane, huisvrouw Catharina van Deuverden slechts één kind, dat zijn geslacht voortplantte, na, Isabella, gehuwd met burgemeester Jacob van Calis. Beider wapens, de Haen en van Deuverden, stonden in steen uitgehouwen aan de stoepbank van hun huis; toen dit in 1850 afgebrand was, werden deze beide steenen op mijnen voorslag, als aandenken aan eenen man, aan wien het stadje mede zijnen oorsprong te danken heeft, in den gevel van het nieuwe gebouw ingemetseld.

De zooeven genoemde namen, Ruytenbeek en van Calis zijn hier langer in eer geweest. Wat den eersten aangaat, de stamvader was wel Jochem Evertsz. v. R. † 1630. Vollenhove noemt onder de eerste aankomelingen alleen Gijsbert Jochemsz. v. R., van wien ik geen ander berigt vind. Drie leden van dit geslacht zijn burgemeesters geweest, Herman † 1670, en zijne beide zoonen, Jan † 1697 en Jacob † 1708, beide zonder kinderen na te laten. Met Jacob

stierf dus de naam hier uit. In eene M. S. geslachtlijst van de familie Croes vind ik nog twee broeders, Everard, koopman te Amsterdam, en Joachim, die naar de Westindiën gegaan is, beide kinderloos overleden, en eene zuster, Isabella, hier in 1650 gehuwd met Gerard van Bronkhorst, met hem naar Amsterdam gegaan en aldaar gestorven in 1718.

Van Calis moet naar rangorde eerst later volgen.

Van Wilderen, van Bommel. — Jochem Willemsz. v. W. was ook een der aanzienlijkste eerste burgers, burgemeester, † 1635. Abraham Jochemsz. v. W., raadsheer † 1660. Zijn zoon, burgemeester Gerard v. W. † 1705, had 5 zoonen en 5 dochters, die meest alle volwassen en alle kinderloos stierven, behalve alleen Lucia, natemelden. De laatste van dien naam was Susanna, † 1768 als kinderlooze weduwe van den predikant Willem du Clou, oud bijna 81 jaren. De voormelde Lucia, gehuwd met Johannes Petus, liet om haren naam in stand te houden eenen harer zonen, Gerard, op den naam van Wilderen Petus doopen. Doch ook deze stierf in 1744 zonder overlevend mans oir; zijne dochter Lucia van Wilderen Petus, de laatste van dien naam, stierf in 1804.

Verdam, uit den Briel. — Jan Willemsz. V. burgemeester † 1648. Zijn broeder Willem Willemsz. V. Raadsheer † 1664, was 3 maal gehuwd. Van beide geene manlijke nakomelingschap; slechts ééne dochter, Margaretha, † 1642, gehuwd met Hubert Jochemsz. van Wilderen, † 1659, zonder kinderen.

Van der Schagen, ook Verschagen genoemd. — Jan Jacobsz. v. d. Sch. wordt in 1624 als Assessor vermeld. François v. d. Sch., raadsheer, † 1635, was in 1631 een der hoogst contribuerenden. Nog worden genoemd Daniel, † 1653, Laurens † 1654 en Abram, Penningmeester † 1678. In de trouw- en doopboeken vind ik ze niet. 't Schijnt eene familie van broeders geweest te zijn.

Pluvier, meestal Plovier, is van alle deze familiën de voorspoedigste geweest, tevens degene die het langst van

allen gebloeid heeft. Ofschoon door Vollenhove niet vermeld, moeten ze toch wel tot de eerste aankomelingen, ook tot de meervermogenden behoord hebben. In 1631 contribueren er vier van hen aan het kerkhof, waarvan 2 als hoogste, Leendert de oude, lakenkooper, † 1635, Pieter, Bastiaan en Jan. Nog een, Gijsbert stierf 1632. Pieter en Jan moeten vóór 1652 gerepatrieerd zijn, want op de lijst van dat jaar verschijnt Bastiaan alleen. Hij was gehuwd met Mayke, dochter van burgemeester Jochem van Wilderen, kwam in 1649 in den raad, werd 1670 burgemeester en stierf 1676. Zijn zoon Leendert † 1680, kleinzoon Esaias † 1750 en achterkleinzoon Leonard † 1782 bekleedden dezelfde waardigheid. Daar deze de laatste man van zijnen stam was, liet zijne eenige dochter Judith, gehuwd met Hendrik Stade, drie van hare zonen op den naam Plovier Stade doopen. Ook deze naam stierf in 1850 met Leonhard Plovier Stade uit. Diens dochter, Maria Henriette Stade, † ongehuwd April 1876, was de laatste bewijsbare hier woonachtige afstammeling van de eerste burgers dezer stad.

Schaelkens, uit Rotterdam. Guiljam Sch., zwager van Grevinkhoven, was een der bekendste remonstranten. Zie Brandt, Dl. IV. bl. 713. Ofschoon immer sprake is van »de gebroeders Schaelkens", zoo komt toch zijn broeder hier niet voor. In 1627 is hij Assessor, † 1630. In 1631 is er geen volwassene van dezen naam; in 1652 alleen Elisabeth, die in 1635 gehuwd was met Jan Goulart, en Margriet, gehuwd met Jan Evertse Schaep. Eerst in 1667 verschijnt er in het lidmatenboek weder één, Mattheus, geboren te Duinkerken, wiens uit Heiltje Willemsz. van Ruilen, uit Emden, geboren zoon Guiljam, † 1725, de laatste mannelijke representant van deze familie was. Diens dochter Wilhelmine, laatste van haar naam, gehuwd met Nicolaas van Maseyk, stierf in 1754.

Boekhout, Boecholt, Bocholt, uit Haarlem. — Hendrik B. is in 1627 Assessor, † 1637. In 1631 contribueert ook Marten

B., beide boven de middelklasse. Het geslacht plant zich voort tot Joris B., die 1705 of, 6 gehuwd, maar kinderloos gestorven is.

Van Endich, van Amsterdam. — Dirk Pietersz. v. E. staat op de lijst van 1631 als een der hoogst contribuerenden, † 1641. Zijn zoon Pieter Dirksz. v. E. werd raad in 1653, en trouwt met Jannetje van Boekhout. Met diens zoon Dirk Pietersz., raad sedert 1681, † 1689, sterft het geslacht uit.

Gualtherus. — Marcus G., te voren Rector te Kampen, werd secretaris der stad † 1642. Zijn zoon Johannes volgde hem in dat ambt op, † 1652. Van zijne dochters of kleindochters (ze waren nog te Kampen geboren) huwen Helena in 1649 met Ewout Jansz. Groenhout, en Ondilia, in 1651 met Jan Sas Hoensz. Geen verder berigt.

Veralleman. — Pieter Jansz. V. was blijkens zijn contributie een vermogend burger, raad in 1635, stierf 1637.

Kompas. — Frans K. betaalt in 1631 de hoogste contributie, komt voor in 1633 op eene comparitie van de (10) voornaamste burgers † 1666. Hendrik K. stierf in hetzelfde jaar. Eva K. † 1680 was de echtgenoot van den Burgem. Bastiaan Plovier. Geen verder berigt.

Bisschop. – Of ze van de bekende Amsterdamsche familie zijn weet ik niet. De contributie der weduwe van Maarten B. was gering. Claes B. † 1628. Maarten. † 1630. Reynoud † 1643.

Becker. — Christiaan, van wien zie Brandt, Dl. IV. bl. 36, was in 1627 assessor. Johan B. † 1625.

Van de volgende door Vollenhove genoemde, vind ik in mijne documenten in 't geheel geene melding: Pieter en Willem van Dam van Amersfoort. G. van der Gall; Pieter de Gryer; Pieter de Graaf; T. Noordwijk; Hendrik Ruitenstein, Pieter Tristeyn. Vollenhove noemt dezen den eersten burgemeester. Dit moet eene vergissing zijn.

Nu laat ik die geslachten volgen die, zoo ver ik weet, in geene gedrukte schriften vermeld worden, en wel eerst diegene

die vóór 1652 uitgestorven of verhuisd zijn. — Om iets meer te geven dan eene bloote naamlijst, rangschik ik ze naar hunne gegoedheid, voor zoover zich die uit hunne contributien beoordeelen laat.

Troilus van den Voorde, Cornelis Harmens, Thimme Coopman (Hans Hendriksz Coopman † 1708) [1] Jan Jacobsz. van Munnikendam; † 1647; Pieter Jansz. Aldenhove † 1652; Aaltje Stevens; Pauwel, Adam en Pieter, zonen van Gerrit Smit; Claes Dirksz. Onversaecht † 1649; Feyken Heerts; Wouter, † 1652, en Jacob Nieuwenhuys (Laurens † 1668) Claes Jansz. de Beer, Simon Jacobsz. Beyer. De contributiën der volgenden zijn onder de helft van het maximum: Jan Aller, Jasper Jongman, Hendrik Bringman, Aaltje Verhelst; Frederik Munter [2], Pieter en Jan Martsen, Dirk en Okke † 1655 Martens, Tymen † 1650 en Albert Tobyas, Jan Gijsbertsz. van Camerijk, Jan Muller, Adriaan Kor, Trijn Boeijens (Joan Hansz. B. † 1651) Tebbo Douwes, Isaac Puyts, Cornelis Jacobsz. Tichelaar, Jacob Pens, Jacob Jansz. Vysscher, Lodewijk Jansz. Archenbout, Pierre Molier, Jacob Folkens † 1652; Isaac en Abram, † 1639 Moll, Geert Jansz. Sansloot, Trijntje Sentten (Centen) † 1666, Jan Arentsz. van Delden (Harmen Jansz. † 1639), Ida IJsbrants, Pieter Heytien, Pieter Dirksz. Huysman.

't Is mogelijk dat er eenige mennonieten onder zijn, die destijds, tot aan 1710, ook op ons kerkhof begroeven. Echter slechts weinige; zij zijn eerst later hier talrijker geworden. Overigens waren ook zij, gelijk uit de namen blijkt, van hollandsche (friesche) afkomst. Zij hadden zich, lang vóór de stichting der stad, in het naburige landschap Eiderstet neergezet, geneerden zich daar meest met landbouw, en

[1] De in parenthesi gestelde staan niet op de contribuentenlijst.

[2] De naam komt later onder de Amsterdamsche burgemeesters meermalen voor.

trokken slechts langzamerhand naar de stad, waar hun vrijheid van godsdienst verleend was [1].

Verder voeg ik er nog bij dat, na 1634, als wanneer het doopboek begint, geen hunner een kind heeft laten doopen en ook vóór dat jaar, te oordeelen naar de andere boeken, waarschijnlijk geene. 't Zijn dus meest alle jonge lieden geweest; iets dat overigens bij eene kolonie geenszins bevreemdend is. Vooral ook als men in aanmerking neemt, dat in Holland hoog opgegeven werd van den welstand, die hier te verwerven was, en van de aangenaamheid des levens alhier. Dat moest vooral jonge, nog vrije mannen aanlokken. Toen zulks bleek eene hersenschim te zijn keerden velen terug. Zoo veel blijkt ook, dat de meeste terugkeeringen, waarvan Brandt en andere gewagen, niet »spoedig na den dood van Maurits" maar eerst ettelijke jaren later hebben plaats gehad. De teruggang van de stad, eerst door den oorlog, toen door zware watervloeden, ten gevolge waarvan de stadsfinantien in 1635 in staat van insolventie waren, heeft er wel het meest toe bijgedragen.

Dan heb ik nog, uit andere dokumenten te noemen: Verholst, Assessor in 1627, Claes Jansz. van Alphen † 1628; Halewijn van Help, † 1630; Hans Roemp † 1645; Thomas Sadelaar † 1637; Maria van Schaick † 1649. Van den »praeceptor" Jan Frerix † 1635 en den franschen schoolmeester Daniel Sporou vind ik niets verder vermeld.

Ik geef vervolgens die oudere familiën op (van vóór en in 1631), wier verblijf alhier verder loopt als het jaar 1652.

Van Armen. — Willem. Zijne vrouw stierf 1668; Harmen v. A. † 1667.

Bilderbeek. — Dirk. † 1641. Ik zou hem in de vorige groep gebragt hebben, zoo niet de naam later wederkwam, met

[1] Ik kan over deze hollandsche mennonieten-familiën niet uitweiden, omdat de registers van die gemeente eerst in de 18e eeuw aanvangen. Zij hebben thans, even als wij, slechts één hollandsch geslacht, afstammend van burgemeester Jan Jolle Schut, die in den aanvang dezer eeuw van Ameland herwaarts kwam; † 1857.

Jeronimus van Bilderbeecq, geboortig van Glückstadt, waar ook eene hollandsche remonstrantsche gemeente geweest is [1]; gehuwd 1693 met Metta Plovier; hij was raadsheer, stierf 1702.

Bakker. Er zijn er in 1631 drie van dezen naam: Jan Pietersz.; Harmen Hendriksz. en Hendrik Jurriaansz., alle drie middelbaar gegoed; alleen de eerste leeft nog in 1652, doch heeft niet dan dochters. De jongere familiën van dezen naam volgen later.

Van Calis. — De stamvader Pieter Jansz. v. C. wordt voor 't eerst in de lidmatenlijst van 1652 vermeld. Hij trouwde met Isabella de Haen, kwam in den stadsraad in 1663. Zijn zoon Jacob Pietersz. v. C. werd burgemeester, † 1709. Met diens zoon Joannes v. C. † 1727 stierf de naam uit.

Garis. Mogelijk van de Amsterdamsche familie van dien naam, waarvan een lid voorkomt op het adres aan den Amsterdamschen magistraat, van 1628, bij Tideman, de stichting der remonstrantsche broederschap, Dl. II, bl. 435. Metje G. † 1635. Lucia G. komt in 1652 voor als vrouw van Abraham Jochemsz. van Wilderen. Mannen worden niet vermeld.

Groenhout, van Rotterdam. — Drie broeders, Elias, † 1663, Ewout en Claes, zonen van Jan Gr. De laatste spruit van deze familie was Agatha Gr., dochter van Andries Eliasz. Gr. † 1666, en van Aaltje Gijsbertsd. van Mul, geboren 1666; trouwde met den predikant Adrianus Borremans en ging met hem in 1699 naar Woerden.

Van Loenen, van Soetermeer. — Pieter v. L. raadsheer † 1653; trouwde 1636 met Susanna Goulart. Jacob v. L. gehuwd met Alida Schoisma, † in 1679. De laatste melding van den naam is de dood zijner zuster Susanna, in 1689.

Van Meerwijk, van Utrecht. — In 1631 zijn er Arien en Gerrit, † 1655. Het geslacht is vrij talrijk gerepresenteerd. De laatste is raadsheer Adriaan van Meerwijk † 1692.

Sas Hoens, van Gouda. — Jan S. H. raadsheer sedert 1641, trouwt 1654 in tweede huwelijk met Ondilia Gualtherus.

[1] Zie Prof. Tideman, Sticht. der Remonstr. Br. Dl. II, 98 volg. en Bijl. 405. volg.

Van zijne drie zonen komt geen op de lidmatenlijst voor. In 1652 wordt eene hier geborene Maria Sas, huisvrouw van Jacob Stevensz. Schoisma genoemd, en in 1707 Stefanus Sas. Zij schijnen niet van dezelfde familie te zijn.

Van Schoonhoven. — Jan Dirksz. v. Sch. is sedert 1659 raadsheer. Zijn zoon Dirk Jansz. v. Sch. trouwt 1655 met Janneke Plovier; Jan Dirksz. hertrouwt 1656 met Anneke Jochemsd. van Wilderen. De laatste melding is het huwelijk van Aaltje Dirksd. in 1695.

Schoisma, van Alkmaar. — Steven Dirksz. Sch. † 1631. Aaltje Stevens (zij wordt alleen met dit patronymicum opgegeven, doch is waarschijnlijk zijne dochter; weglating van den familienaam komt destijds meer voor) was in 1631 eene der hoogst contribuerenden, toen de eenige volwassene van deze familie. Arent Stevensz. trouwt 1638 met Luitje Jansd. Vijgh, van Hoorn. Jacob Stevensz. Sch., sedert 1665 raadsheer, getrouwd 1649 met Maria Sas; 1661 met Aaltje Groenhout, 1667 met Aaltje Gijsbertsd. van Mul van Gouda. Jau Arentsz. trouwt 1667 met Annetje Pieters van Amsterdam. Hendrik Arentsz. laat doopen in 1677, en Dirk Arentsz. 1671—78. Arent Stevensz. trouwt 1709, laat doopen 1710—15, alleen dochters, † 1763; was »gedeputeerde burger" (een in 1668 ingevoerd, uit 8 burgers bestaand stadscollegie). Zijne dochter Catharina, gehuwd met Sabbe Douw, overleed 1792 als de laatste van dit in de 17de eenw zoo talrijk gerepresenteerde geslacht.

Volgen nu de jongere, na 1631 hier gekomen familiën, en wel eerst de oudere van hen, die in 1652 hier waren

Biltier, uit Vriesland. — Andries Jansz. B. trouwt 1648 met Grietje Dirks van Endich. Geene zonen. Jannetje B. † 1683.

Bronkhorst, van Amsterdam. — H. v. Br. teekende aldaar het bovengemelde adres van 1628. Gerrit Br. trouwde 1651 met Isabeau Ruytenbeek; hadden hier twee kinderen. Vertrokken naar Amsterdam, alwaar zij nakomelingschap nagegelaten hebben. Zij stierf aldaar 1718.

Bakker. — Eene andere familie als de voorgaande van dien naam, misschien twee. Jan Alberts B. wordt lidmaat in 1696 † 1740. Zijn zoon Jan Cornelisz. B. † 1755. Diens zoon Christiaan Cornelis Jansz. B. † 1793. Wiens zoon Daniel Abraham B. † 1822. Twee dochters en éen zoon, die van hier vertrokken zijn.

De Beek, van Utrecht. — Schout Anthony de B. † 1643. Zijn dochter Lydia trouwt 1641, Geertrui 1656; zijn zoon Schout Hendrik d. B. † 1667. Verder niets.

Van Hoorn. — Johannes v. H. trouwt in 1653; in 1671 in tweede huwelijk met Helena van Calis. Twee zonen. Jacob, ged. 1654, Adriaan, 1674. Verder niets.

Houtsager. — Hendrik Hendriks H. zijne van 1643—53 geborene kinderen komen niet op de lidmatenlijsten voor, zijn dus wel jong gestorven. Anna Maria, geb. 1676, † 1709, is de laatste die gemeld wotdt.

Kok — Adriaan Cornelisz. K. lidmaat 1652. Geene andere melding.

Van Loon. — Of zij afstammen van het bekende aanzienlijke geslacht van dien naam, van hetwelk drie leden het amsterdamsche adres van 1628 onderteekenden, kan ik niet gissen. Jan v. L. was vóór 1650 met eene Plovier getrouwd. Zijn zonen Leendert en Hendrik trouwen in 1670 en '71. Jan Leendertsz. wordt in 1692 lidmaat. Diens zuster Hester trouwt 1694 met Johannes Schenkhuizen. Alle leden van dit geslacht worden bejaard gedoopt.

Van Sorgen. — Is wel van de bekende Amsterdamsche familie, van welke twee leden het adres onderteekenden. Jan v. S. lidmaat 1652; zijn dochter Agatha, geboren te Hamburg, trouwt in 1654 met Hendrik Ouwens, van Gorinchem. Verder niets.

Schaep. — Het Amsterdamsche adres heeft twee van dezen naam, misschien behoorende tot het beroemde geslacht, 't welk ook meermalen den burgemeestersstoel aldaar bekleed heeft. — Hier was Jan Evertsz. Sch. gehuwd met Margriet Schael-

kens. Buiten de geboorte hunner dochter Aaltje in 1653 geene melding.

Tolmont. — Eene Hollandsche, over Gulik hier heen gekomen familie. Jan Jansz. T. † 1670, trouwde met Grietje Hardinx. Liet slechts dochters na.

Van Veen. — Pieter Dingeman v. V. gehuwd met Maria van Meerwijk. Maria Dingemansd. v. V. † 1684. Verder niets.

En eindelijk de jongste, die eerst na 1652 gemeld worden. Ik scheide, even als bij de vorigen, diegenen welke slechts éénmaal voorkomen, of van welke geene volwassene zonen gemeld worden, van degenen die hier gedurende langeren tijd gevestigd zijn geweest. De predikanten laat ik hier geheel weg, wijl zij slechts voor eenen betrekkelijk korten tijd herwaards gezonden werden [1].

Alberts, Aelberts. — De berigten beginnen met Jan A. die van 1668 tot 73 hier kinderen doopen liet. Burgemeester George A. † 1812 was van de vierde generatie. Zijn eenige zoon Jan vestigde zich als advokaat te Preetz in Holstein. Diens dochter Martha Maria Sophia trouwde met den predikant Simon Bonga, en stierf te Schoonhoven in hoogen ouderdom.

Bontekoe. — Een in Holland welbekende familienaam. Zijn over Bremen herwaards gekomen. Hendrik Adamsz. B. trouwt 1692 met Geertruid van Calis, dochter van burgemeester Jacob v. C. Hun volgen Adam Hendriksz. en Hendrik Adamsz. De laatste was raadsheer; met hem stierf in 1799 het geslacht uit.

Broers, van Amsterdam. — Cornelis B. getrouwd vòor 1683, Jan B. in 1696. Lieten geene zonen na.

Bake. — Nakomelingen van den predikant Aegidius Bake, bij Magdalena van Wilderen Petus. Zijn zoon Johannes, gehuwd met Gissel Catharina van der Linden † 1830. Met diens zoon Johannes, kinderloos van hier vertrokken circa 1863, houdt het geslacht hier op.

---

[1] Men kan hen vinden in Tideman's *Biogr. Naaml.*

Du Ferrang. — Eene gerefugieerde familie, die van vóor 1750 tot 1854 in vier generatiën gebloeid heeft. Tot dezelve behoorde Jakob du Ferrang. Sedert 1786 remonstrantisch predikant te Moordrecht.

Hitlo. — Jan H. wiens zoon Daniël in 1659 trouwt, in 1660 en 64 doopen laat.

Kaelwaerdt (Caluwaert). — Een lid dezer familie onderteekende het Amsterdamsche adres. Joost Jacobsz. K. met zijnen zoon Pieter Joosten K. en dochter Annetje Joosten, vroeger woonachtig te Tönningen, worden hier in 1663 tot lidmaten aangenomen. Pieter stierf 1717; geene kinderen noch nabestaanden hebbende, vermaakte hij, behalve een legaat aan de luthersche kerk alhier, zijne landhoeve in Eiderstedt aan de remonstrantsche kerk, welk nog in het bezit derzelve is.

Van Lottum, van Emden gekomen. — Johannes v. L. trouwt 1682 met Catharyne van Meerwijk; werd burgemeester; † 1709. Zijn zoon Pieter † 1731. Van diens zoon Jan, geb. 1726 is geen verder berigt.

Van Maseyk. — Claes Jacobsz. † 1697. Zijn zoon Jan trouwt 1706 met Helena Schut. Diens zoon Nicolaas, met Wilhelmine Schaelkens. De laatste melding die van dit geslacht, dat vrij talrijk geweest is, hier voorkomt is in 1763 het huwelijk van Herman Nicolaasz. v. M., weduwenaar, met Isabella Bontekoe. Deze zijn naar Amsterdam vertrokken. Hun zoon was Willem Hendrik v. M., predikant te Bleiswijk † 1846.

Nootbaar, van Gouda. — Gijsbert Pietersz. N. trouwt 1684. Zijn zoon Pieter was raadsheer. Het geslacht bloeit hier nog, in de achtste generatie, is echter ook de eenigste oudhollandsche familie die hier nog bestaat. Vroeger zeer talrijk, is ze thans slechts zwak gerepresenteerd. Een aantal van hen zijn in de laatste jaren naar elders vertrokken, naar Samarang, Hamburg, Garding, Sleeswijk.

Olfers. — De naam komt voor op het Amsterdamsche adres. Fijke Arentsd. wordt lidmaat 1664. Maarten O. laat doopen 1683—88. Claes in 1732.

Ouwens, wordt hier ook Ovens, Oevens geschreven. — Zijn zekerlijk verwant met de broeders Johan Hendriksz. Ouwens, predikant te Gorinchem in 1632 en Christiaan, predt. te Arnhem. Waren hier zeer welgestelde burgers. Jan O. liet in 1654 doopen. Hendrik O. uit Gorinchem trouwde 1654 met Agneta van Sorgen. Hebben elk slechts éene dochter laten doopen, Catharina en Susanna. Deze trouwden, de eerste in 1669 met Gerard van Wilderen; de tweede met Reindert van Meerwijk, en in tweede huwelijk, 1680, met Dirk Pietersz. van Endich. Er is hier ook eene zeer vermogende mennoniten familie van dien naam geweest, van welke een raadsheer, een ander burgemeester geweest is. — Nicolaas, raadsheer in 1661 heeft echter tot de remonstranten behoord. Na 1680 geene melding meer.

Petus, van Naarden. — Johannes P. trouwt 1701 met Lucia van Wilderen. Over zijnen zoon Gerard zie boven, op van Wilderen. Hij trouwde, 1733, met Catharina van Calis. Zijne dochter Margaretha was gehuwd met den predikant Aegidius Bake.

Terwold, van Amsterdam. — Jan Esdresz. T. trouwt 1661 met Jannetje Dirksd. van Endich, ook te Amsterdam geboren. Sieuwert Esdresz T., liet in en na 1667 kinderen doopen. Na 1710 (doop) komt de naam niet meer voor.

Schenkhuizen. — Johan en Willem worden in 1693 en 1694 geconfirmeerd. De eerste trouwt in 1694 met Hester Leendertsd. van Loon. De laatste zijner 3 dochters, Agneta, gehuwd met raadsheer Pieter Gijsbertsz. Nootbaar, sterft 1774.

Storm, van Haarlem. — Daniel St. trouwt 1728 met Hester Schenkhuizen. Hunne dochter Hester trouwt in 1762 met Burgemeester George Alberts. Haar dood, in 1766 is de laatste vermelding.

Spin. — Christiaan Andries Sp., zoon van C. A. Spin, Scheepskapitein in dienst der O. I. Compagnie, trouwde 1791 met Elizabeth Nootbaar, Gijsbertsd. Hun zoon Christiaan Andersen Sp., geb. 1792, ging naar Holland en rigtte aldaar de bekende bloeijende boekdrukkerij op.

Vet. Lucas Pietersz. V. laat in 1662 een kind, zijne zonen Pieter en Jurriaan laten van 1690 tot 1698 verscheidene kinderen doopen. Claes en Annetje, kinderen van Jurriaan worden in 1706 en 7 geconfirmeerd.

Wit, van Schoonhoven. — Abraham Claesz. W. trouwt in 1678, laat van 1681 tot —96 kinderen doopen. De vrij talrijke familie is in vijf generatiën vertegenwoordigd. De laatste mannelijke afstammeling, Abraham, trouwde in 1785 en ging naar elders. Zijn vader Hendrik, gedeputeerd burger † 1805, zijn zusters Maartje en Hestor beide in 1814. — Eene andere duitsche familie Witt kwam hier in 1839 door huwelijk in de gemeente.

Volgen nu ten slotte die jongere familiën, die slechts eenen korten tijd hier gezeten geweest zijn. Kortheidshalve wijs ik met de letters: Dp., Tr. en Lmt. aan, dat de bedoelde persoon kind of kinderen heeft laten doopen, dat ze getrouwd, dat ze tot lidmaat aangenomen is.

Abraham. Daniel. Dp. 1734,35. Anna. Tr. 1762. Adams. Hendrik. Dp. 1678, † 1673 Geertrui. Tr. 1694. Allendorf. De naam komt op het Amsterdamsche adres voor. Joan Philip. Dp. 1717. Van Almonde. Jan. Lmt. 1672. Dp. 1674 † 1681. Barents. Elsje. Tr. 1695. Jan. Dp. 1731. Barent Tr. 1730. Beekman. Hendrik. Tr. 1703 en 1724. Dp. 1727. Binkes. Jacob. Lmt. 1725. Boejens. Jacob. Lmt. 1665. Van Buren. Neeltje. Lmt. 1684. Lijsbeth. Tr. 1689 beide dochters van Pieter v. B. Coenen (Koenen). Lucas, burgemeester, Lmt. 1689. Dp. 1691, 97. † 1707. Christoffel. Jan. Dp. 1686—1691. Draeks. Claes, Raadsheer. Lmt. 1708 † 1735. Hagelman, van Amsterdam; Bernard Otto. Tr. 1670. Dp. 1672. Van Helder. Hendrik. Zijne dochters trouwen 1670 — 75 — 81. Held. Frederik. Dp. 1684. Van Houten. Pieter Comijn. Dp. 1754,55. Hagen, komt voor op het Amsterd. adres. Jacob. Dp. 1662. Heerman. Emanuel. Dp. 1690. Haemstede. Ewout. Lmt. 1691. Helleman. Dirk Jacobsz. Lmt. 1356. Hoek. Pieter. Lmt. 1668. Hogewoning. Maria. Tr. 1731. Indorp. Jan. Dp. 1687. Kerk-

hoven. Dp. 1758 en 63. Klok. Dirk. Dp. 1709. Koot. Jan Jacob. Dp. 1754. Koppens. Karel. Dp. 1665,66. Kuiper. Hendrik. Dp. 1681. Kalkhout. Jan Christiaan. Lmt. 1684. Liunig. Andries. Raadsheer. Dp. 1671,76 † 1714. De Munnik. Jacob. Dp. 1709,—9. Niedorp. Jan. Dp. 1684. Obbes. Lolke. Dp. vijfmaal. 1698—1708. Oudt. Pieter Jansz. Tr. 1678. Maartje. Pietersd. Tr. 1717. Plemp. Adriaan Harmensz. Lmt. 1732. Tr. 1731 met Maria Hogewoning. Pijper. Jacob. Dp. 1686, 1705, gehuwd met Trijntje Houtsager. Van Renoy. Arien Cornelisz. Dp. 1670, 76, 78. Van Reenen. Margaretha. Lmt. 1706; gehuwd met Hendrik van Lottum. Van Rintelu. Gerrit. Stadssecretaris, hier geboren. Tr. 1714 met Johanna Nootbaar. Dp. 1714, 19. Schruidering. Christiaan. Dp. 1698,—99. Schrijver. Thomas. Twee dochters van hem bejaard gédoopt, 1733. Valentijn. Abraham. Dp. 1657,—64. Velthuizen. Jan. Dp. 1705, 1708. Lmt. 1711. Vinkenraa. Diderik. Dp. 1705. Christiaan. Lmt. 1744. Vogel. Pieter. 1733. Vogelaar. Jacob. Tr. 1759. Dp. 1760,—61. Vijfhuizen. Frederik. Dp. 1699.

Elf zijn er bij van wie geen ander berigt is, als dat ze éénmaal hier hebben laten doopen. Ik heb deze, naauwkeurigheidshalve, mede opgegeven, teeken echter daarbij aan, dat ze wel niet alle hier woonachtig zullen geweest zijn [1].

---

[1] In den beginne heb ik gemeend, dat ze alle hollandsche schippers mogen geweest zijn. Onze op de Oostzee varende friesche en groninger schippers hebben namelijk dikwijls hunne vrouwen bij zich. Kwamen deze op reis te bevallen, zoo plagten zij, althans wanneer de reis niet direct naar huis ging, voor Frederikstad aan te leggen en hier de nieuwgeborenen te laten doopen. Ik heb vroeger, voor dat de tol aan den Sond, dien zij nu meestal doorgaan, opgeheven was, meermalen bij zulke gelegenheid, ook wel op het schip zelf, gedoopt. Evenwel deze omstandigheid begon eerst na de opening van het Sleeswijk-Holsteinsche kanaal in 1784. Vóór dien tijd voeren ze, even als nu, door den Sond. En de weinige die tusschen Holland en hier of Tönningen voeren, konden ligt die drie of vier dagen wachten, namen zelfs, zóó digt aan haren tijd, hunne vrouwen niet mede.

Wat het lidmaatschap der gemeente aangaat, het kwam destijds veelmalen voor, dat van elders gekomene hier woonden en zich bij de gemeente aansloten, zonder zich nogthans formeel in dezelve te laten aanemen. Van

Hoe dit ook zij, 't zijn bijna 150 familien, waarvan minstens de helft voor goed hier gezeten geweest zijn. En die alle, op éène na, alle uitgestorven! Geene van allen heeft hier twee eeuwen uitgehouden. Ook in de vrouwelijke liniën weet ik geene andere afstammelingen van de hollanders aan te wijzen als van die éène. 't Is toch zonderling! Mogen er ook vele naar Holland teruggekeerd zijn (het verhuizen naar elders in Sleeswijk Holstein of Duitschland, thans veelvuldig, begon eerst in deze eeuw en heeft de oudere hollandsche familiën zeer weinig getroffen) zoo zijn toch zeer vele familiën hier bepaaldelijk uitgestorven. Zonderling. Welk eene menigte van hollandsche familienamen bestaan er nog in de Vereenigde Staten, bepaaldelijk in het voormalige nieuw Nederland, en nog meer in het Kaapland! Ook welk een aantal nog bestaande gerefugieerde familien zoo in ons Vaderland als elders waar ze zich nedergezet hebben! Waarom hier alle uitgestorven?

Ik heb naar de oorzaken van dit verschijnsel gevorscht. Of er naar evenredigheid van het zielental te weinig huwelijken gesloten zijn, kan ik niet bepalen, wijl beide mij te onvolledig bekend zijn. Maar wel heb ik gevonden dat de huwelijken hier, in de beide vorige eeuwen, in doorsnede niet de normale vruchtbaarheid hadden. Dan ook, dikwijls en voortdurend, eene meer dan normale sterfte van kinderen in verhouding tot het geheele aantal der begravenen. Bewijs van een zwak geslacht.

Ik geloof, dat ik iets tot opheldering kan bijbrengen. In den beginne trouwden de kolonisten altijd onder elkander, en nog in de tweede helft der vorige eeuw bleven althans de aanzienlijken 't liefst bij hunne gemeente. Om dit te doen in 't oog vallen heb ik opzettelijk vele der huwelijken aan-

daar dat dit karakter bij zoovelen ontbreekt. Ook de sterfgevallen zijn zekerlijk niet alle aangeteekend; volledige registers van dezelve beginnen eerst met het jaar 1763; de vroegere heb ik, met tamelijk veel moeite, uit andere oorkonden moeten extraheeren.

geteekend. Ze waren bijna alle aan elkander verwant. Voor de reproductie nu, en vooral voor de kracht der geslachten is dit, zoo als men weet, eene ongunstige verhouding. Thans is dit, sedert lang, geheel omgekeerd; een van wederzijds remonstrantsch huwelijk was tusschen 1809 en 1862 niet voorgekomen. Sinds zijn ook de verhoudingen van geboorte en sterfte de normale.

Er is nog iets. 't Is eene bekende waarneming, dat zwakkere volksstammen, wanneer zij in voortdurende aanraking met sterkere komen, afnemen en eindelijk verdwijnen. — 't Is mogelijk dat onze kolonisten minder robust geweest zijn, minder bestand tegen klimaat en levenswijs als de inboorlingen die zich nevens hen vestigden. Dit is echter een factor, die zich betwijfelen en betwisten, althans niet met zekerheid stellen laat. — Maar er was nog iets anders waarvan meer zekerheid is. Bij zulk afnemen en uitsterven van zwakkere volksstammen werkt ook eene morele oorzaak mede, de vermindering van levenslust en dien tengevolge ook van levenskracht. Daartoe nu was hier maar al te veel oorzaak. 't Was reeds spoedig gebleken, dat de groote verwachting met welke men de kolonie gesticht had, eene hersenschim was, dat zij moeite genoeg hebben zou om zich staande te houden. Vele, en daaronder ook van de aanzienlijksten, verlieten haar. — Daar kwam iets bij, dat nog dieper in den levenslust insneed. De eerste kolonisten bragten hier veel geld mede. Verreweg de meeste waren welgestelde, sommige rijke lieden. Dat geld hield geen stand, het smolt. Tegenover eenige, zoo als de Ploviers, die er boven op kwamen, gingen de meeste achteruit. Hoe snel, kan ik niet bepalen. Reeds van burgemeester Hendrik de Haen, eenen der eerste en aanzienlijkste aankomelingen vind ik bewijs, dat hij in groote decadentie gestorven is. In de laatste helft van de vorige eeuw was er van het oude familiënkapitaal niet veel meer overig. Zeer zeker heeft die omstandigheid invloed gehad op den levenslust. 't Is pijnlijk, achteruit te gaan; men leeft veel

minder gelukkig met 50 als men 100, dan met 25 als men 12 gehad heeft.

Welke van dezen achteruitgang de oorzaken geweest zijn, kan ik wel gissen. — Dat van de later aangekomenen, nog niet lang hier gevestigden, zoo vele weder heen gingen, is wel een bewijs, dat er niet veel te verdienen was, anders zouden ze wel gebleven zijn. — Verder is voor grootere kapitalen het voortdurend verblijf in kleinere steden doorgaans ongunstig. Dan bragten de Hollanders de hollandsche levenswijs mede en hebben die lang volgehouden. Maar die is, ten allen tijde, hoe zeer men ook de hollandsche spaarzaamheid roemen mag, kostbaarder geweest dan de duitsche. — Misschien heeft ook het bekleedèn van ambten invloed gehad. 't Is eene bekende ervaring, niet enkel in Holland, maar ook elders, o. a. in Frankfort a/M., waar het heette, dat de Lutherschen de eer, de gereformeerden het geld hadden, dat immuniteit van amten op den duur bevorderlijk is voor de gegoedheid der familiën. Dus ook wel het omgekeerde, althans daar waar op den duur, zoo als het geval hier was, de ambten op een betrekkelijk klein getal familiën geconcentreerd zijn.

Dan was ook hunne stelling, zoowel in het politieke als in het kerkelijke zeer onaangenaam, een voortdurende »struggle for life." De naijver, om geen sterker woord te gebruiken [1], de naijver der Lutherschen, die spoedig verreweg de meerderheid uitmaakten, tegen de »vreemde geprivilegieerden" begon al vroeg te werken; reeds omtrent 1665 had er hevige oppositie van de burgerij tegen den magistraat plaats, en begon de besnoeijing hunner voorregten. Even zoo in het kerkelijke. Welke de stemming tegen hen was, is o. a. te zien aan het geval met Dr. Kilianus van den Burch, ver-

[1] Een veel sterker effect spreekt, nog in deze eeuw, uit de verhandeling van K. L. Biernatzky, Die lutherische Kirche in Friedrichstadt, in Falcks Archiv für Geschichte u. s. w. der Herzogthümer Schl. Holst. u. Lauenb. 5ter Jahrg. 2tes Heft. 1847.

meld door Tideman, Biographische naamlijst, bl. 333 en uitvoeriger door Vollenhove a. w. bl. 39. In 't algemeen was, en is zelfs nog heden in het Noorden somtijds de stelling van eenen gereformeerde onder eene luthersche bevolking zeer gelijk aan die van eenen roomsch katholiek onder Grieken, van eenen protestant onder roomschen, en — van eenen sociniaan, destijds, onder hervormden.

Neemt men dit alles bij elkander, dan laat het zich wel begrijpen, dat er bij hen minder levenslust en levenskracht met de gevolgen van dien bestond. Wel is de invloed van zulke factoren oogenblikkelijk niet groot, maar waar zij, zoo als hier het geval was, aanhoudend werken, daar is een stam dien zij slechts een vierde van zijne kracht benemen, na verloop van vijf generatiën tot op één vierde deel vervallen.

Zoo men vraagt hoe het dan komt dat de gemeente, die men overigens wel van de kolonie onderscheiden moet, niet reeds uitgestorven is, zoo antwoord ik dat sedert lang alle of bijna alle huwelijken »gemengd" zijn, en de kinderen daaruit geboren alle tot de remonstrantsche gemeente gebragt worden, wijl bij de Lutherschen de kerk en schoollasten zeer hoog zijn, bij de Remonstranten, die goede gemeentefondsen bezitten, daarentegen geene. Alleen daardoor kan de gemeente aan het vele verhuizen van jonge lieden, die elders hun bestaan gaan zoeken, het hoofd bieden. 't Gevolg is, dat zij, behalve die éene oudhollandsche familie, die ik boven genoemd heb, geheel uit duitsche gereformeerden en hunne nakomelingen bestaat.

NASCHRIFT

OP HET OPSTEL OVER DE HISTORIE VAN HET LEVEN EN STERVEN VAN OLDENBARNEVELT.

(BLZ. 119 EN VLG.)

Sedert ik het genoemde opstel schreef, is mij nog een uitgaaf der Historie onder de oogen gekomen, die zoowel den Hoogleeraar Tydeman voorheen als mij later onbekend was gebleven. Het is een klein 8o. boek, dat tot de beide andere reeds beschrevene uitgaven in gelijk formaat, van 1669 en 1670, in nauw verband staat. De titel is dezelfde als die van de uitgaaf van 1669, maar met dit toevoegsel: »Den derden Druk, verbetert, van merckelijcke fouten gesuivert en vermeerdert met eenige schriften van Jan Vranken, laatst Wachtmeester tot Amersfoort en in zijn jonkheit Dienaar van sijn Edelheit tot sijne dood; noit te voren gedrukt. Tot Rotterdam, bij Jan Heindrikze, Anno 1670."

Derden druk noemt zich deze uitgaaf, als ware het boek van Naeranus van 1670 slechts een herdruk, een tweede druk, van dat hetwelk in 1669 bij Josua van der Straten te Amsterdam het licht had gezien. Wij weten uit mijn vorig opstel dat die voorstelling niet juist is. Maar de uitgaaf, die wij thans voor ons hebben, is werkelijk niet veel anders

dan een herhaling van die eerste bij van der Straten. Het schijnt zelfs, dat zij voor het grootste gedeelte, van blz. 145 tot blz. 608, uit de zelfde bladen bestaat, die voor die eerste uitgave afgedrukt, en sedert onverkocht in het magazijn van den boekdrukker berustten. Ik stel mij de toedracht der zaak dus voor.

Het boek, in 1670 door Naeranus uitgegeven, bevatte veel meer dan dat hetwelk in het vorig jaar bij van der Straten verschenen was, en maakte dat dit bijna niet verkocht werd. Daarom zocht van der Straten het onder een nieuwen titel en onder een andere uitgeversfirma, met eenige veranderingen en toevoegsels, als derden druk aan den man te brengen. Met dit doel neemt hij opzettelijk de waarschuwing van Naeranus tegen zijn eerste uitgaaf over, en wijst op diens voorbeeld daarin eenige fouten en gebreken aan, die hij door middel van verbeterbladen in deze nieuwe oplaag verhelpt; van andere, die hij onverbeterd moet laten, zwijgt hij natuurlijk. Aan het eind voegt hij, insgelijks naar het voorbeeld van Naeranus en uit diens boek, eenige brieven en bescheiden toe, blz. 611—'48, en wettigt zoo althans eenigermate de grootspraak van het nieuwe titelblad »verbeterd en vermeerderd"; ofschoon hij de daar toegezegde »schriften van Jan Vranken" niet geeft, zeker omdat zij te veel plaats beslaan en te veel kosten veroorzaken zouden. Op deze wijs alleen kan ik mij de groote overeenkomst tusschen de uitgaven bij van der Straten en bij Jan Hendrikze, om niet te zeggen haar gelijkheid, nevens haar verscheidenheid in andere gedeelten verklaren. Hoe dit zij, zoo veel is zeker, dat deze derde druk voor de geschiedenis van den Advokaat niets nieuws oplevert. Het resultaat, waartoe ik in mijn opstel gekomen was, dat namelijk slechts de eerste uitgaaf in 4°., van 1648, geschiedkundige waarde heeft, blijft dan ook onveranderd.

Over de lotgevallen van die eerste uitgaaf, eer zij nog de drukkerij van Naeranus verlaten had, zijn mij intusschen

nog eenige nieuwe bijzonderheden voorgekomen. Ik had, blz. 125, gezegd, dat er over het storen van den druk en het ophalen der reeds afgedrukte bladen niets te vinden was in de registers van burgemeesters en vroedschap van Rotterdam. Ik had er toen niet aan gedacht, dat de Staten van Holland zich met de zaak bemoeid konden hebben, en dat er misschien in hun resolutiën iets dienaangaande opgeteekend kon staan. Toen ik naderhand op dien inval kwam en aan het zoeken ging, mocht ik weldra ervaren dat mijn vermoeden juist was. Werkelijk geven de Resolutiën-Holland het gewenschte naricht. Ziehier de beide aanteekeningen, die ik er in ontdekte.

Saterdagh en Dinsdagh den 14n en 17n Martij (1648).

. . . .

Op de Missive van de Heeren Burgemeesteren ende Regeerders der stadt Rotterdam, gedateert den 13n dezer, houdende in effecte, dat in de druckerije van Jan Neranus, wonende in hare stadt, waren bevonden gedruckt te werden twee Tractaten, het eene geintituleert het Leven ende Sterven van Johan van Oldenbarnevelt, ende het ander Aenmerckingen op de Sententie van den selven; dat mede bekomen waren eenighe origineele Geschriften, daeruyt den voorsz druck is gedaen, sonder dat den autheur daervan bekent is.

Wijders dat meerghemelte Heeren van Rotterdam onlanghs in hare Stadt hebben gedaen doen seeckere Publicatie tegen het drucken ende divulgeren van alle fameuse ende seditieuse Geschriften, ende dat deselve bevinden dat de voorschr. Tractaten seer scherpelyck zijn inghestelt, nergens toe dienende als omme de ingesetenen van 't landt te beroeren; dat welghemelte Heeren hebben goedtgevonden tgundt voorseyt is aen Haer Ed. Groot Mog. te notificeeren, ten eynde deselve nae haer weysheyt ende discretie daerinne soodanigen ordre soude kunnen stellen, als deselve tot ruste ende

welstandt van de gemeene saecke sullen oordeelen te behooren.

Is na deliberatie goet gevonden, dat welgemelte Heeren van Rotterdam in de voorsz. saecke ende tegen de Persoonen aen deselve vast wesende sullen hebben te procedeeren in conformité van de Placaten soo van haer Ed. Groot Mog als van de locale ordonnantiën over hare Stadt ende Jurisdictie van dien geëmaneert, sulcks als deselve na exigentie van saken sullen bevinden te behooren.

Woensdagh 18 Maert.

. . . .

Op het gemoveerde van de Heeren van Rotterdam, is naer deliberatie goedt gevonden, dat door den Procureur Generael sullen worden opgehaelt alle de Exemplaren, die sullen konnen worden bekomen van de twee Tractaten of ghedeelten van dien, ghedruckt binnen de opgemelte Stadt van Rotterdam, soo roerende het Leven ende Sterven van Johan van Oldenbarnevelt, als mede aengaende de Opmerckingen op desselfs Sententie gestelt; ende onder andere uyt handen van den Heere van Brantwijck, alias Westerbaen, sullen worden gelicht de opgemelte Tractaten ofte sulcks als aengaende 't voorsz. subject onder den selven souden mogen wesen, ende dat meerghemelte Procureur Generael met den eersten haer Ed. Groot. Mog. rapport sal hebben te doen, wat bij hem in 't voorsz. werck te wege is gebracht of wat hem dienthalve is bejegent.

Het rapport van den Procureur Genenaal staat in de Resolutiën niet geboekt, en is denkelijk zelfs nooit bij de Staten ingediend. Althans in het Rijksarchief heb ik het te vergeefs gezocht; daar is trouwens ook de missive van de Heeren van Rotterdam, waarvan de Staten in hun resolutie gewagen, niet meer te vinden. Niet voor den tijd van Raadpensionaris De Witt begon men zorg te dragen voor het bewaren der bij de Staten ingekomen brieven; de bundels van dien aard

vangen eerst met het jaar 1654 aan. Voorheen schijnt men aan de stukken, als eens de resolutie genomen was, geen waarde te hebben gehecht. Uit het ontbreken van een rapport kan men dus nog niet opmaken, dat het ook niet uitgebracht zou zijn. Maar in dit geval is het om allerlei redenen waarschijnlijk, dat de Procureur Generaal niet gerapporteerd en zelfs geen ernstig onderzoek ingesteld zal hebben. Hij wist bij ervaring wat de Staten verlangden. De personen die de uitgaaf bezorgd hadden wenschten zij niet hard vervolgd te hebben, als maar het uitstrooien van het boek werd tegengegaan. Daartoe zijn zeker de noodige bevelen gegeven. Mij is wel niet gebleken dat van wege de Staten van Holland zulke bevelen zijn uitgegaan; maar van wege de Staten Generaal werd aan de magistraten in de Generaliteitsdistricten, bij voorbeeld aan drost en burgemeester van Bergen op Zoom, bij aanschrijving van 18 Mei 1648, gelast tegen het verkoopen van de Historie te waken. (Zie de Navorscher, XII, blz. 195). Dit alles heeft natuurlijk niet kunnen beletten, dat evenwel het boek in handen kwam van die velen in den lande, die het vurig begeerden.

Het merkwaardigste van de geheele zaak is wel de vermelding, in de resolutie van 18 Maart, van den Heer van Brantwijk, als min of meer bij de uitgaaf van het verboden boek betrokken. Daardoor wordt de gisssing, die ik in mijn opstel, blz. 165, waagde, — dat de brieven van Koningen en Princen aan den Advocaat van Holland gericht, die achter de Historie prijken, door de familie van den overledene aan den uitgever verstrekt zullen zijn, — niet slechts bevestigd maar op verrassende wijze verklaard. Het is de dichter Westerbaen, die de weduwe van des Advokaat's oudsten zoon, den onthoofden Heer van Groenevelt, getrouwd had, aan wien wij de mededeeling dezer stukken, uit het familiearchief afkomstig, te danken hebben. Zeker is bij het in beslag nemen der papieren op de drukkerij het een of ander ontdekt, dat hem als medeplichtig aan de uitgaaf deed kennen.

Dat zich zijn medewerking verder dan tot het leveren dier familiepapieren zou hebben uitgestrekt, dat hij in het uitgeven der Historie, of in het opstellen ervan de hand zou hebben gehad, acht ik niet waarschijnlijk. De Heeren van Rotterdam schijnen dit ook niet vermoed te hebben, want zij zeggen in hun missive aan de Staten, dat de auteur onbekend is. Anders, ik wil het niet ontveinzen, zijn er wel omstandigheden die de verdenking op Westerbaen kunnen vestigen. Wij zagen dat de schrijver der Historie een remonstrant schijnt geweest te zijn, en buiten 's lands in den winter van 1622 op 23 geschreven te hebben. Nu was Westerbaen remonstrant, en omstreeks dien tijd een poos buiten 's lands. Hij was namelijk bij den val van Oldenbarnevelt alumnus in het Collegium Theologicum te Leiden geweest en daaruit om zijn onrechtzinnigheid weggezonden; hij veranderde toen van vak, studeerde in de medicijnen en promoveerde te Caen. Zoo schrijft Uytenbogaert in een brief van 26 Juli 1625. (Werken van het Histor. Genootsch. XV, blz. 312—'3). Dat hij niet lang daarna de weduwe van den heer van Groenevelt huwde, tegen den zin van haar naaste vrienden, is bekend. Zijn gezindheid en omstandigheden komen dus met die van den auteur der Historie vrij wel overeen. Doch er is nog iets wat opmerking verdient. In de Historie wordt op blz. 258 een brief ingelascht, beschrijvende de terechtstelling van den Advokaat. Die brief is geschreven door een Hagenaar, die zich Pieter Hanneman noemt, »aan zijn cousin, Abraham van der Bruggen, studerende tot Leiden". Maar in het Album Studiosorum komt geen A. v. d. Bruggen voor: de namen schijnen dus verdicht. De gedachte rijst bij ons op, of soms Westerbaen zelf de student mag geweest zijn aan wien de brief gericht was; hij was Hagenaar van geboorte en zal daar wel een cousin hebben achtergelaten, die met hem correspondeerde. Ware die gissing juist, dan zou het veranderen van den naam bewijzen, dat de schrijver onbekend had willen blijven, en

zoo zouden wij ons ook niet behoeven te verwonderen, dat de uitgever, Roeland de Carpentier, om hem te believen den argwaan afleidde op »dien kloeken rechtsgeleerde Mr. Cornelis Bosch", die sedert jaren overleden was, en veilig beticht mocht worden.

Doch, zoo als ik zeide, voor als nog hecht ik aan die vermoedens niet veel. De Historie is te slecht geschreven en te onhandig samengesteld om ze aan iemand als Westerbaen, zij het dan ook op jeugdigen leeftijd, toe te wijzen. Ik blijf daarom veeleer gelooven, dat de schrijver een man van geringe beteekenis zal geweest zijn, en dat De Carpentier werkelijk zijn naam niet eens gekend heeft, toen hij de uitgaaf van het, hem toevallig in handen gekomen, boek voor Naeranus bezorgde.

R. F.

VERSLAG

VAN DE VOORNAAMSTE WERKEN OVER NEDERLANDSCHE GESCHIEDENIS, IN 1874, 75 EN 76 IN NEDERLAND VERSCHENEN.

DOOR

Dr. P. L. MULLER.

Algemeene Geschiedenis des Vaderlands van de vroegste tijden tot op heden, door Dr. J. P. Arend, voortgezet door Mr. O. van Rees, Dr. W. G. Brill, en Dr. J. van Vloten. Vierde Deel, Eerste Stuk. Leiden, P. van Santen. 1875 *volg.*

De groote onderneming, aangevangen met het doel, een werk te leveren, dat Wagenaar kon vervangen, is een nieuw tijdperk ingetreden, met een anderen uitgever en een anderen schrijver. Alleen formaat en letter zijn dezelfde gebleven, even als de platen. Maar de geest, waarin het werk wordt voortgezet, is een geheel andere geworden. Grooter contrast laat zich bijna niet denken dan tusschen de breedvoerige, om niet te zeggen wijdloopige, wijze van voorstelling van Prof. Brill, die aan de hand van resolutiën en verbalen vooral de buitenlandsche aangelegenheden op den voorgrond bracht, en het verhaal van den tegenwoordigen schrijver, die er bovenal op uit is door aanhalingen uit pamphletten en verzen een beeld te geven van den tijd en van den toen heerschenden geest, voornamelijk ten opzichte van den binnenlandschen partijkamp.

Zooals het daar ligt, geven de lijvige deelen van »Arend" den indruk eener zeer uitgebreide, maar ook zeer ongelijk-

soortige verzameling. Eerst het ouderwetsche, kroniekmatige verhaal van den ontwerper, die, bij alle belezenheid, toch geen geschiedvorscher was in den hoogeren zin, en dien 't veel aan kritiek ontbrak, die daarenboven schreef, vóór dat door bronnenstudie de geschiedenis van ons land eene geheel andere gestalte had gekregen; daarop de met die ontdekkingen meer rekening houdende voorstelling van Mr. van Rees; dan de grondige maar al te breedvoerige en in bijzonderheden zich verdiepende van Dr. Brill, en nu eindelijk de eigenaardige, levendige, met verzen en pamphletuittreksels doorspekte van Dr. van Vloten; zeker vier bijzonder verschillende manieren om geschiedenis te schrijven, en dan alles in één werk vereenigd! Met dat al 't is niet verkeerd, dat aan het groote publiek een dergelijk uitgebreid geschiedverhaal worde gegeven. Moge het den nieuwen schrijver gelukken de klippen te vermijden, die het werk zijner voorgangers soms zoo moeilijk te lezen maken, zonder daarbij op andere te vervallen!

Algemeene Geschiedenis des Nederlandschen volks van de vroegste tijden tot op onze dagen door Dr. W. J. F. Nuijens. Deel 6—9. *Amsterdam, C. L. Van Langenhuijsen*, 1874—76.

Op dezelfde wijze, waarop hij is begonnen, zet Dr. Nuijens zijn omvangrijk werk voort, thans hem in vele opzichten licht gemaakt, door dat hij het tijdvak der Nederlandsche revolutie heeft bereikt, dat door hem reeds zoo ijverig bewerkt is. Het Bestand is op dit oogenblik de grens van zijn arbeid, die zich door dezelfde eigenschappen blijft onderscheiden, welke hem in sommige opzichten zoo gunstig doen afsteken bij andere dergelijke boeken, maar natuurlijk tevens ook door die eigenaardige opvatting, welke hem alleen voor een bepaald gedeelte van het lezend publiek aangenaam maken.

Histoire des Provinces Unies des Pays Bas, depuis le parfait establissement de cet estat par la paix de Munster, par M. Abraham de Wicquefort, conseiller et Resident de L. A. S. les Princes de Brunswic Lunebourg. Publiée au nom de la Societé d'Histoire à Utrecht par C. A. Chais van Buren, docteur en droit. Tome IV, Amsterdam, Frédéric Muller, 1874.

Eindelijk, na eene tusschenpoos van acht jaar, is het groote plan van het Historisch Genootschap ten einde toe ten uitvoer gelegd, en de Histoire des Provinces Unies van Wicquefort compleet verschenen.

Het laatste deel bevat minder dan men verwachtte. Langen tijd verkeerde men in de meening, dat Wicquefort 32 boeken had geschreven, en 't blijkt nu, dat er in werkelijkheid maar 25 zijn, waarvan de laatste zeer onvolkomene fragmenten, zooals duidelijk blijkt, zoowel uit de onnauwkeurigheid en slordigheid van stijl, als uit den weinigen samenhang. Het 25ste boek heet negenentwintigste, en 't komt mij niet onwaarschijnlijk voor, dat het vier- en vijfentwintigste eigenlijk maar samengevatte ontwerpen en fragmenten zijn van de boeken 24—32, welke W. nog had willen ondernemen en waarvan de vijf eerste den oorlog tot de bijeenkomst van het Nijmeegsche congres, de vier laatste de daar gevoerde onderhandelingen tot onderwerp hadden moeten hebben.

Thans bevat het vierentwintigste slechts eene den Prins zeer vijandige beschrijving van de aanbieding der souvereiniteit door Gelderland en van de gevangenis en het proces van den schrijver. Men zal begrijpen hoe beide er uitzien. En verder nog het een en ander over het Nijmeegsche congres, welks samenkomen het voornaamste onderwerp van het negenentwintigste uitmaakt; verder wordt in 't laatst nog met een kort woord van den oorlog in de Middellandsche zee melding gemaakt, terwijl het midden in de beschrijving van den zeeslag in de haven van Palermo afbreekt. 't Zijn kenlijk afzonderlijke fragmenten, sommige reeds eenigs-

zins uitgewerkt, andere niet, die in een boek samengevat zijn. De vroeger evenzeer volstrekt onbekende boeken 21—22 zijn meer afgewerkt, maar ook hier staan tusschen den tekst korte noten, blijkbaar bestemd om uitgewerkt en dan ingeschoven te worden. In gehalte staan die boeken zeer achter bij de vroegere: ieder weet hoe bitter Wicquefort de Prinsgezinden en bovenal den Raadpensionaris Fagel haatte, en 't verhaal is daar dan ook geheel mede in overeenstemming. Blijkbaar was hij zichzelven kwalijk meester, als hij over Fagel spreken moest; hij beschuldigt dezen van allerlei dingen, zelfs van zulke, welker onwaarheid terstond in 't oog valt; geheel en al op de wijze der pamphletschrijvers dier dagen. En veel nieuws bevatten die laatste boeken niet. Wicquefort was hier verstoken van de bronnen, welke hem vroeger door de regeering verschaft werden, en de onderwerpen waren niet meer zulke, waarin hij uitmuntte, behalve het Keulsche congres. Van de gewichtige diplomatische werkzaamheid van Lisola, van Amerongen en van anderen, welke door het publiceeren en bewerken van uit verschillende archieven afkomstige bronnen bekend is geworden, was hij niet op de hoogte.

Beter zijn de boeken 17—20, die, hoewel niet altijd zoo goed afgewerkt als vooral de eerste twaalf, toch met de voorgaande overeenkomen in stijl en wijze van behandeling.

't Was in dit verslag de plaats niet om een breedvoerig overzicht te geven van den inhoud en de strekking van de nu voor het eerst uitgegeven gedeelten van Wicquefort. Zonder twijfel verdienen zij meer dan deze korte vermelding. Want hoewel bij den tegenwoordigen stand der historische wetenschap, nadat zooveel uit archieven aan 't licht is gebracht, wat vroeger geheel duister was, het belang van deze uitgave ontegenzeglijk veel geringer is, dan vroeger het geval zou zijn geweest, is toch de geschiedenis van Wicquefort een allerbelangrijkst boek, vrij van vele fouten, die de historiographie dier dagen aankleven, en voor een goed ge-

deelte berustende op officiëele bronnen en geschreven met eene zaakkennis, zooals geen zijner navolgers bezat. Met zijne opvatting zal men altijd rekening moeten houden, meer dan bij een zoo eerlijk man als Wagenaar; maar met dat al bevat het een schat van dingen, die men nergens zoo bijeenvindt. Het Historisch Genootschap heeft door deze compleete uitgave, die zeker niet in alle opzichten een model mag heeten, aanspraak verworven op den blijvenden dank van allen, die de geschiedenis van Nederland in de zeventiende eeuw tot een onderwerp van studie maken.

Neerlands Heldendaden te Land van de vroegste tijden af tot op onze dagen. Door J. Bosscha, Lid der Koninklijke Akademie van Wetenschappen. Herziene en Verbeterde Uitgaaf. Vier Deelen. Leeuwarden, Hugo Suringar, 1870—1875.

Meer dan gewoonlijk eene nieuwe uitgave verdient deze, dat er hier, zij 't ook slechts met een kort woord, melding van wordt gemaakt. De hoogleeraar Bosscha toch, heeft zich in de laatste jaren van zijn werkzaam leven de niet geringe moeite getroost, zijn groot werk geheel te herzien en aan te vullen met al wat er in de laatste twintig jaren over de krijgsgeschiedenis van Nederland is geschreven. Al is daardoor Neerlands Heldendaden te Land nog niet eene evenknie geworden van de Jonges »Zeewezen", wat zeker zeer gewenscht zou zijn, veel heeft het werk gewonnen. Slechts zeer enkele gedeelten zijn niet omgewerkt, sommige daarentegen zijn geheel veranderd; 't geheele boek kan als nieuw beschouwd worden. Waar 't met het plan van zijn, de heldendaden van het voorgeslacht, niet de militaire geschiedenis van Nederland, op den voorgrond stellend werk kon overeengebracht worden, is ook een meer wetenschappelijke tint aan 't geheel gegeven, 't verhaal eenvoudiger en minder pompeus en rhetorisch gemaakt. Wij zouden te veel in bijzonderheden moeten treden, wilden wij ook maar alleen

de groote verbeteringen aangeven. Maar een woord van hulde aan den ontslapene, die op zijne hooge jaren zulk een zwaren en niet altijd aangenamen arbeid volbracht, zonder toe te geven aan voorliefde voor menig vroeger opgevatte meening, die thans als eene verkeerde moest verworpen worden, mag hier niet ontbreken. Te minder, omdat veel meer dan de eerste de nieuwe uitgave van Neerlands Heldendaden te Land, een wetenschappelijk geschiedwerk is.

De Nederlandsche Zeemagt in hare verschillende tijdperken geschetst, door J. J. Backer Dirksz, leeraar aan het Koninklijk Instituut te Willemsoord. Vierde stuk. Van den val der oude republiek in 1795 *tot den tegenwoordigen tijd. Nieuwediep, J. C. de Buisonjé.*

Wij vermelden het geheel gereed komen van dit verdienstelijke werk alleen om der volledigheid wil. Grootendeels beweegt het zich op een terrein, vreemd aan deze Bijdragen, in dit deel daarenboven grootendeels in een nog niet lang verleden. Maar wij willen er toch gaarne melding van maken als van eene belangrijke bijdrage tot onze krijgsgeschiedenis te water, voor ieder Nederlander zonder twijfel een onderwerp, waar hij gaarne iets over leest.

En daarom heeft, naast het omvangrijke werk van de Jonge, dit kleinere, maar het in enkele opzichten weder aanvullende werk van den heer Backer Dirksz., aanspraak op eene eervolle vermelding. In staat gesteld om eene groote menigte officiëele bescheiden en andere stukken te gebruiken, is hij in zijn verhaal een betrouwbare gids, die zich evenzeer op het veld der organisatie en administratie beweegt als op dat van gevechten. Die histoire bataille wil, zoekt hier te vergeefs, maar niet hij, die eene wetenschappelijke, voor ieder begrijpelijke en toch met veel zaakkennis geschrevene geschiedenis van de Nederlandsche Zeemacht wenscht.

Bijdragen tot eene geschiedenis der Bataven, door H. D. J. van Schevichaven. Leiden, E. J. Brill. 1875.

Het resultaat van zeer vlijtige studie omtrent een in den laatsten tijd hier te lande weinig besproken onderwerp, waaraan eene schetskaart van het tooneel van den oorlog van Civilis en een facsimile van de voorstelling, op Peutingers reiskaart van het eiland der Bataven gegeven, toegevoegd is.

't Zijn losse hoofdstukken, geput uit eene ernstige studie der oude schrijvers en der opschriften. Eerst over de Bataven en hun eiland, en de Canninefaten, vooral op de aardrijkskunde betrekking hebbende. Dan over de Bataafsche en Canninefaatsche hulptroepen in het Romeinsche leger, meestal uit opschriften en uit mededeelingen van militaire schrijvers geput.

Vervolgens Geschiedkundige Tijdstippen, een chronologisch overzicht van wat er met eenige zekerheid van de geschiedenis der Bataven te vinden is, en een breedvoerig, meestal Tacitus volgend opstel over den opstand van Civilis. Daarenboven nog eenige kleinere: over de Bataafsche Laeti, over de legioenen, die in den oorlog genoemd worden, over de volksnamen, die hier voorkomen, en aanteekeningen en ophelderingen. Het boek maakt terecht geen aanspraak op den naam van eene geschiedenis der Bataven, een werk, dat zeker zeer te wenschen zou zijn, daar op 't gebied van Germaansche geographie en ethnographie, vooral door middel der taalkunde, zooveel nieuws aan den dag is gebracht, dat de oude voorstellingen niet meer gangbaar mogen blijven. Dit werk rust veelal nog op den ouden grondslag: bijna alleen oude schrijvers en inscripties schijnen gebruikt te zijn, terwijl er toch in Duitschland nog al wat verschenen is, dat bij studiën als de onderhavige niet had moeten worden verwaarloosd.

Oorkondenboek der Graafschappen Gelre en Zutfen tot op den slag van Woeringen, 5 *Juni* 1288, *door Mr. L. A. J. W. baron Sloet, oud Griffier der Staten van Gelderland. Derde gedeelte.* 1278—1288. *Bijvoegsels en Registers. 's Gravenhage, Martinus Nijhoff*, 1875.

Spoediger dan men verwacht had, is het Oorkondenboek van Gelderland gereed gekomen; de tiental jaren, die nog bewerkt moesten worden, leverden ongeveer een honderd en vijftig oorkonden, en dat is naar verhouding van de vroegere jaren niet zoo bijzonder veel, vooral in vergelijking met het Hollandsch Oorkondenboek, waar juist de tweede helft der 13de eeuw veel meer levert dan alle vroegere eeuwen samen. Zooals wel bij ieder Oorkondenboek zal gebeuren, werden nog een aantal stukken ontdekt, toen de druk reeds te ver gevorderd was, om ze in te schuiven; in de Bijvoegsels zijn zij bijeengebracht, dusdanig echter, dat zij afzonderlijk losgesneden en op hunne plaats ingevoegd kunnen worden. Twee met veel zorg bewerkte registers van plaats- en persoonsnamen besluiten het geheel. Gaarne brengen wij hier een woord van dank en hulde aan den geleerden bewerker, die zich zulk eene groote verdienste jegens onze geschiedvorsching heeft verworven en ons in 't bezit heeft gesteld van eene volgens de eischen der moderne wetenschap ingerichte volledige (zoover bij dergelijke verzamelingen dit woord veroorloofd is) reeks van oorkonden over de geschiedenis van Gelderland. Weinige landen zijn zoo gelukkig, dat hun dat te beurt valt, zoo kort nadat men hunne geschiedenis ernstig is gaan bewerken.

Gedenkwaardigheden uit de Geschiedenis van Gelderland door onuitgegevene oorkonden opgehelderd en bevestigd, door Mr. Is. An. Nijhoff, Archivaris van Gelderland. Zesde deel, derde stuk. Karel van Egmond, Hertog van Gelre, graaf van Zutphen (1529—1538), *uitgegeven onder toezicht en met eene inleiding van Mr. L. Ed. Lenting. Te 's Gravenhage, bij Martinus Nijhoff*, 1875.

De stichter van dit tijdschrift had het niet mogen beleven zijn hoofdwerk ten einde te brengen. Wel had hij alle oorkonden reeds bij elkander gebracht, die hij ter uitgave bestemde, maar ze verder te bewerken, werd hem door den dood belet. Zijn zoon en opvolger zette wel het werk voort, maar ook hij overleed, eer hij den arbeid, waar de naam zijns vaders zoo onafscheidelijk aan is verbonden, ten einde kon brengen. Die taak is thans overgenomen door den heer Lenting, die niet alleen de uitgave der oorkonden bezorgd heeft, maar er ook de inleiding voor geschreven, ongeveer op dezelfde wijze, waarop dat bij de vroegere deelen geschiedde. Dit deel omvat de negen laatste regeeringsjaren van Hertog Karel, toegelicht door omtrent 400 origineele stukken. Voor een groot gedeelte geen oorkonden meer in den gewonen zin, maar brieven, die, de een min, de ander meer, een officieel karakter hebben. In den tijd waar dit deel overloopt, is 't moeilijk te scheiden, wat oorkonde en wat brief is, en 't is misschien het beste in dit geval ze, zooals hier, door elkander uit te geven. Alleen de ongedrukte en tevens door hun inhoud belangrijke stukken zijn afgedrukt, de andere moeten zich met eene bloote vermelding vergenoegen.

Drie registers van plaatsen, personen en verouderde spreekwijzen, de laatste in een Geldersch Oorkondenboek ten zeerste noodig, gedeeltelijk nog van de hand der beide Heeren Nijhoff, gedeeltelijk van den heer Lenting afkomstig, besluiten dit deel, door welks uitgave geen onbelangrijke

dienst aan de Nederlandsche geschiedenis gedaan en eene rechtmatige hulde aan den ontslapen ontwerper en bouwmeester van het werk is gebracht.

Het Dijk- en Molenbestuur in Hollands Noorderkwartier onder de grafelijke regeering en gedurende de Republiek, door Mr. G. de Vries Az., Oud Minister van Justitie, Lid van de Tweede Kamer der Staten Generaal. Uitgegeven door de Koninklijke Academie van Wetenschappen te Amsterdam. Amsterdam, C. G. van der Post, 1876.

Er is bijna geen onderwerp te bedenken, waarvan de kennis over 't algemeen onder de beoefenaars onzer geschiedenis geringer is, en dat toch, voor 't recht verstand van oneindig veel, zeker zoo dringend noodig had gekend te worden, dan dat, waarvan een gedeelte hier behandeld is. En behandeld op eene zoo uitvoerige, afdoende wijze, dat de dikke kwartijn (waarom behoudt de Academie dat onbehaaglijk en ongemakkelijk formaat?) eene bron worden zal voor de geschiedenis van bestuur en administratie in Nederland vóór 1795.

Daarbij komt hier nog een meer actueel belang; de waterstaat van den tegenwoordigen tijd is in de plaats getreden van vroegere besturen, terwijl die in de polders eigenlijk nog steeds dezelfde gebleven zijn, al is er ook eenheid en beter oppertoezicht. Want hoezeer ook de dijkbesturen der verschillende waterschappen op zich zelve stonden, het opperbeheer behoorde ook vroeger steeds aan de Hooge Overheid, welke, zoo de lagere overheden niet in staat waren, de aan hare zorgen toevertrouwde waterbelangen te behartigen, die zelve ter hand nam.

De heer de Vries heeft zijn arbeid bepaald tot het Noorderkwartier, dat een geheel op zich zelf staand waterschapsstelsel uitmaakte en welks vier deelen, Kennemerland, Waterland en Zeevang, Westfriesland en de Eilanden, vrij wel

overeenkwamen met de vier kavels, Duinkavel, Waterland, Westfriesland en Eilanden, waarin het, met het oog op den waterstaat, verdeeld was. In iederen kavel was een afzonderlijk en eigenaardig stelsel van water- en dijkbestuur, dat op zich zelf stond en dat evenzeer verschilde van dat zijner buren als het van die in het overige Holland onderscheiden was. Terwijl de aanvang der Republiek een rustpunt biedt in de staatkundige geschiedenis, valt daarmede ongeveer de oprichting van het nieuwe heemraadschap der Uitwaterende sluizen in Kennemerland en Westfriesland samen, die als 't ware het eerste tijdperk der waterstaatsgeschiedenis van 't kwartier afsluit, dat daardoor eenigermate een geheel werd, afgescheiden in belangen en vormen van de overige deelen van het gewest. De heer de Vries heeft dus daarnaar zijn werk in twee afdeelingen kunnen splitsen, en de onder de Republiek eene geheel andere loop nemende geschiedenis van dit bestuur afzonderlijk en ook weder anders behandeld. Zeer nauwkeurige registers van gebruikte stukken, van personen en zaken besluiten het werk.

De rekeningen der Grafelijkheid van Holland onder het Henegouwsche Huis, uitgegeven door Dr. H. G. Hamaker. Eerste en Tweede Deel. (Werken van het Historisch Genootschap, gevestigd te Utrecht. Nieuwe Serie, No. 21 *en* 24. *Utrecht, Kemink en Zoon.* 1875 *en* 76.

Naast oorkonden zeker geen beter, zuiverder en meer opleverende bron voor de geschiedenis der Middeleeuwen dan de rekeningen. 't Is niet te zeggen wat omtrent sociale toestanden, omtrent het detail van bestuur, maatschappelijk leven, geographie en topographie daaruit kan worden te voorschijn gehaald, daargelaten nog de anders bijna geheel ontbrekende opgaven omtrent de waarde der dingen. En ook voor het vaststellen van feiten en data zijn zij van onbegrijpelijk belang. Niet bestemd voor uitgave, hebben

zij alleen dan gevaar vervalscht te zijn, als de rekeningdoende bij vergissing of met opzet verkeerd boekte, en zelfs dan doet dat betrekkelijk niet af tot het historisch beeld, dat zij geven. Met een woord van oprechten dank begroeten wij dan ook den arbeid van den heer Hamaker, die in deze deelen de rentmeesters rekeningen van 1308 tot 1346 uitgeeft. Helaas, niet dan zeer onvolledig. De oudste rekening, die bewaard is geleven, van 1308, betreft alleen Amstelland. Dan volgt die van Noord-Holland van 1337 en vervolgens die van Zuid-Holland van 1331. Dus over het belangrijk tijdvak van 23 jaren slechts drie rekeningen van drie kwartieren. Daarbij kan men nog voegen eene Verklaring van 'sGraven Renten in Noord Holland, voor het jaar 1334, naar een oud handschrift, vroeger te Leiden bewaard en thans nevens de Rekeningen op 's Rijks Archief. De laatste jaren van Graaf Willem IV zijn echter die, welke 't meest opleven.

Over Amstelland, Waterland en Zeevang zijn er vijf aaneensluitende rekeningen van 1343 tot 46 van Hr. Florens van den Bouchorst; over Zuid Holland eene van 1343; over Noord Holland twee, van 1343 en 44, van Gheret Heynenzoon; over Kennemerland en Vriesland drie, van 1343, 44 en 45; de laatstgenoemde zoo omvangrijk, dat, hoewel Dr. Hamaker veel heeft weggelaten wat meer dan eens vermeld werd, zij toch de ruim 550 bladzijden van het tweede deel vullen. In 't laatste worden ons inleiding en woordenlijst beloofd, wij hopen te samen met een of meer registers, bij werken van dezen aard onontbeerlijke hulpmiddelen.

Enqueste ende Informatie upt stuck van der Reductie ende Reformatie van der schiltaelen voertijts getaxeerd ende gestelt geweest over de landen van Hollant ende Vriesland gedaen in den jare MCCCXCIIII. Uitgegeven van wege de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde. Leiden, E. J. Brill, 1876.

Door de zorgen van Prof. R. Fruin is het Handschrift der Informatie van 1494 of 96, (dit is, men leze de Inleiding, hoe vreemd 't ook klinken moge, volstrekt niet uit te maken) dat in het Gemeente-Archief van Rotterdam berust, uitgegeven en zijn wij in staat gesteld den maatschappelijken toestand van Holland in de jaren 1494 en 1514 tot in bijzonderheden met elkander te vergelijken. Het stuk, hoewel kleiner dan dat van 1514, vooreerst doordat Dordrecht en Zuid-Holland, in de toenmalige beteekenis, er aan ontbreken, ten tweede omdat de opgaven meestal korter zijn, is geheel van dezelfde inrichting, zoodat de uitgever in zijne inleiding zoowel als in zijne verklarende woordenlijst er maar weinig behoefde bij te voegen. Daarentegen heeft hij nu eenige bijvoegselen voor de vorige kunnen geven, nl. den omslag van 60000 £ over Holland in 1518 en eene informatie uit het jaar 1565 over de stad den Briel en het land van Voorne, die in de beide informatien van 1494 en 1514 niet opgenomen zijn, naar een afschrift in het Brielsche Archief berustende. Deze laatste informatie had het gevolg, dat het zeer verarmde land een brief van gratie van den Koning kreeg, waarbij zijne contributie op den 30sten penning, dus $3\frac{1}{3}$ percent, van alle leden over Holland en Westfriesland werd bepaald, en het vrijstelling ontving van alle verdere lasten, alles voor de 12 eerstkomende jaren.

Hoewel wij, daar deze informatie zooveel later is en het land van Voorne kenlijk achteruit was gegaan, 't niet absoluut met het overige Holland kunnen vergelijken, zijn wij toch in staat gesteld het globaal te doen en dus omtrent de

statistiek van Holland onder het Oostenrijksche huis thans zoo goed ingelicht als met de gebrekkige hulpmiddelen maar eenigermate mogelijk is.

Het Klooster te Windesheim en zijn invloed, door Dr. J. G. R. Acquoy. Uitgegeven door het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen. 1e *en* 2e *deel. Utrecht, Gebr. van der Post,* 1875.

Alhoewel nog een derde deel met bijlagen, bijvoegsels en aanhangsels gewacht wordt, mag in dit verslag niet verzuimd worden dit allerbelangrijkst werk op het gebied van de geschiedenis van kerk en beschaving te vermelden. Want het bevat eene bijdrage tot de kennis van het geestesleven in Nederland in eene zijner merkwaardigste uitingen, waardoor het meer dan anders in die dagen invloed uitoefende op de overige wereld. Windesheim, de zetel der »moderne devotie," de moeder tevens van een talrijken kring van kloosters, die alle bovenal verbetering op zedelijk gebied zich ten doel stelden, was eene der twee stichtingen van Gerrit de Groot, zooals volgens Dr. Acquoy den naam van den grooten Deventerschen godsdienstleeraar moet geschreven worden. Want al nam hij zelf er geen deel aan, ja, al had de stichting eerst na zijn dood plaats, zonder dat zij ook maar ooit door hem beoogd was, 't was eene zaak, die evenzeer zijn geesteskind was als de Broederschap des Gemeenen Levens. Zonder zijn leven en leer te kennen is 't onmogelijk ook een recht begrip te krijgen van den geest, waarin te Windesheim en in de Windesheimsche congregatie in den goeden tijd geleefd en gewerkt werd, op eene wijze, na verwant aan die, welke in de Fraterhuizen werd gevolgd, en die haar edelste vrucht droeg in het stichtelijk boek bij uitnemendheid, de Imitatio Christi van Thomas à Kempis, welke zelfs door Dr. Acquoy in zekeren zin meer aan de geheele Windesheimsche broe-

derschap wordt toegeschreven dan aan den geleerden en vromen Thomas alleen.

Deze zeer eigenaardige beweging op zedelijk gebied, wel eene vrucht van den geest des tijds, een deel van de algemeene beweging des geestes in de laatste helft der Middeleeuwen, draagt het kenmerk van haren Nederlandschen oorsprong overal ten toon, zoowel in het uitwendige, in den vorm en de inrichting van de broederschap en kloostervereeniging, als in haar rustig, mystiek-praktisch, zou men hier kunnen zeggen zonder contradictio in terminis, karakter. Voor de geschiedenis der beschaving, van het zedelijk leven, maakt zij het aandeel uit, dat Nederland toekomt in de vorming der Europeesche maatschappij. Van daar het groote gewicht, dat aan een goed Nederlandsch boek hierover moet gehecht worden, van daar ook, dat wij er zoo lang bij zijn stil blijven staan.

Wat den inhoud betreft, kunnen wij kort zijn. Na eene inleiding, over den toestand op 't gebied van staatkunde, kerk en beschaving, waaronder de stichting tot stand kwam, behandelt Dr. Acquoy eerst Gerrit de Groot en de beide stichtingen, waartoe hij aanleiding gaf, dan het kloostergebouw en zijne geschiedenis, dan de bewoners van het kloostergebouw naar het uit- en inwendige, eindelijk eenige bewoners, die als vertegenwoordigers van het leven aldaar kunnen gelden. Hieronder vooral Johan Vos, den grooten prior, het beeld van gezonde vroomheid even als Arnold van Calcar, daartegenover Keynkamp, den angstvalligen devoot, Gerrit Delft van Naaldwijk en Hendrik Mande, den ecstaticus en visionaris, Gerlacus Petersz, als stichtelijk schrijver bijna een evenknie van Thomas van Kempen, Schutken, den methodist, Busch, den grooten kloosterhervormer, den schrijver van het Chronicon Windesemense. Eene algemeene beschouwing over de moderne devotie sluit het eerste deel. Het tweede behandelt eerst de kloostervereeniging, het zoogenaamde Windesheimsche kapittel, dat eenige eeuwen lang in België, Duitschland

en Nederland tal van kloosters omvatte, en den invloed van het klooster en de vereeniging op de beschaving, voornamelijk op de zedelijke beschaving. Want ook voor de letterkunde zijn beide niet zonder gewicht, hoewel de kloosterhervorming, hun door het concilie van Basel opgedragen, hun grootste werk is geweest.

Wij kunnen niet eindigen zonder een woord van hulde aan de uitgebreide belezenheid en studie, aan den echt wetenschappelijken zin, aan de groote onpartijdigheid, bij een protestant zoo moeilijk, als het een zuiver katholieke zaak betreft, waarmede dit werk is geschreven, dat zoo veel geeft ter uitbreiding onzer kennis van het geestelijk leven in Nederland.

De Kloostervereeniging van Windesheim, eene filiaalstichting van de Broeders van het gemeene leven. Kerkhistorische studie door J. C. van Slee, predikant te Oostzaan. Leiden, A. W. Sijthoff. 1874.

Hetzelfde onderwerp als dat van het vorige werk, maar anders opgevat en anders behandeld, treffen wij hier aan. Terwijl Dr. Acquoy zich meer uitsluitend tot het moederklooster bepaalt, treedt bij den heer van Slee de vereeniging op den voorgrond. Na een kort overzicht der orde der Reguliere Kanunnikken en een verhaal omtrent de stichting van het klooster, wordt in een hoofdstuk, dat ongeveer de helft van het geheele werk beslaat, de geschiedenis der kloosters behandeld, welke de Windesheimsche congregatie in Nederland uitmaakten; terwijl Dr. Acquoy deze wel bespreekt, maar alle te gelijk, handelt de heer van Slee over elk klooster in 't bijzonder, meest in een paar bladzijden.

De kloosters der Windesheimsche congregatie in België, met name het kapittel van Groenendaal, en in Duitschland, dat van Neus, en dan de overige onder Windesheimsche visitatie staande, sluiten de eerste afdeeling.

De tweede behandelt de inwendige inrichting der congregatie, hare betrekking tot de Broeders van 't gemeene leven, tot de geestelijkheid en de landsheeren en de andere kloosterorden, eindelijk tot wetenschap, godsdienst en zedelijkheid.

Dit laatste is hier veel korter en minder diep in 't onderwerp doordringend behandeld, dan door Dr. Acquoy is gedaan. Wel komen beide schrijvers ongeveer tot dezelfde slotsom, wel is, en hoe kon het ook anders, daar beide zulk eene ernstige studie van het onderwerp hebben gemaakt, de meening van beide omtrent de congregatie, haar werkkring en haar nut dezelfde, wel stellen beide het reformatorisch maar tevens streng katholiek standpunt der orde op den voorgrond, maar wat bij den een hoofdzaak is, wordt bij den ander nevenzaak en omgekeerd. In zooverre kunnen, hoewel zij beide hetzelfde onderwerp behandelen, beide boeken nevens elkander geplaatst worden, want op vele punten vullen zij elkander aan. 't Kan echter niet ontkend worden, dat het werk van den heer van Slee, van hoeveel belezenheid en studie 't ook de blijken draagt, minder dan dat van den heer Acquoy het onderwerp heeft uitgeput. Toch blijft 't er eene zeer te waardeeren bijdrage toe.

Index op de Keur- en Gebodregisters van de stad Haarlem van 1490—1494. *Aangevuld tot* 1755. *Uitgegeven door Mr. A. J. Enschedé, Rijksadviseur, Bibliothecaris en Archivaris van de stad Haarlem. 's Gravenhage, Martinus Nijhoff*, 1875.

De keuren en Ordonnantiën van Haarlem werden in 1755 in druk uitgegeven door eene daartoe door de Burgemeesters benoemde commissie. 't Waren echter alleen die, welke toen nog van kracht waren. Het oude register van Keuren en Geboden was nu niet meer noodig; (de keuren, die er in stonden, waren òf gedrukt, òf vervallen) en zal ook wel, zooals de uitgever vermoedt, verloren zijn. Immers op eenen inventaris van 1704 vermeld, wordt het in 1772 niet

eens genoemd. Gelukkig bestaan er nog bladwijzers op, één alphabetische, één zakelijke en één chronologische. De laatste wordt hier in den druk uitgegeven. Hij loopt van 1490 tot 1694, en is verdeeld in deelen, welke ieder één tijdperk der stadsgeschiedenis insluiten, tot 1504, 1534, '64 enz. Tusschen 1535 en 1538 komen geene nieuwe keuren voor en evenmin tusschen 1564 en 73. Met den 20sten Juli, van dat jaar, den dag der capitulatie, en met het toen afgekondigde gebod aan de burgerij, de wapens in te leveren ten stadhuize, vangt het register weder aan, om op te houden met 21 December 1587, want, zooals in den tekst wordt opgemerkt, de keuren van 1588 ontbreken. Dan loopt het register door tot 20 Maart 1662, om eerst met 13 Januari 1663 weder aan te vangen; evenzoo is er een gaping tusschen 15 December 1672 en 17 November 73, terwijl toch niet aan te nemen is, dat in die beide jaren geen keuren zouden gemaakt zijn. Van nu af loopt het in eens door tot 1690 en niet, zooals de titel vermeldt tot 1694. De uitgever heeft zich de moeite getroost het werk voort te zetten tot 1755 en van de toen niet gedrukte keuren en geboden, die nog in het Archief der Gemeente aanwezig zijn, tusschen 1690 en 1755, een register te maken, zoodat wij thans een overzicht hebben van de locale wetgeving van Haarlem gedurende ruim twee en een halve eeuw. De uitgever heeft reeds zooveel gedaan voor de geschiedenis zijner stad, dat wij hier niet behoeven er op te wijzen, hoe zeer hij ons ook nu aan zich verplicht heeft.

Instructie voor de stad Haarlem, ontworpen door Philips Wieland. Uitgegeven en toegelicht door Mr. J. A. Fruin, hoogleeraar te Utrecht. (Overgedrukt uit de Nieuwe Bijdragen voor Rechtsgeleerdheid en Wetgeving. Nieuwe Reeks. Deel I, II (1873—1874.) *Amsterdam, Johannes Müller.* 1874.

Uit de uitgebreide en ook uit een historisch oogpunt

hoogstbelangrijke inleiding vernemen wij, hoe toevallig de ontdekking van dit voor onze rechtsgeschiedenis zoo belangrijke stuk is geweest. Toen één exemplaar door Dr. Hamaker te Leiden gevonden was, kwam er weldra een aantal aan het licht, het eene meer, het andere minder volledig, en 't bleek ook spoedig, dat de keur, die men eerst meende dat op Leiden doelde, voor Haarlem was gemaakt. Prof. Fruin verhaalt in den breede, hoe 't er toe kwam, dat in 1501 door Philips van Oostenrijk twee raadsheeren uit zijn Grooten Raad, Philips Wielant, de groote jurist uit Vlaanderen, en Jean Rousseau (of Roussel), werden afgevaardigd om het bestuur en de administratie aldaar te hervormen, in de stadsgeschiedenis van Haarlem een hoogst gewichtig feit, en hoe de nieuwe keur daarvan het uitvloeisel was. Zijn betoog strekt verder ten bewijze, dat de instructie geen wet geworden maar een ontwerp is, dat er in den tekst zelfs twee ontwerpen, 't eene veel korter dan het andere, het telt 31, het grootere 111 titels, schuilen, zoodat in verschillende handschriften op verschillende plaatsen de artikelen van het kleine zijn ingevoegd. Door den uitgever zijn zij gescheiden en is het kleine, dat niet onwaarschijnlijk van een secretaris der commissie afkomstig was, achteraan geplaatst. Belangrijk voor de geschiedenis der rechtsgeleerdheid in Nederland is de omwerking van Wielant's eigen denkbeelden, zooals hij die in zijne Crimineele Practycke, door Damhouder zoo schandelijk geplunderd, had neêrgelegd, tot eene instructie voor een Hollandsche stad, wat door Mr. Fruin uit vergelijking van artikelen wordt aangewezen. Na die breedvoerige inleiding, waaraan de Brieven van Atterminatie, door Philips aan Haarlem gegeven, 1 September 1501, wegens den achteruitgang der stad, als bijlage is toegevoegd, volgen de beide ontwerpen met de varianten der handschriften. Zij, of liever het groote ontwerp, de eigenlijke instructie van Wielant, bevatten al wat gewoonlijk in de keuren van dien tijd voorkomt, maar reeds is de invloed van het

Romeinsch recht, dat zich tusschen het costumier recht door baanbreekt, zeer zichtbaar. Een tabel der titels, een aantal aanteekeningen, ter vergelijking der instructie met de Handvesten en keuren van Haarlem en de Pracktycke Civile en Crimineele van Wielant, en eene verklarende woordenlijst completeeren het werk, dat ook voor anderen dan juristen, voor alle beoefenaars onzer historie eene zeer welkome gave is.

De Hooge Bank van het Veluwsche Landgericht te Engelanderholt. Academisch proefschrift van Th. H. F. Van Riemsdijk. Utrecht, J. L. Beijers, 1874.

Behalve een aanhangsel door den heer W. Pleyte over op de Gerichtsplaats te Engelanderholt, niet verre van Beekbergen op de Veluwe, gevonden oudheden, bevat dit proefschrift nog veel meer dan de titel aanduidt, nl. eene beschrijving van het rechtswezen op de Veluwe en in zeker opzicht ook in Overijssel, dat met de Veluwe vroeger onder één gebieder, den bisschop van Utrecht, stond en veel met dat landschap gemeen had en bleef houden.

Eene beschrijving van de hoofdbron van zijn werk, de Klaarboeken, waarin de door de Bank gewezen gedingen opgeteekend zijn en waarvan nog een aantal is bewaard gebleven in het Geldersch Archief, dient als inleiding. Dan volgt eene zeer lezenswaardige schets van het rechtswezen en de gerichten op de Veluwe in de 15e eeuw. Hier wordt eerst opmerkzaam gemaakt, hoe een goed deel van den grond alleen aan het hofgericht van den hertog onderworpen was geweest en hoe de landgerichten in verband met de Marken stonden; dan wordt het Zutphensche recht, in de steden het gewone, besproken, dat deze onttrok aan het algemeen territoriaal recht. Dit laatste, het Veluwsche landrecht, maakt het hoofdonderwerp van het tweede hoofdstuk uit. Het moest voorafgaan, wilde men het derde wel begrijpen, dat zich tot het eigenlijke onderwerp, de Hooge Bank, bepaalt en de geschiedenis

en de werkzaamheid daarvan behandelt, terwijl de rechtspleging daarvoor en de daarin geldende beginselen in het vierde worden behandeld. Een vijfde geeft een overzicht der latere Veluwsche klaringen, die onder de Republiek geheel anders werden, evenals de politieke toestand van het landschap door het wegvallen van het landsheerlijk gezag en het indringen van nieuwe begrippen veranderd werd. Ten slotte wordt een zesde gewijd aan de beschrijving van de gerichtsplaats te Engelanderholt. Deze korte opgave is reeds voldoende om het belang van het geschrift van Mr. Van Riemsdijk aan het licht te stellen. In lang is er over onze oude rechtsgeschiedenis niet zulk eene grondige studie in het licht gegeven, die, zoowel voor den geschiedvorscher als voor den jurist geschreven, zich zoo weet te concentreeren om één middelpunt. Bij den toestand, waarin wij nog verkeeren ten opzichte der kennis van de Middeleeuwen en, waar het de rechtsgeschiedenis aangaat, van onze geheele vroegere historie, is het zeer wenschelijk, dat men zich niet in algemeene beschouwingen verdiepe, maar vooral afzonderlijke punten beoefent. Vanzelf kan men daar allerlei aan vast knoopen, zooals ook Mr. Van Riemsdijk gedaan heeft, zonder nogthans aanspraak te maken eene rechtsgeschiedenis van Gelderland te geven. Maar zoo hij voortgaat op die wijze de hoofdpunten daaruit te bewerken, dan is 't niet onmogelijk, dat hij eenmaal dezen of eenen dergelijken dienst aan de Nederlandsche historiographie bewijst.

De Kameraars- en Rentmeestersrekeningen der stad Kampen van 1515—1540, *bewerkt door Mr. J. Nanninga Uitterdijk, Archivaris der Gemeente Kampen. Kampen, L. van Hulst,* 1875.

Doordrongen van de overtuiging dat er geen beter en zuiverder bron is voor de kennis van maatschappelijke en in zekeren zin ook van staatkundige toestanden in oude

tijden dan de rekeningen, heeft Mr. Nanninga Uitterdijk, niet lang nadat hij het beheer over het belangrijke Gemeentearchief van Kampen had aanvaard, de uitgave van de oudste rekeningen dier stad ondernomen. Vijf en twintig fel bewogen jaren maken den tijd uit, waarover hij zijn arbeid heeft uitgestrekt. Juist jaren, waarin de overgang van de Middeleeuwen tot den nieuwen tijd voor ons land viel, en dus wel geschikt om ook uit sociaalhistorisch oogpunt belang in te boezemen. Referent heeft er elders [1] breeder over gesproken en kan zich dus hier vergenoegen met de mededeeling dat een breedvoerig register en eene verklarende woordenlijst aan den tekst zijn toegevoegd en dat in den laatsten niet de geheele rekeningen, maar alleen de posten, welke den uitgever belangrijk voorkwamen zijn opgenomen.

Bijdragen tot de Geschiedenis van Overijssel, uitgegeven door Mr. J. I. van Doorninck, Archivaris van Overijssel, en Mr. J. Nanninga Uitterdijk, Archivaris van Kampen. Deel I, II en III. Zwolle, De Erven J. J. Tijl. 1874—76.

De beide archivarissen van Overijssel en Kampen trachten de geschiedenis hunner provincie, nog buiten hetgeen door de Vereeniging voor Overijsselsch Regt en Geschiedenis geschiedt, te verrijken door de uitgave van een soort van historisch tijdschrift, waarin allerlei mededeelingen omtrent de geschiedenis van Overijssel door elkander kunnen plaats vinden. Tot nu toe is 't hun gelukt elk jaar een deel te doen verschijnen, gedeeltelijk met opstellen, gedeeltelijk met oude stukken gevuld. Hoewel eene dergelijke onderneming allicht aanleiding geeft tot het drukken en uitgeven van menig stuk, dat die eer geenszins verdient, of van menig opstel, dat beter in de schrijftafel ware gebleven, zoo verdient zij toch wel onze vermelding. Menigeen toch zal daar

[1] In den Tijdspiegel.

't een of ander in kunnen vinden, wat hij elders te vergeefs zoekt. Wij hopen daarom dat de beide uitgevers er toe mogen besluiten registers van behandelde zaken en personen te maken, die gemakkelijker zijn na te slaan dan de korte inhoudsopgaven, die alleen de titels der artikelen vermelden. Zoo licht toch vindt men anders later daar niet in wat er toch wel instaat, omdat het niet uit den titel van het artikel blijkt, en worden dergelijke verzamelingen wel in de boekenkasten geplaatst maar zelden ingezien, zoodat een in zulk eene verzameling uitgegeven stuk soms even onbekend blijft als wanneer 't altoos onder het stof der archieven (waarom behoeft men dat te zeggen, zou het Rotterdamsche archief ons niet kunnen leeren archieven zonder stof te hebben?) begraven ware gebleven.

Overijsselsche stad, Dijk- en Markerechten. Uitgegeven door de Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis. Zwolle, De Erven J. J. Tijl. 1874—76.

De bovengenoemde Vereeniging zet met grooten ijver haren arbeid voort. Van de Markerechten zijn reeds negen, van de Dijkrechten drie stukken verschenen, meestal betreffende kleine plaatsen. En, wat van grooter algemeen belang is, in 1875 zijn ook twee Keurboeken van Kampen uitgegeven, beide afkomstig uit de 15e eeuw. Het eerste, het Boeck van Rechten bevat verordeningen van 1313 tot in 't begin der 15e eeuw, ongelukkig lang niet gaaf en ongeschonden, en eenige vroegere reeds gedrukte en daarom nu weggelaten lijsten. Het tweede, Dat Guldenboeck genaamd, bevat, buiten een groot aantal verordeningen van 1329 tot 1450, voor een deel ook in het andere boek te vinden, daarenboven nog ingevoegde ordonnantiën uit later tijd en allerlei lijsten en opgaven van verschillenden aard. Volgens de uitgevers heeft het laatstgenoemde het eerste omstreeks het midden der 15e eeuw vervangen.

In vele opzichten onderscheiden zich deze rechten van Kampen van de Hollandsche Keurboeken. Vooreerst wat het onderwerp betreft, doordat, behalve de regeering, het burgerlijk en lijfstraffelijk recht en de rechtsvordering, vooral de handels- en zeevaartrechten en allerlei bepalingen, die daarmede in verband staan, eene groote plaats innemen, wat bij eene Hanzestad zeer natuurlijk was. Ten tweede wat de inrichting aangaat: voor een klein gedeelte slechts zijn de verordeningen samengevat tot een geheel en systematisch geschikt naar de onderwerpen, grootendeels zijn zij naar den dag van afkondiging achter elkander ingeschreven.

Beide boeken waren dan ook slechts registers van keuren, geen keurboeken, die de geheele slotsom der locale wetgeving op een zekeren tijd behelsden. Verschillende handen hebben er hier en daar iets ingevoegd (met cursieve letters aangeduid) en zoo zijn zij wel eenigermate eene verwarde massa geworden. Hunne uitgave is er echter niet minder belangrijk om.

Wij vermelden hier nog dat de Vereeniging ook bezig is met de uitgave eener Verzameling stukken betrekkelijk het klooster Albergen, waarin een Latijnsche Kroniek van Jan van Locheme van 1520 - 25, en dat zij eenen chronologischen inventaris van het Oud-Archief van Oldenzaal, door Mr. van Doorninck, heeft gepubliceerd, behalve nog de Verslagen en Mededeelingen der Vereeniging.

Eene Crisis in Rijnland 1509—1515.

De heer C. H. Dee, beambte ter secretarie van Rijnland, ieder, die het Archief van dat waterschap bezocht, als een trouw helper bekend, deelt onder dezen titel in een geschriftje, dat niet in den handel is gekomen, eene zeer belangwekkende episode uit de binnenlandsche geschiedenis van Holland onder de regeering van Karel V mede. 't Betreft eene worsteling van het College van Dijkgraaf en Hoog-

heemraden van Rijnland tegen zijn dagelijkschen vijand, het water, en tegelijk tegen de steden, die, zooals de schrijver zegt, hunne natuurlijke bondgenooten waren, Haarlem, Leiden en Amsterdam, tegen den onwil der landzaten, die geen geld, en der Hooge Regeering, die geen steun wilden geven. In 1509 was de groote dijk van Sparendam bij Halfweg doorgebroken, en de telkens mislukte pogingen om dien dijk voldoende te herstellen, gaven aanleiding tot de inmenging der Hooge Regeering, die in 1515 er een einde aan maakte door Charles de Poytiers, heer van Dormans, tot commissaris en super-intendent over de dijkagie te stellen, het collegie af te zetten en een geheel nieuw te benoemen. Dergelijke gevallen, voor de geschiedenis van het binnenlandsch bestuur en van de invloeden, die daarbij in 't spel kwamen, en de moeilijkheden, die er zich opdeden, wel van gewicht, zullen zeker uit de waterschapsarchieven, en niet het minst uit dat van Rijnland, meer op te delven zijn. 't Zijn nuttige bouwsteenen vooral voor hem, die voor de Zuid-Hollandsche waterschappen een dergelijk werk onderneemt, als den heer De Vries zoo uitnemend gelukt is omtrent het Noorderkwartier. Mocht het den heer Dee gelukken, veel zulke bouwsteenen aan te brengen; ieder, die op een juist beeld van het verleden prijs stelt, zal er hem dankbaar voor zijn.

Middelburgs Beleg en Overgang (1572—1574). *Naar de oorspronkelijke bescheiden geschetst door Joh. van Vloten. Middelburg, J. C. en W. Altorffer*, 1874.

In een levendig en breedvoerig verhaal, getrokken voor een goed deel uit onuitgegeven bescheiden in het Belgische Rijksarchief, wordt ons hier de bijna twee jaar durende strijd tusschen Spaanschgezinden en Geuzen op Walcheren medegedeeld. Die strijd, rijk aan allerlei water- en landgevechten, werd met zeer afwisselenden uitslag gevoerd en hing vooral

daarvan af, of 't den Spanjaarden gelukken mocht de stad van den noodigen leeftocht te voorzien. Want onder aanvoerders als Beauvoir en Mondragon, bijgestaan door eene zeer Spaanschgezinde regeering en eene grootendeels vertrouwbare burgerij, had de talrijke macht, die Middelburg verdedigde, weinig te vreezen van de te land weinig vermogende patriotten. En ware 't niet dat de stad alleen te water kon worden bevrijd, de kans zou zich zeker voor haar verklaard hebben. De toestand in de stad, de nood, die er dikwijls in zeer hooge mate heerschte, de maatregelen, daaromtrent genomen, en de talrijke ondernemingen, van weerszijden beraamd, gestaafd door uittreksels uit de originеele stukken, geven afwisseling aan het verhaal der krijgsbedrijven. Daar gewoonlijk de oorlog in Zeeland, of liever om Middelburg, op den achtergrond wordt geschoven bij het behandelen der eerste jaren van onze worsteling met Spanje, is 't geen overbodig werk geweest, dat de heer Van Vloten heeft ondernomen. Voor de kennis van de bijzonderheden van den strijd is het eene zeer te waardeeren bijdrage, te meer, daar de schrijver met zijn bekenden levendigen verhaaltrant er een zeker relief aan weet bij te zetten, dat het boekje voor 't groote publiek tot eene aangename lectuur maakt.

Het Beleg en Ontzet der stad Leiden in 1574, *door R. Fruin. 's Gravenhage, Martinus Nijhoff.* 1874.

Nevens de hieronder volgende verzameling van oude verhalen over het merkwaardig beleg en ontzet van Leiden, dat het lot der Hollandsche omwenteling beslist heeft, geeft de heer Fruin hier een uit die verhalen en de verdere authentieke bronnen geput verhaal van dat beleg, dat met aanteekeningen en een kaart van Leidens omstreken in die dagen voorzien is en de vele naar aanleiding van dat beleg opgeworpen quaestiën bespreekt en, voor zoover ze er vatbaar voor zijn, uitmaakt. De reputatie van Van der Werf

is er wel wat door verminderd, vooral door de mededeeling van diens gedrag bij de groote vroedschapsvergadering van 6 September. Dat gedrag komt zeker weinig overeen met de hem toegeschreven spreekwoordelijke heldhaftigheid en offervaardigheid, die nog in het hierna te bespreken werk van den heer Hofdijk bijzonder geroemd wordt,

---

De oude verhalen van het beleg en ontzet van Leiden, bij gelegenheid van het derde eeuwgetijde in haar oorspronkelijken vorm herdrukt. Namens de Historische commissie van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, uitgegeven door R. Fruin, J. E. H. Hooft van Iddekinge en W. J. C. Rammelman Elsevier. 's Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1874.

Geen grooter dienst had de Historische Commissie aan dat deel van het publiek, dat in geschiedvorsching behagen schept, kunnen doen dan door het dezen bundel, voorzien met eene zoo breedvoerige inleiding en zoo nauwkeurige aanteekeningen, aan te bieden. Want algemeen bekend waren de bronnen niet, waarvan de oude geschiedschrijvers onzer worsteling met Spanje omtrent het beleg hadden gebruik gemaakt. Wel kende men Fruytiers, maar men was weinig in staat hem te toetsen aan andere gelijktijdige geschriften, die, meestal in bibliotheken verborgen, slechts voor zeer enkelen toegankelijk konden zijn, terwijl sommige onuitgegeven in archieven verborgen waren, of, zooals helaas met de aanteekeningen van Jan Van Hout het geval is geweest, verborgen bleven. Daar nu omtrent het beleg zich reeds vroeg eene soort van legende had gevormd, was het van te meer belang, dat de bronnen verzameld en uitgegeven werden. De commissie had dit willen uitbreiden tot allerlei andere uit verschillende archieven getrokken bescheiden en zoo eene compleete verzameling van bronnen geven, maar deze vloei-

den zeer spaarzaam of waren al in bekende boeken gedrukt; zij beperkte zich dus tot de verhalen.

't Zijn de volgende:

1o. Een waerachtich verhael van de schermutselinghe bij die van Leyden op den XXIX Julij 1574 teghen den viandt gehouden, een klein vliegend blaadje, waar maar één exemplaar van over is.

2o. De Corte Beschrijvinghe van Fruytiers. Eerste uitgave.

3o. De tweede uitgaaf met de eerste vergeleken.

4o. Aanteekeningen van Douza daarop.

5o. Dagverhaal, vroeger op Jan van Duivenvoordens naam gesteld.

6o. Brieven en gedichten van Janus Douza.

7o. Discours du siège, waarvan de heer Van Mansart de schrijver schijnt.

8o. Recit de la delivrance de Leiden. Extrait de la Grande Chronique de J. F. Le Petit, 't welk van den kolonel La Garde afkomstig is.

Eindelijk een gedeelte van de kaart, door Liefrinck in 1578 van Zuid-Holland gemaakt.

't Geheel is gedrukt met oude letters, zooveel mogelijk met die der origineelen overeenkomende, wier formaat ook, waar 't kon, eenigzins is behouden, en op ouderwetsch papier, zoodat het beeld van het lang verleden in alle opzichten is bewaard gebleven.

Leydens Wee en Zegepraal, 1573—1574, *door W. J. Hofdijk. Met Platen en Plattegronden. Leiden, P. van Santen*, 1874.

Wel een feestboek, zooals de schrijver er vele in 't licht heeft gezonden, maar toch een van wetenschappelijke waarde. Wie een boeiend, levendig, breedvoerig en tevens op grondig onderzoek berustend verhaal niet zoozeer van het beleg van Leiden dan wel van de geschiedenis van Leiden,

gedurende het jaar, dat tusschen Haarlems val en het eigen ontzet viel, verlangt, vindt dat hier. De heer Hofdijk heeft zich de vele onderzoekingen omtrent het Leiden dier dagen en omtrent de personen, die er eene rol speelden, met groot voordeel ten nutte gemaakt; wel staat hij nog op het oude standpunt der Van der Werfs vergoding, maar overigens weet hij ieder de juiste plaats te geven, Van der Does misschien het minst.

Geschiedenis van het Beleg en Ontzet van Leiden in 1574, *door Dr. W. J. F. Nuijens. Met eene kaart van het beleg. Leiden, J. W. van Leeuwen.* 1874.

Ook de schrijver der Nederlandsche beroerten, kon de verzoeking niet weerstaan, in 1874 het beleg van Leiden door eene beschrijving te herdenken. Zoover wij kunnen beoordeelen, bevat die weinig nieuws, wat de voorstelling der feiten betreft; omtrent de opvatting, vooral van de positie der glippers en andere Spaanschgezinden, zou dat misschien wel gelden. Maar iedereen begrijpt hoe die opvatting is. Jammer dat de geachte schrijver het noodig vond, zijne voorstelling als een soort van protest tegen de gewone en als eene vindicatie zijner eigen richting in de wereld te zenden en daartoe opzettelijk zijn eerste en laatste hoofdstuk te schrijven.

Leiden voor 300 *jaren en thans. Photolitographische afbeelding van een plattegrond van* 1578 *en chromolithographische afbeelding van het Chaertbouc van Straten binnen deser stadt Leyden en Chaertbouc van de Stadswateren gemeten bij Mr. Salomon Davidszoon van Dulmenhorst en Jan Pieterszoon Dou, voorafgegaan door eene geschiedkundige schets van den Plattegrond en de voornaamste gebouwen der Stad met opgave der woonhuizen van eenige personen, die tijdens het beleg, de stichting der Akademie en thans op den voorgrond treden, door W. Pleyte, Conservator aan 's Rijks-Museum van Oudheden, Lid der Historische commissie van de Maatsch. der N. L. Leiden, E. J. Brill,* 1874.

De buitengewoon uitvoerige titel van dezen foliant ontneemt ons in enkele opzichten veel werk: wij behoeven thans slechts in 't kort aan te geven, hoe de heer Pleyte eerst den oorsprong van Leiden, dan de verschillende oude kaarten der stad bespreekt, voor hij zijne historische beschrijving van de plattegronden uit de beide kaartboeken aanvangt. De laatste bestaan uit 32 nummers, reproductiën van het evenveel platen tellend zeer beschadigd Stratenboek, waarvan één plaat verloren is, terwijl uit het zeer goed bewaarde Grachtenboek, dat uit 96 platen bestaat, slechts die zijn opgenomen, welke de andere completeeren en verduidelijken; zij zijn daarenboven meestal in de bijlagen geplaatst, soms twee op een blad, als de grootte der kaart het toeliet; hierbij behoort ook eene zeer merkwaardige kaart van de perceelen buiten de Rijnsburgerpoort, die tot de stads vrijheid behoorden. Voor de inwoners der stad bijzonder curieus is de lijst der straten en wijken met hunne bewoners volgens de oude tabellen voor de verponding, met opgave der nieuwe nummers, hier en daar der tegenwoorige bewoners, waardoor, vooral daar Leiden zeer weinige ver-

anderingen ondergaan heeft, men in staat is gesteld, te zien, wie in 1574 woonde in het eigen huis of in dat van vrienden en magen. De plattegronden echter zijn zeker van veel meer wetenschappelijk belang en voor de geschiedenis der cartographie in ons land geen kleine aanwinst; maar bij een feestboek is 't noodig, dat sommige dingen ook het groote plubliek aantrekken. Hoe 't zij, dat is zeker, dat de herdenking van Leidens beleg zeer veel er toe heeft bijgedragen, om ons het Leiden van vóór 300 jaren beter te doen kennen, dan eenige andere stad van Holland uit dien tijd.

Eenige aenteekeningen van 't gepasseerde in de vergadering van de Staten Generaal, Anno 1616, 1617, 1618, 1619, 1620, *deur Jr. Fredrich van Vervou. Uitgegeven door het Friesch Genootschap. Te Leeuwarden bij H. Kuipers*, 1874.

't Is nu vijfendertig jaren geleden dat het Friesch Genootschap »Eenige gedenkweerdige Geschiedenissen beschreven door Jr. Fredrich van Vervou" uitgaf, eene soort van kroniek, geschreven door een aanzienlijk Friesch edelman, die van 1568 tot 1690 het voornaamste wat in Nederland geschiedde opteekende. Tegelijkertijd berichtte het Genootschap dat het handschrift van een tweede deel, van 1616—20 loopende, in 't bezit was geweest van den heer van Spaen, maar sedert verloren was. Dit is thans teruggevonden en door het Genootschap in druk uitgegeven, met weglating van eenige daarin opgenomen bekende stukken.

Vervou was in die jaren voor Friesland lid van den Raad van State (van 1610—16 was hij ambteloos geweest en had daarom, naar 't schijnt, ook niets opgeteekend) en van 1619 af had hij zitting in de Staten-Generaal. Hij behoorde tot de contraremonstranten, en was noch Holland, noch Oldenbarnevelt genegen, evenwel, hoewel zijne opvatting der feiten niet onpartijdig is, (hoe kon dat ook in die dagen?) wat

hij verhaalt, zijn feiten, en hij schreef niets neder, tenzij hij er stellig van onderricht was. Belangrijke stukken placht hij in te lasschen; zoo vindt men hier niet alleen den begeleidenden brief, waarmede de sententie van Oldenbarnevelt door de Staten Generaal aan de provinciën werd gezonden, maar ook de onlangs door Mr. Van den Bergh uitgegeven verklaring der rechters omtrent den aard van het geslagen vonnis. Twee zaken treden in deze aanteekeningen bovenal op den voorgrond, de binnenlandsche geschillen en de Duitsche zaken. Over beide is heel wat te vinden, en al is 't meeste niet onbekend, toch zullen deze aanteekeningen, eene zoo betrekkelijk zuivere bron, met vrucht geraadpleegd worden door hem, die de donkere dagen van het Bestand bestudeert. Wel geven zij niet zooveel als van der Capellens onschatbare gedenkschriften, voornamelijk omdat de schrijver zich bepaalt tot losse opteekeningen en zelden zijn oordeel breedvoerig ontvouwt, maar bij het groote gebrek aan persoonlijke geschriften, moet men blijde zijn met wat men heeft. Het oordeel over Oldenbarnevelt bv., hoe kort en betrekkelijk hard ook, is, wanneer men bedenkt dat het afkomstig is van een tegenstander, niet onbillijk en toont aan welke grieven men tegen hem had. Vreemd is 't, dat hij niet breeder over de gedelegeerde rechters en 't proces uitwijdt, maar waarschijnlijk bleef hij veelal onkundig van wat er omging in hun midden en vond hij de rechtspraak door gedelegeerden van de Staten Generaal niet meer dan natuurlijk.

Hoe 't zij, het eenvoudig en zonder omhaal van woorden geschreven boekje is zeker eene aanwinst. Het eindigt met de benoeming van den steller tot lid van 't gezantschap naar Engeland in 1620. Een jaar later overleed hij.

Maurice et Barnevelt. Etude Historique par Mr. Groen van Prinsterer. Utrecht, Kemink et fils, 1875.

't Zij ons vergund alleen met een zeer kort woord op den

laatsten arbeid van den thans ontslapen uitgever der Archives te wijzen. Bijzonder weinig toch is het geschikt voor een kort verslag. Zij, die de werken van den heer Groen van Prinsterer kennen, zullen mij dat zeker toestemmen. 'tWerk is gericht tegen de eenzijdige, partijdige en onjuiste voorstelling, die Motley van den strijd tusschen Oldenbarnevelt, als aanvoerder der Staten van Holland en der Remonstranten, en Maurits, als hoofd der tegenpartij geeft, in zijn Life and Death of John of Barneveld, waarbij zich allerlei excursen (wij weten hier geen ander woord) over andere daarmede in verband gebrachte onderwerpen aansluiten. De verdeeling in Etude Historique, en Pièces Justificatives met Prolegomènes wijst dit reeds aan. De laatste geven eigenlijk het oordeel van den schrijver over de quaestie, zooals hij dat placht uit te spreken in zijne onwaardeerbare inleidingen voor elk deel der Archives.

Maar wij mogen hier niet eindigen zonder een woord van hulde aan den man, die zoo oneindig veel gedaan heeft om onze kennis der geschiedenis van Nederland in de 16de en 17de eeuw te vermeerderen en op vaster grondslagen te doen rusten, van den geschiedschrijver, die, al verloochende hij nooit een enkel oogenblik zijn zeer eigenaardig standpunt, toch evenmin een oogenblik de onpartijdigheid vergat, welke vóór alles de waarheid zoekt en eerbiedigt. Dat is ook hier het geval. Strijdende tegen de verkeerde verheerlijking van Oldenbarnevelt, weet hij het te vermijden eene enkele vlek op den tweeden grondlegger onzer Republiek te werpen.

Het Proces van Oldenbarnevelt getoetst aan de Wet, door Mr. L. Ph. C. Van den Bergh, Rijksarchivaris. 's Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1876.

»Audi et alteram partem" is het motto van dit kleine geschrift, de omwerking eener in de Koninklijke Academie gehouden verhandeling, die daar niet zonder tegen-

spraak gebleven was. Het treedt op tegen de van de dagen van Grotius af tegen Oldenbarnevelts procedure geopperde bezwaren, vooral omtrent de onbevoegdheid der rechtbank en de partijdigheid der rechters, en bespreekt ten slotte nog de andere grieven, als de langdurige preventieve gevangenschap, de harde behandeling en het niet toelaten eener behoorlijke verdediging. De absolute onbevoegdheid der Staten Generaal om recht te doen spreken wordt bestreden door aanvoering van een aantal voorbeelden van benoeming van gedelegeerde rechters voor misdaden, begaan tegen alle provinciën; het verwijt van schending van het privilegie de non evocando wordt teruggewezen door het beweren, dat Oldenbarnevelt wel degelijk, zij 't ook zonder uitdrukkelijken lastbrief, in dienst der Generaliteit en niet alleen in dien van Holland was.

Omtrent de onpartijdigheid der rechters, van wie grootendeels niet veel bekend is, meent de schrijver, dat er bij de meesten geen grond bestaat dit te vermoeden, daar een aantal zich lang aan den last zochten te onttrekken. Zeer belangrijk omtrent dit punt is 't dat de rechters naar aanleiding eener vraag der Staten Generaal, omtrent de confiscatie der goederen der veroordeelden, verklaarden (de officieele brief van hun griffier Pots van 9 Juni 1620 aan H. H. M. daarover, die ook in Vervou's aanteekeningen voorkomt, is hier afgedrukt) dat zij oordeelden dat de veroordeelden crimen laesae majestatis hadden begaan uitgenomen Tresel. De hier boven genoemde mindere grieven verklaart de schrijver uit de toenmalige wijze van rechtspleging met name in extraordinair proces.

Intendit of Acte van Beschuldiging tegen Mr. Johan van Oldenbarnevelt, naar het oorspronkelijke in het Rijks-Archief met eenige bewijsstukken uitgegeven door Mr. L. Ph. C. Van den Bergh, Rijks-Archivaris. 's Gravenhage, Mart. Nijhoff, 1876.

Toen Motley's Life and Death of John of Barne-

velt, de vele quaestiën, die met den dood van Nederlands grooten staatsman in verband staan, weder aan de orde stelde, was 't natuurlijk dat men de authentieke stukken, die daarop betrekking hadden, door den druk bekend wilde hebben. Oldenbarnevelts Verhooren waren reeds lang uitgegeven, maar van de Acte van Beschuldiging was alleen nog maar bekend, wat vroegere schrijvers, die haar nooit gezien hadden, in 't algemeen beweerden dat den Advocaat ten laste gelegd was. Eene vondst in het Departement van Finantiën in 1864 stelde het Rijks-Archief eindelijk in 't bezit van dit gewichtige stuk, dat thans door den Rijks-archivaris is uitgegeven met een aantal brieven van Oldenbarnevelt, die gediend hebben om beschuldigingen te staven. Het uitgebreide stuk bestaat uit 215 artikelen. De eerste 56 betreffen de religie, en schrijven hem het grootste aandeel toe in de twist en betichten hem vooral van pogingen om den koning van Engeland daaromtrent verkeerd in te lichten. Dan komt de »Politie," waarbij hem subversie der ordinaris justitie en der wettelijke regeering wordt ten laste gelegd, waaronder natuurlijk de Scherpe Resolutie en wat daarmede in verband staat. Blijkbaar was hier het kwetsbare punt gezocht. Met artikel 185 komen de fiscalen op de Trèves en Oldenbarnevelts verhouding tot Spanje, dan daarop, dat hij heimelijk groote geschenken ontving en dat hij de gezanten verkeerd inlichtte om daardoor den staat, (of liever zijne tegenpartijders) in een verkeerd daglicht te stellen, en dat hij, zooals artikel 215 luidt, niet »eenige populaire personen maar naer alle apparentie luyden van staet" belasterde, »om alsoo de geheele regeeringe bij vuytheemsche coningen ende potentaten suspect ende odieux te maecken ende te doen maecken." De meeste artikelen zijn door den fiscaal Duijck voorzien met de plaatsen uit zijne confessie, zijne brieven, de confessiën van De Groot, Ledenberg enz., waarmede men die beschuldigingen staafde. Wij willen ze hier niet beoordeelen of zelfs qualificeeren. De eenentwintig tot nu toe onbekende brieven aan Caron en Langerak zijn niet alleen

als processtukken eene groote aanwinst van blijvende waarde voor onze geschiedenis.

Geschiedenis der Noordsche Compagnie, *door Mr. S. Muller Fzn. Uitgegeven door het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen. Utrecht*, *Gebr. van der Post.* 1874.

Eene prijsvraag, door het Provinciaal Utrechtsch Genootschap uitgeschreven, gaf aanleiding tot het schrijven van dit werk, dat onze geschiedkundige letterkunde heeft verrijkt met mededeelingen omtrent een vrij onbekend gedeelte onzer geschiedenis. De Noordsche Compagnie was in de dagen, toen onze vaderen overal nieuwe handelswegen en nieuwe velden voor hun rusteloozen ondernemingsgeest zochten, een tijd lang de waardige, al was 't ook meer vreedzame zuster der beide beroemde handelslichamen, die Oost en West tot hun domein hadden gekozen. Hare geschiedenis is door Mr. Muller geheel opgedolven uit de archieven, want, zooals hij zegt, Aitzema is de eenige onzer geschiedschrijvers, die van haar melding maakt. Hoe gelukkig hij in zijn taak geslaagd is, kan hier niet in den breede worden opgegeven.

De gestelde vraag dwong hem, nevens de geschiedenis van de handelsonderneming, ook de ontdekkingstochten in het Noorden tot zijn onderwerp te kiezen. Zooveel doenlijk heeft hij zich hierbij beperkt, omdat het verband tusschen beide maar zwak was. In een enkel hoofdstuk bespreekt hij de groote tochten, tot 1615 toe ondernomen, om een noordelijke doorvaart te vinden, dan wendt hij zich tot zijn eigenlijk onderwerp. In drie belangwekkende hoofdstukken behandelt hij de stichting en werking der Compagnie, in een vierde de ontdekkingsreizen, door haar ondernomen, niet zoozeer met het doel om de doorvaart, dan wel om nieuwe arbeidsvelden te vinden. De ontdekking van Jan Mayeneiland is hier de hoofdzaak. De tweede helft van het werk is gewijd aan den strijd, dien

de compagnie met binnen- en buitenlandsche mededingers had te voeren. Eerst waren 't vooral de Engelschen, die ook in 't barre Noorden hun dominium maris zochten te handhaven, later de Deenen, welke die streken als deelen van Groenland en dus hun toebehoorend wilden beschouwd hebben. Ook Fransche en Belgische zeevaarders zochten met ons te wedijveren. In dien strijd was de Compagnie in vele opzichten overwinnaar, onze diplomatie steunde haar, waar ze kon. De behandeling dezer quaestiën was voor Mr. Muller geen onbekend werk, maar een, dat aansloot aan zijn Mare Clausum.

Eindelijk een laatste hoofdstuk, Binnenlandsche wedijver getiteld, verhaalt, hoe de vrije concurrentie der andere kooplieden de overwinning behaalde op het monopolie der Compagnie, wier octrooi in 1642 niet meer hernieuwd werd en die langen tijd slechts genoemd werd, wanneer men tegen de geoctroyeerde handelslichamen argumenten wilde aanvoeren. Een tal van allerbelangrijkste bijlagen dienen tot staving en verduidelijking van het verhaal; eene kaart van Spitzbergen, het Java der Noordsche Compagnie, zooals Smerenburg haar Batavia was, is er aan toegevoegd. Mocht eenmaal de West-Indische Compagnie een geschiedschrijver vinden, zoo berekend voor zijne taak als hare Noordsche en, in beperkten zin, ook hare Oost-Indische zuster heeft getroffen.

De Opkomst van het Nederlandsch gezag in Oost-Indië. Verzameling van onuitgegeven stukken uit het Oud-Koloniaal Archief. Uitgegeven en bewerkt door Jhr. Mr. J. K. J. de Jonge, Adjunct-Rijks-Archivaris. Deel VIII. 's Gravenhage, Mart. Nijhoff. Amsterdam, Frederik Muller. 1875.

Een zeer belangrijk, maar in vele opzichten geen zeer gelukkig tijdperk van onze geschiedenis in Indië, heeft Mr.

de Jonge in dit deel behandeld. Hoewel in geen tijd ons gezag zulk eene uitbreiding verkreeg en het juist toen in Java voor goed oppermachtig werd gevestigd, hoewel 't niet ontbrak aan schitterende wapenfeiten, dikwijls slechts te meten aan de roemruchtigste uit deze eeuw, — met zoo kleine macht werden die overwinningen behaald, — draagt toch het geheele tijdperk het kenmerk, dat ons volk niet vooruitging. Eigenbaat, ook ten nadeele van de Compagnie, werd de eigenschap van verreweg de meeste, niet het minst van de meest hooggeplaatste ambtenaren. Reeds dadelijk stuiten wij op den strijd tusschen Anthonie Hurdt en den Gouverneur-Generaal Camphuys, wien Hurdt meende dat ten onrechte die hooge betrekking was opgedragen na Speelmans dood. Dan de voortdurende finantieele achteruitgang, gedeeltelijk door het plichtverzuim der ambtenaren veroorzaakt, die, zeer slecht betaald, zich door particulieren handel, door afpersing en omkooping zochten te verrijken, zoodat het monopoliestelsel op verre na niet de vruchten droeg, die men er van verwachtte, en nog meer door de steeds hooger stijgende onkosten, die de oorlog op Java en het vermeerderd landbezit na zich sleepte. En in 't geheel vertoonden zich in Indië zoo goed als in 't moederland reeds vele voorteekens van die toenemende demoralisatie, welke ons volk bijna meer dan eenig ander in de 18de eeuw heeft doen achteruitgaan. Daartegenover staat veel, wat ook voor 't vervolg gezegende gevolgen heeft gehad, de invoer van de cultures vooraan.

Eene rijke en afwisselende stof, dus, zoowel voor de inleidende hoofdstukken als voor de talrijke oorspronkelijke stukken, die de geschiedenis van ons gezag over Java van 1684 tot 1710 behandelen, onder het beleid van de Gouverneurs Camphuijs, van Hoorn en van Riebeek. De brieven van dezen aan de Bewindhebbers vormen de eerste reeks der origineele stukken, talrijke depêches, memoriën en rapporten van militaire en civile bevelhebbers en van Ja-

vaansche vorsten en grooten, contracten, instructiën en resolutiën betreffende de verschillende deelen van Java, maken de tweede uit.

De Zee betwist. Geschiedenis der onderhandelingen over de zeeheerschappij tusschen de Engelsche Republiek en de Vereenigde Provinciën voor den eersten zeeoorlog, door Dr. M. C. Tideman, conrector aan de Lat. school te Dordrecht. Dordrecht, J. P. Revers. 1877.

De voor onze staatkundige en handelsgeschiedenis zoo uiterst belangrijke quaestie omtrent de heerschappij der zee, tusschen Engeland, welke haar zich aanmatigde, en de Nederlanders, die, haar niet wilden erkennen, is reeds voor eenige jaren door Mr. S. Muller Fz. in zijn Mare Clausum behandeld. maar slechts voor zoover het de koningen Jacob I en Karel I betrof, wier persoonlijk machtsgevoel of liever ijdelheid in deze zoo zeer gemengd was. De heer Tideman heeft in zijn proefschrift, reeds in het einde des vorigen jaars verdedigd en daarom hier nog opgenomen, de behandeling dier quaestie voortgezet, meer bepaaldelijk met het oog op de heerschappij over de zoogenaamde Britsche Zeeën en met weglating van de vele geschillen in meer afgelegen wateren. 't Is de strijd over het recht van saluut en over dat van visitatie, die hier op den voorgrond treedt, de strijd tusschen het Engelsche Parlement en de Staten, twee mogendheden, die, eigenlijk natuurlijke bondgenooten, door kwalijk geplaatsten naijver verbitterde vijanden werden.

Na een kort overzicht van den stand der quaestie bij het uitbreken van den Engelschen burgeroorlog, wordt de verhouding van Staten en Stadhouders tot de Engelsche partijen, de ambassade van Boreel en Renswoude, van Pauw en Joachimi in Engeland en van Strickland in Holland behandeld. Daarop de veranderde betrekking na Koning Karels

en Prins Willems dood en de ambassade van Saint John en Strickland, die, bestemd beide landen nader te verbinden, ze zoo zeer vervreemdde. De Navigatieacte en de talrijke aanleidingen tot andere geschillen, de poging der Staten, door de plechtige ambassade van Cats en zijne collega's ze bij te leggen, de steeds dreigender houding van Engeland en de onverwoestlijke neiging der Staten, alles te willen schikken zonder iets toe te geven, eigenlijk het zwaartepunt van het verhaal, volgen nu, totdat de plotselinge botsing tusschen Tromp en Blake, die hier zeer in den breede behandeld wordt, eigenlijk de beslissing bracht, want noch de zending van Pauw, noch de laatste pogingen van Cats hadden eenig gevolg. Eenige belangrijke onuitgegeven brieven als bijlagen zijn aan het belangrijke verhaal dezer in onze geschiedenis eene zoo groote rol spelende quaestie toegevoegd. De heer Tideman heeft met goed gevolg het werk van den heer Muller, zij 't ook op eenigszins anderen leest geschoeid, voortgezet en zijn onderwerp met groote nauwgezetheid en studie grondig behandeld. Wij wenschen er hem van harte geluk mede.

De Nederlandsche Republiek en Munster, gedurende de jaren 1666—1679, *door Mr. F. der Kinderen Fzn. Leiden, Gebroeders van der Hoek.* 1874.

't Was niet ter vervulling eener belofte, maar wel van den wensch van allen, die belang stellen in de geschiedenis onzer buitenlandsche betrekkingen, dat Mr. der Kinderen een vervolg leverde op zijne in het vorig deel besproken dissertatie. Het belang, dat Munster voor Nederland had, begon en eindigde met Bernhard van Galen, en de schrijver heeft hier als vroeger zijn onderwerp uitgeput en met eene allen lof verdienende vlijt en nauwkeurigheid de bronnen onderzocht, zoodat men zeggen kan dat hij over Nederlands en Munsters onderlinge betrekkingen het laatste woord heeft gesproken.

Meer dan vroeger heeft de schrijver zich ook met andere onderhandelingen bezig gehouden; voor de betrekkingen der Staten met de Duitsche vorsten, is er dan ook eene schat van bijzonderheden in te vinden.

De eerste helft van het boek behandelt de vele quaestiën, welke na den vrede van Kleef voortdurend tusschen de beide elkander steeds in stilte vijandige mogendheden oprezen of opgerakeld werden tot de oorlogsverklaring van 1672. De onderhandelingen van weerszijden om bondgenooten te verwerven onder toerustingen ten oorlog worden hier niet vergeten. Enkele quaestiën, die op zich zelve stonden, zooals de eenmaal zeer befaamde Bentheimsche, worden afzonderlijk in eens afgehandeld.

De inval der Keulschen en Munsterschen in Nederland in 1672 wordt, wat het militaire betreft, kort behandeld. Trouwens, daar is bijzonder veel over geschreven, en al zijn op het boek van Depping en op Bosscha's voorstelling aanmerkingen te maken, veel nieuws is er niet over te zeggen. Daarentegen blijft Mr. der Kinderen lang stilstaan bij onze diplomatische geschiedenis in die dagen, soms langer dan men hier zou verwachten. Want Keulen en Munster speelden in aller oogen eene zeer ondergeschikte rol.

In 1674 werden zij door den Keizer en de andere bondgenooten tot vrede gedwongen, en Bernhard voegde zich bij de bestrijders van Frankrijk. Wegens zijne talrijke krijgsmacht was hij een zeer gezocht en gevleid lid der alliantie. Maar met zijn hart was hij blijkbaar aan de Fransche zijde, zijne deelname was lauw, zijne houding gaf onophoudelijk tot verdenking en altijd door tot quaestiën en geschillen aanleiding. In 1676 was 't niet zijne schuld, dat hij niet weder van partij wisselde. Zoo wordt de draad van het verhaal afgesponnen tot de vrede van Nijmegen en Bernhards dood er een einde aan maken.

In eene narede vat de schrijver kort en bondig den hoofdinhoud van zijne beide werken samen. Wij vereenigen ons

geheel met zijne slotsommen. Hij heeft zoo een moeilijk en niet altijd dankbaar werk met eere besloten.

Die Amsterdamer Börse vor zwei hundert Jahren. Ein Beitrag zur Geschichte der Politik und des Börsenwesens im mittleren Europa. (1672—1673). *Nach den Akten des Wiener Staats Archives, von Dr. Julius Grossmann, Geh. Archivar am Königlichen Haus Archive in Berlin. Haag, Martinus Nijhoff*, 1876.

In dit interessant werkje, dat uit de bekende correspondentie van den Oostenrijkschen Diplomaat Lisola, den grooten vijand van Frankrijk geput is, verhaalt een jong Duitsch geleerde, hoe de subsidiën, door Nederland in 1672 aan den Keizer te verleenen, voor de te bewijzen hulp tegen Frankrijk, aanleiding hebben gegeven tot beursoperatiën, die de eerste zijn, welke de geschiedenis vermeldt als in verband staande met de politiek. De schrijver bouwt hierop de hypothese, dat van toen af de wederzijdsche invloed van effectenbeurs en politiek dagteekent die thans van zoo oneindig belang is. Het werkje is rijk aan nieuwe gezichtspunten en vele zeer juiste, sommige ook zeer gewaagde meeningen en veronderstellingen, en voor de geschiedenis van den handel in geldswaardig papier in zijne eerste kindsheid van zeer veel belang, en dus ook voor de finantieele geschiedenis (om dat woord te bezigen) van Nederland en van Europa in de 17e eeuw. Zeer belangwekkend is een tafeltje der koersen der obligatiën van Holland van Mei 1672 tot Mei 1673, genoteerd bij elke groote gebeurtenis, een sprekend bewijs van de onzekerheid der toenmalige handelstoestanden.

Het Archief van den Raadpensionaris Antonie Heinsius, uitgegeven door Jonkhr. Mr. H. J. van der Heim. Tweede Deel. 's Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1874.

In het tweede deel van dit belangrijk werk staat de krijgsgeschiedenis gedurende den tweeden algemeenen oorlog tegen Lodewijk XIV op den voorgrond. Al berustte bij den raadpensionaris nog niet, als in later dagen na den dood van Willem III, het algemeen beleid van den oorlog, toch stonden zijn koninklijke vriend niet alleen, maar ook een aantal van diens krijgsbevelhebbers in voortdurende briefwisseling met hem. Daarenboven zijn hier nog een aantal brieven van diplomaten en staatslieden, welke over oorlogzaken handelen, opgenomen, welke het aantal tot 254 hebben doen aangroeien. Jammer maar, dat daaronder zoo weinige zijn van Heinsius zelf. De overige zijn van zeer verschillend gehalte en belang; enkele zijn maar voor een klein gedeelte, van sommige is maar een enkele zin in eene noot medegedeeld. Een volledig overzicht over den loop des oorlogs geeft deze briefwisseling dan ook op verre na niet; evenwel, veel wordt er in medegedeeld, waaromtrent wij weinig wisten dan de kroniekmatige of anekdotenachtige berichten van tijdgenooten. De brieven van Willem III onderscheiden zich door hunne kernachtigheid. 't Doet het hart van een Nederlander goed zijn zuiver Hollandsch te hooren, als zoovele Nederlanders (Coehoorn o. a.) zich van 't Fransch bedienen, al munt zijn stijl niet uit en al komt ook hier eene macht van vreemde woorden, naar gewoonte van den tijd, tusschen het Hollandsch indringen.

Eene inleiding, welke een overzicht geeft van den oorlog van 1688—97 en van de rollen, die Heinsius en Willem III daarin speelden, en een paar uittreksels uit onuitgegeven geschriften gaan aan de correspondentie vooraf. De laatste dienen ter kenschetsing van personen en toestanden en van de meening welke daarover in dien tijd gold.

Mocht het derde deel, dat de eerste serie besluiten moet en dat de onderhandelingen, die tot den Rijswijkschen vrede leidden, zal behandelen, zich niet lang laten wachten!

Journaal van Constantijn Huygens, den zoon, van 21 *October* 1688 *tot* 2 *September* 1696. (*Handschrift van de Koninklijke Academie van Wetenschappen te Amsterdam.*) *Eerste deel. Werken van het Historisch Genootschap, gevestigd te Utrecht. Nieuwe serie, No.* 23. *Utrecht, Kemink & Zoon* 1876.

De redactie van dit Journaal heeft zich vergenoegd met uitsluitend een afdruk van den tekst te geven, zonder noten of aanteekeningen, wat bij de betrekkelijk niet zeer groote bekendheid van vele hier voorkomende feiten en personen zeer jammer is. Immers, slechts eene nauwkeurige vergelijking met andere, vooral authentieke bronnen zou de waarde welke aan dit journaal mag worden toegekend, kunnen bepalen. Oppervlakkig komt die mij niet gering voor. De schrijver, de zoon van den dichter Huygens en diens opvolger in zijne betrekking van secretaris van Z. H., was in staat veel te weten, wat anderen onbekend was, en dus in zijne geheime aanteekeningen veel over de histoire intime te zeggen, wat toen openlijk niet kon worden vermeld. En 't meeste wat hij zegt komt, oppervlakkig beschouwd, overeen met wat van elders bekend is. Maar bij zijne neiging tot chronique scandaleuse, bij zijne verregaande kleingeestigheid, om niet te zeggen bij zijne lage denkwijze en ellendig egoïsme, die op elke bladzijde spreken, bij zijne eigenaardige verhouding tot velen in den lande, in het leger en aan het hof, die voor zijne onpartijdigheid zeer gevaarlijk was, dient eene nauwkeurige studie aan een uitspraak daarover vooraf te gaan. Want de tijd is voorbij, dat men Memoires voor orakels aanzag, en St. Simon heeft bewezen, hoe de geschie-

denis onder de hand van een handig memorieschrijver er kan gaan uitzien. Hier bestaat in zooverre dit gevaar minder, daar Huygens kenlijk alleen voor zichzelven opteekende wat hij dag aan dag beleefde, meestal zeker dagelijks, de vorm en ook de inhoud zijner aanteekeningen, waarin de geringste futiliteiten, de ellendigste praatjes zijn opgenomen, bewijzen genoegzaam dat het stuk niet voor den druk bestemd was. En zeer veel had veilig kunnen achterblijven, hoewel om der volledigheids wil en omdat alleen over een compleet stuk een oordeel juist kan zijn, 't maar goed is, dat dit niet het geval is.

Hoewel wij dus ons oordeel nog opschorten, kunnen wij niet verheelen, dat wij het belang van het, zij 't ook niet onbevangen, oordeel, geheel voor zichzelven neergeschreven door een man, wegens zijne positie zoo op de hoogte van alles, eene niet geringe aanwinst rekenen, met name voor onze kennis van personen en zaken in de Republiek ten tijde van Willem III, hier en daar ook voor die van dien vorst zelven en van het Engeland van zijn tijd. De beschrijvingen van de expeditie van 1688, van den tocht naar Ierland in 1690, van den veldtocht van 1691 troffen ons, omdat zij den indruk bevestigden, dien andere gedeeltelijk ongedrukte bronnen en vooral briefwisselingen uit die jaren op ons gemaakt hadden, en waarschijnlijk zou dat ook met de andere gedeelten het geval zijn (het eerste deel loopt tot ult. December 1691), zoodat dan, daargelaten de menigte van futiliteiten en mededeelingen omtrent den schrijver zelven, soms van de gemeenste soort, dit journaal eene zeer welkome bijdrage zou zijn tot de geschiedenis van Prins Willem III en zijn tijd.

Laurens Pieter Van de Spiegel en zijne tijdgenooten 1737—1800. *Uit zijne nagelaten papieren toegelicht door Mr. G. W. Vreede. Uitgegeven door het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen. Deel I—III. Middelburg, J. C. & W. Altorffer.* 1874—76.

De geleerde schrijver en verzamelaar zal 't ons wel vergeven, wanneer wij hier maar zeer ter loops melding maken van dit voor onze geschiedenis zoo gewichtige werk, dat zeker veel bij zal dragen om de nevelen te doen verdwijnen, welke over het Nederland der 18de eeuw liggen. Want een boek van zoo gemengden inhoud, niet alleen uit brieven, maar ook uit allerlei andere onbekende stukken, zelfs pamphletten bestaande, verbonden door korte notitiën van den uitgever en toegelicht door inleidingen voor elk deel, behoeft een zeer breedvoerig verslag, dat uit den aard der zaak in allerlei historische uitweidingen zou vervallen en waarvan hier geen sprake kan zijn.

Wij willen dan ook volstaan met de vermelding, dat deze drie deelen, waarvan zich het eerste geheel, het tweede voor een goed deel uitsluitend met Zeeuwsche aangelegenheden bezig houdt, den raadpensionaris vergezellen tot het jaar 1791, toen hij reeds geruimen tijd, naast de stadhouderesse, de machtigste persoon in de Republiek, de representant van de stadhouderlijke partij was geworden. De betrekkelijk niet talrijke stukken uit den tijd na de restauratie van 1787, leveren op nieuw bewijs van Van de Spiegels veelzijdige talenten en werkzaamheid en van zijne oprechte bedoelingen; de vroegere doen een blik slaan in het inwendig politieke leven in de Republiek en geven menige bijdrage tot de kennis dier rampzalige burgertwisten, welke de oude Republiek in 't verderf hebben gestort. Dankbaar voor het ontvangene, hopen wij dat het den geleerden uitgever moge gelukken voor de latere tijden van 't bedrijf zijns helds,

nog veel bijeen te brengen, wat de Brieven en Negotiatiën aanvult.

Het Leven van Mr. Johan Valckenaer (1759—1821). *Naar onuitgegeven bronnen bewerkt door Mr. J. A. Sillem. In twee deelen. Amsterdam, P. N. van Kampen & Zoon.* 1876.

't Wordt elken dag lichter in den nacht, die tot nog toe over de geschiedenis van Nederland in de 18de eeuw en in den Bataafschen en Franschen tijd was uitgebreid. Onophoudelijk worden nieuwe bijdragen daarover geleverd; vooral het tijdschrift De Gids onderscheidt zich, door de kortachtereenvolgende opstellen van Beaufort, Knoop, Hartog, over personen en gebeurtenissen uit dien tijd, en nu heeft een zijner redacteurs een lijvig boek geschreven, waarin het leven van een der hoofden der Patriottenbeweging wordt geschetst.

Johan Valckenaer, de zoon van een groot geleerde, zelf reeds zeer vroeg hoogleeraar, daarop partijhoofd en balling, ook als balling een hoofd der emigranten, daarop in de Bataafsche Republiek, voorvechter der Unitariers en weldra haar gezant in Spanje, behoort onder de eigenaardigste figuren uit dien felbewogen tijd, die zoo rijk is aan sterk geteekende personen, zij 't ook dat er weinigen onder waren die meer dan gewone talenten bezaten. Bovenal partijman, misschien wat minder verblind dan sommigen zijner partijgenooten, Blauw bijv., die hun ideaal in de teroristen zagen, maar gelukkig te laat kwamen om zoo consequent als deze te handelen, moet men menige handeling van Valckenaer betreuren, maar wat hij deed, deed hij in vele opzichten goed. Vooral als diplomaat bezat hij buitengewone talenten. De wijze hoe hij, niettegenstaande het ongewone werk, aan het hof van Madrid zich weldra eene invloedrijke positie wist te verschaffen en der Bataafsche republiek, der afhan-

gelinge van Frankrijks luimen, het prestige wist te verleenen, als ware zij nog de machtige Republiek, eens de doodvijandin, later de trouwe bondgenoote, de beschermengel der Spaansche monarchie, is een der aantreklijkste gedeelten uit dit boek.

Wij willen hier den inhoud niet behandelen; slechts een uitgebreid opstel ware daartoe geschikt, niet een kort artikel en wij hopen dat het onnoodig zou zijn dien te vermelden, omdat al onze lezers het boek zeker hebben gelezen. Maar wij willen nog, om het veelzijdig belang er van te doen uitkomen, wijzen op het zeer merkwaardig verschijnsel, dat deze felle democraat en vijand van Oranje, de intime vriend en beschermer was van Bilderdijk, en dat hij op de letterkunde van zijn tijd niet zonder invloed was. Een zoo talentvol en veelzijdig man, van wiens schriftelijke nalatenschap bij uitzondering zoo veel is overgebleven, verdiende ten volle een boek als het onderhavige, dat niet vervalt in de fout van vele biographiën, nl. van den held voor te stellen als den hoofdpersoon, het middelpunt van al wat er geschiedde, en dat evenmin den tijd te veel en den man te weinig beschrijft, dat daarenboven door onpartijdigheid en helderheid van voorstelling uitmunt, een nieuw licht werpt op tal van feiten en de belangrijkste bijdrage is voor den Bataafschen tijd, die in de laatste jaren is verschenen. Op dit gebied is kenlijk de dageraad aangebroken; zal 't er echter ooit vol dag worden?

De Patriotten te Amsterdam in 1794, *door Theod. Jorissen. Amsterdam, G. L. Funke.* 1874.

In dit werkje zet de hoogleeraar Jorissen zijne zich steeds achterwaards bewegende, of wil men liever, steeds hooger opklimmende studiën over den Bataafschen en Franschen tijd voort. 't Behandelt een tot nu toe zeer donker punt in onze geschiedenis, het aandeel nl. der Patriotten, der in 1787

overwonnen partij, aan de verjaging van den »dwingeland" en de aristocratie en aan de bevrijding der natie door de Fransche broeders. 't Is eene interessante stndie, geheel geput uit authentieke stukken, die het den schrijver dikwijls veel moeite kostte bijeen te krijgen. Gogel, Blauw, Daendels, Irhoven van Dam, Schimmelpenninch en anderen zijn de voornaamste personen, die er in optreden en wier brieven en verdere stukken voor een goed deel de bronnen zijn. Vele scheve voorstellingen worden hier verbeterd, maar de active partij, zoowel als de in de uren des gevaars veelal passive regeering en het geheele volk rijzen er niet door in onze achting. Lamzaliger revolutie dan die van 1795 is er bezwaarlijk te vinden. Een woord van dank echter aan den schrijver, die met zooveel vlijt ook zoo onverkwiklijke gedeelten onzer geschiedenis, welker bronnen zoo moeilijk op te sporen en zoo uiterst onvolledig zijn, bewerkt en er de waarheid omtrent aan het licht weet te brengen, mag hier niet ontbreken. De titel wijst genoegzaam het onderwerp aan, dat wij daarom hier niet breeder bespreken.

Brieven en Gedenkschriften van Gijsbert Karel van Hogendorp, uitgegeven door zijn jongsten zoon, voortgezet door Mr. H. Graaf van Hogendorp. Derde Deel. 1788—1813. *'s Gravenhage, Mart. Nijhoff.* 1876.

Na eene lange tusschenpoos is de uitgave van Van Hogendorps Brieven en Gedenkschriften, gestaakt sedert het overlijden van den eersten bewerker, weder opgevat door een ander afstammeling van den grooten staatsman. Maar ieder, die op dit deel van nog geen 350 bladzijden, de cijfers 1788—1813 leest, zal zeker een gevoel van teleurstelling niet kunnen weerhouden, dat maar zoo weinig over is van de nalatenschap van den man, dien wij hebben leeren eerbiedigen als een der grondleggers van het Koningrijk der

Nederlanden, maar dien wij tevens betreklijk weinig kennen. Des te grooter wordt die teleurstelling, als men bedenkt, hoe veel de eerste deelen gaven voor de kennis van den tijd zoowel als van den man. Hier vindt men slechts grootere en kleinere uittreksels uit brieven en aanteekeningen, wel voldoende om de denkbeelden van Hogendorp over vele punten en zijne vorming door de jaren en de gebeurtenissen te leeren kennen, maar die voor de geschiedenis van den tijd heel weinig geven. Eerst komen de zeven jaren van het lidmaatschap der Staten van Holland, als pensionaris van Rotterdam en vertrouwde der stadhouderlijke familie, die hij in den Patriottentijd zoo trouw had gediend. Hoe hinderlijk is 't daarin niet, dat deze Hollandsche staatsman, Hollander door en door in zijne persoonlijkheid, gewoonlijk ook voor zich zelven Fransch schrijft. Trouwens wij zijn dat gewoon van alle mannen, die tot de omgeving van het stadhouderlijk hof behooren, van de dagen van Frederik Hendrik af, en zeker waren er toen en vroeger velen daaronder, die niet, als Hogendorp, alleen Fransch schreven, maar die ook meer Fransch dan Hollandsch dachten.

De tweede helft van dit deel behandelt het bijna negentienjarig ambteloos leven van den oud-regent, die niet emigreerde, maar zijne bijzondere zaken bleef behartigen in het vaderland en aan de politiek alleen als toeschouwer deelnam, door over verleden, heden en toekomst memoriën te stellen. Van deze zijn er een aantal nevens eenige particuliere brieven bewaard, met enkele stukken over zijn plan om eene kolonie aan de Kaap de Goede Hoop aan te leggen. Eenige gedichten, in 't Hollandsch zoowel als in 't Fransch, en eenige consideratiën over Nederlandsche geschiedenis besluiten dit deel. 't Is curieus te hooren, hoe een geletterd man als Hogendorp over het eerste tijdvak dier geschiedenis, vóor Karel V, oordeelt. Hij zegt o. a.: »Het eerste tijdvak begint eerst belangrijk te worden onder het huis van Bourgondië.«[1] En dat schreef een tijdgenoot van Kluit, die

bijzonder veel werk van de geschiedenis des vaderlands maakte!

Hopen wij dat het vierde en laatste deel meer bevredigend van inhoud zij.

Gijsbert Karel van Hogendorp in 1813. *Nagelaten geschrift van Mr. F. Baron van Hogendorp. 's Gravenhage, Martinus Nijhoff.* 1876.

Meer eene reeks stukken dan een geregeld verhaal, weder eenige bouwsteenen leverend voor de geschiedenis der Revolutie van 1813. Belangrijk daaronder zijn de brieven van Elias van der Hoeven, die voor het Voorloopig Bewind, of zooals 't zich noemde, het Algemeen Bestuur, naar het Hoofdkwartier der bondgenooten reisde. Maar waarom schreef een Nederlander aan het hoofd van den Nederlandschen opstand tegen het Fransche bewind Fransche brieven? Niet minder verdienen de brieven aan en van de Fagels genoemd te worden en de door Hogendorp zelf opgestelde aanteekeningen omtrent het gebeurde. Zooals bijna alle medegedeelde stukken, stellen zij de benauwde oudregenten, die tot de leiding geroepen waren, in al hunne erbarmlijkheid ten toon.

Onder de Bijlagen staan bovenaan in belangrijkheid de Aanmerkingen van A. R. Falck op het Hs. van Van der Palms gedenkschrift, aanteekeningen zoo belangwekkend dat ze reeds elders (in de Verscheidenheden van Beets) in den breede besproken zijn.

Karakteristiek is ook het Bericht aan Z. K. H., door Hogendorp in den winter van 1814 voor den Souvereinen Vorst opgesteld, om de verdiensten van zijne voornaamste medehelpers in de Novemberdagen kenbaar te maken, beginnende met Limburg Stirum en eindigende met ondergeschikte geëmployeerden. Met zooveel verschooning, als maar mogelijk is, spreekt hier Hogendorp over de oudregenten, maar hij moest wel, allen bij name noemende, die zich verdienstelijk maakten, hun gedrag stellen tegen-

over dat van hen, die de geroepen leidslieden waren.

Of 't mogelijk zou zijn, na al wat er sedert het werk van Prof. Jorissen nog verschenen is, nu een duidelijker beeld te geven van den Novemberopstand? Wij hopen, maar wij twijfelen.

Kroniek van het Historisch Genootschap, gevestigd te Utrecht, 29e, 30e *en* 31e *jaargang*, 1873, 74, 75. 6e *Serie*, 4e, 5e *en* 6e *deel. Utrecht, Kemink en Zoon*, 1874, 75 *en* 76.

Minder dan de laatste jaargangen bestaan deze drie deelen der Kroniek uit bijeenbehoorende reeksen van na aan elkander verwante stukken. De Sprokkelingen uit de Papieren van eenen Bewindhebber der Oost-Indische Compagnie worden wel is waar weder in alle drie deelen gevonden, eene vrij verwarde massa van aanteekeningen, rekeningen en andere stukken, waarbij het ontbreken van een leiddraad zeer te bejammeren blijft. Maar verder loopen de stukken zeer uiteen.

Het vierde deel deelt wederom veel uit het overrijke Archief van Hilten mede: Sententiën over de Raden der Admiraliteit van Rotterdam in 1622 en over zeekapiteins, die den admiraal Pater hadden verlaten in 1633; Stukken betreffende de geschiedenis van den oorlog in 1630 en volgende jaren, meestal brieven van en aan H.H.M.; idem over Fransche zaken; over de deelen van Brabant en Limburg, door Frederik Hendrik veroverd, enz. Verder gaat hier en in het zesde deel de heer Leupe voort de belangwekkende Aanbevelingsbrieven voor zeeofficieren, uit de Witts papieren in 's Rijks Archief mede te deelen; geeft de heer Rogge onder meer een stel brieven van Willem van Oldenbarnevelt (Stoutenburg), in zijn ballingschap aan Hugo de Groot geschreven, en worden eindelijk de omvangrijke Classicale Acten van Brazilië uit het Archief

van het Provinciaal Kerkbestuur van Utrecht medegedeeld, merkwaardig door de verregaande onverdraagzaamheid der predikanten, die ook op dien grond Katholieken en Israeliten van hunne godsdienstoefening zochten te berooven.

In het vijfde deel vindt men van grootere stukken: eene door den heer Rogge uit het synodaal Archief medegedeelde Rekening van de Ontvangsten en Inkomsten van den Ontvanger der geestelijke goederen tot onderhoud der predikanten in 1590; den Staat van Oorlog voor 1621, en Brieven van den Ambassadeur Lintelo te Berlijn aan H.H. M. uit den tijd vóor den Spaanschen Successieoorlog, door den heer van Heeckeren uitgegeven. De heer Kneppelhout van Sterkenburg publiceert daarin Politieke Brieven uit de jaren 1784, 85 en 86, meerendeels afkomstig van den baron d'Yvoy, die aan de patriotsche zijde stond, welke voor de karakteristiek van personen en zaken niet zonder gewicht zijn.

Het veel bewerkte tijdvak der Remonstrantsche Godsdiensttwisten wordt in dit deel vertegenwoordigd door een breedvoerig stuk van Wtenbogaert, in 1631 opgesteld en Contradeductie op de deductie van de Noord-Hollandsche synode getiteld, en door het Verhaal der gevangenschap van Oldenbarnevelt medegedeeld door zijn knecht Jan Francken. Dit laatste heeft de heer R. Fruin hier voor 't eerst in zijn geheel uitgegeven naar eene zeer betrouwbare kopie, wat wel noodig was, daar het zeer veel gebruikt en aangehaald, maar nooit geheel bekend was gemaakt, zoodat de geloofwaardigheid er bezwaarlijk van te toetsen viel. Even als dit is ook een stuk in het zesde deel door den heer Fruin met een toelichtend en inleidend woord voorzien, nl. het Journaal van Splinter Helmich, soldaat en later hopman in dienst van den Lande, van 1572 tot 1589, een vondst van den bekenden navorscher, den heer van Lommel en een

van de vele onbekende stukken, die Bor, zonder ze te noemen gebruikt heeft, en voor de kennis van vele gebeurtenissen uit die dagen van zeer groot belang. Maar de andere stukken zijn weder oudergewoonte zonder inleiding of noten (het laatste met uitzondering van zeer enkele) afgedrukt. Daarentegen wordt in dit deel een artikel van den heer de Geer van Jutfaas gevonden, De Vorming van het Oversticht, dat geheel afwijkt van de meestal in de Kroniek gevolgde gewoonte en geen origineelen mededeelt, maar eenvoudig eene verhandeling is, die over een weinig bewerkt deel onzer middeleeuwsche geschiedenis veel licht verspreidt.

De Historische Aanteekeningen in 1672 van de Utrechtsche familie Martens zijn te danken aan de eenigszins lichtvaardige wijze, waarop de heer Ter Gouw een voorzaat van den uitgever in zijne Amstelodamensia heeft behandeld. De laatste, Jhr. Mr. J. L. A. Martens, deelt ook depêches van een ander zijner voorzaten, gedeputeerde ter Staten Generaal in 1746 mede. Zeer belangrijk zijn zij anders niet, evenmin als de Brieven van Prins Maurits, die de heer de Jager geeft. Veel interessanter zijn de Brieven van Prins Willem V, van 1786—1793 aan den baron van Lijnden van Hemmen geschreven, van wien ook stukken over de opvoeding van 'sPrinsen zonen afkomstig zijn. De heer Vreede deelt een meer modern stuk mede: het volumineuse Rapport der Geheime Staatscommissie (Repelaer van Driel c. s.) nopens de toekomstige inrichting en huishouding van den staat, in 1819 aan Koning Willem I ingeleverd, waarin de geheele organisatie van het staatsbestuur en met name van de verschillende departementen wordt behandeld, waarin vooral de ontworpen instelling van een Hoogen Raad van Administratie de aandacht trekt, dat een oppertoezicht op de verschillende ministeries en andere colleges zou hebben, een plan, dat nooit is uitgevoerd en door Prof. J. W. Tijdeman, van wien

het handschrift afkomstig is, in eene noot werd bespot, als of de leden der commissie daarin voor zichzelven een post hadden willen creëeren. Mr. S. Muller Fz. deelt stukken mede over de Magistraatsbestelling te Utrecht, bijdragen tot de kennis der familieregeering, het stelsel van contracten en toerbeurten, deels extracten uit de vroedschap, deels reglementen van klassen, waarin de vroedschap verdeeld was, en dergelijke stukken, belangrijke toevoegsels tot de Contracten van correspondentie van wijlen den heer DeWitte van Citters. Bijdragen tot het Charterboek van Drenthe, door Mr. Oldenhuis Gratema, een aantal ongedrukte oorkonden, en Bijlagen tot eene oude kroniek van Gelderland, de beneficiën des Hertogs, de ampten, steden en ridders en edelen van dat gewest in de 16de eeuw bevattende, vertegenwoordigen de Middeleeuwen in dit deel, dat nog een tal van kleinere stukken bevat, van den meest uiteenloopenden inhoud.

Hoe veel dienst ook deze drie deelen der Kroniek bewijzen door mededeeling van tal van bescheiden, blijven wij er tegen bezwaar maken, dat de stukken bij voortduring zonder nadere toelichting en noten worden uitgegeven. Vele hebben dat zeer van noode. Daarenboven is 't niet wel te vergen van den lezer, dat hij elke lezing zoo maar aanneemt, en er bestaat voor hem geene mogelijkheid die te controleeren bij de volstrekt onvoldoende wijze waarop, soms in 't geheel niet, iets omtrent het handschrift wordt medegedeeld. En toch is dit zoo moeilijk niet; wij verwijzen naar de korte inleidingen van de beide stukken van Prof. Fruin. Referent gelooft dat het hier, en ook reeds vroeger, geuitte bezwaar, door velen gedeeld wordt en dat vroegere jaargangen der Kroniek bewijzen, hoe wenschelijk en noodig eene betere contrôle der uitgave is.

Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Duché de Limbourg. Tome XI et XII. 1874 *et* 75. *Ruremonde, Typographie de J. J. Romen.*

Het eerste der beide hier vermelde deelen wordt voor een groot gedeelte ingenomen door een Vita Sancti Karoli Magni, uitgegeven door den stadsarchivaris van Aken, den heer Kaentzeler, met eenige andere legenden en notitiën over denzelfden, naar een handschrift in het Akensch archief. Wat geringer in omvang is het artikel van den heer Franquinet over de familie Schoonvorst. De heer Sivré geeft een geschiedkundige schets van het oude Begijnhof te Roermond met interessante bijlagen, de heer Habets, een oud verhaal over de geuzen-beroerten van 1566 en 67 te Maastricht. De overige stukken raken meer uitsluitend onderwerpen, bv. van anthropologischen of prehistorischen aard, die in ons verslag niet te huis behooren. Het volgende deel wordt ook door een lijvig stuk ingeleid, Histoire de la Seigneurie Impériale de Gronsfeld, door den baron Chestret de Haneffe. Dan volgt een artikel van den heer Habets over de Echtverbintenis van Maria, een Limburgsch mysteriespel, dat zijn ontstaan in eene oude in Limburgschen tongval geschrevene legende schijnt te vinden, naar 't schijnt uit de 15de eeuw. Dezelfde schrijver geeft ook Een vijftal stukken over de Hervorming te Weert in 1583 en 84, en Een viertal Regtsdocumenten uit het hertogdom Limburg, betreffende het gemeenschappelijk boschbezit enz. Door den heer Creemers is uitgegeven eene Kronijk uit het klooster Maria-Wijngaard te Weert 1442—1587, opgesteld door zuster Maria Luyten, met eene bijdrage omtrent die kroniek, door den heer Nieuwenhuizen, terwijl de heer Nettesheim de Kronijk der stad Roermond, door Jan van Rijckenroy, in vorige deelen uitgegeven, ten einde brengt en er een aantal bijlagen aan toevoegt.

Dit zijn de voornaamste stukken van eenigermate algemeen historisch belang, (vele kleinere laten wij onvermeld) in deze deelen vervat, die getuigenis afleggen van den ijver van het genootschap, dat, door mannen als Franquinet, Sivré en Habets voorgegaan, zooveel doet voor de geschiedenis van het gewest.

De Academie te Leiden in de 16*e*, 17*e en* 18*e eeuw, door Dr. G. D. J. Schotel. Met platen. Haarlem, Krnseman & Tjeenk Willink.* 1875.

De heer Schotel heeft ter gelegenheid van het driehonderdjarig bestaan der Leidsche Hoogeschool een van die vruchten van zijn vlijt in 't nasnuffelen van allerlei bijzonderheden over personen en zaken en toestanden uitgegeven, waardoor hij zoo bekend is als een der vlijtigste navorschers van het Nederland van voorheen. 't Is maar gedeeltelijk eene geschiedenis der Academie, 't is meer een schets van academische instellingen en toestanden, eer de revolutie van 1795 een einde maakte aan veel exceptioneels. Er staan tal van bijzonderheden in, die nergens zoo bijeen te vinden zijn, zeker ook vele, die geheel nieuw zijn, want de schrijver heeft niet alleen de Acta Curatorum, maar ook de Senaatsnotulen en andere ongedrukte bescheiden gebruikt en is dus in staat geweest veel nieuws bijeen te brengen.

Bijdragen voor de geschiedenis van het Bisdom van Haarlem, 2*e*, 3*e en* 4*e deel. Haarlem*, 1874—76.

Met grooten ijver wordt dit tijdschrift, dat zooveel bijzonderheden mededeelt omtrent de kerkelijke geschiedenis van Holland, voortgezet. In drie jaren heeft het drie geheele deelen kunnen leveren. Onder de opstellen, waarop wij de aandacht vestigen, staat bovenaan het vervolg van dat van den heer Vregt, over het Apostolisch Vicarisschap van Joannes van Bijleveld, waar wij reeds in ons vorig verslag

van melding maakten en dat ook nu nog niet ten einde gebracht is, eene zeer belangwekkende bijdrage voor de geschiedenis der Roomsche Katholieke kerk in ons vaderland, vooral in hare verhouding tot de overheid. De Groote Kerk te Haarlem, heeft tot verschillende artikelen aanleiding gegeven, een van de hand der HH. Alberdingk Thijm, Gerlings en Enschedé, over de gerestaureerde wapens en koorbanken, en eene plaatsbeschrijving door den heer De Graaf, het een met eene wapenkaart, het ander met eene platte grond der kathedraal voor de hervorming.

De laatste schrijver geeft verder weder uittreksels uit de akten van het Haarlemsche kapittel; de heer van Lommel doet een aantal mededeelingen van allerlei aard, de vrucht zijner onvermoeide nasporingen in tal van archieven, meestal op den tijd na de hervorming betrekking hebbende. Evenzoo de heer Van der Horst en anderen. Dr. Frenay zet die over de Leidsche pastoors voort.

Eenige afwisseling biedt het stukje van den adjunct-archivaris van Haarlem, den heer J. C. Gonnet, over de Lazaristen te Haarlem, wier klooster, in 1307 door Willem van Egmond gesticht, steeds met dat der Tempeliers is verward. Over 't geheel hadden wij wel gewenscht, dat de HH. medewerkers wat meer in den zin der Batavia Sacra gearbeid hadden en zich bijzonder met de kerkelijke geschiedenis van het bisdom in de Middeleeuwen hadden bezig gehouden. Voor de Nederlandsche historiographie ware hun werk dan van nog meer belang. Zij zouden meer samenwerken met anderen, want in die tijden is kerkelijke en wereldlijke historie een, ja treedt de laatste soms op den achtergrond tegenover de eerste. En er is over onze middeleeuwsche geschiedenis nog zoo oneindig veel te zoeken en te vinden!

Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht. Bijdragen verzameld en uitgegeven op last en onder toezicht van Z. D. H. Den Aartsbisschop. 1e *Deel. Utrecht, J. B. van Rossum,* 1874, 75.

Geheel op den leest van de Bijdragen van Haarlem geschoeid, biedt dit Archief ook eenen dergelijken inhoud, hier en daar van de zelfde medewerkers. Met name den heer van Lommel treffen wij hier weder aan, met allerlei mededeelingen over pastoors, verslagen van missiën en andere stukken. Op dezelfde wijze ongeveer werkt de heer Hofman, die uit de archieven van heerlijkheden, zooals Weert, Borculo, Berg, enz. allerlei mededeelt. De heer Geerdinch geeft een Extractum e Libro Synodali officialis Oldenzaliensis et partium Twenthiae, omtrent de oude sendgerichten aldaar, weer. Door den heer Hofman wordt ook eene belangwekkende beschrijving der Oud-Munsterkerk te Utrecht, naar een oud handschrift in 't bezit van Dr. Borret, ingeleid; dezelfde schrijver houdt zich verder veel bezig met den toestand der katholieken te Woerden, na de Hervorming even als de heer Hilhorst met Gooiland.

Beide werken, het Archief van Utrecht en de Bijdragen van Haarlem, verdienen een woord van lof en dank voor het vele, dat zij onder allerlei alleen voor den Roomschkatholiek belangrijke geven ook voor ieder, die belangstelt in de kerkelijke geschiedenis van ons land.

Geschiedenis van het tegenwoordig Bisdom Roermond en van de bisdommen, die het in deze gewesten zijn voorafgegaan, door Jos. Habets, kapellaan te Bergh Terblijt. Eerste Deel. Het oude bisdom Tongeren—Maastricht, Luik, tot op het einde der 18de *eeuw. Historische schets van het aartsbisdom Keulen. Roermond, J. J. Romen.*

De geleerde navorscher der geschiedenis van Limburg vat

in het groote werk, dat hij heeft ondernomen, de resultaten samen van zijn veeljarig onderzoek van de kerkelijke en gedeeltelijk ook van de wereldlijke oudheden van dit gewest. Vandaar dat wij hier niet behoeven te zeggen, hoe hoog het staat boven de reeds vroeger besprokene geschiedenissen der bisdommen 's Hertogenbosch en Breda van de HH. Schutjes en Krüger. Hier is eene werkelijke geschiedenis, op eigen bronnenstudie berustende, misschien wel wat al te breed opgevat en wat te zeer in bijzonderheden gaande, en natuurlijk eenigszins doortrokken van een eigenaardigen, voor eene juiste waardeering der feiten niet altijd gunstigen geest, maar die vooral omtrent kerkelijke toestanden eene rijke bron is door de methodische en breedvoerige behandeling der stof.

Na eene inleiding, waarin de staatkundige toestand der thans onder Roermond behoorende landstreken wordt behandeld, komt het bisdom Tongeren-Maastricht-Luik het eerst aan de beurt, waar niet alleen eene korte geschiedenis der bisschoppen, kerken, kapittels, enz. wordt gegeven, maar ook de verschillende ambten, instellingen, enz. worden beschreven en zoo van de inrichting van een bisdom voor de Fransche revolutie een historisch beeld wordt gegeven, waarin ook de met het kerkelijk leven zoo nauw in verband staande geschiedenis der beschaving niet is vergeten. De elf hoofdstukken welke dit hoofddeel vormen, behandelen toch niet alleen het bisdom, de bisschoppen, hunne plaatsvervangers, wijbisschoppen, grootvicarissen en officialen, de aartsdiakenen, de lagere geestelijkheid, maar ook de kerken, pastorijen, tienden en het armwezen. Twee hoofdstukken behandelen de landdekanaten en parochiën der beide aartsdiakanaten Kempenland en Hespengouw, waar het bisdom Luik in verdeeld was; de drie laatste zijn gewijd aan de diocesaansynoden en wat daarmede in verband staat, de prediking, catichisatie en het volksonderwijs op de parochiescholen, en eindelijk het hooger onderwijs, vooral in betrekking tot den geestelijken stand. Oorkonden en registers van zeer ver-

schillenden aard hebben bij de samenstelling van dit deel evenzeer gediend als kronieken, heiligenlevens en kerkhistoriën, en 't verdient opmerking, dat terwijl ons wel lijsten der parochiën medegedeeld worden, uit oude registers getrokken, die echter niet stuk voor stuk behandeld worden met opgave, wie er pastoors waren en wanneer elk altaar gewijd werd, maar integendeel het parochiewezen van de middeleeuwen wordt uiteengezet uit synodale verklaringen en rapporten van visitaties.

Behalve Luik had ook Keulen voorheen geestelijk gezag in een deel van het tegenwoordig bisdom. Een geschiedkundig overzicht van het geheele Aartsbisdom en van het aartsdiakenaat Xanten, dat zich over dat deel uitstrekte, volgt dus, korter maar overigens evenzoo ingericht als dat omtrent Luik, terwijl een aantal bijlagen met merkwaardige statuten, declaratiën van beneficiën en officiën enz. het deel besluiten. Mocht het den schrijver gelukken zijne onderneming geheel ten uitvoer te brengen; hij zal er niet alleen den dank der Limburgsche geestelijkheid, waarvoor zij in de eerste plaats bestemd is, voor inoogsten.

Geschiedkundige Nasporingen, door Christiaan Sepp, predikant bij de Doopsgezinde Gemeente te Leiden. Leiden, de Breuk en Smits. 1875.

Deze verzameling van kerkhistorische opstellen van de hand des schrijvers van de Geschiedenis der Godgeleerdheid in Nederland, verdient wel een enkel woord van vermelding te dezer plaatse. 't Zijn toch meestal bijdragen, dikwijls uit zeer zeldzame bronnen bijeengebracht, tot de kennis der Nederlandsche kerkgeschiedenis. In het laatste deel, dat binnen den tijdkring van ons verslag valt, treft onze aandacht het meest eene mededeeling omtrent Antonius Corranus, genaamd Bellerive, een Spaansch protestant, wiens optreden als prediker te Breda in 1566, bij Bor vermeld, groote opschudding verwekte, en den strijd, door hem daar en te

Antwerpen tegen de Lutherschen gevoerd, en later, vooral te Londen, tegen de Calvinisten, daar hij een »moderaat" was. Voor de kennis van de vele stroomingen op religieus gebied, die bij de Nederlandsche revolutie medewerkten, is dit opstel van belang. In de beide vroegere deelen vermelden wij hier kortelijk de artikels over Haemstede's Geschiedenis der Martelaren en over Jacob Böhmens vrienden in Nederland, die over Meursius en over de geschriften van Rothmann, den wederdooper; de andere vallen buiten het bereik van dit tijdschrift.

Inventaris van het Oud Archief der provincie Zeeland. Deel I. Kaarten en Teekeningen (van de vroegste tijden tot 1812.) *Deel II. Chronologische Tafel van de charters en oorkonden der Graaflijke Regeering* (1119—1574). 1*e Aflevering. No.* 1—117. *Bewerkt door J. P. van Visvliet, Archivaris der provincie. (Uitgegeven op last der Staten van Zeeland.) Middelburg, van Benthem en Jutting.* 1874, 1876.

Met groote ingenomenheid wenschen wij een enkel woord te zeggen van dezen Inventaris. 't Is een zeer verdienstelijk werk, een uitgebreid archief te inventariseeren, en niet minder dien inventaris in druk uit te geven. Hoeveel arbeid zou niet zijn uitgewonnen, wanneer vroeger maar algemeen tot dit nauwkeurig inventariseeren en uitgeven ware overgegaan. Een woord van dank dan ook aan de Staten van Zeeland, die hiervoor het geld hebben willen toestaan. Want dergelijke uitgaven zijn wel een ware weldaad, maar slechts voor het betrekkelijk kleine getal personen, die in archiven moeten werken, en daarom uit een finantieel oogpunt niet aanbevelenswaardig. Mochten andere provinciën het voorbeeld, thans door Zeeland gegeven, volgen, en wij niet meer verplicht zijn de provinciale archivarissen onophoudelijk lastig te vallen met vragen omtrent het al of niet aanwezig zijn

van stukken. Om tot het werk zelf te komen, wij willen hier maar vermelden, dat de kaarten ingedeeld zijn naar de volgende rubrieken: 1o. Algemeene kaarten der provincie; 2o. Kaarten van eilanden en afzonderlijke quartieren; 3o. van steden, parochiën en heerlijkheden, in paragraphen volgens de onderdeelen, en daarin weder chronologisch gerangschikt, welke orde ook bij de volgende hoofdstukken is in acht genomen; 4o. van polders of waterschappen enz.; 5o. van havens, kanalen, vaarten enz.; 6o. van grensscheidingen; 7o. van fortificatiën; 8o. teekeningen van gebouwen; 9o. id. van oorlogsmaterieel; 10o. van verschillenden aard. Twee registers van namen van plaatsen enz. en van namen van ingenieurs, kaartenmakers enz., besluiten het geheel, dat eene fraaie, maar niet groote verzameling van slechts 424 nummers omvat.

Het tweede deel is nog niet compleet. De nu verschenen aflevering bevat de lijst der oorkonden tot 1424. 't Zijn niet alleen de origineelen, vidimussen en afzonderlijke kopieën, ook de stukken uit de registers, copulaatboeken en cartulariën worden hier vermeld. Van elk stuk is in afzonderlijke kolommen opgegeven: het volgnummer, de naam des uitgevers of verleiders van het stuk, de korte inhoud, met opgave der verzamelingen waarin het te vinden is, en eindelijk de dagteekening, zooals zij in het stuk staat en herleid volgens onze rekening. Het eenige wat o. i. ontbreekt, is de vermelding der taal, waarin het stuk geschreven is, wat zoo gemakkelijk door middel van den ouden datum, door dien namelijk letterlijk volgens het stuk op te geven, kon medegedeeld worden; hier echter wordt die zelfs bij pausselijke bullen in het Nederlandsch vermeld.

Wij wenschen den ijverigen archivaris veel voorspoed bij zijn arbeid, opdat weldra meer deelen er van kunnen worden aangekondigd.

Inventaris van de Registers en Stukken, afkomstig van de vóór Maart 1811 *bestaan hebbende en hierna te noemen Regterlijke Ligchamen, welke zich thans bevinden in het Archief der Arrondissementsregtbank te Amsterdam. Opgemaakt door Mr. W. H. Elias, Substituut-griffier bij genoemde Regtbank. Amsterdam,* 1876. *Gedrukt bij C. A. Spin & Zoon.*

Het besluit van Keizer Napoleon, dat de archiven der oude schepenbanken verwees naar de rechtbanken, onder wier ressort zij vielen, heeft, zooals te over bekend is, wrange vruchten gedragen, daar bewaring en verzorging dier archieven door de rechterlijke colleges wegens allerlei redenen zeer verwaarloosd is. Bijna overal zijn zij in groote wanorde geraakt, er is veel weggeraakt en bedorven; bijna nergens bestond een inventaris welke zelf maar voor het opzoeken van het een of ander stuk voldoende was, laat staan een die voldeed aan de meest bescheiden eischen, welke aan een inventaris te stellen zijn. 't Doet ons daarom veel genoegen bovengenoemden inventaris van het archief in bewaring bij de Amsterdamsche Rechtbank te kunnen aankondigen. Het belangrijke schepenbankarchief van Amsterdam is er door toegankelijk geworden, en blijkt in vrij goeden staat te zijn, terwijl die van allerhande andere collegiën afhankelijk van de stadsregeering, evenals die van de omliggende gemeenten van veel nut kunnen zijn voor ieder, die het maatschappelijk leven van vroegere eeuwen wil bestudeeren, daargelaten nog wat de beoefenaars van ons oud recht er uit kunnen trekken.

De inventaris is, zooals bij de onderdeelen ook gezegd wordt, eigenlijk alleen een register, er wordt van de stukken slechts eene zeer korte omschrijving gegeven, met bijvoeging van het lichaam, waarvan het afkomstig is, het aantal deelen, over welke jaren de stukken loopen en wat er aan ontbreekt, genoeg dus voor een overzicht.

Eerst komen de registers en stukken van den gerichte der stad Amsterdam, voornamelijk natuurlijk den schepenbank aangaande, maar ook van de commissarissen van huwelijksche zaken, van assurantiemeesters, van de commissarissen van de zeezaken, van die van kleine zaken en die ter judicature over de middelen te lande, benevens eenige ongenommerde stukken, die hoewel hiertoe behoorende niet in dit archief, maar ter griffie van het Gerechtshof berusten. Hoeveel deze 145 nummers kunnen geven, al is ook het meeste eerst uit de vorige eeuw en maar weinig uit de 16de, zooals het Memorieboek van Huwelijkszaken, dat van 1540; en de 25 deelen Huwelijkskrakeelregisters, die van 1592 af loopen, daar behoeven wij niet op te wijzen. De archieven der gerichten van de talrijke onder Amsterdams rechtsgebied behoorende gemeenten, zijn evenzeer meestal eerst uit de 18de eeuw, slechts zeer enkele stukken dateeren uit de 16de. Een register van gedrukte stukken, boeken en officieele stukken, de laatste meestal uit den tijd der Bataafsche Republiek, besluiten dezen inventaris, die zoowel den treurigen toestand, waarin deze soort archieven langen tijd verkeerden, bewijst als de lofwaardige pogingen van de Amsterdamsche regtbank om verbetering aan te brengen.

Inventaris van het Oud Archief der Gemeente Gouda, van het jaar 1325 *tot* 1812. *Volgens opdracht van den Gemeenteraad opgemaakt door Ds. J. N. Scheltema en Dr. C. A. Tebbenhof. Gouda, druk van A. Brinkman,* 1876.

Een van beide zal men moeten aannemen, of het archief van Gouda is in zeer slechten staat, of de beide heeren, die de voorloopige regeling tot stand brachten, zijn niet zeer gelukkig geslaagd. Want het archief van een der zes groote steden van Holland, die reeds in de 13de eeuw genoemd en in de 14de eeuw eene stad werd, kan onmogelijk, wanneer 't in eenigszins goeden staat is bewaard, zoo weinig

belangrijks opleveren, als hier uit den inventaris blijkt. Daarenboven zijn de beide heeren bij hunne regeling gedwongen geweest, de verzameling »Secreete Kast", waarin hier evenals in verscheidene andere steden de privilegiën en stukken van geldelijk belang bewaard werden, onaangeroerd te laten; zij hebben die dan ook beschreven volgens de oude indeeling, zoodat de eerste 79 bladzijden van dezen inventaris niets bevatten dan een verkorten afdruk, hier en daar met enkele veranderingen, van den uit de 17de of 18de eeuw dateerenden geschreven Inventaris der Secreete Kast, waarvan niet minder dan 15 exemplaren in het archief aanwezig zijn en die ook elders te vinden is. Deze inventaris nu is geheel onmethodisch en verward, zelfs behooren de stukken in elke lade niet altijd onder de rubriek, waartoe de laatste volgens het opschrift behoort; 't is een dier ouderwetsche inventarissen, waarin het zoeken haast even moeilijk is als in 't archief zelf. Of 't de moeite waard is dien af te drukken is evenmin de vraag als of 't mogelijk ware geweest van deze verzameling een bruikbaren inventaris op te maken, waarin bij elk stuk lade en nummer der kast werd aangewezen, zoodat het terstond te vinden was, zonder dat de oude orde (of wanorde?) werd gestoord, waarop zooveel prijs schijnt te worden gesteld.

Het tweede gedeelte van den Inventaris, »Landzaken" getiteld, bevat voor een goed gedeelte gedrukte werken, zooals Resolutiën, Placcaatboeken en, terwijl de eigenlijke archieven meestal niet nader zijn aangeduid dan bv. »Portefeuille met civiele zaken, Fransche tijd," en »Acht portefeuilles correspondentiën met de Staten en andere Hooge Collegiën XVI en XVII eeuw." En de HH. Scheltema en Tebbenhof, zeggen nog wel in hun voorbericht, dat zij meenen een duidelijk overzicht te hebben gegeven!

Het derde gedeelte, Stadszaken, hoewel aan dezelfde euvels mank gaande als de andere, is gemakkelijker te gebruiken en ook wat vollediger, ofschoon zoowel het gebrek aan oude

stukken als aan documenten ter opheldering der staatkundige betrekkingen der stad, in het oog valt en verwondering wekt. En zoolang de Secrete Kast ook in den inventaris onaangeroerd blijft, zal 't nooit recht mogelijk zijn een volledig overzicht te krijgen van wat werkelijk aanwezig is. Met den wensch der HH. Scheltema en Tebbenhof, dat dit overzicht de grondslag der latere afdoende regeling moge zijn, kunnen wij ons dan ook geenszins vereenigen. Moge die een methodische inventariseering tot grondslag hebben!

Het Brielsche Archief. Geschied- en Letterkundige Naoogst, door H. de Jager. Eerste stuk. Utrecht, J. L. Beijers. 1876.

Het archief der stad Brielle bevat, Alkemade kan het getuigen, een groot aantal stukken, van veel belang voor onze geschiedenis. 't Is echter vroeger geplunderd, maar hoewel later weder in orde gebracht, schijnt er veel te schuilen dat niet op den ouden inventaris voorkomt, door van Wijn, den ijverigen en bekwamen grondlegger van ons archiefwezen, gemaakt. Ten minste zoo begrijpen wij de voorrede. Wat echter den heer De Jager bewogen mag hebben, juist de hier voorkomende stukken daaruit te kiezen blijft ons duister. Het grootste is eene verhandeling over de Brielsche Courant, een der vele kwaadaardige bladen uit den Patriottentijd, op zich zelve misschien belangrijk, maar toch zeker niet het eerste, waar men bij een onderzoek in een archief aan zou denken. Minder vreemd is de keuze van het tweede stuk, drie brieven van Elizabeth van Görlitz, weduwe van Jan van Beieren en vrouw van Voorne. 't Vierde wordt gevormd door Brielsche Keuren van 1405; 't vijfde bevat de sententie en remissie voor die van den Briel voor een »overdaet" door schutters tegen het Catharineklooster gepleegd; terwijl het derde handelt over een hier medegedeelden brief van den remonstrantschen predikant Rijckewaert. Zooals men ziet, zoowat van alles. Deed de heer De

Jager deze keuze om eenig denkbeeld te geven van de verscheidenheid der stof, in het door hem doorsnuffelde archief voorhanden? Misschien zullen volgende stukken ons hierop een antwoord geven en bewijzen dat de uitgever wel degelijk voor de geschiedenis in 't algemeen en stadsgeschiedenis in 't bijzonder het belangrijkste weet uit te zoeken.

Geschiedenis van het Muntwezen der Vereenigde Nederlanden, van de Gentsche Bevrediging af tot aan het einde der Fransche overheersching, 1576—1813, *bewerkt door eene van wege het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen benoemde commissie en met ondersteuning van dat genootschap in het licht gegeven. Deel I. Provincie Gelderland, door W. J. de Voogt. Amsterdam, G. Theod. Bom.* 1874.

De te vroeg gestorven numismaticus de Voogt, heeft in dezen fraaien quartijn een groot deel van de vruchten zijner studiën op het gebied zijner wetenschap ten beste gegeven, en er voor goed zijn naam door bewaard. Al is de numismatiek in de nieuwere geschiedenis niet van dat belang, 't welk zij in de oude en middelgeschiedenis heeft, waar menig feit alleen door haar aan de vergetelheid is ontrukt en menig raadsel door haar hulp alleen is opgelost, toch heeft zij ook voor dit tijdperk gewicht als hulpwetenschap, vooral ten opzichte van economische toestanden. Eene nauwkeurige studie van het werk van den heer De Voogt, zooals men weet, een onderdeel der geschiedenis van het muntwezen tijdens de Republiek, die het Provinciaal Utrechtsch Genootschap ondernomen heeft, zal daar zeker het bewijs van beweren. 't Houdt zich in de hoofdzaak bezig met de munt te Harderwijk, waarheen zij in de rampspoedige tijden, die Gelderland van de Pacificatie tot aan Maurits zegepralen in 1591, in ellende stortten, van Nijmegen was overgebracht, waar zij terecht niet veilig genoeg geacht werd. De daar

geslagen munten, het aantal, de waarde, het gewicht en gehalte, waaromtrent men door de rapporten omtrent de verschillende muntslagen uitgebracht, goed is onderricht, zijn dank zij eene uitgebreide studie van vele bronnen, waaronder eene menigte van oorspronkelijke stukken uit allerlei archieven zoo behandeld, dat men niet alleen eene beschrijving der munten, maar ook eene geschiedenis der instelling heeft. Tal van platen met afbeeldingen van alle behandelde munten zijn bij het werk gevoegd en bewijzen genoegzaam hoe volledig die studie van den schrijver was, die ook voor leeken in het vak zijn onderwerp begrijpelijk en betrekkelijk onderhoudend heeft weten te maken. Mocht het aan de commissie uit het Genootschap gelukken ook voor de andere provinciën even bevoegde bewerkers te vinden en door hare Geschiedenis van het Muntwezen in de Republiek der Vereenigde Nederlanden een blijvenden dienst aan de wetenschap te bewijzen.

De Nederlandsche Geschiedenis in Platen. Beredeneerde beschrijving van Nederlandsche Historieplaten, Zinneprenten en Historiekaarten, verzameld, gerangschikt en beschreven door F. Muller, boekhandelaar te Amsterdam. 3e aflevering. 1702—1749. *Amsterdam, Frederik Muller & Co* 1876.

Na een tusschenpoos van verscheidene jaren heeft de heer Muller weder gelegenheid gehad zijn groot bibliographisch werk, dat voor de geschiedenis van zoo groot gewicht is, weder op te vatten. Deze bij de duizend nommers tellende aflevering draagt een geheel eigenaardig karakter, geheel verschillend van de vorige. Daar toch stond de illustratie der gebeurtenissen en personen op den voorgrond, het archeologisch karakter gaf het belang, terwijl 't hier bovenal de uiting van den volksgeest is in spot- en zinneprenten, waar Nederland altijd zoo door uitmuntte; dus niet de gebeurtenissen zelve, maar de opvatting daarvan door het volk.

Zooals de schrijver zegt en zijn beschrijving bevestigt, is de kunstwaarde van dat gedeelte der verzameling gering, en wordt onze kennis der feiten er weinig door vermeerderd. De groote verzamelingen plannen, kaarten en platen over de oorlogen dier dagen, waren meestal reeds bekend en zijn niet altijd te vertrouwen. Zoo zegt de heer Muller bv., dat eene plaat van den slag bij Mollwitz in 1740 in de Europeesche Mercurius van 1756 is opgenomen als eene van dien bij Lowositz. 't Zelfde wordt ook heden dikwerf aan de periodieke geïllustreerde bladen verweten. Maar moge de historische en kunstwaarde der ernstige platen gering zijn, het belang der spotprenten is groot, en de gebeurtenissen zijn zeer geschikt om door de grove scherts onzer vaderen getroffen te worden. Wie kent niet het Tafereel der Dwaasheid met de bekende platen over den windhandel? Hier is daarover eene studie gemaakt, die voor de kennis der door Law opgeworpen speculatie zeer belangrijk is. Ook de strijd tusschen Jesuistisme en Jansenisme, bood veel stof daartoe, en de politieke gebeurtenissen zoowel in als buiten Nederland, waarbij soms de staatkunde der Republiek niet gespaard wordt, worden op oneindig verschillende wijzen geëxploiteerd, gewoonlijk op eene zoo onkiesche manier, dat het tegenwoordig bezwaarlijk zou gaan die platen uit te geven. Maar zoo waren toen de zeden. Moge 't den beschrijver gegeven zijn, niet alleen de gereed liggende vierde afdeeling tot 1800, waarin zeker heel wat over den Patriottentijd zal voorkomen, uit te geven, maar ook met zijn supplement, dat nog steeds aangroeit, binnen een niet al te lang tijdsverloop gereed te komen.

Heraldieke Bibliotheek. Tijdschrift voor wapen-, geslacht-, zegel- en penningkunde, onder redactie van J. B. Rietstap. 's Gravenhage, H. L. Smits.

Van dit Tijdschrift in 1872 aangevangen, zijn reeds vier deelen voltooid; van het vijfde is een eerste aflevering ver-

schenen. Het bevat verschillende opstellen ook voor de beoefenaars der geschiedenis, die van de bijvakken, waaraan het gewijd is, géén bijzondere studie maken, belangrijk. Wie zich met onze geschiedenis in de dagen der Republiek vertrouwd wil maken, gevoelt telkens behoefte om de onderlinge verwantschap der regeeringsfamiliën te kennen: zonder deze is menige intrigue, die op den gang van zaken invloed heeft geoefend, niet te begrijpen. Maar het vereischt veel nasporen om tot die kennis te geraken. Het ontbreekt in onze literatuur aan een werk van gezag, dat men over onze aanzienlijke geslachten kan naslaan. Men moet doorgaans in allerlei boeken en tijdschriften naar het geslacht, waarmeê men te doen heeft, rond zoeken, en vaak zonder te vinden wat men zoekt. Elke bijdrage tot aanvulling dier leemte is den geschiedvorscher welkom. En menige gewichtige bijdrage vindt hij in de Heraldische Bibliotheek. Wij noemen slechts uit het tweede deel de oude aanteekeningen, van G. Schaep àf komstig, betreffende Amsterdamsche regeeringsfamiliën, met de aanvullingen, in het derde deel, van Vorsterman van Oijen; de genealogie Backer en de genealogie de Veer in het 3e deel, en in de laatste verschenen aflevering de genealogie Voerst: alle in haar soort verdienstelijk. Ook uit het gebied der heraldiek wordt nu en dan iets meêgedeeld dat voor den geschiedkundige wetenswaardig is, hoewel het meeste uit den aard der zaak meer tot de curiosa gerekend moet worden. In het belang der geschiedenis hopen wij dat de uitgever belangstelling en ondersteuning vinden zal om het Tijdschrift nog jaren lang voort te zetten. Ware het mogelijk, wij zouden natuurlijk daaraan den wensch toevoegen, dat hij het bij toeneming aan de belangen der historie dienstbaar maakte en bij het kiezen der geslachten, wier wapen en stamboom hij aan het licht brengt, meer dan tot nog toe lette op de rol, die zulke familiën in onze geschiedenis hebben vervuld.

OVERZIGT

DER WERKEN OVER NEDERLANDSCHE GESCHIEDENIS IN HET BUITENLAND VERSCHENEN, IN DE JAREN 1874—1876.

Hansische Geschichtsblätter. Herausgegeben vom Verein für Hansische Geschichte. Erster bis Fünfter Jahrgang 1871—1875.

Hansisches Urkundenbuch. Bearbeitet von Konst. Höhlbaum. Herausgeg. vom selb. Verein. Band I. Halle 1876.

Hanserecesse. Zweite Abtheilung. 1431—1476. *Bearbeitet von Goswin Frhr. von der Ropp. Herausgeg. vom selb. Verein. Band I. Leipzig* 1876.

Hansische Geschichtsquellen. Herausgeg. vom selb. Verein. Band I. Das Verfestungsbuch der Stadt Stralsund von Otto Francke; Band II Die Rathslinie der Stadt Wismar von Friedr. Crull. Halle 1875.

De wetenschappelijke bewerking van de geschiedenis der Hanse dagteekent van 1802—8, toen Georg Sartorius zijne »Geschichte des Hanseatischen Bundes" in 't licht gaf. Een waardig opvolger vond hij in Johann Martin Lappenberg wien wij de uitgave der »Urkundliche Geschichte des Ursprunges der deutschen Hanse" (1830) en andere belangrijke monographiën over de kantoren der Hanse te danken hebben. Ook was het Lappenberg die bij de eerste zitting van de Histo-

rische Commissie der Beiersche Akademie van wetenschappen in 1859 het plan overlegde ter uitgave eener verzameling van alle dokumenten die op de Hanse betrekking hebben. Eerst na Lappenbergs dood werd hiermede een aanvang gemaakt door de uitgave der »Hanserecesse" (protokollen der vergaderingen van de afgevaardigden der Hansesteden,) waarvan Karl Koppmann de bewerking op zich nam. Tot nu toe zijn hiervan drie deelen verschenen die de jaren 1256—1390 bevatten.

Een nieuwe periode is de geschiedenis der Hanse ingetreden met de oprichting van het »Hansische Geschichtverein", waartoe een gedenkfeest te Stralsund den 24 Mei 1870 aanleiding gaf. Het was de dag waarop 500 jaren te voren in die stad het merkwaardig verdrag met Denemarken gesloten werd dat aan de Hansesteden de heerschappij op de zeeën van het Noorden verzekerde. De Vereenigingen voor geschiedenis te Lubeck, Hamburg en Bremen hadden op uitnoodiging van eene dergelijke vereeniging te Stralsund eenige leden afgevaardigd, niet alleen om feest te vieren, maar ook om onderling in overleg te treden over aansluiting tot een gemeenschappelijk doel. Daaraan dankt de Vereeniging voor de geschiedenis der Hanse haar ontstaan.

Dat de jonge vereeniging haar taak niet licht heeft opgevat zien wij aan de belangrijke werken die zij gedurende de eerste zes jaren van haar bestaan reeds in 't licht heeft gegeven.

De »Geschichtsblätter" behelzen opstellen over verschillende onderwerpen en beoordeelingen van nieuwe geschriften met betrekking tot de Hanse. Ook de buitenlandsche literatuur wordt daarin niet voorbijgezien. Zoo worden in den onlangs verschenen vijfden jaargang Nanninga Uitterdijk's Kameraars-rekeningen van Kampen besproken. Mogen ook de beheerders onzer stedelijke archieven zich opgewekt voelen om uit den hun toevertrouwden schat in 't licht te geven wat tot opheldering van de geschiedenis der Hanse

kan strekken. Niet minder dan 21 Noord-Nederlandsche steden maakten deel uit van het Hanseverbond: Amsterdam, Arnhem, Bolsward, den Briel, Deventer, Dordrecht, Elburg, Groningen, Harderwijk, Hasselt, Kampen, Nymegen, Roermond, Staveren, Tiel, Utrecht, Venlo, Zalt-Bommel, Zierikzee, Zutphen, Zwolle [1].

De tot nu toe uitgegeven deelen der »Geschichtsquellen" zijn vooral voor de geschiedenis van het recht belangrijk.

De uitgave van het »Urkundenbuch" en van de »Recesse" is toevertrouwd aan twee leerlingen van den Göttingschen hoogleeraar George Waitz, aan wiens ondersteuning van haar streven het Verein veel te danken heeft. De eerste serie der »Recesse" tot 1430 wordt, zooals wij boven zagen, voor rekening der Beiersche regeering in 't licht gegeven. De kundige bewerker, Karl Koppman heeft ook bij de uitgave der tweede serie zijn hulp verleend.

Het »Urkundenbuch" waarvan het eerste deel de jaren 900—1300 omvat, heeft ten doel, zooals de uitgever ons in de inleiding mededeelt, »vor allem den Stoff für die Vorgeschichte des Bundes zu liefern, dann die Zeugnisse für die gemeinsame Thätigkeit der Glieder, so weit sie nicht von den Hanserecessen vereinigt sind, zusammen zu tragen, endlich einen Ueberblick über das ganze urkundliche Material zu gewähren, das die hansische Forschung zu berücksichtigen hat." Dat er een aantal, ook onuitgegeven, oorkonden in voorkomen die op Nederlandsche steden betrekking hebben behoeft nauwelijks gezegd te worden. Uitvoerige registers zijn zoowel aan dit deel als aan dat der »Hanserecesse" toegevoegd.

---

[1] De archieven der Nederlandsche steden zijn reeds voor een deel door de uitgevers der „Hanserecesse" onderzocht. Zie „Hansische Geschichtsblätter" 1874. S. XXVIII—XXXVI.

Ostfriesisches Urkundenbuch. Herausgegeben von Ernst Friedländer, Vorsteher des Kgl. Staats-Archivs zu Aurich [1]. *Erstes Heft.* 787—1400. *Emden* 1874; — *Zweites Heft.* 1400—1435. *Emden* 1876. *VIII*, 410 *en XXXIV blz. in 4o.*

Hoewel de benaming »Oostfriesland" in vroegeren tijd zeer vaag was heeft de uitgever van dit oorkondenboek zich binnen de grenzen van het latere vorstendom van dien naam (thans het Landdrosteibezirk Aurich) gehouden. Van daar dat de door hem medegedeelde stukken vóór de vijftiende eeuw gering zijn in aantal; het historisch belangrijke gedeelte begint eerst met de meerdere zelfstandigheid van het land. Deze latere documenten waren meerendeels onuitgegeven. De heer Friedländer heeft ze uit verschillende archieven te samen gebracht. Wat Nederland betreft heeft alleen het Groningsche archief hem eenige weinige oorkonden uit de 15e eeuw verstrekt.

Ook voor onze geschiedenis is dit Oorkondenboek eene aanwinst. Wij treffen daarin menig tot heden onuitgegeven document aan dat op de relatiën tusschen Oost-Friesland en Nederland, vooral onze noordelijke provinciën, betrekking heeft.

Essai sur le rôle politique et social des ducs de Bourgogne dans les Pays-bas, par Paul Fredericq. Gand, A. Hoste. 1875. 230 *blz. in* 8°.

Wij vernemen in de Voorrede dat dit geschrift de eersteling is van den schrijver op historisch gebied. Dit in aanmerking nemende hebben wij slechts lof over voor de vlijtige studie en het helder oordeel van den heer Fredericq. Maar als hij zijne studiën voortzet, zal hij zonder twijfel weldra inzien, dat hij begonnen is met een te zware taak op de schouders te nemen. Om het karakter van een ingewikkeld tijdvak als

[1] Thans Geh. Staats-Archivar te Berlijn.

het Bourgondische weer te geven, daartoe zijn dieper en uitgebreider studiën noodig dan die van een eerstbeginnende. Onzes inziens had de S. beter gedaan met een enkel hoofdstuk van deze proeve, dat over de gemeenten bv. of over het recht, met behulp der rijke Belgische archieven meer uit te werken en afzonderlijk in 't licht te geven. De historische wetenschap zou daarbij meer baat gevonden hebben. Verscheidene hoofdstukken maken nu den indruk van eene zeer onvolledige verzameling van adversaria in eene zekere orde gerangschikt; ze missen het innige verband met het onderwerp in zijn geheel. Ook het verband met den vroegeren tijd is nauwelijks aangeroerd. Bovendien heeft de S. zich te uitsluitend bij de Zuidelijke Nederlanden bepaald. Noord-Nederland, sinds 1433 toch een essentieel deel van het Bourgondische gebied, had voor een overzicht als dit niet nagenoeg geheel buiten rekening gelaten moeten worden.

De eersteling verraadt zich ook in de gebrekkige methode. In eene inleiding van 30 bladzijden, ontfangen wij een overzicht van de geschiedenis der hertogen van Bourgondië; dan volgen afzonderlijke hoofdstukken over hun politieke rol; hun weelde en rijkdom; hun antinationalen en verderfelijken invloed en hun despotisme; de geestelijkheid en den adel; de gemeenten; de militaire en financieele hervormingen (11 bladzijden!); de politieke hervormingen; en eindelijk de conclusie. Het gevolg van die indeeling is, dat de S. de feiten die hij in de inleiding slechts even heeft aangestipt in de verschillende hoofdstukken telkens moet toelichten, en daardoor in herhalingen vervalt, die vermeden hadden kunnen worden als hij die hoofdstukken had samengesmolten tot eene uitvoerige historische schets, en vervolgens de politieke en sociale rol die de hertogen gespeeld hebben, uit het vroeger verhaalde had aangewezen. Bij eene dergelijke behandeling had de S. de personen ook niet behoeven op te offeren. Thans is het onmogelijk voor den oningewijde om zich van het karakter van Philips den Goede of Karel

den Stoute uit deze Proeve een juist denkbeeld te vormen. De S. zal misschien zeggen: daarom is 't mij niet te doen geweest; en dit brengt mij tot een laatste grief. De Proeve is te veel een »Tendenzschrift." Voor des schrijvers denkbeelden heb ik bijna altijd volkomen sympathie; ook ik zou wenschen even als hij dat de Bourgondische hertogen anders geweest waren, eene andere rol gespeeld hadden, dan nu eenmaal 't geval is geweest. Maar als men zich een heldere voorstelling maakt van den tijd, van hetgeen destijds van den vorst verlangd werd, van de omgeving. de opvoeding, de traditiën der Bourgondische hertogen, de moeielijkheden verbonden aan het vereenigen van zoo heterogene gewesten onder één scepter, gewesten waarvan de landaard hun voor een deel vreemd was en weèrzin inboezemde, en die hunne vrijheden en rechten somtijds schromelijk misbruikten, — dan ziet men in dat het geen zin heeft hun ideale eischen te stellen, waarvan destijds nauwelijks iemand begrip had, en waarvan het zeer de vraag zou geweest zijn, hoe zij ze hadden kunnen vervullen. Chastelain verhaalt dat Philips de Goede in eene zware ziekte uitriep: »Hélas! si mon bon peuple m'ayme, c'est de son bien, non de mon mérir, car je l'ay durement traité et mal gouverné, ce poyse moy. Si je reviens à moy, j'en feray mieux. Toutes voies," liet hij er op volgen: »je proteste devant Dieu, qu'oncques ne le travaillay, qu'il ne m'ayt esté nécessité évidente et que je ne l'aye fait pour meilleur." Dit was geen »repentir facile," zoo als de heer Fredericq het bl. 213 spottend noemt. Het was gebrek aan inzicht hoe hij beter had kunnen handelen, meer tot heil van zijne onderdanen. Nu is het voor ons zeer gemakkelijk om met Van Praet te zeggen (zie bl. 217) dat de Bourgondische hertogen de rol, die zij hadden moeten spelen, niet begrepen hebben, maar vooreerst was hunne heerschappij niet, zooals hij wil, eene »organisation logique;" integendeel, het was eene zeer onlogische samenkoppeling, ten gevolge der tijdsomstandigheden, van ver-

schillende staten onder één bestuur; en dan, is die rol nu nog zoo duidelijk? Hadden de Bourgondische hertogen hunne Fransche, Nederlandsche, Duitsche provinciën, door het toestaan eener getemperde vrijheid, ooit tot een éénig rijk kunnen verheffen? Zoo lang men dit niet beter aantoont als van Praet en Fréderícq, blijf ik zeer sceptisch op het punt van de »grandiose" taak die de Bourgondische hertogen hadden kunnen vervullen.

Ik ben begonnen met een woord van lof en ik wil daarmede eindigen. Er zijn uitmuntende bladzijden in dit boek, die van den schrijver veel beloven, waar hij zijn onderwerp meester is. Wij hopen dat de »Bijdragen" nog menigen historischen arbeid van hem zullen hebben aan te kondigen.

T.

Ursachen und Vorspiel der Burgunderkriege. Eine schweizergeschichtliche Studie von K. Dändliker. Zürich, 1876. 82 *blz. in* 8°.

Het onderwerp van dit geschrift heeft alleen in zoover betrekking op onze historie, dat een Nederlandsch vorst in den Bourgonderoorlog, zooals de Zwitsers hun strijd met Karel den Stoute noemen, een hoofdrol speelde. Over de oorzaken van dien oorlog hebben zich hoofdzakelijk twee meeningen doen gelden, reeds in ouden tijd door de Berner kroniekschrijvers Schilling (1484) en Anshelm (1530) en in den onzen door E. von Rodt (»Die Feldzüge Karls des Kühnen") en Foster Kirk (»History of Charles the bold") voorgestaan, om van anderen niet te spreken. Schilling wijst er op hoe Karel door zijne despotische maatregelen tegen de steden van den Elzas en door zijn heulen met Oostenrijk zich de Zwitsers tot vijanden maakte; Anshelm betoogt dat Karel de Zwitsers niet vijandig was en dat deze zich zonder reden door Oostenrijk en vooral door den behendigen Lodewijk XI tot den oorlog met Karel hebben laten verleiden. Indien de laatste gelijk heeft, zouden de Zwitsers al zeer

weinig reden gehad hebben om, zoo als hun plan was, den 300 jarigen gedenkdag van hunne overwinning op de Bourgondiërs plechtig te vieren.

De heer Dändliker nu schaart zich in de hoofdzaak aan de zijde van Schilling en geeft zijne gronden daarvoor op. Hij ontkent niet dat Oostenrijk en Frankrijk op de houding der Zwitsers invloed hebben uitgeoefend, maar hij toont aan dat de Zwitsers wel degelijk voor Karel beducht waren. De onderdrukte bewoners van den Elzas hadden hunne volle sympathie, en bovendien waren ook hunne eigene belangen door Karel's zaakgelastigde gekrenkt. Het »waalsche juk" waaronder de Elzas zuchtte, had ook Zwitserland misschien te duchten, indien Karel in zijn strijd met Duitschland overwinnaar bleef. Van daar dat zij zich uit overtuiging en uit een zeker gemeenschapsgevoel bij de Duitschers aansloten.

In hoever patriotisme op deze beschouwing van den Duitsch-Zwitser invloed gehad heeft, zou een nader onderzoek moeten leeren.

Les Bibliothèques de Madrid et de l'Escurial. Notices et extraits des manuscrits qui concernent l'histoire de Belgique. Par M. Gachard. Bruxelles 1875. *XXXVIII et* 680 *pp. in* 4°.

La Bibliothèque nationale à Paris. Notices et extraits des manuscrits qui concernent l'histoire de Belgique. Par M. Gachard. Tome I. Bruxelles 1875. *LX et* 548 *pp. in* 4°.

Deze beide lijvige boekdeelen, die weder voor de groote werkzaamheid van den Belgischen Rijks-archivaris getuigen zijn door de Historische Commissie van de Belgische Akademie van Wetenschappen uitgegeven in hare »Collection de chroniques Belges inédites."

De heer Gachard onderzocht op last van de Belgische regeering de Spaansche bibliotheken in het jaar 1843, de Nationale Bibliotheek te Parijs in 1838 en 1856. Wat de

eerste betreft, het resultaat zijner onderzoekingen te Simancas is reeds vroeger door hem bekend gemaakt; waarom zijne aanteekeningen op de bibliotheken te Madrid en in 't Escuriaal gemaakt zoo lang ongedrukt zijn gebleven is ons niet bekend [1]. De Nationale Bibliotheek te Parijs behelst nog een aantal handschriften die de heer G. niet heeft kunnen onderzoeken, maar wij verheugen ons dat hij de uitgave van zijn arbeid om die reden niet langer vertraagd heeft.

Zoo als de titels aanwijzen, vinden wij hier niet alleen de beschrijving der door hem onderzochte handschriften, maar uit verscheidenen meer of min uitvoerige uittreksels; sommige stukken zijn zelfs in hun geheel afgedrukt. Natuurlijk heeft het onderzoek plaats gehad met het oog op de geschiedenis van België, maar voor de zestiende eeuw houdt het onderscheid op tusschen 't geen voor Noord en Zuid van belang is, althans voor zoo ver de algemeene geschiedenis der Nederlanden betreft, en ook later zijn de Noordelijke provinciën zoo dikwijls in de geschiedenis der Zuidelijke betrokken, dat het werk van den heer Gachard met vrucht ook door onze geschiedvorschers zal geraadpleegd worden.

Het is niet mogelijk in deze korte aankondiging opmerkzaam te maken op al wat zij hier kunnen vinden. Ik zal dus maar enkele grepen doen.

In het onderzoek der Spaansche bibliotheken is vooral merkwaardig, eene analyse der briefwisseling van den pauselijken nuntius te Madrid, Geo. Battista Castagna, aartsbisschop van Rossano, met het pauselijke hof van Sept. 1565 tot Jan. 1569, die ons bijna dag voor dag op de hoogte houdt van den indruk dien de tijdingen uit Nederland op Philips II en zijne ministers maakten; eene beschrijving der Nederlanden in het Spaansch, door Alonso Vasquez (1614) in de bijlagen opgenomen; vele documenten betreffende de

[1] In 1853 had hij op aandringen der Hist. Commissie hiertoe reeds verlof van de Regeering gevraagd en verkregen.

vredehandelingen van 1643 af, voor een deel in extenso afgedrukt.

In de beschrijving der handschriften van de Parijsche bibliotheek, zijn in hun geheel afgedrukt de »Mémoires des choses passées au Pays-Bas depuis l'an 1576 jusques le 1 de may 1580," door den heer Gachard aan Philippe de Lalaing gouverneur van Henegouwen toegeschreven; bijna geheel: het verhaal van den veldtocht in de Nederlanden van 1643, door Jean Antoine Vincart: voorts een aantal brieven die op de geschiedenis van den Tachtigjarigen oorlog betrekking hebben.

Beide deelen behelzen chronologische registers, het eerste bovendien eene »table alphabétique et analytique."

Considérations sur les causes générales des troubles des Pays-bas au 16*e siècle, par Charles Paillard. Bruxelles et La Haye*, 1874. 150 *pp. in* 8o.

Histoire des troubles religieux de Valenciennes. 1560—1567, *publiée d'après des documents inédits, par Charles Paillard. Bruxelles et La Haye*, 1874—1876. *Tome I—III in* 8o.

De beschouwingen, door den heer Paillard gegeven, over de algemeene oorzaken der Nederlandsche onlusten in de zestiende eeuw, strekken tot inleiding op zijn belangrijken arbeid over de onlusten te Valenciennes (toen tot Henegouwen behoorende), waarvan nog slechts de drie eerste deelen verschenen zijn, loopende over de jaren 1560—1563. In die Beschouwingen behandelt hij, hoofdzakelijk naar aanleiding van de brieven en staatsstukken door Gachard uitgegeven, de politieke, financieele en godsdienstige oorzaken der onlusten. Vooral staat hij stil bij de financieele oorzaken, waarop men z. i. doorgaans niet genoeg de aandacht vestigt. Hij erkent evenwel ten volle dat de Hervorming de essentieele oorzaak is geweest van den opstand.

Het groote werk van den heer Paillard maakt deel uit

van de »Collection de mémoires " uitgegeven door de »Société de l'histoire de Belgique." Het steunt grootendeels op onuitgegeven documenten die hier in hun geheel worden medegedeeld; de origineelen bevinden zich op het Belgische Rijks-archief, maar voor zoo ver ze uitsluitend op Valenciennes betrekking hebben eerst sinds 1862; na vele zwerftochten waren ze in 1815 te Weenen aangeland, waar ze 47 jaren onaangeroerd lagen; het Oostenrijksche gouvernement had toen de welwillendheid ze aan België af te staan.

Zoo komt het dat van de onlusten te Valenciennes eerst nu het authentieke verhaal kon gegeven worden. En wie zich herinnert hoe de Hervorming hier in het midden der zestiende eeuw een grooten aanhang verkreeg en welk een strijd de moedige inwoners tegen gewetensdwang gevoerd hebben, zal het belang beseffen dat de thans openbaar gemaakte documenten voor de geschiedenis van den opstand vooral ten opzichte der religieuse kwestie bezitten. De uitgave en bewerking kon niet aan eene betere hand zijn toevertrouwd. Er is niets wat den heer Paillard ontgaat, geen feit al is 't nog zoo gering, dat een schakel vormt in den keten der gebeurtenissen, geene bijzonderheid die ons een blik doet slaan in het intieme leven en de denkwijze van den tijd. Het verwondert ons niet dat het Fransche Instituut hem een eereprijs heeft toegekend.

In het eerste deel wordt de episode der »Maubruslez" verhaald, de eerste protestanten die te Valenciennes naar den brandstapel geleid, maar door het volk bevrijd werden, en de vervolgingen die daarna plaats hadden; een afzonderlijk opstel wijdt de S. aan de geschiedenis eener duivelbannerij bij een bezetene die in denzelfden tijd door Protestanten verricht werd; een tweede aan die van een inwoner van Nivelles, die door een toeval medeplichtig werd aan de bevrijding der Maubruslez en zijne onvoorzichtigheid met den dood moest boeten; een derde aan de lotgevallen van een regeeringsspion. Aan allen zijn de »pièces justificatives" toe-

gevoegd. Het tweede deel behelst daarvan het vervolg.

Het derde deel behandelt de gebeurtenissen van 1563: het toenemen der Hervorming; de hagepreeken door vele duizenden bijgewoond en de tyrannieke maatregelen daarop door de Regeering genomen. Volkomen juist deelt de S. den indruk mede, die de lezing dier plakkaten en instructies op ons maakt, waarbij in naam van God alle vrije uiting van het gemoed aan banden gelegd, waarbij God tot een dwingeland gemaakt wordt, wiens wil de Koning ten uitvoer brengt, — wij verstijven bij de gedachte dat zulk een stelsel in Europa het overwicht gekregen had. En hoe groot was toen nog de kans, dat dit althans een tijd lang het lot zou zijn van ons werelddeel!

Met groote belangstelling zien wij het vervolg van dit werk te gemoet, waarin een der beroemde protestantsche martelaars, Guy de Brès, een hoofdrol moet vervullen.

Archives d'Ypres. Documents du XVIe siècle, faisant suite à l'Inventaire des chartes, publiés par J. L. A. Diegerick. Bruges 1874, 75. *Tome I, II, in* 8o.

Deze beide deelen behelzen de Justificatie van de magistraat der stad Yperen, over de onlusten in 1566 en 1567 met een aantal bijlagen. In het derde deel worden ons de overige documenten over die jaren, niet in de Justificatie vermeld, en eene inleiding van den uitgever toegezegd. Wij zullen na de verschijning daarvan beter kunnen oordeelen over het belang van dit werk voor de geschiedenis van die merkwaardige jaren, en komen er dus later op terug.

Briefe des Aggaeus de Albada an Rembertus Ackema und Andere, aus den Jahren 1579—1584. *Herausgegeben von Ernst Friedländer zu Aurich. Leeuwarden* 1874. *XVIII en* 149 *blz. in* 8⁰.

Aggaeus Albada, een warm voorstander der hervorming, is hoofdzakelijk bekend geworden door zijn aandeel als afge-

vaardigde der Algemeene Staten aan de Vredehandeling te Keulen, waarvan hij de Acta in het licht gaf. De brieven door den heer Friedländer uitgegeven naar het oorspronkelijk handschrift in 't Staatsarchief te Aurich, zijn meerendeels tijdens zijn verblijf te Keulen geschreven aan den Groninger raadsheer Ackema, aan de afgevaardigden van Friesland ter Staten Generaal, aan Rennenberg, aan Adriaan van der Mijle en enkele anderen. Zij zijn zoowel voor de politieke historie van dien tijd als voor de geschiedenis der godsdienstige meeningen niet zonder belang. Albada behoorde tot de volgers van Caspar Schwenckfeld. Hij verdient meer gekend te worden, en daartoe zou ook de uitgave zijner brieven, die nog bij het Friesch Genootschap berusten en die de Nationale Bibliotheek te Parijs bezit, kunnen bijdragen.

Lettres d'Elisabeth de Nassau Duchesse de Bouillon à sa soeur Charlotte-Brabantine de Nassau Duchesse de La Trémoille 1595—1628 *publiées d'après les originaux par Paul Marchegay. Les Roches-Baritaud* (*Vendée*) 1875. *VIII en* 133 *blz. in* 8°.

Deze brieven van de moeder van Turenne aan »la belle Brabant", zooals Maurits zijne zuster Charlotte Brabantine placht te noemen, werden meerendeels afgedrukt in 't Bulletin de l'histoire du Protestantisme. Zij doen de schrijfster van eene zeer gunstige zijde kennen en zijn voor de kennis van 't intieme leven van haar tijd van waarde. Opmerkelijk is de liefde en achting die deze prineessen haar tweede moeder Louise de Coligny blijven toedragen. Als er spraak is van een huwelijk tusschen Charlotte Brabantine en den hertog de La Trémoille, en haar schoonbroeder de hertog van Bouillon haar uitnoodigt daarvoor over te komen, schrijft hij: »Madame notre chère belle-mère ne voudra vous laisser courir la fortune de ce duel sans vous y assister. Vous êtes

la derniere [1]: elle continuera à s'acquérir une immortelle obligation sur nous tous." Het zou eene beloonende studie zijn het leven te beschrijven van deze uitmuntende vrouw, die in zoo vele gewichtige dingen ten goede gewerkt heeft, en aan bouwstoffen zou het niet ontbreken.

Danmarks ydre politiske Historie i Tiden fra Freden i Lybek til Freden i Prag (1629—1635) *af J. A. Fridericia. Kjöbenhavn* 1876. 314 *blz. In* 8°.

De lezers van dit tijdschrift zullen zich de belangrijke bijdrage van den heer Fridericia in het vorige deel herinneren. Deze jeugdige geschiedvorscher heeft thans zijn akademisch proefschrift onder bovengenoemden titel in 't licht gezonden. Hij raadpleegde voor zijne studiën over Denemarkens buitenlandsche politiek o. a. ook ons Rijksarchief, zoodat wij mogen verwachten dat hij over de geschiedenis der betrekkingen tusschen ons land en de Noordsche Staten meer licht zal verspreiden. Het hier behandelde tijdvak heeft voor die geschiedenis weinig belang. Nadat Christiaan IV in 1629 met den Keizer vrede had gesloten, volgde hij eene andere politiek dan de Staten; de vroegere vriendschap was verkoeld, en men bemoeide zich weinig meer met elkander. De heer Fridericia stelt zich echter voor zijne studiën van 1635 tot den vrede van Kopenhagen (1660) te vervolgen, een tijdvak waarin, zooals men weet, Nederland meer dan eens in het Noorden handelend is opgetreden.

Marie de Médicis dans les Pays-bas 1631—28. *Par Paul Henrard, major d'artillerie etc. Paris. (Bruxelles)* 1876. 651 *pp. in* 8°.

»Het is minder", zegt de heer Henrard in zijne voorrede, »de geschiedenis van de vlucht en van het verblijf van Maria

[1] Van de dochters van Willem I en Charlotte de Bourbon namelijk, die Louise de Coligny had opgevoed,

de Medicis en den hertog van Orleans in ons land, dan wel die van de gebeurtenissen die er zich rechtstreeks of zijdelings aan vastknoopen, die wij gepoogd hebben in dit boek op te helderen.'· Wij vinden hier dus den strijd tusschen Frankrijk en Spanje, in die jaren in Zuid-Nederland gevoerd, en waaraan ook onze Staat zulk een werkdadig aandeel nam, uitvoerig beschreven; en daar de heer Henrard hierbij een vlijtig gebruik gemaakt heeft van de Belgische archieven, zal ook ieder, die eene studie maakt van onze historie in dit tijdvak zijn boek met vrucht raadplegen. Het korte verblijf der vorstin in Noord-Nederland is slechts ter loops behandeld.

Mémoires de Charlotte-Amélie de la Trémoille Comtesse d'Altenbourg (1652—1719) *publiés pour la premiére fois et d'après le ms. autogr. conservé dans les archives de Thouars par Edouard de Barthélemy. Genève, J. G. Fick* 1876. 190 *pp. in* 8⁰.

Ziehier de gedenkschriften eener afstammelinge van Willem I van Oranje. Haar overgrootvader namelijk was Claude de la Tremoille, hertog van Thouars, die met Charlotte Brabantina, eene dochter van den prins van Oranje bij Charlotte van Bourbon, in het huwelijk trad. Haar vader Henri de la Tremoille, prins van Tarente, diende in het leger der Staten. Charlotte Amélie was evenwel eene Fransche van geboorte en opvoeding. Zij kwam ter wereld in het kasteel van Thouars bij een bezoek van haar moeder aan hare grootouders, en werd aan de hoede der grootmoeder toevertrouwd toen de prinses van Tarente (geboren prinses van Hessen-Kassel) naar Nederland terugkeerde. De herinneringen van haar jeugd zijn niet onaardig door haar beschreven. Na den dood der grootmoeder kwam zij in het ouderlijke huis (1665). Haar vader was toen gouverneur van 's Hertogenbosch. »Pendant tout le temps que nous fûmes à Bois-le-Duc", verhaalt zij, »ma mère ne cessoit de désirer mon mariage avec M. le prince

d'Orange, et voyant le peu d'intelligence qu'il y avoit entre mon père et luy, cela n'étoit pas un petit crève-coeur pour ma mère, car ils ne se voyaient point, mon père voulant que le prince vint le voir le premier et ce prince prétendant la même chose." Kort daarna ontmoette de vijftienjarige Charlotte Amélie bij een bezoek aan Den Haag den prins, die slechts een jaar ouder was dan zij en haar een klein compliment maakte. »Cette aventure réjouit fort ma mère et luy donna de grandes espérances. Mais Dieu a eu grand soin de moy en empêchant que je fusse princesse d'Orange: ce grand titre ne m'auroit pu satisfaire et j'aurois été la plus malheureuse du monde avec luy."

Een jaar later (1667) nam haar vader, die zich, zoo het schijnt, gekrenkt of bedrogen achtte door De Witt, zijn ontslag uit den dienst der Staten, trad in dien van Frankrijk over en verzaakte te gelijker tijd den Protestantschen godsdienst. De heeren de la Trémoille wisselden van geloof met hetzelfde gemak als van uniform; deze was reeds katholiek geweest vóor hij in Nederland kwam en keerde nu tot het geloof zijner jeugd terug. Ook drong hij er op aan dat zijne kinderen katholiek zouden worden, maar de moeder, eene ijverige protestante, wist te bewerken dat Charlotte Amélie door de koningin van Denemarken, eene bloedverwante, aan haar hof werd opgenomen. Hoewel van hare moeder gescheiden, bleef deze steeds intrigueeren om haar een groot huwelijk te doen aangaan. In 1679 hoopte zij nog steeds dat de jonge erfstadhouder van Friesland, Hendrik Kasimir, haar dochter huwen zou. Maar »quoyque l'on m'offrit à luy", schrijft deze openhartig, »il ne voulut pas de moy et je craignois ce mariage comme la mort, luy étant plus jeune de trois ou quatre ans que moy" (zij smokkelt hier een paar jaar want zij was zes jaar ouder) »et mal basty de corps et d'esprit débauché: mais les intrigues que ma mère faisoit à la cour de France pour faire réussir cette affaire me tourmentoient". Ten slotte deed Charlotte Amélie haar eigen zin en huwde

ten spijt van haar moeder den graaf Anton van Altenburg, een natuurlijken zoon van den laatsten graaf van Oldenburg, en twintig jaar ouder dan zij, maar een zeer goed en zoo 't schijnt zeer rijk man, waardoor het aan Madame de Sévigné gelukte om de moeder eindelijk met dit »Ochstensilbourgsche huwelijk", zooals zij schertsend schrijft, te verzoenen. Graaf Anton overleed zeer kort na zijn huwelijk, en zijne weduwe verhuisde later naar het hem toebehoorende kasteel Doorweert in Gelderland.

Haar eenige zoon Anton ontfing zijne opleiding te Amsterdam (o. a. van den hoogleeraar Francius) en te Utrecht, en trad later in Deenschen dienst. Charlotte Amélie stierf te Utrecht in 1732. Hare Mémoires over de laatste jaren van haar leven achtte de heer Barthelemy te onbelangrijk voor de uitgaaf; hij deelt er slechts enkele uittreksels uit mede.

Le règne de Marie-Thérèse dans les Pays-bas Autrichiens, par G. J. Ch. Piot, archiviste-adjoint aux Archives générales du royaume. Louvain, 1874, 319 *pp. in* 8°.

Een goed geschreven overzicht, niet alleen van de politieke geschiedenis, maar van het geheele staatswezen en de beschaving van dien tijd. Wij maken er hier melding van omdat de S. zeer onpartijdig de betrekkingen van België tot de Nederlandsche republiek bespreekt en aantoont, dat de noodlottige inval en bezetting door de Franschen in 1745—49, waaronder het land zoo geleden heeft, alleen aan de verkeerde politiek der Oostenrijksche regeering kan geweten worden, die even als de Spaansche, België aan dynastieke belangen opofferde. Nederland heeft, naar zijn oordeel, alleen in handelskwesties tegenover België een bekrompen politiek gevolgd; waar het de verdediging gold van den zusterstaat, heeft de republiek zich zeer onbaatzuchtig getoond.

Die Holländische Revolution 1787 *und der Deutsche Fürstenbund mit besonderem Bezug auf Carl August von Sachsen-Weimar, von Arthur Böhtlingk. Bonn* 1874, 64 *blz. in* 8°.

Men weet dat het »Vorstenverbond" in 1785 tusschen de Noord-Duitsche monarchen gesloten, hoofdzakelijk tegen den Keizer Jozef II gericht was, wiens toenemende macht hen beangstigde, en tevens dat dit verbond door de ijverzucht dier monarchen onderling weinig uitrichtte en na een kort bestaan uiteenspatte. In hoever het eenigen invloed gehad heeft op den Pruissischen veldtocht van 1787, heeft reeds Ranke in zijn werk »Die deutschen Mächte und der Fürstenbund" aangetoond. Een der ijverigste voorstanders van dien bond was de bekende vriend van Goethe, hertog Karl August von Sachsen-Weimar. De heer Böhtlingk toont dit aan uit eenige stukken in het Weimarsche archief. Daarbij bevindt zich een plan van overeenkomst tusschen den bond en Nederland, waarbij de eerste een zeker getal troepen zou leveren (natuurlijk door Nederland te betalen) om de Oranjepartij tegen de Patriotten te beschermen. Dit plan wordt hier in de hoofdzaak medegedeeld. Er kwam niets van, want Pruissen nam buiten den bond die taak op zich. Men ziet dus dat de betrekking van Karl August tot de omwenteling van 1787 al zeer gering is geweest. De heer Böhtlingk schijnt overigens onze geschiedenis van dien tijd alleen uit de gezantschapsberichten te kennen. De Franschen zouden volgens hem in 1787 de gunst der Amsterdammers daardoor verloren hebben, »dass sie sich der Hauptquelle ihres unermesslichen Reichthums, der ostindischen Compagnie, zu bemächtigen versucht hatten" (!)

Napoléon Ier et le roi Louis, d'après les documents conservés aux Archives nationales, par Félix Rocquain. Paris 1875, *CXXVIII et* 337 *pp. in* 8o.

De meeste lezers der **Bijdragen**, zullen reeds met dit belangrijke werk hebben kennis gemaakt. Voor wie het nog onopgemerkt mocht zijn gebleven, diene de volgende inlichting. De »Correspondance de Napoléon I," op last van Napoleon III uitgegeven, behelsde ook een zeker getal brieven **aan** zijn broeder den koning van Holland, maar zonder de antwoorden van dezen, hoewel die van Joseph en Jérome en van prins Eugène in de verzameling waren opgenomen. Ook waren verscheidene en daaronder zeer belangrijke brieven van Napoleon aan Louis achtergehouden. De val van Napoleon III hief de bezwaren op die tegen de uitgave bestonden, en zoo werd eerst thans naar de origineelen op het rijksarchief de geheele correspondentie tusschen de beide broeders openbaar gemaakt. Ook het zevental brieven van Louis op het Nederlandsche rijks-archief aanwezig, en door den heer Jorissen afgedrukt in zijne studie »Napoleon I et le roi de Hollande" (La Haye 1868) zijn door den heer Rocquain opgenomen. Thans kunnen wij dus eerst een volledig oordeel vellen over de verhouding tusschen de broeders en hunne zoo verschillende inzichten. De heer Rocquain geeft daartoe een leiddraad in de uitvoerige studie die hij aan de briefwisseling vooraf laat gaan. Hij erkent echter zelf, dat hij het onderwerp niet heeft uitgeput en alles wat te nauw in verband stond met het inwendige bestuur van het koningrijk Holland onaangeroerd heeft gelaten. Dat de openbaarmaking dezer correspondentie aan de goede en in menig opzicht wijze en onbaatzuchtige bedoelingen van koning Louis volle recht laat wedervaren, behoeven wij nauwelijks op te merken.

Notice sur les relations politiques de la Belgique avec la Hollande depuis la séparation des deux pays au 16*e siècle, jusqu'en* 1830, *par P. A. F. Gérard, auditeur général pensionné. Bruxelles,* 1875, 110 *blz. in* 8°.

De heer Gérard die (blz. 77) in tegenspraak met Nothomb betoogt dat er geen nationale antipathie bestaat tusschen de Noord- en Zuid-Nederlanders, geeft in dit geschrift juist geen blijken van groote sympathie met de noordelijke broeders. Hij zet niet zonder partijdigheid en bitterheid uiteen, dat de Hollanders sinds hunne afzwering van Filips II, altijd tegenover de Belgen eene egoïstische politiek gevolgd hebben, zelfs gedurende de vereeniging van Noord en Zuid in 1814 - 30. Het schijnt dat zijn doel is, daarmede het niet wenschelijke eener hereeniging aan te toonen. Zijn betoog is echter oppervlakkig en nieuwe gezichtspunten zal men er te vergeefs in zoeken; alleen over de periode van 1814—30, die deze oude liberaal zelf beleefd heeft, verdient hij als tijdgenoot gehoord te worden. Sprekende van de komst der geallieerden in België in 1813 zegt hij: »Raepsaet dit quelque part que les alliés furent reçus avec enthousiasme; je ne sais ce qui a pu se passer à Audenarde, où vivait Raepsaet; mais j'ètais à Bruxelles, j'y ai vu entrer les Russes et les Prussiens, et je puis affirmer que l'aspect de la ville était plutôt morne que joyeux. On ne riait que de la déconvenue de quelques vieux partisans de l'ancien régime qui, en attendant le retour du règne de Marie Therèse, avaient fait bon accueil aux cosaques et en avaient reçu des coups de knout." De Belgen hadden zich minder te beklagen gehad over het Fransche bestuur dan de Noord-Nederlanders, en dus nog minder reden dan zij om bij de komst der kozakken juichtoonen aan te heffen.

Over Willem II oordeelt de heer Gérard zeer gunstig. »Ce prince, qu'on a souvent représenté comme une tête creuse, un cerveau brûlé, comprenait parfaitement la situ-

ation (in 1830); il se trouvait en présence de difficultés, contre les quelles les plus grosses têtes de Hollande n'auraient pas manoeuvré plus habilement qu'il le fit."

Essai historique et politique sur la révolution Belge par Nothomb. IVe édition, précédée d'un avant-propos et suivie d'une première continuation par l'auteur et d'une deuxième par Théod. Juste. Bruxelles 1876. 2 *tomes in* 8°.

Le Baron Nothomb par Theodore Juste. (*Notice Biographique. Discours diplomatiques*). *Bruxelles* 1874, 2 *tomes in* 8°.

Jean Baptiste Nothomb, een Luxemburger van geboorte, ontfing zijne akademische opleiding te Luik. Hij leerde daar Thuriot, den gewezen president van de Conventie, kennen, uit Frankrijk gebannen omdat hij voor den dood van Lodewijk XVI had gestemd. »Le jeune étudiant et le vieux conventionnel" (verhaalt zijn biograaf) »se rencontraient quotidiennement au Café de la comédie pour y lire les journaux et pour causer de la révolution française, alors sans historien, et que M. Nothomb étud.ait dans le Moniteur." Twee jaren na zijne promotie, in 1828 — hij was toen 23 jaar — vinden wij hem te Brussel, ijverig medewerker aan den Courrier des Pays-bas, het voornaamste oppositieblad. Na het uitbreken der Omwenteling benoemde het Voorloopig Bewind hem tot lid der Commissie voor de samenstelling der constitutie. Als afgevaardigde voor Arlon nam hij deel aan het Congres — hij was het jongste lid — en kreeg daar door zijne kunde en zijne redenaarstalenten weldra grooten invloed. Bij de beraadslagingen over den te kiezen regeeringsvorm ijverde hij zeer voor de monarchie: »Comme monarchie", riep hij uit, »vous serez une puissance, comme république un épouvantail". De uitsluiting van het huis van Oranje vond in hem een voorstander. Na de benoeming van

Surlet de Chokier tot regent trad hij in het bestuur als secretaris-generaal bij het ministerie van buitenlandsche zaken onder Van de Weyer en bleef die betrekking bekleeden onder Lebeau tot 1837. Aan de onderhandelingen met Leopold en de vaststelling der constitutie nam hij een hoofdaandeel, en toen de nieuwe Monarchie gevestigd was werd hij in de kamer de leider der gematigde partij.

Zijn »Essai historique et politique sur la Révolution Belge" was dus om zoo te spreken een half-officieel manifest, en als zoodanig heeft het zijne waarde behouden, te meer daar de schrijver tot de weinige Belgische schrijvers behoorde, zooals Juste zegt, »qui ont du style", en de »forme admirablement Française" zelfs door mannen als Louis de Loménie geroemd werd. Aan den vierden druk, die thans van dit werk verschenen is, heeft de heer Nothomb (sinds 1845 gezant te Berlijn) eene lezenswaardige voorrede toegevoegd, waarin hij het beeld van zijn ouden vriend Leopold schetst en een optimistisch tafereel ophangt van Belgie's roeping. De heer Juste heeft die nieuwe uitgave van 1834 (toen de derde het licht zag) tot aan het tractaat van 1839 voortgezet. Ook eene uitvoerige studie over Nothomb door De Loménie, in 1843 in zijne »Galerie des contemporains illustres" opgenomen is aan dezen vierden druk toevoegd.

De parlementaire redevoeringen van den heer Nothomb maken het tweede deel uit van Juste's biographischen arbeid. Die arbeid sluit zich aan bij de overige »Fondateurs de la monarchie Belge", waarvan wij de levensbeschrijvingen aan de vaardige pen van den heer Juste te danken hebben.

Les Conspirations militaires de 1831 *par A. Eenens, lieutenant-général à la retraite. Bruxelles* 1875. 2 *tomes in* 8°. — *Supplément. Reponses au général Hollandais P. G. Booms, au général Belqe Kessels et au baron de Failly. Avec une carte. Bruxelles* 1876 *in* 8°.

Het werk van generaal Eenens dat met al zijn eenzijdigheid genoeg gegevens bevat om voor de kennis der gebeurtenissen van 1831 met vrucht geraadpleegd te worden, maakt evenzeer als de tegenschriften van generaal Booms en anderen den indruk, dat de tijd nog niet gekomen is om die gebeurtenissen onpartijdig te beoordeelen. De wond schijnt aan beide zijden nog niet geheeld en wie vrijmoedig zijne meening uit loopt nog gevaar zijne betrekking te verliezen [1]. Intusschen: »du choc des opinions jaillit la vérité"; als de heer Eenens onzen Willem II miskend heeft, hebben wij juist daaraan mededeelingen van tijdgenooten te danken, die anders misschien voor de geschiedenis verloren zouden zijn geweest.

Allgemeine Deutsche Biographie. Herausgegeben durch die Historische Commission bei der K. Akademie der Wissenschaften (in Bayern). Band I—IV. (A. Deck). Leipzig 1875—76.

Wij maken hier melding van dit nuttige woordenboek, omdat ook de Nederlanden tot aan den vrede van Munster »welche ihre Trennung vom Reich besiegelte" in het plan zijn opgenomen. Dat wij in een a l g e m e e n e Duitsche biographie, waarvan de omvang op twintig deelen elk van vijftig vel geschat wordt, geene uitgewerkte levensbeschrijvingen te zoeken hebben, spreekt van zelf. Het hoofdvereischte van zulk een werk is natuurlijk dat het essentiëele

[1] Men weet dat generaal Eenens zijn ontslag heeft gekregen als a i d e d e c a m p van den Koning van België. Is dit werkelijk geschied op aandrang van de Nederlandsche regeering? Hij beweert dit althans.

in een kort bestek wordt saamgevat, en het komt ons voor dat daaraan over 't algemeen wel voldaan is. Als Nederlandsche medewerkers, aan wie voor 't grootste deel de Nederlandsche biographiën zijn opgedragen, vinden wij alleen vermeld Prof. Alberdingk Thijm te Leuven, Prof. J. de Wal en Dr. P. L. Muller te 's Gravenhage, Dr. C. M. Vos te Amsterdam en de heer J. C. Van Slee te Oostzaan. Bij de kortheid die noodzakelijk in acht genomen moest worden hadden wij van sommigen hunner beter opgaven gewenscht van de bronnen waaruit men geput heeft. Waarom verwijst b.v. de heer Alberdingk Thijm bij Adriaan en Cornelis van Assendelft naar Wagenaar (die den laatsten NB. Alkemade noemt) en niet naar Van der Aa waar men nadere opgave van bronnen kon vinden? Zulke slordigheden zijn te betreuren. Het maakt een komischen indruk den naam des heeren Alb. Thijm te vinden onder biographieën van protestantsche martelaars zooals Jan de Bakker.

Wat den termijn van 1648 betreft, men heeft zich daaraan niet altijd gehouden; Nederlandsche schilders als Bakhuisen, Berckheyden, Beerstraaten behooren tot de tweede helft der zeventiende eeuw.

